

Journal of International Eastern European Studies

**Journal of International Eastern European
Studies**

Vol. 2, No. 2, Winter 2020

Uluslararası Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi

Yıl. 2, Sayı. 2, Kış 2020

Sakarya

Aralık 2020

ISSN: 2687-3346

Journal of International Eastern European Studies

Vol. 2 Number 2 Winter 2020

JIEES is a peer-reviewed bi-annual international academic journal, published in Summer (June) and Winter (December). Also a special issue can be published every year. The electronic version of the journal can be read at dergipark.org.tr/jiees. Author guidelines and editorial policies on submission of manuscripts can be found on the same website. JIEES is using plagiarism softwares in order to detect and prevent plagiarism.

Uluslararası Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi

Yıl 2 Sayı 2 Kış 2020

JIEES, uluslararası hakemli bir dergidir. Yaz (Haziran) ve Kış (Aralık) olmak üzere yılda iki sayı yayımlanır. Ayrıca bazı zamanlarda özel sayılar yayımlayabilir. Derginin elektronik versiyonuna dergipark.org.tr/jiees adresinden erişilebilir. Dergiye gönderilen makaleler, intihal olaylarının tespiti ve engellenmesi amacıyla intihal tespit programları ile denetlenmektedir.

Sahibi ve Sorumlusu / Owner

Yücel ÖZTÜRK

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü/ Editor-in-Chief

Tufan TURAN

Editörler / Editors

Tufan TURAN, Esra ÖZSÜER

DERGİNİN TARANDIĞI İNDEKSLER/ JIEES IS INDEXED IN

ResearchBib

Google Akademik

Eurasian Scientific Journal Index

Scientific Indexing Services

ASOS indeks

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ

- 341 **33 Numaralı Şer'iyye Siciline Göre Manastır Şehri (H. 1120-1121/M. 1708-1709)**
(Manastiri City According to the Sharia Record no: 33 (H. 1120-1121/M. 1708-1709))
Esra Akar
- 369 **İ.G.Gerber'in Eserine Göre 1728 Yılında Dağıstan ve Şirvan**
(Daghestan and Shirvan in 1728 According to the Work of I. G. Gerber)
İsmail Bülbül
- 405 **Kırım Tatarları ve Nogaylar Örneğinde Deşt-i Kıpçak'ın Kayıp Batı Ucundan Anadolu'ya Etnik Devamlılık ve Geçişkenlik**
(Ethnic Continuity and Transivity from Lost Westernmost Part of the Kipchak Steppes to Anatolia: Nogai and Crimean Tatar Examples)
Denizcan Dede
- 464 **Kırım Hanlığı'nda Muhalefet: Mehmed Geray ve Şahin Geray Kardeşlerin İsyanı**
(Opposition in Crimean Khanate: Insurrection of Mehmed Geray and Şahin Geray Brothers)
Alp Atakan Eryılmaz
- 484 **Milli Edebiyat Akımı'nın Azerbaycanlı Şair Ahmed Cevad Şiirine Etkisi**
(Effect of the National Literature Movement to Poems of Azerbaijani Poet Ahmed Cevad)
Emre Kurban

- 505 **Türkiye ve Yunanistan Arasındaki Dış Politika Krizlerinde Karar Birimlerinin Siyasi Evren Algıları**
(The Decision Units' Perceptions of Political Universe During the Foreign Policy Crises Between Turkey and Greece)
Zehra Gürsoy Mahdy – Fuat Aksu
- 550 **Kazak Teriminin Kölelik Mefhumu ile İlişkisi Üzerine**
(The Relationship of the Term Cossack with the Concept of Slavery)
Yücel Öztürk
- 574 **Gunboat Diplomacy of the Great Powers on the Ottoman Empire: With Particular Reference to the Salonika Incident (1876) and Armenian Reform Demands (1879-80)**
(Selanik Olayı (1876) ve Ermeni Reform Talepleri (1879-80) Örneğinde Düvel-i Muazzama'nın Osmanlı Devleti'ne Yönelik Gambot Diplomasisi)
Fikrettin Yavuz
- 594 **Contribution of Joseph von Hammer-Purgstall to the Rise of Orientalism in the German-speaking World**
(Joseph von Hammer-Purgstall'ın Almanca Konuşulan Dünyada Şarkiyatçılığın Yükselişine Katkısı)
Dilek Yücel-Kamadan

ÇEVİRİ

- 610 **Tuna Bulgarlarının Hristiyanlığı Kabul Etmesinin Siyasi Nedenleri**
(Political Reasons in The Transition Process of Danube Bulgarians to Christianity)
Gülnara Ergan

YAYIN KURULU/ EDITORIAL BOARD

Tasin Gemil, Prof. Dr., Cluj Babeş Bolyai University, Romania.

Rossitsa Gradeva, Prof. Dr., Sofia University, Bulgaria.

Mehmet İnbaşı, Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi, Türkiye.

Adnan İsmaili, Prof. Dr., Tetova State University, North Macedonia.

Maria Ressné Ivanics, Prof. Dr., University of Szeged, Macaristan.

Nuri Kavak, Prof. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Türkiye.

Viyaçeslav Stanislavskiy, Prof. Dr., National University of Sciences, Ukraine.

İbrahim Tellioğlu, Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Türkiye.

Ferhat Turanlı, Prof. Dr., National University of Kyiv-Mohyla Academy, Ukraine.

Ayşe Üstün, Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Türkiye.

Behçet Kemal Yeşilbursa, Prof. Dr., Uludağ Üniversitesi, Türkiye.

Alper Başer, Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Türkiye.

Sener Bilalli, Assoc. Prof. Dr., International Balkan University, North Macedonia.

Altay Tayfun Özcan, Doç. Dr., Dumlupınar Üniversitesi, Türkiye.

Serkan Yazıcı, Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Türkiye.

Natalia Krolikowska, Assist. Prof. Dr., Warsaw University, Poland.

Esra Özsüer, Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi, Türkiye.

Cihan Yemişçi, Dr. Öğr. Üyesi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Türkiye.

DANIŐMA KURULU/ ADVISORY BOARD

Erhan Afyoncu, Prof. Dr., Milli Savunma Üniversitesi, Türkiye.

Feridun M. Emecen, Prof. Dr., 29 Mayıs Üniversitesi, Türkiye.

Vahdettin Engin, Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, Türkiye.

Yaroslav Kalakura, Prof. Dr., Taras Shevchenko National University, Ukraine.

Ayşe Kayapınar, Prof. Dr., Milli Savunma Üniversitesi, Türkiye.

Orhan Kılıç, Prof. Dr., Fırat Üniversitesi, Türkiye.

Hakan Kırımlı, Prof. Dr., Bilkent Üniversitesi, Türkiye.

Yusuf Oğuzoğlu, Prof. Dr., Düzce Üniversitesi, Türkiye.

Mehmet Öz, Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Türkiye.

Azmi Özcan, Prof. Dr., Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Türkiye.

Mustafa Öztürk, Prof. Dr., İzmir Demokrasi Üniversitesi, Türkiye.

Enis Şahin, Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Türkiye.

Mualla Uydu Yücel, Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Türkiye.

Bejtullah Demiri, Assoc. Prof. Dr., International Balkan University, North Macedonia.

Kire Sharlamanov, Assoc. Prof. Dr., International Balkan University, North Macedonia.

Mevludin Ibishi, Assist. Prof. Dr., International Balkan University, North Macedonia.

SAYI HAKEMLERİ/ REFEREES OF THIS ISSUE

Prof. Dr. Mehmet İnbaşı (Erciyes Üniversitesi, Türkiye)
Prof. Dr. Nuri Kavak (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Türkiye)
Prof. Dr. Orhan Kılıç (Fırat Üniversitesi, Türkiye)
Prof. Dr. Yücel Öztürk (Sakarya Üniversitesi/ Türkiye)
Prof. Dr. Behçet Kemal Yeşilbursa (Uludağ Üniversitesi, Türkiye)

Doç. Dr. Alper Başer (Afyon Kocatepe Üniversitesi, Türkiye)
Doç. Dr. Hülya Çelik (Sakarya Üniversitesi, Türkiye)
Doç. Dr. Muhammed Bilal Çelik (Sakarya Üniversitesi, Türkiye)
Doç. Dr. Selçuk Kürşad Koca (Sakarya Üniversitesi, Türkiye)
Doç. Dr. Mustafa Sarı (Sakarya Üniversitesi, Türkiye)
Doç. Dr. Fikretin Yavuz (Sakarya Üniversitesi, Türkiye)
Doç. Dr. Serkan Yazıcı (Sakarya Üniversitesi, Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Dağlar (Iğdır Üniversitesi, Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Işık (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Türkiye)
Dr. Cihan Oruç (Artvin Çoruh Üniversitesi, Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Selma Pehlivan (Sakarya Üniversitesi, Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Aydın Şihmantepe (Piri Reis Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Murat Toman (Hitit Üniversitesi, Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Dilara Uslu (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Hazar Vural Jane (İstanbul Aydın Üniversitesi, Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Cihan Yemişçi (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Türkiye)
Dr. Nadezhda Vasileva (Bulgaristan)

Araştırma Makalesi

33 Numaralı şer'iyye Siciline Göre Manastır şehri

(H. 1120-1121/M. 1708-1709)

Esra Akar*

(ORCID ID: 0000-0002-6386-1727)

Makale Gönderim Tarihi

06.09.2020

Makale Kabul Tarihi

18.12.2020

Öz

Osmanlı Devleti tarihi incelemelerinde önemli bir ehemmiyeti olan şer'iyye Sicilleri gerek ictimai, gerek iktisadi, gerek idari ve gerekse de hukuki konularda eşsiz kaynaklar arasında yer almaktadır. *Kadı sicili, sicillat-ı şer'iyye, kadı defteri, sicil-i mahfuz* veya *sicil* olarak da bilinen şer'iyye Sicilleri, tarih araştırmalarında birincil el kaynak özelliği taşımaktadır. Evlenme, boşanma, hırsızlık, eşkıyalık, hukuki ve idari yapının işleyişi, şehirlerin yerleşim yerleri ve mimari tarihi, esnaf teşkilatı, narh, para arzı ve ticaret gibi konuları içerdiğinden sicillerin önemi tartışılmaz bir gerçektir. Bu durumdan hareketle H. 1120-1121/M. 1708-1709 yılları arasında Manastır şehrinin sosyal, idari ve ekonomik durumu, 33 Numaralı Manastır şer'iyye Sicili çerçevesinde incelenerek ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Manastır, Mahkeme, şer'iyye Sicili

Manastiri City According to the Sharia Record no: 33

(H. 1120-1121/M. 1708-1709)

Abstract

Sharia Records, which have an great importance in Ottoman historical studies, are among the unique resources in both social economic, economic, administrative and judicial issues. Kadi registers, sharia register, also known as kadi registers, sharia register or registers, are the primary sources in

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Bitlis Eren Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Türkiye, esrakar49@gmail.com.

historical researches. Marriage, divorce, theft, banditry, the functioning of the legal and administrative structure, settlements and architectural history of cities, artisans organization, narh, money supply and trade issues, such as the importance of records is an indisputable fact. With this in mind, we tried to bring our work on the social, administrative and economic situation city of the Manastiri into consideration by examining the Monastery Sharia Register No 33.

Keywords: Ottoman Empire, Manastiri, Court, Sharia Register

Giriş

Şer'î kelimesi, İslam dininin kurallarına ve emrettiği dünya düzenine uygun bir yaşayış biçimi; sicil kelimesi ise okumak, kaydetmek ve karar vermek anlamlarına gelmektedir.¹ Bu bağlamda Şer'îyye Sicilleri, kadıların her türlü mahkeme hükümlerinin, resmîyete geçirilmesi istenen herhangi bir durumun ve devlet merkezinden gelen çeşitli yazıların kaydedildiği defterlerdir. Bu defterlerde kadı veya nâiblerin hükümlerinin yer aldığı kısma *sicil-i mahfûz*, devlet merkezinden gelen her çeşit emrin yazıldığı kısma da *sicil-i mahfuz defterlû* denilmiştir. Bu kayıtları tutan mahkeme görevlilerine ise *mukayyid* adı verilmiştir.²

Şer'îyye Sicilleri kayıtlarının tutulduğu mahkemeler, kadıların davalara baktıkları daire ve makamı ifade etmektedirler. Osmanlı Devleti'nde mahkemeler, *Meclis-i şer'*, *mahfil-i şer'*, *mehakim-i şer'îyye*, *meclis-i şer'i şerif-i enver* gibi isimlerle adlandırılıp, yetki bakımından hem şer'i hem örfi davalarda tek yetkili organdır.³ XV. yüzyılın son çeyreğinden XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar geçen sürede tutulan Şer'îyye Sicilleri, tarih araştırmaları için birinci el kaynak

¹ Muhammed Muratdağı, *168 Nolu Vidin Şer'îyye Sicili Transkripsiyon ve Değerlendirme*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2015, s. 7.

² Kürşat Çelik, "565 Numaralı Karahisar-ı Sahib Şer'îyye Sicili'nin Tanıtımı ve Fihristi 1839-1840 (H. 1255-1256)", *Turkish Studies International Academic Journals*, C. IV, S. 3 (Nisan), Ankara 2009, s. 552.

³ Ahmet Akgündüz, "İslam Hukukunun Osmanlı Devleti'nde Tatbiki: Şer'îyye Mahkemeleri ve Şer'îyye Sicilleri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 14 (Ekim), Konya 2009, s. 19-20.

özelliğini içermektedirler.⁴ Defterde yer alan kayıtlarda belge ve konu çeşitliliği Şer'iyeye Sicillerini, tarih, hukuk, iktisat ve toplum bilimi gibi birçok disiplinin ana kaynakları arasına katmaktadır.⁵ Bu belgelerde şehirlerin yerleşim yerleri ve mimari tarihleri hakkında verilen bilgiler de önemlidir.⁶

1. Manastır Şehrinin Tarihi

Günümüzde Manastır, Yunanistan sınırına 14 km. uzaklıkta, Prister Dağı eteğinde, Karasu'ya dökülen Drahor Çayı kenarında kurulmuş bir şehirdir. Manastır, Arnavutluk'un doğusunda Makedonya'nın batısında Selanik'in 180 km kuzeyinde yer almaktadır. Güneyinde Florina, doğusunda Pirlepe, kuzeyinde Kırçova ve Ohri, batı ve güneybatısında Görice kazaları vardır.⁷ Kuzey Makedonya Cumhuriyeti'nin ikinci büyük şehri olan Manastır, etrafı dağlarla çevrili olduğundan sert bir iklime sahiptir. Bu şehre Yunanca Manastır, Slavca *Obitel*,⁸ Rumca *Manastirion*, Sırpça *Bitolya*, Makedonca *Bitola* ve Arumence *Toli-Manastır* adı verilmiştir.⁹

Manastır şehrinin tarihi VI. yüzyıla kadar gitmektedir. Osmanlı Devleti'nden önce burada Makedon Krallığı, Büyük Roma İmparatorluğu, Doğu Roma İmparatorluğu, Sırp Krallığı ve Bulgar

⁴ Fatma Yıldırım, *S 12 Numaralı Sofya Şer'iyeye Sicili'nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep 2017, s. 7-8.

⁵ Yunus Uğur, "Şer'iyeye Sicilleri", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), C. 39, İstanbul 2010, s. 8-9.

⁶ Zülfiye Koçak, "1017 (M. 1608-1609) Tarihli Ayntab Şer'iyeye Sicilinin Tanıtımı ve Fihristi", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C. I, S. 3 (Yaz), İstanbul 2012, s. 174-175.

⁷ Zülfiye Koçak, *Manastır'da Hukuk ve Adalet Uygulamaları (1700-1730)*, Gece Akademi Yayınları, Ankara 2019, s. 19: Mucize Ünlü (Sarı), *Manastır Vilayetinin İdari ve Sosyal Yapısı (1873-1912)*, On Dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 1996, s. 19.

⁸ Sevil Bülbül, "Manastır Şehri'nde Günümüzde Ayakta Olmayan İki Cami", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S. 38 (Yaz), Ankara 2013, s. 17.

⁹ Necati Çayırılı, "Osmanlı Devleti İdaresinde Manastır", *Türk Kültürü Dergisi*, S. 458 (Haziran), Ankara 2001, s. 371.

Krallığı hüküm sürmüştür.¹⁰ Osmanlı Devleti'nin Manastır'a yönelik ilk akınları Aydınoglu Umur Bey'in Trakya'ya 1332 yılında yapmış olduğu deniz seferiyle gerçekleşmiştir. Asıl fetih ise I. Murad zamanında 1382 yılında gerçekleştirilmiştir. Şehrin çevresi kiliselerle dolu olduğundan buraya Osmanlı Devleti tarafından da Manastır adı verilmiştir. Önemli bir stratejik konuma sahip olan Manastır şehri, Osmanlı Devleti Balkanlar'daki önemli ekonomik merkezlerinden biri olmuştur.¹¹ Osmanlı Devleti 1361'de Edirne'nin fethiyle Balkanlara yönelmiş ve 26 Eylül 1371 yılında gerçekleşen Çirmen Savaşı'ndan sonra da Kuzey Makedonya Cumhuriyeti ticaret yollarının kapıları kendilerine açılmıştır. Bu tarihten sonra Büyük bir ordu ile ilerleyen Timurtaş Paşa, Manastır'ı ve ardından da Pirlepe'yi ele geçirmiştir. Bir görüşe göre Manastır, 1385 yılında Osmanlı Devleti şehri haline gelmiş, daha sonra da *Paşa Sancağı*'nin bir nahiyesi olmuştur.¹² Diğer bir diğer görüşe göre ise Manastır, Osmanlı Devleti tarafından fethedildikten sonra Rumeli Beylerbeyliği'ne bağlı bir vilayet merkezi durumuna getirilmişti. Ancak dönemin belgelerinde; *Nahiye-i Manastır der-liva-i Paşa* şeklinde geçmesi konuya açıklık getirmektedir.¹³

Kuzey Makedonya Cumhuriyeti sınırları içerisinde yer alan Manastır şehriyle ilgili bilgilere Şer'iyye Sicilleri kayıtlarından ulaşmak mümkündür. Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Arşivi'nde toplamda 195 adet Şer'iyye Sicilinin varlığı bilinmektedir. Bunlardan 185 adedi Manastır şehrine, 10 adedi de Debre, Ohri, Pirlepe, Kalkandelen ve İştîp kazalarına aittir.¹⁴

2. 33 Numaralı Manastır Şer'iyye Sicili

İncelemiş olduğumuz 33 Numaralı Manastır Şer'iyye Sicili toplamda 49 varak, 98 sayfa ve 142 hükümden müteşekkildir. Defter, Hicri 1120 /1121 Miladi 1708-1709 yıllarını kapsamaktadır. Kayıtlar incelenirken

¹⁰ Alev Duran ve Beste Çakmakçaya, "Manastır'ın Unutulmaz Günleri ve Manastır Hakkında Kısa Bir Değerlendirme", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 96 (Eylül), İstanbul 2019, s. 418-419.

¹¹ Nurullah Karta, "Manastır Şehrinin Sosyal ve Ekonomik Durumu (1482-1615)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. VIII, S. 41 (Aralık), Samsun 2015, s. 459.

¹² Bülbül, "Manastır Şehri'nde Günümüzde Ayakta Olmayan İki Cami", s. 17.

¹³ Karta, "Manastır Şehrinin Sosyal ve Ekonomik Durumu (1482-1615)", s. 459.

¹⁴ Orhan Sakin ve Uğurhan Demirbaş, *Kuzey Makedonya Cumhuriyeti'ndeki Osmanlı Devleti Evrakı*, Osmanlı Devleti Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1996, s. 53-59.

sayfa numaraları değil varak numaraları esas alınmıştır. Defterin kapak kısmında Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Arşivi'nin mührü ve Hicri 1120 tarihi verilmiştir. Ancak ilk varakta yer alan hükmün tarihi H. 15 Receb 1121 (M. 20 Eylül 1709)'dir. İkinci varaktaki hüküm H. 5 Rebiu'l-ahir 1120 (M. 24 Haziran 1708) tarihlidir. En son varaktaki hüküm ise 5 Zilkade 1121 (M. 6 Ocak 1709) tarihine aittir. Bunun yanında bazı hükümlerin de H. 1118 (M. 1706) ile H. 1119 (M. 1707) yıllarına ait olduğu, kronolojik sıralamaya dikkat edilmediği görülmektedir.

İlk varakta yer alan hükümde evlerin bazısının karyede bazısının da zayıf (eksik aççeli) olması nedeniyle sekiz buçuk hanenin asıl defterden ihraç edildiği yazılmaktadır. Akabindeki hükümde defterden ihraç edilen hanelerden alınacak akçenin diğer hanelere tevzi ve taksim olunması hakkında bilgilere yer verilmektedir. Aynı varakta geçen en son hüküm ise Manastır'a kadı atanması hakkındadır.

İncelenilen defterde bazı yerlerin üzeri çizilmiş ve son sayfadaki yazılar ciltlenmeden kaynaklı hatadan dolayı okunamamaktadır. Tutulan kayıtların bir kısmı ince uçlu kalemle yazılırken; bir kısmı da kalın uçlu kalemle yazılmıştır. Bazı hükümler olabildiğince uzun tutulmuş ve yer yer tekrarlara başvurulmuştur. 33 Numaralı Sicil Defteri daha çok sosyal, ekonomik ve idari meselelerle ilgilidir. Defterde yer alan 142 hükümden 47 adedi (%33) ekonomik, 45'i (%32) sosyal, 30'u (%21) idari ve 21'de (%14) de diğer konuları içermektedir. Hükümlerin konu içeriklerine göre dağılımı şu şekildedir; vergi (37), mukataa (6), esnaf-narh (4), eşkıyalık (12), alacak-verecek (7), tereke (4), katl davaları (4), vakıf (4), hırsızlık (3), kadın hakkı (3), şikâyet (2), boşanma (1), kefil-vekillik (2), yaralama (1), varis (1), satış (1), mühimmat-zahire nakli (6), atama-tevcih (24) ve diğer (21) mevzulardır. Kayıtlarda geçen sosyal içerikli hükümlerin %10'u Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki meseleleri, %6'sı gayrimüslimler arasındaki olayları ve geri kalanı da Müslümanlara ait olayları ihtiva etmektedir.

2.1. İdari ve Askeri Konular

I. Murad döneminde fethedilen Manastır, II. Murad ve Fatih Sultan Mehmed devirlerinde Rumeli Beylerbeyliği'nin merkezi konumundaydı. Şehir aynı zamanda, Fatih Sultan Mehmed döneminde sancak durumundaydı. Kanuni Sultan Süleyman döneminde Paşa

Sancağı'na tabi şehirlerden biri olan Manastır, XVII. yüzyıl başlarında Sofya ile birlikte Rumeli eyaletinin merkezi olmuştur. Bu ve bundan sonraki yüzyıllarda Manastır bir kadılık merkezidir.¹⁵ Keza incelenilen 1708-1709 yıllarını kapsayan sicil kaydında da “*Manastır kazası*” ibaresi yer almaktadır.

Osmanlı Devleti için önemli bir jeopolitik merkez olan Manastır'ın mahalle-isimleri genellikle fetheden veya fethinden sonra mahalleyi kuran gazi, şehit veya meslek sahibi olan kimselerin adıyla anılmıştır.¹⁶ Zira Yakup Bey, Karadebbağ, Hamza Bey ve Kasım Çelebi gibi mahalle isimleri bunu kanıtlar niteliktedir. Öte yandan incelenilen sicil kayıtlarında Manastır'a tabi karyelerden de bahsedilmektedir. Tespit ettiğimiz belli başlı karye isimleri şunlardır: Bukova, Tranli, Osturraguva, Sagari, Ehale, Saz, Eredna, Tırhale, Bavlton, Timurhisar, Bovlan, Sarı Hızırılı, Berusralan, Mapoşsa, Maluçe, Sinegova, Harasova, Eline, Soğanca, Karaman, Baldiçe, Baldoviçe ve Esloviç.

Yukarıda da zikredildiği üzere Manastır bir kadılık merkeziydi. Bu meyanda sicil kayıtlarında kadı atamaları dikkat çekmektedir. Nitekim H.1 Cemaziye'l-ahir 1118 (M.10 Eylül 1706) tarihli hükümde, “*Debedelen kâdısı Mehmed şehr-i âti gâyetinden kazâ-ı ahire nakl olunmağla ref' ve yeri yevmi dört yüz akçe ile Çatalca kazâsından üç ay kasrından ma'âda kırk beş ay infisâl ve atâbe-i aliyeye otuz altı ay mülazemet müstemesi olub kudemâ-i târikden sezâvar ihsân olan Mevlana Ali dailerine Manastır kazâsına ilhâk üzere tevcih olunub ilhâk-ı mezbûr sene-i mezbûre şa'ban fi guresinden müncez zabt-ı ba'de sene-i ati saferü'l-hayrı guresinden El-hac Mehmed on iki ay müddeti tasarrufundan sonra mezbûr el-Hac Mehmed ref'inden misliyle Manastır kazâsı müddet-i örfiyesi tamamına değin ba'del arz mutasarrıf olmak ricasına sadaka buyruldu*”¹⁷ ifadelerinden de anlaşılacağı üzere Debedelen kazasında kadı olan Mehmed'in H. 30 Receb 1118 (M. 7 Kasım 1706) tarihinden sonra işine son verileceğine ve Debedelen'in Manastır kazasına dâhil edilerek, yerinin günlük 400 akçe ile 8 Kasım 1706'den 4 Mayıs 1707 tarihine kadar Mevlana Ali'ye verildiği belirtilmektedir.

¹⁵ Ünlü, “*Manastır Vilayetinin İdari ve Sosyal Yapısı (1873-1912)*”, s. 11.

¹⁶ Karta, “*Manastır Şehrinin Sosyal ve Ekonomik Durumu (1482-1615)*”, s. 459.

¹⁷ Manastır Şeri'iyye Sicili (MŞS.), 33. 1/3.

Aynı varakta yer alan 1 Ocak 1707 tarihli bir diğer hükümde ise *“Manastır kâdısı el-Hac Mehmed gâyet-i şehri-i mezbûreden dört ay bakiyye-i müddet Tasarrufundan sonra ref' ve yeri müftü olduğu kadıasker esbâk rûznameşinden mestûr ve mukayyid olub sezâvar rafet şehriyârı olan Mevlana Ali dailerine ibkâ ve mutasarrıf olub sene-ati Rebiü'l-ahiri guresinden ancak on dokuz ay tamamına değin mutasarrıf olmak ricasına ba'del arz sadaka buyuruldu”*¹⁸ ifadeleri yer almaktadır. Bu hükümden de anlaşılacağı üzere yukarıda adını zikrettiğimiz Mevlana Ali'nin yerine geçen el-Hac Mehmed'in, 1708 yılından itibaren geriye kalan dört aylık mutasarrıflığından sonra yani 4 Nisan 1708'de görevden alınarak yerine 20 Haziran 1708 tarihine kadar, ruznamçede kayıtlı olan ve padişahın uygun gördüğü Mevlana Ali'nin en fazla on dokuz ay süreyle Manastır kadılığına atandığı bildirilmektedir. Bu bilgilerin dışında Evliya Çelebi M. 1661'de şehri ziyaretinde Manastır'ın 300 ve 360 akçe payeli bir kadılık olduğunu ifade etmektedir. Buna ilaveten Çelebi, kadılara on beş kese rumi¹⁹ verildiğini de belirtmektedir.²⁰

İdari yapı içerisinde zikretmemiz gereken bir diğer husus da timar tevcihi meselesidir. Osmanlı Devleti'nde timar sistemi ile devletin miri araziden belirli bir kısmını, belirli hizmetler karşılığında bir şahsa tevcih edilmesi amaçlanmıştır. Nitekim Osmanlı Devleti bu uygulamayı hayata geçirirken savaşlarda yararlık gösteren kumandanlara ve devletin yüksek kademelerinde bulunan memurlara, miri araziye işletmek amacıyla vermiştir. Timar sahibi (sipahi) dirliğin gelirine göre belli sayıda asker yetiştirmek zorunda bırakılmıştır. Ayrıca timar sahibi kişiler askeri görevlerinin yanı sıra buldukları yerin yönetim işlerinden de sorumlu olmuşlardır.²¹ Bu durumda incelenilen belgelerde timar tevcihi hakkında birçok hüküm yer almıştır. Mesela 1 Haziran 1708 Karaman karyesinde 4.699 akçelik timar tasarruf eden Ahmed'in ölmesiyle onun tasarruf ettiği timarı bir başka talipli olan İsmail'e, alaybeyinin bayrağı altında seferlere katılma şartıyla

¹⁸ MŞS. 33. 1/4.

¹⁹ Osmanlı'da altın olarak basılan para birimidir.

²⁰ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, C. 5, İkdam Neşriyatı, s. 572.

²¹ Bahtiyar Akyılmaz, “Osmanlı Devleti'nde Merkezden Yönetimin Taşra İdaresi”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 4 (Aralık), Konya 1999, s. 127-128.

verilmiştir.²²

İdari hususlardan bir diğeri ise mühimmat ve zahire nakli konusudur. Manastır şehri zengin yeraltı ve yerüstü kaynaklarına sahip olduğundan Osmanlı Devleti açısından önemli bir yerleşim birimidir. Zira sefer zamanlarında ya da ihtiyaç duyulduğu vakitlerde Manastır'dan sevkiyatın yapılmasına dair merkezden emir sureti gönderildiği kayıtlarda bildirilmektedir. 21 Aralık 1709 tarihine ait bir hükümde Selanik baruthanesi için Manastır'dan güherçile²³ gönderilmesi istenmiştir.²⁴ Manastır'dan ihracı istenilen ürünlerin nakli konusu da zaman zaman gündeme gelmiş bu nakillerin gerçekleşmesi için yük hayvanlarının temin edilmesi talep edilmiştir.²⁵

2.2. Ekonomik Yapı

Osmanlı Devleti, XVIII. yüzyılın ikinci yarısına kadar tedrici bir gelişme dönemi yaşamıştır. Devlet ekonomisinin altında yatan temel zihniyet üç ana prensipten meydana gelmiştir. Bunlar provizyonizm (iaşeci yaklaşım), tradisyonizm (gelenekçilik) ve fiskalizm (gelircilik)'dir. Provizyonizm anlayışına göre, mal ve hizmet üretenler önce kendi ihtiyaçlarını karşılamalı, sonra kademe kademe bütün toplumun ihtiyaçlarına cevap vermelidir. Tradisyonizm'e göre, sosyo-ekonomik alanda yapılması gereken, iyice denenmiş ve kanıtlanmış olan kurumlar ile ilişkileri korumak ve sürdürmektir. Fiskalizm prensibine göre ise hazineye ait gelirleri mümkün olduğu kadar yüksek düzeye çıkarmak ve ulaştığı düzeyin altına inmesini engellemektir.²⁶ İncelemiş olduğumuz defterde bu prensip anlayışları dâhilinde vergi oranları, mukataa gelirleri ve esnaf-narh konuları işlenmiştir.

2.2.1. Vergiler

Osmanlı Devleti'nin iktisadi açıdan gelişimini sağlayan en önemli gelir kaynaklarının başında vergiler gelmektedir. İncelenen defterde de

²² MŞS. 33. 7/1.

²³ Güherçile, potasyum nitrat, sodyum nitrat ve kalsiyum nitrat maddelerinin genel adıdır. Bu maddenin yanıcı ve patlayıcı özelliği vardır.

²⁴ MŞS. 33. 46/2.

²⁵ H. 20 Cemaziye'l-evvel 1120 (M.7 Ağustos 1708) tarihinde Manastır'dan Bursa'ya naklolacak kükürt için üç yüz beygir temini istenmiştir. Bkz. MŞS. 33. 15/3.

²⁶ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötügen Yayınları, İstanbul 2000, s. 68.

vergilerle dair kayıtlar bulunmaktadır. Bu vergiler arasında adı en sık geçen *cizye* vergisidir. *Cizye*, “kâfi gelmek; karşılığını vermek, ödemek” manasındaki ceza masdarından türemiş bir isim olup, İslam literatüründe tebaadan olan gayrimüslimlerin ödedikleri vergiye verilen addır.²⁷ Osmanlı Devleti’nde XVI. yüzyıla kadar bu vergiyi ifade etmek için genellikle *harac* kelimesi kullanılmış, daha sonra *cizye* veya *cizye-yi şer’i* olarak yaygınlaşmıştır. Bu vergiyi toplayanlara önceleri *haracî* veya *haraççı*, sonraları ise *cizyedâr* denilmiştir. Şer’i kaidelere göre şeyhülislam tarafından verilen fetvayla her yıl *cizye* miktarının belirlenmesi ve ilanı padişahın sorumluluğundaydı. Osmanlı Devleti’de *cizye* mükellefleri “ala, evsat ve edna” şeklinde üç gruba ayrılmıştır. Bu terimler zengin, orta halli ve fakir gruplar için kullanılmaktadır.²⁸ Kayıtlarda geçen “*cizye, beytül-malın emvâl-ı şer’iyyesinden devlet-i umûr külliyesinden olmağla*” ifadesi *cizyenin* ne denli önemli olduğunun kanıtıdır. İncelenilen defterde yer alan ifadeler doğrultusunda zimmet ehli reayanın fakirlerinden on iki dirhem²⁹ kaza bedeli bir dinar, orta halli olanlarından yirmi dört dirhem kaza bedeli iki dinar ve zenginlerinden kırk sekiz dirhem kaza bedeli dört dinar olarak tahsil edilmesi gerektiği ifade edilmektedir.³⁰ Manastır’da verginin bu oranlar üzerinden alınması *cizye* tahsilinde İslam hukuku esaslarına göre hareket edildiğini göstermektedir.

İncelenilen belgelerde *cizyeler* Kıptiyan (Çingene), Yahudi ve keferle adı verilen şahıslardan tahsil edilmiştir. *Cizyeler*, canib-i miri tarafından miri mührüyle mühürlenmiş evraklarla toplanılmıştır. Hükümde yer alan ifadelerle göre Kıptiyan taifesinin *cizyedârlarının* keferle taifesinden daha fazla masrafları olduğundan Kıptiyan *cizyedârına* maaş verilmesi gerektiği belirtilmiştir. Kıptiyan ve keferleden toplanan *cizyelerden* *cizyedâra*, her bir varaktan dokuz pare, muhasebeci ve kâtiplerine birer pare, toplamda onar pare verilmiştir.³¹ *Cizyeler* peşin alınmakla beraber halka kolaylık olması bakımından taksit şeklinde alındığı da

²⁷ Mehmet Erkal, “Cizye”, *DİA*, C. 8, İstanbul 1993, s. 42.

²⁸ Halil İnalçık, “Cizye”, *DİA*, C. 8, İstanbul 1993, s. 45-46.

²⁹ Bir Osmanlı Devleti dirheminin ağırlığı 3,086’dır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Walter Hinz, *İslam’da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1990, s. 6.

³⁰ MŞS. 33. 42/1.

³¹ MŞS. 33. 25/1.

görülmektedir. Nitekim 25 Ekim 1709 tarihli hükümde cizye tahsiline memur edilen Mustafa'nın, Yahudi ve kefereden vergilerini dört taksitte alması istenmiştir. Hatta ilk taksitin dört bin dokuz yüz doksan iki kuruş olduğu kayıtlarla sabittir.³² Cizye toplama işini yapan cizyedârların zaman zaman kanuna aykırı hareket ettikleri ve devletin belirlediği orandan fazla almaya çalıştıkları görülmektedir. Bu durumda Manastır kadısına yazılan hükümlerle çözüm bulunmaya çalışılmış ve halka haksızlık yapanların bu faaliyetlerinin engellenmesi istenmiştir.³³

Kayıtlarda ifade edilen bir diğer vergi çeşidi avarız ve nüzül bedelidir. Osmanlı Devleti'nde avarız düzenli olmayan gelirlerden müteşekkildir. Avarız vergisi olağanüstü hallerde ve genellikle savaş zamanlarında ihtiyaç hâsıl olduğu vakitlerde toplanmıştır. Bedeli mekkari, bedel-i timar, nüzül ve sürsat gibi avarız çeşitleri bulunmaktadır. Avarız adı altında toplanan vergide dört-beş gerçek hane bir avarız hanesi sayılmaktadır. Bunlar avarız hanelerine dağıtılan vergiyi kendi aralarında paylaşarak ödemektedirler. Avarız hanelerinden takriben 70 akçe alınmaktaydı. Kazaya tabi köylerin halkı, avarız bedelini 300 akçe olarak ödemiştir.³⁴ Avarızın bir çeşidi olan nüzül vergisi, savaş vakitlerinde cepheye giden ve cepheden geri dönen ordunun iaşesini temin etmek için belli menzillerden istenen un ve arpanın hazırlanması amacıyla ortaya çıkmıştır. Avarız vergisi nakdi olarak talep edilirken; nüzül bedeli aynı olarak alınmıştır.³⁵ Bu meyanda 3 Temmuz 1708 tarihli hükümde kınalı karyesinden olan reayanın sipahiye bedel-i nüzül ve avarız olarak kırk iki kuruş vermeleri gerektiği bildirilmiş, akabinde sipahilerin bu miktardan fazlasını talep etmemeleri gerektiği belirtilmiştir.³⁶ 14 Ocak 1709 tarihli hükümde Manastır kazasından yedi yüz otuz dört akçe bedel-i nüzül hanelerinden ihtiyaç duyulan mallarının tahsil edilmesi istenmiştir. Hükmün devamında görevli olan mübaşire de her bir haneden otuzar akçe alınması buyrulmuştur. Bununla birlikte İskenderiye kalesi muhafazasında olan asker maaşları 1707 yılı avarız ve nüzül akçesinden

³² MŞS. 33. 45/3.

³³ H. 1121 tarihli hükümde cizyebaşlarının, yörük ve evlad-ı fatihandan fazladan akçe aldıklarına dair ifadeler yer almaktadır. Bkz. MŞS. 33. 27/2.

³⁴ Halil Sahillioğlu, "Avarız", *DİA*, C. 4, İstanbul 1991, s. 108-109.

³⁵ Ömer İşbilir, "Nüzül", *DİA*, C. 33, İstanbul 2007, s. 311.

³⁶ MŞS. 33. 47/3.

verilmiştir.³⁷ Aynı şekilde İskenderiye'de olan Dergâh-ı Ali topçularının maaşları da 1707 yılına ait avarız ve nüzül akçesinden ödenmiştir.³⁸ Bu hükümlerde dikkat çeken nokta reayadan fazla akçe alınmaması sürekli tekrarlanmış olmasıdır.³⁹ Bu uyarı ise devletin reayayı korumaya yönelik tavrının bir yansımasıdır.

İncelenilen sicil defterinde kayıtlara geçen bir diğer vergi çeşidi *celebkeşan ağnam* bedelidir. Bu vergi asker, saraylı ve sivil halkı barındıran ve nüfusu gün geçtikçe artan İstanbul'un et ihtiyacını karşılamak için konulmuştur. Bu sistemle İstanbul'un iâşesi için Rumeli'de yaşayan ve belirli miktarda sermayeye sahip olan kimselerin "celep" olarak, Rumeli'nin belli bölgelerinden canlı koyun temin ederek bunları İstanbul piyasasındaki kasaplara satması sağlanmıştır. İlerleyen zamanlarda celepler, ulaşım ve koyun fiyatlarındaki artış nedeniyle koyun teminini azaltmışlardır. Böylelikle devlet bu kişileri avarız tarzında yılda bir kez verilen vergi uygulamasına tabi tutmuştur. Daha sonrasında bu uygulama koyun başına belirlenen sabit bir vergiye dönüşmüştür ki, buna "*bedel-i ağnam-ı celebkeşan*" adı verilmektedir.⁴⁰ Bu vergi genellikle koyun yavruladıktan sonra Nisan veya Mayıs aylarında kuzulu koyun kuzusu ile bir hesaplanmıştır. Vergi miktarı Fatih kanunnamesine göre üç koyundan bir akçe iken daha sonra iki koyundan bir akçe olarak tespit edilmiştir. Fakat bu miktar bölgelerin özelliklerine göre değişiklik göstermiştir. Zira incelenilen defterde Manastır'da 148 baş için 8.880 akçe verildiği kaydedilmiştir.⁴¹

2.2.2. Mukataa

Mukataa, devlete ait bir kısım vergi ve resimlerin belirli bir meblağ mukabilinde iltizama verilmesidir. Aynı zamanda mukataa, mülkiyeti devlete veya vakıflara ait olan araziden ayrılarak özel şahıslara ya da kurumlara kiralanen arsalar"dır. Hazineye sağladığı yıllık gelir bakımından birkaç yüz akçeden 10-20 milyon akçeye kadar değişen büyüklükte mukataalar olduğu ifade edilmektedir. Bunun yanında köy veya mezra sınırları içinde kalan mukataalar ile bir kaza veya sancağı

³⁷ MŞS. 33. 18/4.

³⁸ MŞS. 33. 19/1.

³⁹ MŞS. 33. 22/1.

⁴⁰ M. Sait Türkhan, "Celep", *DiA*, C. 1, İstanbul 2006, s. 255-256.

⁴¹ MŞS. 33. 30/1.

kapsayan mukataa alanları vardır. Mukataalar, mali kapasiteleriyle ve mekan sınırları bağlamında çeşitlilik göstermişlerdir.⁴² İncelenilen sicil defterinde yer alan mukataa çeşitleri şunlardır; kükürt mukataası, haslar mukataası, adet-i ağnam mukataası ve Üsküp mukataasıdır.

Manastır sakinlerinden Mustafa, 13 Şubat 1709 tarihinde Manastır'a bağlı üç karyenin mukataalarını bin dokuz yüz altmış üç akçe ile emaneten almıştır.⁴³ 25 Ekim 1709 tarihli hükümde Ohri sancağından olan kadılar ve Manastır kadılarına hitaben buraya bağlı kazaların mukataasının yüz yirmi keyl⁴⁴ olduğu belirtilmiştir.⁴⁵ Öte taraftan belgelerde mukataa borçlarına tesadüf edilmektedir. 9 Ocak 1710 yılında Üsküp Nezreti Kalemıyesi malından Ali Paşa zimmetinde 1540 kuruş, Üsküp ile çevresindeki kazaların adet-i ağnam kalemıyesinden Sadık Ağazade zimmetinde 1855 kuruş, has kalemıyesinden Mustafa Ağa zimmetinde 330 kuruş, Manastır kalemıyesinden Mahmud Bey zimmetinde 11 kuruş, Manastır has kalemıyesinden Ali Bey zimmetinde 224 kuruş, tatbik edilen miri mukataa kalemıyesinden Ahmed Ağa zimmetinde 20 kuruş ve yine Manastır mukataası kalemıyesinden İbrahim zimmetinde 120 kuruş borçlarının kaldığı bildirilerek tahsil edilmesi emredilmiştir.⁴⁶

1709 yılında Manastır ve çevresindeki *adet-i ağnam mukataası* Mustafa ve Ali adlı kişilerin tasarrufundaydı.⁴⁷ 11 Mayıs 1708 tarihli kayıta; Ohri kazasında bulunan kükürt mukataasının Selanik baruthanesine her yıl 610 kantar kükürt verdiği ve bu işe Hasan adlı kişinin mübaşir tayin edildiği belirtilmiştir. Ayrıca nakil işi için Ohri, Manastır, Florine, Pirlepe ve Görice kazalarından üç yüz beygir ihraç

⁴² Mehmet Genç, "Mukataa", *DİA*, C. 31, İstanbul 2006, s. 129-130.

⁴³ MŞS. 33. 21/2.

⁴⁴ Arapça'da keyl "ölçmek", anlamına gelir. Aynı kökten türeyen kile de yine "ölçek" demektir. Kelime Farsça'ya kile, keyle, keyli; Türkçe'ye kile şeklinde girmiştir. Özellikle kuru meyve ve hububat ölçümünde kullanılan eski bir ölçektir. 160 litre hacmindeki Manastır kilesi ürünün kalitesine göre 87-100 okka sert buğday, 85-95 okka yumuşak buğday, 87-92 okka mısır, 80-90 okka çavdar, 68-80 okka arpa, 45-55 okka yulaf alırdı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cengiz Kallek, "Kile", *DİA*, C. 25, İstanbul 2002, s. 568-569.

⁴⁵ MŞS. 33. 45/2.

⁴⁶ MŞS. 33. 31/1.

⁴⁷ MŞS. 33. 22/3.

edileceği bildirilmiştir.⁴⁸

2.2.3. Esnaf ve Narh

Osmanlı Devleti'nde birçok temel ihtiyaç maddelerinin satışı narha bağlanmıştır. Narh, resmi makamlar tarafından bir mala verilen ortalama fiyattır. Bu sayede ortaya çıkabilecek usulsüzlüklerin ve rekabetin önüne geçmek amaçlanmıştır. Bir ürünün fiyatını belirleyen en önemli unsur malın kalitesi olmuştur. Böylelikle ürünlerin kalitesi korunmuştur. Narh fiyatları, kadı huzurunda ilgili esnafın idarecileri ve muhtesibin hazır bulunmasıyla tespit edilmiştir.⁴⁹ Osmanlı Devleti'nde olağanüstü dönemlerde narh listeleri yenilenmiştir. Öte taraftan narh fiyatları ileride yaşanabilecek usulsüzlükleri saptamak ve cezalandırmak için kayıtlara geçirilmiştir.⁵⁰ Bu noktada incelemiş olduğumuz belgelerde narh fiyatları dikkat çekmektedir. Kayıtlarda narhı belirlenen ürünün adı, özelliği ve tutarı hakkında bilgi edinilmektedir. Aynı zamanda ürünlerin miktarıyla birlikte esnafın isimleri de zikredilmiştir.

29 Haziran 1709 tarihli sicil kaydında kasap esnafının isimleri belirtilmiş ve etlere verilen narhlar kaydedilmiştir. Bu tarihte Manastır'daki kasaplar; Karabela oğlu Ahmed, Yusuf, İbrahim, Osman, Mehmed, Abdi, Bayram, Biro, Osman, Mehmed bin Sefa, Musa veled-i Rifaid, Mako veled-i Salamon, Salamon veled-i Mako, Salamon veled-i Musa, Salon veled-i Salon, Avram veled-i Sefer, Mazlum veled-i Rehail, Matrak Yuva veled-i Salamon ve Simoy veled-i Musa'dır. Kayıtlarda belirtilen etlerin fiyatları hayvanın cinsiyetine göre farklılıklar göstermektedir. Nitekim erkek koyun etinin 1 kıyyesi⁵¹ 7 akçe iken dişi koyun etinin 1 kıyyesi 2 akçe; erkek deve etinin 1 kıyyesi 3 akçe, dişi deve etinin 1 kıyyesi 3 akçeydi. Bunun yanında keçi etinin 1 kıyyesi 5

⁴⁸ MŞS. 33. 15/2.

⁴⁹ Cengiz Kallek, "Narh", *DİA*, C. 32, İstanbul 2006, s. 387; Mübahat S. Kütükoğlu, "Narh", *DİA*, C. 32, İstanbul 2006, s. 190-191; Mehmet Demirtaş, *Osmanlı Devleti'nde Fırınçılık (XVII. Yüzyıl) İstanbul Örneği*, Atıf Yayınları, Ankara 2014, s. 38-39.

⁵⁰ Zülfiye Koçak, "14 Numaralı Şer'iyeye Sicil Defterine Göre Vidin'de İdari, Ekonomik ve Sosyal Yapı", *Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, C. X, S. 4 (Aralık), Ankara 2018, s. 1570-1571.

⁵¹ Bir Osmanlı Devleti ağırlık birimi olan okka ile aynı miktardadır. Her biri 3,207 gramlık 400 dirheme eşit olan 1,2828 kilogramdır. Hınz, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, s. 30.

akçe, kuzu etinin 1 kıyyesi 6 akçe olarak kayıtlara geçmiştir.⁵²

16 Ekim 1708 tarihli belgede bakkal ürünlerine verilen narhlar kayıtlıdır. Bu kayda göre; saf yağın 1 kıyyesi bazen 12 akçe, karıştırılmış yağın 1 kıyyesi 16 akçeydi. Sütün 1 kıyyesi 14 akçe, keçi peynirinin 1 kıyyesi 6 akçe, köy peynirinin 1 kıyyesi 7 akçeydi. Elmanın 1 kıyyesi 3 akçe, kestanenin 1 kıyyesi 2 akçe, yaş üzümün 1 kıyyesi 4 akçe, zeytinin 1 kıyyesi 10 akçe, sirke 3 akçeydi. Mercimeğin 1 kıyyesi 3 akçe, Mısır pirincinin 1 kıyyesi 10 akçe, halis mısırın 1 kıyyesi 110 akçe ve İzmir sabunu 36 akçeydi.⁵³ 1709 yılında Manastır'da bakkal olanlar; Derviş Çelebi, Halil Beşe, Hacı Yusuf, Abdi Çelebi, İbrahim Çelebi, Hacı Halil oğlu, Yusuf Çelebi, Çetin Mehmed, Hacı Hüseyin ve Mehmed Çelebi'ydi.⁵⁴

23 Temmuz 1708 tarihli hükümde kaydedilen mum fiyatları şu şekildedir; halis mumun kıyyesi 16 akçe, sabunun kıyyesi 8 akçedir. Aynı tarihte Manastır'da simit 125 dirhemdir. Büyük tabut 45 akçe, orta tabut 30 akçe, küçük tabut 24 akçe iken orta tenişir 24, küçük tenişir 15 akçeydi.⁵⁵

2.3. Toplumsal Yapı

Toplumsal yapı içerisinde ele alacağımız konuların başında aile hayatı gelmektedir. Bu bağlamda incelenilen belgelerde Manastır'a ait aile yapısına direkt temas edilmese de tereke kayıtlarından belli başlı bilgilere ulaşılmaktadır. Tereke, kassam, *metrukut* veya *muhallefat* olarak adlandırılan kayıtlar, Osmanlı Devleti'nde ölen kişilerin miraslarının kaydedildiği defterlerdir. Bu defterlerde ölen kişilerin ismi, sosyal statüsü, geride bıraktığı serveti, mirasçılarının kimler olduğu, mirasçıların aldıkları hisse ve mahkemeye ödenen harç miktarı gibi bilgilere ulaşılabilmektedir.⁵⁶ Bunun yanında kayıtlardan, vefat eden kişinin menşesine, medeni haline, aile yapısına ve her türlü eşyanın

⁵² MŞS. 33. 46/3.

⁵³ MŞS. 33. 46/3.

⁵⁴ MŞS. 33. 47/1.

⁵⁵ MŞS. 33. 46/3.

⁵⁶ Gökhan Civelek, "XVII. Yüzyıl Ortalarında Elit Bir Kadın Terekesi: Manastırlı Aişe Hatun", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 54 (Yaz), Erzurum 2015, s. 242.

varlığına tesadüf edilmektedir.⁵⁷

İncelenilen defterde dört adet tereke kaydı bulunmaktadır. Bunlardan ikisi Müslüman kadınlara, diğer ikisi de Müslüman erkeklere aittir. Sicilde yer alan tereke kayıtlarından Manastır'da tek çocuklu veya çocuksuz aileler dikkat çekmektedir. Yine kayıtlardan anlaşılacağı üzere Manastır'da tek eşlilik hâkimdir. Ailelerin yaşadığı yerlere ait verilerde evler menzil ya da çiftlik olarak ifade edilmiştir.⁵⁸ Manastır'da *tarik-i amm* denilen umumi yol ile çevrili, "tahtani" adı verilen tek katlı evler mevcuttur. Tek katlı evler dışında iki veya üç katlı evlere tesadüf edilmemiştir. Evliya Çelebi *Seyahatname'sinde*, XVII, yüzyılda Manastır'da kiremitten yapılmış, "tahtani" ve "fevgani" evlerden bahsetmiştir. Aynı zamanda taştan yapılan binalara da dikkat çekmiştir.⁵⁹ Manastır'daki evlerin çoğu etrafı duvarlarla çevrili bahçe içindedir ve bahçe içerisinde ahır ve hizmetkar odasına sahiptir.⁶⁰ İncelenilen tereke kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla Manastır'da evler, ortalama 5000 akçedir.⁶¹

Manastır'da ev içinde sade bir yaşam hâkimdir. Bu durumu tereke kayıtlarından hareketle saptamaktayız. Nitekim ölen kişinin bıraktığı mallar arasında evin döşemesinde kilim, yastık, minder ve ortamı ışıklandırmak için balmumu ve şamdan kullanılmaktadır. Bunun yanında ev eşyası olarak yatak takımları dikkat çekmektedir. Bu türden eşyalar arasında döşek, çarşaf, yorgan, yastık ve bohça yer almaktadır. Öte taraftan mutfak için kullanılan eşyalara da tesadüf edilmektedir. Mutfak eşyaları arasında tas, bakraç, sini, leğen, ibrik, güğüm, ekmek sacı, teşt, şerbet makarası, pide tepsisi, tencere ve şiş vardır. Bunun yanında banyo eşyalarından havlu, hamam taşı, hamam rahtı ve peştamal bulunmaktadır. Aynı zamanda balmumu, zar, sandık, kürek parçası, kösele, dükkân demiri, mermer, meşe, kiriş, hırdavat, kalıp, kürek, balta vb. araç-gereçler de kayıtlara geçmiştir.

⁵⁷ Mehmet Günay ve Mustafa Akbel, "40 Numaralı Şer'iyeye Siciline Göre 18. Yüzyıl Ortalarında Manastır Şehri Sakinleri", *Balkan Tarih* C. 1, (ed.) Zafer Gölen ve Abidin Temizer, Osmanlı Devleti Mirası ve Türk Kültürünü Araştırma Derneği Yayınları, Burdur 2016, s. 201.

⁵⁸ MŞS. 33.3/4.

⁵⁹ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, C. 5, s. 572

⁶⁰ MŞS. 33.4/1.

⁶¹ MŞS. 33. 4/2.

Tereke kayıtları Manastır halkının giyim kuşamları hakkında da bilgiler vermektedir. Her ne kadar Manastır halkı Müslüman ve gayrimüslim milletlerden müteşekkilsen de elimizde sadece Müslümanlara ait tereke kayıtları bulunmaktadır. Bu bağlamda Müslüman kadınların terekelerinde; kaban, kaftan, peştamal, gömlek, pabuç ve ziynet eşyası olarak küpe ile çeşitli takılar yer alırken erkek terekelerinde; pabuç, kaban, çuka şalvar ve sarığın yanında tabanca ve kılıç gibi savaş aletleri dikkat çekmektedir. Manastır'ın askeri yapılanması içerisinde önemli bir konumda olması savaş aletlerinin varlığını açıklamaktadır. İncelenilen kayıtlarda yer alan Müslüman terekelerinde geride bırakılan eşyalar arasında en dikkat çekeni kefendir. Bunun yanında Müslüman erkeklerin terekelerinde hanımına bıraktığı mihr-i müeccel bedeli yer almaktadır. İslam hukukunda mihr, nikah akdi yapılırken evlenecek erkeğin iki şahit huzurunda eşine vermesi gereken nakit miktarını ifade etmektedir. Mihrin peşin ödenen kısmına "*mihr-i muaccel*", daha sonra ödenmesi gereken kısmına ise "*mihr-i müeccel*" denmektedir. Mihr-i müeccel evliliğin ölüm ya da boşanma ile neticelendiği vakit kadına ödenmektedir.⁶² Manastır'da ortalama mihr-i müeccel 2.400 akçedir. Tereke kayıtları Manastır'da aile yapısının İslam hukuku çerçevesinde belirlendiğine işaret etmektedir.

Bu bilgiler dışında Manastır toplumunda evliliklerin nasıl meydana geldiğine dair kayıtlara rastlanılmamışsa da bir adet *muhalaa*⁶³ türü boşanma davası mevcuttur. Bu tür boşanma davalarında koca evine iki şahit çağırarak karısını üç talak ile boşadığını ve kadının da bütün haklarından vazgeçtiğini beyan etmesi yeterliyken davaların mahkeme huzurunda gerçekleşmesi dikkat çekmektedir. Davaların mahkemeye taşınmasının kadın ve erkek açısından farklı nedenleri vardır. Şöyle ki kadın durumu mahkemeye taşıyarak yeni bir evlilik yapmanın önündeki engeli, erkek ise boşanmış karısının ileride hak taleplerini

⁶² Günay ve Akbel, "40 Numaralı Şer'iyye Siciline Göre 18. Yüzyıl Ortalarında Manastır Şehri Sakinleri", s. 206.

⁶³ Kadın kocası ile geçinemez ise aldığı mehri tekrar kocasına iade etmek üzere veya birikmiş nafaka, mehir, iddet nafakası gibi alacaklarından vazgeçmek suretiyle kocasını boşanmasına verilen addır. Muhalaada bedel iki tarafın karşılıklı anlaşmalarıyla belirlenir.

ortadan kaldırabilecektir.⁶⁴ İncelenen dönemde böyle bir dava 22 Mayıs 1708 tarihinde kayıtlara geçmiştir. Şerife adlı kadın mahkemeye giderek bütün haklarından vazgeçtiğini söylemiş ve kocası Yusuf'tan boşanmak istediğini ifade etmiştir. Mahkeme de Şerife Hatun'a vekillik eden Hasan ve Ali huzurunda, Yusuf'un da onayıyla boşanmayı gerçekleştirmiştir.⁶⁵

Sosyal hayata dair zikretmemiz gereken bir diğer husus ise toplumsal refah düzeyidir. Tereke kayıtları ile ilgili genel kabule göre 1000 akçe kadar mal varlığı olanlar fakir, 20.000 akçeye kadar malı olanlar orta halli ve 20.000 akçenin üzerinde mala sahip olanlar da zengin sayılmaktadır.⁶⁶ Manastır'da vefat eden Karadebbağ Mahallesi sakinlerinden el-Hac Osman'ın 8.498⁶⁷ akçesi, yine Karadebbağ Mahallesi'nden el-Hac İbrahim'in 11.411⁶⁸ akçesi kayıtlara geçmiştir. Benzer şekilde Emir Mahallesi sakinlerinden Şerife'nin 5.383⁶⁹ akçesi ve Ali Çavuş Mahallesi'nden Şerife'nin de 52.236⁷⁰ akçesi tereke kayıtlarında bildirilmiştir. Bu kayıtlar bize Manastır'da yaşayan kişilerin genellikle orta halli olduklarına işaret etmektedir.

2.3.1. Vakıflar

Toplumsal yapı bağlamında önem arz eden kurumların başında vakıflar gelmektedir. Zira vakıflar önemli hayır kurumlarından. Vakıf sistemi, İslam ülkelerinin her birinde yaşayan toplumun şehirli, köylü kesimlerini, yönetici ve yönetilen bütün katmanlarını, Müslüman, Hristiyan ya da Yahudi tüm gruplarda yaygın görülen bir yapıdır. Vakıflar, aynı zamanda bireylerin, grupların ya da devletin ihtiyaçlarına uyum sağlayan, bu uyum yeteneği sayesinde siyasal örgütlenmeler ve iktidarların değişmesine sebep olan ve hukuki dayanakları olan yapılanmalardır.⁷¹ İncelenilen defterde Karadebbağ, Mahmud Ağa ve Zahir Çavuş vakıflarına ait kayıtlar mevcuttur. 28 Aralık 1708 tarihinde

⁶⁴ Koçak, *Manastır'da Hukuk ve Adalet Uygulamaları (1700-1730)*, s. 279-280.

⁶⁵ MŞS. 33. 3/3.

⁶⁶ Günay ve Akbel, "40 Numaralı Şer'iyeye Siciline Göre 18. Yüzyıl Ortalarında Manastır Şehri Sakinleri", s. 204.

⁶⁷ MŞS. 33.5/3.

⁶⁸ MŞS. 33.4/2.

⁶⁹ MŞS. 33.3/1.

⁷⁰ MŞS. 33.3/2.

⁷¹ Bahaeddin Yediöldüz, "Vakıf", *DİA*, C. 42, İstanbul 2012, s. 479.

Karadebbağ vakfına günlük yarım akçe ücretle mütevellî atanmıştır.⁷² Zahir Ağa vakfında Hatib-zâde Ali Efendi hacca giderken işlerinin aksamaması için yerine Molla Ahmed'i vekil bırakmıştır.⁷³ Aynı şekilde Mahmud Ağa vakfında müezzin olan Abdulkahhar Efendi, hacca gitmek istemiş bu süre zarfında da müezzinlik hizmetine Hüseyin adlı kişiyi kendine vekil olarak atamıştır.⁷⁴ Kayıtlara geçen bu iki belge Manastır'da görev yapan vakıf çalışanlarının işlerini titizlikle yaptıklarını ve işlerin aksamaması için tedbirli davrandıklarını göstermektedir.

Manastır'da vakıflar toplumsal hayatta önemli roller üstlendiğinden vakıflara ve gelirlerine zarar veren vakıf görevlilerinin işlerine derhal son verilmiş ve yerlerine yeni atamalar yapılmıştır. 9 Haziran 1708 tarihinde Muhiddin Efendi'nin vakfettiği nakit paraya mütevellî olan Osman, işinde ihmalkarlık yaparak vakfın işleyişine zarar verdiği için dolaylı bu görevden azledilmiştir.⁷⁵

2.3.2. Kadın Hakları

Osmanlı Devleti'nde kadınlar yaygın kanaatin aksine toplumsal faaliyetlere katılmışlardır. Nitekim Osmanlı Devleti'nde kadın, mal ve mülk sahibi olabilmiş ve ticari işlerde yer alabilmiştir. Mülk sahibi olan kadın, elinde bulunan mülkü işletebilmiş ve hatta mülkünü istediği kişiye satabilme hakkına sahip olmuştur. Bunun yanında Osmanlı Devleti'nde mahkemeler, erkeklere olduğu gibi kadınlara da açık hale getirilmiştir. Kadınlar, ihtiyaç duydukları zaman mahkemeye başvurabilmişlerdir.⁷⁶ Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altında bulunan çoğu yerde bu uygulamalar görülmüştür. Manastır'da yaşayan kadınlar da yaşadıkları hak ihlallerinde mahkemelerde haklarını rahatlıkla savunabilmişlerdir.

17 Eylül 1708 tarihinde Saliha adındaki Müslüman bir kadın, kocasından kalan evi tasarruf eden İbrahim Çelebi'ye karşı dava açmıştır. Her ne kadar dava, şahitlerin şهادetleri neticesinde İbrahim

⁷² MŞS. 33. 45/1.

⁷³ MŞS. 33. 48/1.

⁷⁴ MŞS. 33. 49/4.

⁷⁵ MŞS. 33. 11/1.

⁷⁶ Sibel Dulum, *Osmanlı Devleti'nde Kadının Statüsü, Eğitimi ve Çalışma Hayatı (1839-1918)*, Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2006, s. 16-17.

Çelebi lehine sonuçlanmışsa⁷⁷ da Saliha'nın böyle bir girişimde bulunması Manastır toplumunda kadının rahatlıkla mahkemeyi kullandığını göstermesi açısından önemlidir. Benzer şekilde 1708 senesinde hacca giden ve orada vefat eden Sarraf Topal Bayram'ın geride Fatma adlı eşinden başka hiçbir varisi olmamasına rağmen sırf terekeden pay almak amacıyla ortaya çıkan Hüseyin adlı bir şahıs kadiya rüşvet vererek müteveffadan kalan malları zapt etmiştir. Bunun üzerine tek varis olan Fatma olayı üst mahkemeye taşımış ve kocasından kalan malları Hüseyin'den almıştır.⁷⁸ Kayıtlara geçen bu iki örnek bize Manastır'da yaşayan kadınların haklarının farkında olduklarını ve bu hakları kullanmak için yeteri düzeyde hukuk bilgisine sahip olduklarını göstermektedir.

2.3.3. Toplumsal Olaylar

Osmanlı Devleti XVI. yüzyılın sonlarından itibaren eski gücünü kaybetmeye başlamış ve XVII. yüzyıla geldiğinde bu güç kaybıyla birlikte çeşitli kurumlarda birtakım bozulmalar yaşamıştır. Devlet bünyesinde meydana gelen bu bozulmaların nedenleri; Osmanlı Devleti İmparatorluğu'nun idari teşkilatının başında bulunan padişahların vazifelerini ihmal etmeye başlamaları, devlet erkanında liyakatin azalması, devlet idaresinde hizipleşmenin yükselmesi, tüm dünya çapında yaşanan ilk enflasyonun ekonomi üzerindeki sarsıcı etkisi, fiyatların ve imparatorluğun idari ve askeri masraflarının artmasıyla meydana gelen yüksek vergi mükellefiyetleri ve yenicherilerin yani askeri düzenin bozulması kaynaklı meselelerdir.⁷⁹ Osmanlı Devleti Devlet teşkilatının bozulmaya başlamasıyla meydana gelen eşkıyalık, hırsızlık, gasp, yaralama vb. toplumsal olaylar Manastır'da da kendini göstermiştir. Manastır'da meydana gelen toplumsal olaylar gayrimüslimler, Müslümanlar ya da Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında meydana gelmiştir. Şehirde mevcut düzenin

⁷⁷ MŞS. 33. 4/1.

⁷⁸ MŞS. 33. 13/2

⁷⁹ İsmail. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi (Cilt 5)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 47-95; Mehmet Öz, "Osmanlı Toplumunu", *DiA*, C. 33, İstanbul 2007, s. 532-538; Halil İnalıcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi-1 1300-1600*, çev. Halil Berktaş, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 2018, s. 103, 121, 149,309; Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi 18. Ve 19. Yüzyıllar*, C. 1, Küre Yayınları, İstanbul 2009, s. 50-53.

bozulmasına neden olan kişilerle alakalı davalar farklı şekillerde ve farklı kararlarla kayıtlara geçmiştir.

2.2.3.1. Eşkivalık

Osmanlı Devleti Devlet teşkilatının bozulmaya başlamasıyla Manastır'da eşkıyalık olayları şehir halkı için büyük bir sorun olmuştur. Bu nedenle derbentlerin muhafazası için martolos-başı ve martoloslar tayin edilmiştir. Bunlar her nerede eşkıyalardan bir haber alırlarsa derhal maiyetleri ve ittifaklarıyla üzerlerine gitmişlerdir.⁸⁰ "Haydud eşkiyâları" olarak kayda geçen ve mevcut düzeni bozan kişiler hakkında 27 Nisan 1709 tarihli hükümlerle ilave kuvvet sevk edilmiştir. Bunun yanında asker ve yerli halkın, eşkiyalara karşı birlikte hareket etmeleri istenmiştir.⁸¹ 5 Mart 1709 tarihli kayıta Guruya veled-i İstoyan adlı zımmının, halkın yollarını kestiği, gece evleri basarak hane halkını öldürüp mallarını ele geçirdiği yazılıdır.⁸² 12 Haziran 1709 tarihinde Hristiyan bir kadın, evini basıp oğlunu öldüren İvan veled-i Mişo'yu eşkiya olduğu gerekçesiyle mahkemeye şikayet etmiştir. Bu kadın mahkemeye iddiasını güçlendirmek için iki Müslüman şahit de götürmüştür. Bu şikayet üzerine mahkeme İvan'ın katline hüküm vermiştir.⁸³ Benzer şekilde Sarı Hızırlı köyünden Peyo adlı kadın, Tebko veled-i Bogoye'yi ve yanındaki dokuz kişiyi gece vakti evini bastıkları için dava etmiştir.⁸⁴ Bu tür davaların kayıtlara geçmesi, İslam hukukunun yalnızca Müslümanları kapsamadığını aynı zamanda zimmi kesimin sorunlarına da çözüm bulunarak, gayrimüslimlerin şer'i mahkemeleri kullanmalarının önünde herhangi bir engel olmadığını görmesi açısından dikkate değerdir.

Manastır kadısına ve görevlilerine İstanbul'dan, sıklıkla hüküm yazılmış, onlara eşkıyalıkla mücadelede gerekli tedbirleri almaları emredilmiştir. 30 Haziran 1708 tarihli belgede martolosların nizamına memur olan Osman'dan, Sarıgöl semtinde ortaya çıkıp, her türlü karışıklık ve haydutluğa cesaret eden Hibetullah'ı yakalayarak merkeze

⁸⁰ MŞS. 33. 2/3.

⁸¹ MŞS. 33. 29/1.

⁸² MŞS. 33. 6/1.

⁸³ MŞS. 33. 6/2.

⁸⁴ MŞS. 33. 5/4.

göndermesi emredilmiştir.⁸⁵ 27 Mart 1709 tarihinde de Manastır kadısına yazılan hükümde eşkıyaların şeriat hükümlerine göre cezalandırılması gerektiği hatırlatılmıştır.⁸⁶ Bu konuda kayıtlara geçen fetva şu şekildedir; “*eşkıyadan Zeyd ve Amr ve Abdullah'ın gece ile evlerine girub avrât ve oğlanlarını taarruz ve fesâda razı olmayanları cerh ve darb ve kapuları ihrâk idub evlerini taşılayub bu makûle fesâd ve zulm müstemereleri olub sa'î bi'l-fesâd oldukları şer'en sabit olub salâhları hâkim katllerine hükm ve zabt-ı katl ile hâkim ve zabıta şer'en ne lazım olur cevâb buyrula. El-cevâb Allah u âlem ecr-i cezil ve sevâb-ı cemil*”.⁸⁷ Kayıtlara geçen bu fetva da, eşkıyaların mevcut düzeni bozduklarından ötürü ölüm cezasına çarptırılabilirler belirtmiş, ayrıca eşkıyalık yapanların öldürülmesinde dinen hiçbir engel olmadığına, hatta bu kişileri cezalandıranların sevaba gireceklerine dikkat çekilmiştir.

İncelenen defterde Manastır'da görev yapan martolosların da zaman zaman düzeni bozdukları, hatta daha da ileriye giderek eşkıyalık yaptıklarına dair kayıtlar bulunmaktadır. Martoloslar, Osmanlı Devleti askeri teşkilatında çeşitli hizmetlerde bulunmuş ve özel bir sınıfı teşkil etmişlerdir. Balkanlar'da daha çok mülki ve adli mercilerin güvenlik görevlileri olarak hizmet görmüşlerdir.

Teşkilat içinde birçok farklı etnik ve dini inanca sahip kişiler bulunmaktaydı. Rumeli'de martolosların çoğunlukla Ortodoks Hristiyanlardan meydana geldiği bilinmektedir. Bu sınıfta Yahudiler pek nadir yer almakta, Türkler ve Müslümanlar ise bilhassa Arnavutluk ve Bosna'da görev yapmaktaydılar. Hepsi ulufeli olan ordu hizmetindeki martolosların maaşları, devlet tarafından ödenmişse de martolosbaşları haksız yere halktan *martolos akçesi* adıyla para toplamışlardır.⁸⁸

Martoloslar, mevcut ihtiyaçları karşılama hususunda görevleri açısından iki farklı grup halinde sınıflandırılmışlardır. Bunlardan bir grup ordu hizmetinde, diğer grup ise iç hizmetlerde istihdam edilmişlerdir. İç hizmette görevlendirilen martoloslar asayişin

⁸⁵ MŞS. 33. 9/1.

⁸⁶ MŞS. 33. 26/1.

⁸⁷ MŞS. 33. 26/2.

⁸⁸ Abdulkadir Özcan, “Martolos”, *DİA*, C. 28, İstanbul 2003, s. 65.

sağlanmasına yardımcı oldukları gibi eşkıya ve haydutlara karşı yapılan seferlere de bizzat katılmışlardır. XVII. yüzyılın sonlarına doğru derbentci olarak hizmet eden martolosların idari istikrarsızlıkları ve iç hizmetler için istihdam edilenlerin yerli halka ve tüccarlara yaptıkları zulümlerin artması üzerine 1721 yılında Rumeli Beylerbeyi Osman Paşa tarafından teşkilat içi yapılanma lağvedilmiştir.⁸⁹ 23 Şubat 1709 tarihli kayıta bazı martolosların, reayadan akçe talep edip şkıyalık yaptıkları kayıtlara geçmiştir.⁹⁰

2.2.3.2. Cinayet ve Yaralama Davaları

Sicil kayıtlarından bilgi edinilen diğer bir toplumsal olay cinayet davalarıdır. Sözlükte “bir canlının başka bir canlıyı öldürmesi” gibi geniş bir anlamı bulunan *katl* kelimesi, İslam hukukunda bir kimsenin hukuken can dokunulmazlığı bulunan bir şahsın ölümüne yol açacak bir davranışta bulunmasıdır.⁹¹ Yapılış şekillerine göre farklı isimler alan cinayet suçu, İslam hukukunda farklı tasnife tabi tutulmuştur. Cinayet suçu Hanefi hukukçular tarafından “kasten adam öldürme, kasten öldürmeye benzer öldürme, hataen adam öldürme, hata mecrasına cari adam öldürme ve adam öldürmeye sebep olma” şeklinde beş kısma ayrılmıştır. Bu suçların her birine takdir edilen cezalar da farklı olmuştur.⁹² 23 Aralık 1708 tarihinde Manastır’da yaşayan Sinan’ı haksız yere öldüren Arnavut oğlu Mehmed hapsedilmiş, daha sonra da cezası verilmek üzere mübaşir Yusuf Ağa eşliğinde Rumeli Divanı’na gönderilmiştir.⁹³ 20 Mart 1709 tarihinde ise Receb adlı kişi, kardeşi Mehmed’i haksız yere öldüren Çayırly köyünden İsmail, Derviş, Yusuf ve Halil’i mahkemeye vermiştir. Mahkemede sorgulanan kişilerin suçu sabit görülmüş ve kısas cezasına çarptırılmalarına karar verilmiştir.⁹⁴ Her iki davada da ölüm olayının sebepsiz olduğunun altının çizilmesi eşkıyalık olaylarının yaygınlaştığına işaret etmektedir. Yine verilen

⁸⁹ Bilgehan Pamuk, “XV-XVI. Yüzyıllarda Trabzon Sancağı’nda Martoloslar”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, C. XIV, S. 14 (Haziran), Ankara 2003, s. 189.

⁹⁰ MŞS. 33. 23/1.

⁹¹ Ali Bardakoğlu, “Katil”, *DİA*, C. 25, İstanbul 2002, s. 45.

⁹² Rifat Uslu, “İslam Hukukunda Suç ve Ceza Kavramı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. XVIII, S. 37 (Nisan), Samsun 2015, s. 1054.

⁹³ MŞS. 33. 18/1.

⁹⁴ MŞS. 33. 25/3.

cezalara bakıldığında İslam hukukuna uygun karar alındığı görülmektedir.

Yaralama suçu, failin hareketi neticesinde mağdurun vücudunda acı verici, sağlığını bozucu ve algılama yeteneğini etkileyici birtakım zararların meydana gelmesidir. Yaralama suçu kasten veya hataen olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Kasten yaralama suçunun söz konusu olabilmesi için yukarıda sayılan üç neticenin oluşabileceğinin fail tarafından bilinmesi ve bu neticelerin mağdur üzerinde gerçekleşmesi gerekmektedir.⁹⁵ İslam hukukunda kasten adam öldürme ve yaralama olaylarında kısas⁹⁶ uygulanmadığı takdirde ta'zir⁹⁷ ve diyet⁹⁸ cezaları verilirdi.⁹⁹

Manastır'da bazı yaralama davaları kayıtlara geçmiştir. Manastır'ın Kasım Çelebi Mahallesi'nden Kadriye Hatun, 14 Mart 1709 tarihinde kocasını haksız yere katledip kendisini de başından, omzundan ve parmaklarından yaralayan Abdullatif'i mahkemeye şikayet etmiştir. Abdullatif yaralama suçu için mahkeme kararı ile bir yıl hapis cezası almıştır.¹⁰⁰ 20 Mart 1709 tarihinde İbrahim adlı kişi kendisine haksız yere saldıran ve sol elini yaralayıp parmaklarını işlevsiz hale getiren Mehmed adlı kişiyi "öç etmek" yani kısas olunması talebiyle mahkemeye şikayet etmiştir.¹⁰¹ Mehmed'e nasıl bir ceza verildiği kayıtlara geçmemiş olsa da kadının İslam hukuku çerçevesinde bir ceza verdiği kuvvetle muhtemeldir.

2.2.3.3. Hırsızlık

⁹⁵ Fatih Birtek, "Kasten Öldürmeye Teşebbüs ve Kasten Yaralama Suçlarının Manevi Unsur Bakımından Ayırt Edilmesi", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 58, S. 2 (Nisan), Ankara 2009, s. 249-350.

⁹⁶ Kısas, gerek öldürme ve yaralama gerek herhangi bir uzvun yok edilmesi veya işe yaramaz duruma getirilmesi şeklinde işlenen suçların, faillerinden işledikleri suçun aynı ile cezalandırılmasıdır.

⁹⁷ Hakkında ayet ve hadis gereği herhangi bir hükmün bulunmadığı, verilecek cezanın takdirinin hakime bırakıldığı suçlardır.

⁹⁸ Ölüm ya da yaralama ile sonuçlanan bir suç işlendiğinde kısas istenmediği veya mümkün olmadığı durumlarda mal olarak verilmesi gereken bedele "diyet" denilmektedir.

⁹⁹ M. Akif Aydın, "Ceza", *DİA*, C. 7, İstanbul 1993, s. 479.

¹⁰⁰ MŞS. 33. 26/3.

¹⁰¹ MŞS. 33. 26/4.

Hırsızlık sözlükte, “başkasının malını gizlice alma, çalma” anlamına gelmektedir. İslam hukukunda hırsızlık yapan kişi had¹⁰², kisas-diyet ve ta’zir gibi üç şekilde cezalandırılmaktaydı. Hanefilere göre hırsızlık ikiye ayrılıp eşkıyalık, silahlı gasp ve soygun suçuna “büyük hırsızlık (es-serikâtü’l-kübrâ)”, basit hırsızlığa da “küçük hırsızlık (es-serikâtü’s-suğrâ)” denilmektedir. Söz konusu suçun teşekkülü için çalınan malın eylem esnasında başkasına ait olması, bu malda hırsızın mülkiyet hakkının veya hak şüphesinin bulunmaması temel şarttır.¹⁰³ İncelenilen belgelerde varlığına tesadüf ettiğimiz hırsızlık olayları şunlardır. 22 Haziran 1708 tarihinde Kirko veled-i Nikola, dört ay önce boyacı taifesinden Dimo’dan satın aldığı katırın, İbrahim bin Mustafa’da olduğunu söyleyerek İbrahim’i hırsızlık yaptığı gerekçesiyle dava etmiştir. Kirko açtığı davayı mahkemeye götürdüğü iki şahidin şahitliği sayesinde kazanmış ve katırını geri almıştır.¹⁰⁴ Benzer şekilde Sarı Hızırlı karyesinden Nedo binti Peyo evini basarak otuz kuruşunu çalan kişiler hakkında açtığı davayı kazanmış ve hırsızlık yapan kişilerden parasını geri almıştır.¹⁰⁵ Her iki davada da mağdur tarafların haklarının teslim edilmesi Manastır mahkemesinin işleyişine dair ipuçları vermektedir.

2.2.3.4. Alacak-Verecek Meselesi

Manastır’da yaşayan Müslümanlarla gayrimüslimler en fazla alacak-verecek konularında ilişki geliştirmişler, ancak asıl sorun bu borçların geri alınamamasında yaşanmıştır. 6 Ocak 1709 tarihinde el-Hac Ahmed Efendi, Rumeli Divanı’na arzuhal sunup bazı zimmilerin zimmetlerinde olan alacağını talep etmiştir.¹⁰⁶ Manastır’da yaşayan İbrahim, haksız yere Mako adındaki bir zimminin beygirini alıp firar etmiş, bunun üzerine Mako mahkeme yoluyla beygirinin değerini alabilmişti.¹⁰⁷

Sonuç

33 Numaralı Manastır Şer’iyye Sicilindeki kayıtlardan dönemin idari, ekonomik ve sosyal yapısına dair bilgiler edinilmektedir. Bu kayıtlarda

¹⁰² Kur’an’da belirtilmiş değişmez cezalara “had” denir. Başlıca Allah’a karşı işlenen suçlara verilen addır.

¹⁰³ Ali Bardakoğlu, “Hırsızlık”, *DİA*, C. 17, İstanbul 1998, s. 385-386.

¹⁰⁴ MŞS. 33. 2/2.

¹⁰⁵ MŞS. 33. 5/4.

¹⁰⁶ MŞS. 33. 16/5.

¹⁰⁷ MŞS. 33. 49/5.

yer alan evlenme, boşanma, tereke kayıtları, öldürme davaları, yaralama, satış, karşılıklı alacak verecek meseleleri sosyal hayata dikkat çekerken; vergiler, esnaf ve narhlar ise ekonomik yapı hakkında bilgi vermektedir. Aynı zamanda merkezden yapılan atamalar, timar tevcihleri gibi hususlar da idari yapılanmanın işleyişi hususunda ipuçları vermektedir.

Müslüman ve gayrimüslimlerin bir arada yaşadığı Manastır'da halk, tüm reaya gibi devlet tarafından belli vergilere tabi tutulmuştur. Cizye, celebkeşan ağnam bedeli, avarız ve nüzül söz konusu vergiler arasında yer almaktadır. Burada önemli olan bir başka konu da timar tevcihidir. Manastır'da, savaşlarda yararlılık gösteren ya da bazı hizmetleri yerine getiren şahıslara genel kanuna uygun şekilde timar tevcihleri yapılmıştır. Manastır'da timar tasarruf eden kişiler, buldukları yerlerin güvenliğini sağlamada önemli rol üstlenmişlerdir.

Manastır'da halkın en önemli geçim kaynağı tarım ve hayvancılık olmuştur. Verimli topraklara sahip olan şehirde ihtiyaçtan fazlası üretilmiş ve ihraç edilmiştir. Osmanlı Devleti, ihtiyaç halinde Manastır'dan zahire ve mühimmat nakli gerçekleştirmiştir. Bu nakiller daha çok beygirler aracılığıyla yapılmıştır. Bunun yanında Manastır, İstanbul'un et ihtiyacının temininde önemli bir rol üstlenmişti. İncelenen dönemde Manastır'ın, yeraltı ve yerüstü kaynakları açısından da oldukça zengin olduğu kayıtlara yansımıştı. Zira Selanik Baruthanesi için gerekli olan kükürt madeninin bir kısmı Manastır'dan temin edilmişti.

Manastır'da çekirdek aile tipinin yaygın ve ailenin yaşadığı mekanda kullanılan eşyaların da gayet mütevazı olduğu görülmektedir. Manastır halkının giyim-kuşamlarında bir abartı söz konusu değildir. Halk temel ihtiyaçlarını baz alarak hayatlarını idame ettirmiştir. Manastır toplum yapısında ciddi oranda İslami tesirler görülmektedir. Bu bağlamda şehrin fiziki yapısına da İslami unsurlar sirayet etmiştir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

33 Numaralı Manastır Şer'iyeye Sicili

Araştırma ve İnceleme Eserleri

akgündüz, Ahmet, "İslam Hukukunun Osmanlı Devleti'nde Tatbiki: Şer'îye Mahkemeleri ve Şer'îye Sicilleri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 14 (Ekim), Konya 2009, s. 13-48.

Akyılmaz, Bahtiyar, "Osmanlı Devleti'nde Merkezden Yönetimin Taşra İdaresi", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 4 (Aralık), Konya 1999, s. 127-156.

Aydın, M. Akif, "Ceza", *DİA*, C. 7, İstanbul 1993, s. 478-482.

Bardakoğlu, Ali, "Hırsızlık", *DİA*, C. 17, İstanbul 1998, s. 384-396.

Bardakoğlu, Ali, "Katil", *DİA*, C. 25, İstanbul 2002, s. 45-48.

Birtek, Fatih, "Kasten Öldürmeye Teşebbüs ve Kasten Yaralama Suçlarının Manevi Unsur Bakımından Ayırt Edilmesi", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 58, S. 2 (Nisan), Ankara 2009, s. 231-279.

Bülbül, Sevil, "Manastır Şehri'nde Günümüzde Ayakta Olmayan İki Cami", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S. 38 (Yaz), Ankara 2013, s. 15-28.

Civelek, Gökhan, "XVII. Yüzyıl Ortalarında Elit Bir Kadın Terekesi: Manastırlı Aişe Hatun", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 54 (Yaz), Erzurum 2015, s. 241-260.

Çayırılı, Necati, "Osmanlı Devleti İdaresinde Manastır", *Türk Kültürü Dergisi*, S. 458 (Haziran), Ankara 2001, s. 371-376.

Çelik, Kürşat, "565 Numaralı Karahisar-ı Sahib Şer'îyye Sicili'nin Tanıtımı ve Fihristi 1839-1840 (H. 1255-1256)", *Turkish Studies International Academic Journals*, C. IV, S. 3 (Nisan), Ankara 2009, s. 550-582.

Demirtaş, Mehmet, *Osmanlı Devleti'nde Fırincılık (XVII. Yüzyıl) İstanbul Örneği*, Atıf Yayınları, Ankara 2014.

Dulum, Sibel, *Osmanlı Devleti'nde Kadının Statüsü, Eğitimi ve Çalışma Hayatı (1839-1918)*, Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2006.

Duran, Alev ve ÇAKMAKKAYA, Beste, "Manastır'ın Unutulmaz Günleri ve Manastır Hakkında Kısa Bir Değerlendirme", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 96 (Eylül), İstanbul 2019, s. 417-427.

Erkal, Mehmet, "Cizye", *DİA*, C. 8, İstanbul 1993, s. 42-45.

Evliya, ÇELEBi, *Seyahatname*, C. 5.

Genç, Mehmet, "Mukataa", *DİA*, C. 31, İstanbul 2006, s. 129-132.

GENÇ, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2000.

Günay, Mehmet ve AKBEL, Mustafa, "40 Numaralı Şer'îyye Siciline Göre 18. Yüzyıl Ortalarında Manastır Şehri Sakinleri", *Balkan Tarihi* C. 1, edt. Zafer Gölen, Abidin Temizer, Osmanlı Devleti Mirası ve Türk Kültürünü Araştırma Derneği Yayınları, Burdur 2016.

Hinz, Walter, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1990.

İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi-1 1300-1600*, çev. Halil Berktaş, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 2018.

İnalçık, Halil, "Cizye", *DİA*, C. 8, İstanbul 1993, s. 45-48.

İşbilir, Ömer, "Nüzül", *DİA*, C. 33, İstanbul 2007, s. 311-312.

Jelavich, Barbara, *Balkan Tarihi 18. Ve 19. Yüzyıllar*, (C. 1), Küre Yayınları, İstanbul 2009.

Kallek, Cengiz, "Kile", *DİA*, C. 25, İstanbul 2002, s. 568-571.

Kallek, Cengiz, "Narh", *DİA*, C. 32, İstanbul 2006, s. 387-388.

Karta, Nurullah, "Manastır Şehrinin Sosyal ve Ekonomik Durumu (1482-1615)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. VIII, S. 41 (Aralık), Samsun 2015, s. 458-470.

Koçak, Zülfiye, "1017 (M. 1608-1609) Tarihli Ayntab Şer'iyye Sicilinin Tanıtımı ve Fihristi", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C. I, S. 3 (Yaz), İstanbul 2012, s. 172-199.

Koçak, Zülfiye, "14 Numaralı Şer'iyye Sicil Defterine Göre Vidin'de İdari, Ekonomik ve Sosyal Yapı", *Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, C. X, S. 4 (Aralık), Ankara 2018, s. 1566-1591.

Koçak, Zülfiye, *Manastır'da Hukuk ve Adalet Uygulamaları (1700-1730)*, Gece Akademi Yayınları, Ankara 2019.

Kütükoğlu, Mübahat S., "Narh", *DİA*, C. 32, İstanbul 2006, s. 190-191.

Muratdağı, Muhammed, *168 Nolu Vidin Şer'iyye Sicili Transkripsiyon ve Değerlendirme*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2015.

Öz, Mehmet, "Osmanlı Toplumunu", *DİA*, C. 33, İstanbul 2007, s. 532-538.

Özcan, Abdulkadir, "Martolos", *DİA*, C. 28, İstanbul 2003, s. 65.

Pamuk, Bilgehan, "XV-XVI. Yüzyıllarda Trabzon Sancağı'nda Martoloslar", *Osmanlı Devleti Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, C. XIV, S. 14 (Haziran), Ankara 2003, s. 185-216.

Sahillioğlu, Halil, "Avarız", *DİA*, C. 4, İstanbul 1991, s. 108-109.

Sakin, Orhan ve DEMİRBAŞ, Uğurhan, *Kuzey Makedonya Cumhuriyeti'ndeki Osmanlı Devleti Evrakı*, Osmanlı Devleti Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1996.

Sertoğlu, Mithat, *Osmanlı Devleti Tarihi Lügatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul 2013.

Türkhan, M. Sait, "Celep", *DİA*, C. 1, İstanbul 2006, s. 255-257.

Uğur, Yunus, "Şer'iyye Sicilleri", *DİA*, C. 39, İstanbul 2010, s. 8-11.

Uslu, Rifat, "İslam Hukukunda Suç ve Ceza Kavramı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. XVIII, S. 37 (Nisan), Samsun 2015, s. 1049-1063.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi (Cilt 5)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.

Ünal, Mehmet Ali, *Osmanlı Devleti Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2014

Ünlü (SARI), Mucize, *Manastır Vilayetinin İdari ve Sosyal Yapısı (1873-1912)*, On Dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 1996.

Yediyıldız, Bahaeddin, "Vakıf", *DİA*, C. 42, İstanbul 2012, s. 479-486.

Yıldırım, Fatma, *S 12 Numaralı Sofya Şer'iyeye Sicili'nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep 2017.

Araştırma Makalesi

İ.G.Gerber'in Eserine Göre 1728 Yılında Dağistan ve Şirvan

İsmail Bülbül*

(ORCID ID: 0000-0002-8301-4269)

Makale Gönderim Tarihi

18.10.2020

Makale Kabul Tarihi

25.12.2020

Öz

XVIII. yüzyıldaki siyasi ve diplomatik ilişkilerde yaşanan gelişmelere bağılı olarak Kafkasya hakkında eser veren yazarların sayısında büyük bir artış görülmüştür. İoann Gustav Gerber bu yazarlardan birisidir. Gerber, I. Petro'nun İran Seferi'nde görevlendirilmiş ve uzun bir süre Kafkasya'da kalmıştır. Bu süreçte Kafkasya'nın Hazar Denizi kıyısında bulunan bölgeleri hakkında ayrıntılı bir eser kaleme almıştır. Bu eser Rusların yayılcı siyasetine uygun bir anlayışla yazılmış olmasına rağmen muhtevası açısından Kafkasya tarihi için büyük bir önem arz etmektedir. Bu çalışmada İ.G. Gerber ve eseri hakkında kısa bir bilgi verilerek eserdeki bilgilerden hareketle Hazar Denizi kıyısında bulunan bölgelerin XVIII. yüzyılın ilk yarısındaki siyasi, ekonomik, etnik ve dini yapısı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda yapılan çalışmanın Kafkasya araştırmalarına katkı sağlayacağı umulmaktadır. İ.G. Gerber'in eseri yapılan çalışmanın temelini oluşturmaktadır. Bununla birlikte bölge hakkında bilgi veren ana kaynaklara ve tetkik eserlere de başvurulmuştur.

Anahtar Kelimeler: İ.G. Gerber, Dağistan, Şirvan, Kafkasya

Daghestan and Shirvan in 1728 According to the Work of I. G. Gerber

Abstract

Due to the developments in political and diplomatic relations in the XVIIIth century, there was a tremendous increase in the number of authors who wrote about the Caucasus. Ioann Gustav Gerber is one of them. Gerber was

* Dr. Öğr. Üyesi, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, ibulbul@mku.edu.tr.

assigned to the Persian Expedition of Peter the Great and stayed in Caucasia for a long time. During this period, he wrote a detailed work about the regions of the Caucasus on the Caspian Sea coast. Although this work was written with an understanding suitable for the expansionist politics of the Russians, it is of great importance for the history of the Caucasus in terms of its content. This study aims to provide brief information about I. G. Gerber and his work and outline the political, economic, ethnic and religious structure of the regions located in the Caspian Sea coast in the first half of the XVIIIth century concerning the information provided in the work of I. G. Gerber. In this context, this study is expected to contribute to the Caucasian studies. I. G. Gerber's work constitutes the basis of this study. Besides, the study has utilized the main sources and analyses that provide information about the region.

Keywords: I.G. Gerber, Daghestan, Shirvan, Caucasus.

Giriş

IV. İvan, 1556'da Astarhan Hanlığı'nı işgal ederek Rusya'nın sınırlarını Hazar Denizi'ne kadar genişletmiştir. XVII. yüzyılda Avrupa devletlerinin Rusya üzerinden İran ve Hindistan'a ulaşma çabaları, Rusları Hazar Denizi üzerindeki nüfuzlarını arttırmaya sevk etmiştir. XVIII. yüzyıla gelindiğinde ise Rusya, Hazar Denizi üzerinde Rusya lehine çıkarlar elde etmeyi benimseyen ve bu çıkarlara süreklilik kazandırmayı amaçlayan bir politika takip etmeye başlamıştır.¹ I. Petro bu politika çerçevesinde 1722 yılında Kafkaslar üzerinden İran'a bir sefer düzenlemiş ve sefer sonunda Hazar Denizi'nin güneyi ile batısında kalan toprakları ele geçirmiştir.² Fakat I. Petro'nun 1725'de ölümü ve haleflerinin onun elde ettiği kazanımlarla ilgilenmemeleri neticesinde Rusya 1732'de Reşt'te imzalanan anlaşma ile Astarabad, Mazenderan ve Gilan'ı; 1735'te Gence'de imzalanan anlaşmayla da

¹ V.O. Kulakov, *Astrahan v Persidskoy Politike v Pervoy Polovine XVIII v.*, İzdatelskiy Dom 'Astrahanskiy Universitet, Astrahan 2012, s. 10; Okan Yeşilot, *Şah'ın Ülkesinde: Rus Çarı I. Petro'nun İran Elçisi Artemiy Volinskiy'in Kafkasya Raporu*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2014, s. 47.

² Yeşilot, *age*, s. 49.

Bakü, Derbend ve Dağıstan'ın tamamını İran'a bırakmıştır.³ Böylece I. Petro'nun 1722'deki İran Seferi ile başlayan Dağıstan'daki Rus hâkimiyeti sona ermiştir. Ruslar Dağıstan'daki bu kısa hâkimiyet sürecinde bölgenin coğrafi, sosyal, siyasî, iktisadî, demografik ve kültürel yapısına dair ayrıntılı bilgiler elde etmişlerdir. İran Seferi'ne katılan veya sefer sonrası bölgede görev alan komutanlar bu bilgilerin temin edilmesinde önemli bir yere sahiptirler. Bu komutanlardan birisi de İoann Gustav Gerber'dir.

Gerber'in hayatına ve eserine ilişkin müstakil çalışmalar Rus yazınında geniş bir yer tutar. Bu çalışmaların ilki 1736'da Theophilus Siegfried Bayer tarafından yapılmıştır. Bu çalışmayı 1756'da Fokerot'un, 1760'ta Gerhard Friedrich Müller'in ve 1758'da ise M. O. Kosven'in H. M. Haşalva ile ortaklaşa gerçekleştirdiği çalışmaları takip etmiştir. Bunların dışında yine Rus yazınında Kafkasya ile alakalı çalışmalarda Gerber'in eserine sık sık müracaat edildiği görülmektedir. Buna karşılık Türkçe literatürde Gerber'in eserini ele alan herhangi bir çalışma tespit edilememiştir.

1. İoann Gustav Gerber'in Hayatı ve Eseri

İ. G. Gerber 1618'de kurulmuş olan Brandenburg-Prusya devletinde doğmuştur. Doğum tarihi bilinmemektedir. 1 Ocak 1710'da topçu teğmen olarak Rusya'nın hizmetine girmiş, 8 Mart 1715'te yüzbaşılığa, 11 Ekim 1721'de ise binbaşılığa terfi etmiştir. I. Petro'nun İran Seferi'ne katılan Gerber Moskova'daki topçu birliklerinin Astarhan'a ulaştırılmasında önemli rol oynamıştır. I. Petro, Rus-İsveç ilişkilerinin gerginleşmesi üzerine Mihail Afanaseviç Matyuşkin'i İran Seferi'ne başkomutan tayin ederek 1723'te Moskova'ya dönmüş, Gerber de Matyuşkin'in komutası altında seferdeki görevine devam etmiştir. Sefer süresinin uzaması Gerber'in Hazar Denizi'nin batısında bulunan Dağıstan ve Şirvan hakkında ayrıntılı bir araştırma yapmasına ve bölgenin bir haritasını çıkarmasına imkan vermiştir (bk. EK-1). Gerber, 1727'de Osmanlı Devleti ile Rusya arasında Kafkaslardaki sınırların tespit edildiği görüşmelere katılmıştır. 1729'da bölgedeki görevi sona

³ S.V. Kazemzadeh, "Iranian Relations with Russia and The Soviet Union, to 1921", *The Cambridge History of Iran*, Vol. 7, Ed: P.Avery, G. Hambly ve C. Melville, Cambridge University Press, New York 2007, s. 321, 323-324.

erince Moskova'ya dönen Gerber 23 Aralık 1729'da albaylığa terfi etmiştir. 1729-1731 yılları arasında Petersburg'da bulunan Merkez Topçu Kançıaryası'nın üyeliğini yapmıştır.⁴ 1731'de Hive ve Buhara hanlıkları ile ticari anlaşmalar yapmak için hazırlanan elçilik heyetinin başkanlığına getirilmiştir. Aynı zamanda Buhara ve Hive hanlıklarının ekonomik durumlarını tespit etmek, hanlıklarda bulunan başta altın olmak üzere değerli maden yatakları hakkında bilgi toplamak ve hanlıklardan Hindistan'a ulaşan ticaret yollarını belirlemekle görevlendirilmiştir. Fakat Buhara'ya giderken Emba Nehri yakınlarında Kırgızların saldırısına uğramış ve bu saldırıdan güçlkle kurtulup Astarhan'a ulaşmıştır.⁵ Osmanlı Devleti'ne karşı hazırlanan seferde Azak'ı almakla görevlendirilen topçu birliğinin başına getirilen Gerber, yolculuk sırasında rahatsızlanmış ve 5 Ekim 1734'te ölmüştür.⁶

Gerber'in el yazması hâlinde olan çalışmasının orijinal adı "*Maris Caspii littori occidentali inter fluviorum Wolgae et Kur ostia adiacentium terrarum, locorum eorumque incolarum descriptio, simulac in provinciis Schirvan et Lesgistan inter Russos et Turcas terrarum divisionis linea anno 1727 determinata*" dir. Gerber, eserini 1730'da "*Sammlung Russischer Geschichten*"te basmayı planlayan tarihçi Gerhard Friedrich Müller'e devretmiştir. Ancak Müller 1733'te Kamçatka'nın keşfi için hazırlanmış olan bilim heyetinin başkanlığına getirilince Gerber'in eserini Rusya Bilimler Akademisi'nde bırakmış, eserin yayımlanma işi de 1729'da "*Akademiçeskih Kommentarijev*"ın 9. cildinde "*Geographia Russiae vicinarumque regionum circiter annum Christi DCCCCXLVIII ex Constantino Porphyrogenneta*"⁷ adıyla neşrettiği çalışmasında Gerber'in fikirlerine ve notlarına müracaat eden tarihçi Theophilus Siegfried Bayer'e kalmıştır. Bayer, Kubaçi hakkında tutmuş

⁴ "Gerber, İoann Gustav", *Entsiklopediçeskiy Slovar*, İzdateli F.A. Brokgauz i İ.A. Efron, T. VIII, (1892), s. 455; A.K. Aleksandroviç, "İoann Gustav Gerber", *Russkiy Biografiçeskiy Slovar*, Red. N.P. Çulkova, T. V, (1916), s. 9.

⁵ S. V. Jukovekiy, *Snoşeniya Rossii s Buharoy i Hivoy za Poslednee Trehsoletieye*, Petrograd 1915, s. 68-69; Aleksandroviç, agm, s. 8; "Gerber, İoann Gustav", s. 455; K. A. Vladimiroviç, *Politika Rossii v Otnoşenii Hivinskogo Hanstva v Naçale XVIII-vtoroy Polovine XIX v*, Neopublikovannaya Doktorskaya Dissertatsiya, Ekaterinburg 2019, s. 87.

⁶ Aleksandroviç, agm, s. 9; "Gerber, İoann Gustav", s. 456.

⁷ "Konstantin Porphyrogenitus'a göre 948 Yılında Rusya'nın ve Etrafındaki Ülkelerin Coğrafiyası".

olduğu notları da ekleyerek eseri 1736'da "*Sammlung Russischer Geschichten*"in 2. cildinin 1. kısmında "*Von dem Dorffe Kubeschah auf den Caucasischen Gebürgen gelegen*" adıyla yayımlamıştır. Gerber'in eseri ikinci kez, Rusya'daki Prusya elçiliğinde sekreterlik görevinde bulunmuş olan Fokerot tarafından Fransızcaya çevrilerek 1756'da Berlin Kraliyet Akademisi aracılığı ile neşredilmiştir.⁸

Eser, Rusça olarak ilk defa Müller tarafından 1760'ta "*Soçineniyah i Perevodah k Polze i Uveseleniyu Slujaşçih*"in Temmuz-Ekim sayısında "*İzvestiya o Nahodyaşçihsy s Zapadnoy Storoni Kaspiyskago Morya Mejdu Astrahanyu i Rekey Kurom Narodah i Zemlyah i o ih Sostoyanii v 1728*"⁹ adıyla yayımlanmıştır. Müller bu çalışmaya eserin kaleme alınışından sonra bölgeden geçen seyahatlardan edindiği bilgileri de eklemiştir. Buna ilaveten Müller, derginin aynı sayısında Bayer'in, Gerber'in notlarını ihtiva eden 1729'daki çalışmasını da "*Gospodina Polkovnika Gerbera Primeçaniya k Geografii Rossiyskoy X veka, Gospodinom Profesorum Bayerom Soçinennoy*"¹⁰ adıyla tekrar yayımlamıştır. Gerber'in ve Müller'in çalışmaları 1760'ta yayımlanan "*Sammlung Russischer Geschichten*"in 4. cildinde Almanca "*Nachrichten von denen an der westlichen Seite der Caspischen See zwischen Astrachan und dem Flusse Kur befindlichen Voelkern und Landschaften und von derselben Zustande in dem Jahre 1728.*" başlığı altında neşredilmiştir.¹¹

Gerber'in çalışması, redaktörlüğü M. O. Kosven ve H. M. Haşalva tarafından yapılan ve 1958'da basılan "*İstoriya, Geografiya i Etnografiya Dagestan XVIII-XIX vv.*" isimli eserde "*Opisanie Stran i Narodov Vdol Zapadnogo Berega Kaspiyskogo Morya 1728 g.*"¹² adıyla yeniden yayımlanmıştır. Redaktörler bu yayımda Gerber'in çalışmasının Rusya Devlet Arşivleri Eski Belgelerde (Tsgada) Yermolov

⁸ Aleksandroviç, agm, s. 9-10.

⁹ "1728 Yılında Hazar Denizi'nin Batısı ile Astrahan ve Kür Nehri Arasında Kalan Topraklar ve Halklar Hakkında Haberler".

¹⁰ "Albay Gerber Beyefendi'nin Profesör Bayer Tarafından Düzenlenen X. Yüzyıl Rusya Coğrafyası Notları".

¹¹ Aleksandroviç, agm, s. 9-10.

¹² "1728 Yılında Hazar Denizi'nin Batı Kıyısındaki Ülkelerin ve Halkların Tasviri".

fonunda 315 numara ile kayıtlı olan 88 sayfalık orijinal nüshasını esas almışlardır.¹³

Eserde Hazar Denizi'nin batısında yaşayan Kazaklar, Tatarlar, Çerkesler, Kumuklar, Lezgiler, Kaytaklar, Avarlar, Osetler, Ermeniler, Yahudiler ve Araplar ile bölgede bulunan Şirvan Hanlığı ve Kahetya sakinleri hakkında bilgiler yer almaktadır. Bu bilgiler zikredilen millet ve ülkelerin coğrafi konumları, idari yapıları, dilleri, inançları, idarecileri, iktisadi uğraşları ve mevcut siyasi durumlarıyla alakalıdır.

2. İ. G. Gerber'in Eserine Göre Hazar Denizi'nin Batısında Bulunan Milletler ve Ülkeler

2.1. Kazaklar

Kazaklar Greben Kazakları, Terek Kazakları ve Stravpol Halkı olmak üzere üç gruptan oluşmaktadırlar. İlk grubu teşkil eden Greben Kazaklarının kökenleri Don Kazaklarına dayanmaktadır. Ten Nehri ile Kalitvoy arasında yaşayan Don Kazaklarından yaklaşık 300 kişi 1582'de Andrey önderliğinde buldukları mahalli terk ederek Kafkas Dağları'nın kuzeyine gelmişlerdir.¹⁴ Bunlar Terek Nehri'nin güneyi ile Kafkas Dağları'nın kuzeyi arasında kalan sahaya yerleşmişlerdir. Kendilerine ait müstahkem 4-5 kasabaları bulunmaktadır. Rusça konuşurlar ve Hıristiyandırlar. Ataman unvanlı bir lider tarafından idare olunurlar. Kutsal Haç Kalesi'nin inşası sırasında Astrahan valisinin, kalenin inşası tamamlanınca da kale komutanının idaresi altına girmişlerdir. Tarım ve hayvancılıkla uğraşmalarına rağmen esas meslekleri askerliktir. Bütün gelirleri askerî hizmetleri karşılığında aldıkları maaşlarıdır. Greben Kazakları komşuları olan Tatarlar, Çeçenler ve bilhassa Endirey'de yaşayan Kumuklar'ın saldırılarına maruz kalırken Kutsal Haç Kalesi'nin inşası ile bu saldırılardan kurtulmuşlardır.¹⁵

¹³ İ.G. Gerber, "Opisanie Stran i Narodav Vdol Zapadnogo Berega Kaspiyskogo Morya 1728 g.", *İstoriya Geografiya i Etnografiya Dagestana XVIII-XIX vv.*, Red. M.O. Kosvena i H.M. Haşalva, İzdatelstvo Vostočnoy Literaturi, Moskva 1958, s. 60, 119.

¹⁴ V. Rudakov, "Grebentsi", *Entsiklopedičeskiy Slovar*, İzdateli F.A. Brokgauz i İ.A. Efron, T. IX-A, (1893), s. 585.

¹⁵ Gerber, *age*, s. 60-61.

Terek Kazakları Terek Kalesi *slobadasında*¹⁶ yaşamaktadırlar. Greben Kazakları gibi Rusça konuşurlar ve Hıristiyandırlar. Tek uğraşları askerliktir. Gelirleri de askerlik hizmeti karşılığında aldıkları maaştır. Greben Kazaklarından en önemli farkları etnik kökenleridir. Terek Kazakları Terek Kalesi'nin inşası sırasında Ten Kazaklarından Terek'e gelenlerle Hıristiyanlığı benimseyen Tatarların kaynaşması sonucu ortaya çıkmışlardır. Kutsal Haç Kalesi'nin inşası sırasında gemilerin seyrüseferi için Sulak Nehri'nin seviyesi yükseltince Terek Nehri'nin su seviyesi de değişmiş ve Terek Kazaklarının köyleri sular altında kalmıştır. Bu yüzden Terek Kazakları Kutsal Haç Kalesi'nin etrafında kendileri için inşa edilen müstahkem köylere yerleşmişlerdir.¹⁷

Üçüncü grubu teşkil eden Stravpol Halkı, bir zamanlar Nogayların sürülerini otlattığı Terek Nehri'nden Sulak Nehri'ne kadar uzanan sahaya iskân olunmuş Don Kazaklarıdır. Gerber'in Don Kazaklarını Stravpol Halkı adıyla zikretmesinin yegane sebebi Rusların bölgedeki egemenliğine meşruluk kazandırma çabası olarak görülebilir. Gerber, bu meşruluğu bölgenin tarihine ilişkin vermiş olduğu şu bilgilerle sağlamaya çalışmıştır:¹⁸

"...Bu boş ülke, Stravpol adı altında uzun bir süredir Rus toprağıdır. Eski zamanlarda Yunanlılar buraya egemendiler ve (Stravpol'a) benzer isimle bir şehirleri bulunuyordu. İslamiyet'in yayılmasıyla Yunanlıların buradaki egemenlikleri sona erdi ve şehir yok olup gitti. Yunanlıların Stavpolis, yani Haç Şehri olarak isimlendirdikleri şehrin bulunduğu bölgede (şimdi) Kutsal Haç Kalesi bulunuyor..."

IV. İvan'ın 1547'de çar unvanı ile taç giymesinden sonra Rus çarlarının kendilerini Bizans'ın, dolayısıyla da Yunanlıların mirasçısı olarak görmeleri dikkate alındığında¹⁹ Gerber'in *Stavpolis* –ki böyle bir

¹⁶ Slobada müstahkem bir yerleşim yerinin etrafında bulunan iskân sahası için kullanılan bir terimdir. Bu sahada yaşayanlar sıradan halkın devlet için yerine getirmek zorunda oldukları görevlerden muaf tutulmuş özgür insanlardır ("*Sloboda*", *Entsiklopedičeskiy Slovar*, İzdateli F.A. Brokgauz i İ.A. Efron, T. XXX, (1900), s. 373).

¹⁷ Gerber, *age*, s. 61.

¹⁸ Gerber, *age*, s. 63-64.

¹⁹ Akdes Nimet Kurat, *Başlangıçtan 1917'ye Kadar Rusya Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, s. 139-141.

kentin mevcudiyetini doğrulayan herhangi bir kayda rastlanmamıştır- ile Kutsal Haç Kalesi arasında bağlantı kurması ve bölgeyi *Stravpol* olarak isimlendirmesi şaşırtıcı değildir.

Don Kazakları Rusça konuşan Hıristiyan bir topluluktur. Kutsal Haç Kalesi'ndeki komutanın idaresi altında yaşarlar. Yapmış oldukları askeri hizmetler karşılığında aldıkları maaş en önemli gelir kaynağıdır. Bunun dışında az da olsa Kutsal Haç Kalesi'ne gelen Rus, Ermeni, Çeçen ve Tatarlarla ticaret yapmaktadırlar.²⁰

2.2. Tatarlar

Tatarlar, Terek Halkı ya da diğer adıyla Avul Halkı ve Nogaylar olmak üzere iki gruptan müteşekkildir. Terek Halkı, Terek Nehri yakınlarında yaşar. Çok azı köylerde oturur. Büyük bir kısmı ise "*kibitka*" denilen yurtlarda konargöçer bir hayat sürer. Nogay Türkçesini konuşur ve Müslümandır. Terek Kalesi'nin inşa edilmesiyle birlikte Terek Kalesi'ndeki komutanın idaresi altına girmişlerdir. Kutsal Haç Kalesi inşa edilince de bu kaledeki komutanın idaresine bırakılmışlardır. İktisadi uğraşları balıkçılık ve hayvancılıktır. Rusya'ya herhangi bir vergi ödemezler, ancak gerekli görüldüğünde askeri yardımda bulunmak zorundadırlar. Müreffeh bir yaşantıları yoktur. Terek Nehri'nin seviyesinde meydana gelen değişiklik yaşantılarını daha zorlu bir hâle getirmiş, nihayet Ruslar tarafından Kutsal Haç Kalesi civarına nakledilmişlerdir.²¹

Nogaylar ise Sulak ile Aksay nehirleri arasında yaşamaktadırlar. Rusların egemenliği altına girdikleri 1722 tarihinden önce bir kısmı şamhala²², bir kısmı da Aksay beyine bağlı olan Nogaylar boynuzlu sığır, at, iki hörgüçlü deve ve az sayıda da koyun beslemektedirler. İktisadi uğraşlarından dolayı sürekli göç hâlinindedirler. Bu hayat tarzına uygun olarak yurtlarda yaşamaktadırlar. Şamhala bağlı olan Nogaylar şamhalın 1725'te Rusya'ya karşı başlattığı isyana destek vermişler,

²⁰ Gerber, *age*, s. 63.

²¹ Gerber, *age*, s. 61-62.

²² Şamhal, Kumukların Tarku merkezli kurmuş oldukları devletin idarecilerine verilen unvandır.

isyan bastırılınca da Rusya tarafından yaşadıkları sahadan sürülmüşlerdir.²³

2.3. Çerkesler

Gerber'in çalışmasına göre Çerkesler üç ana gruptan oluşmaktadır. Birinci grup Terek Çerkesleri adıyla bilinir. Bunlar Terek Kalesi civarında yaşarken Terek Nehri'nin yükselmesiyle Kutsal Haç Kalesi yakınlarında kendileri için inşa edilmiş müstahkem bir kasabaya iskân olunmuş 200-300 aileden ibarettir. Terek Çerkesleri Çerkesçe konuşur. Hıristiyanlığı benimseyen küçük bir topluluk dışında Terek Çerkesleri'nin hepsi Müslümandır. Başlarında Rusya tarafından 1717'de Hive'ye gönderilen Prens Aleksandr Bekoviç-Çerkasski'nin²⁴ kardeşi Elmurza bulunmaktadır. Terek Çerkesleri hayvancılık ve ticaretle uğraşır. Tatar akınlarına karşı Rus sınırlarını korurlar. Bu askeri hizmetlerine karşılık Rusya'ya vergi ödemezler.²⁵

İkinci grubu Aşağı Kabardey, üçüncü grubu ise Yukarı Kabardey Çerkesleri oluşturmaktadır. Aşağı Kabardey Çerkesleri Çerkes Dağları'nın eteklerinden Terek ve Sunj nehirlerine kadar uzanan ovalarda yaşarlar. Başlarında Kazıbiy bulunur. Yukarı Kabardey Çerkesleri ise Avarlar, Osetler, Gürcüler ve Kuban Tatarları arasında kalan dağlık alanda yaşarlar. Yukarı Kabardey Çerkesleri İslam Bey tarafından idare olunmaktadır. Terek Nehri, bu iki grup arasında doğal bir sınır oluşturur. Coğrafyaları ve idarecileri dışında iki grup arasında herhangi bir farklılık bulunmamaktadır. Her iki Çerkes grubu da geçmişte Hıristiyanlığı benimsemiş, ancak İslamiyetin bölgede yayılmaya başlamasıyla küçük bir azınlık dışında hepsi Müslüman olmuştur. Bununla birlikte onlar arasında eski Çerkes inancına ait bazı uygulamaların devam ettiği görülmektedir. Kabardeyler çamur, saz ve dallardan yapılmış evlerde yaşar ve hayvancılıkla uğraşırlar. Yetiştirdikleri hayvanlar arasında eşkin atlar²⁶ Kırım Hanlığı'nda büyük

²³ Gerber, *age*, s. 64-65.

²⁴ Çerkasskilerin Rusya'nın hizmetine girişi ve faaliyetleri hakkında bkz. Paul Bushkovitch, "Çerkasski Prensleri veya Çerkes Mirzaları", Çev. Ömer Aytek Kurlmel, *Kafkasya Çalışmaları-Sosyal Bilimler Dergisi*, 1/2, (2016), s. 1-32.

²⁵ Gerber, *age*, s. 65.

²⁶ Eşkin, atın hızlı yürüyüş şekillerinden birisidir. Bu yürüyüş, atı çabuk yorduğundan at bu yürüyüşle uzun mesafeleri kat edemez. (Orhan Yılmaz-Mehmet Ertuğrul, "Atlarda

bir rağbet görür. Bunun dışında binicilikte kullanılan çeşitli eşyaların yapımında da maharetlidirler. Kabardey kızları kumaşlara altın ve gümüş işlemeyi ve ipekli kumaşları dikmeyi küçük yaşlarda öğrenmeye başlarlar. Bu özelliklerinden dolayı köle olarak satılan Kabardey kızları İran’da ve Osmanlı Devleti’nde büyük bir ilgi görürler.²⁷

Kırım Hanlığı’nın hâkimiyeti altında yaşayan Kabardeyler, tabiliğin bir göstergesi olarak Kırım hanına her yıl cins atlar, çeşitli silahlar ve köleler göndermektedirler.²⁸ Ancak, Kaplan Giray hanlık tahtına geçtiğinde Kabardeylerden gönderilen hediyelerin arttırılmasını istemiş, Kabardeyler de talep edilenleri karşılayamayınca buldukları yerleri terk edip dağlara çekilmişlerdir. Bu hadise Kırım hanı Kaplan Giray tarafından bir isyan hareketi olarak algılanmıştır. Kaplan Giray, Kabardeyleri cezalandırmak için üzerlerine büyük bir kuvvet sevk etmiştir.²⁹ Gerber, Kabardeylerin, 30.000 kişiden müteşekkil Kırım ordusunu yenilgiye uğrattıktan sonra bağımsızlıklarını kazandıklarını ifade etmektedir. Buna ilaveten Kabardeylerin her zaman Rusya taraftarı olduklarını ve Rus çarlarının Kabardeyler arasında büyük bir saygı gördüklerini belirtmektedir. Öte yandan Kabardeylerin Kırım Hanlığı’nın etkisiyle Tatar ve Türk dillerini kullandıklarını ve yazışmalarını da Arap alfabesiyle yaptıklarını anlatarak Kırım Hanlığı’nın Kabardeyler üzerindeki etkisini ortaya koymaktadır.³⁰

2.4. Kumuklar

Kumuklar Terek Nehri, Derbend kazası, Kafkas Dağları ve Hazar Denizi arasında uzanan sahada yaşarlar.³¹ Kumuklar XVI. yüzyılın ortalarında Tarku merkezli Tarku Şamhallığı’nı kurmuşlardır. Fakat aynı yüzyılın sonlarında şamhallık birkaç farklı beyliğe ayrılmış, bununla

Yürüyüş Çeşitleri ve Kusurları”, *Akademik Ziraat Dergisi*, 2(1), (2013), s. 44, 45.) Bu bağlamda eşkin atların daha çok törenlerde kullanıldığı düşünülebilir.

²⁷ Gerber, *age*, s. 67-68.

²⁸ Gerber, *age*, s. 67-68.

²⁹ İsmail Bülbül, “XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Kuban Boyunda Siyaset, Etnik Yapı ve İktisat” *Vakanüvis*, C. 2, Kafkasya Özel Sayısı, (2017), s. 77-78.

³⁰ Gerber, *age*, s. 67-68.

³¹ Mirza Bala, “Kumuklar”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, C. 6, (1977), s. 986.

birlikte şamhal beyler üzerindeki nüfuzunu korumaya devam etmiştir.³² Bu siyasi yapı Gerber'in metninde de görülmektedir. Gerber Kumukları Endirey Kumukları, Tarku Kumukları, Buynak Kumukları, Ötemiş Kumukları ve Çoban (Şubgah) Şamhal'ın idaresi altında yaşayan Kumuklar olmak üzere 5 grupta ele almıştır. Gerber'in Tatar olarak addettiği Aksay da bir Kumuk beyliğidir.³³ Bu yüzden Aksay'ın Kumuklar bahsinde ele alınması uygun görülmüştür.

2.4.1. Endirey Kumukları

Endirey Kumukları, Sulak ve Aksay Nehirleri ile Kafkas Dağları'nın etekleri arasında kalan sahada yaşarlar. Merkezleri dağlar arasında ve etrafı sık ormanlarla çevrili Endirey kasabasıdır. Gerber, bu kasabanın Rusya'dan kaçarak bölgeye gelip yerleşen Tatarlaşmış Kazaklar tarafından inşa edildiğini, Endirey sakinlerinin Tatarca konuştuklarını ve başlarında bulunan Aydemir'in Rusya'nın hâkimiyeti altına girdiği 1722 tarihine kadar bağımsız bir idareci olduğunu belirtir.³⁴ Endirey sakinlerinin Kazaklarla alakası bulunmadığı gibi kasabanın kuruluşu da Hazar Kağanlığı döneminde gerçekleşmiştir.³⁵ Gerber'in Tatarca olarak nitelendirdiği dil, Kumuk Türkçesinin Kıpçak Türkçesi tesirinde gelişmiş olan lehçesidir.³⁶ Aydemir Bey'in bağımsız bir idareci olmasına gelince, XVI. yüzyılın sonlarında Tarku Şamhallığı'nın beyliklere ayrıldığından, ancak şamhalın yüksek otoritesinin beyler tarafından tanındığından az önce bahsedilmişti. Bu bağlamda Aydemir Bey'i bağımsız bir idareci olarak nitelendirmek mümkün görünmemektedir.

³² Mehmed Efendi, *Risâle-i Ahvâl-i Dağıstan ve Moskov ve Ahvâl-i Mülûk-ı Sâire*, Nuruosmaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, No. 3905, s. 4; Mirza Hasan Efendi, *Âsâr-i Dağıstan*, Çev. Musa Ramazan, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yayını, İstanbul 2003, s. 41.

³³ M. Umahan, *Feodalniye Vladeniya Dagestana v XVIII-naçale XIX v i ih Vzaimosvyazni*, Nauk, Mahaçkala 2008, s. 22-23; K. M. Aliyev, *Şahalı Tarkovskie*, Respublikanskaya Gazetno-Jurnalnaya Tipografiya, Mahaçkala 2008, s. 81.

³⁴ Gerber, *age*, s. 69-70.

³⁵ A. İsmailov, "Tarihi Endirey", *Dagestanskije İstoriçeskie Soçineniya*, Red. A.R. Şihsaidov, T.M. Aytberov i G.M.R. Orazayev, İzdatelsckaya Firma 'Vostoçnaya Literatura', Moskva 1993, s. 209-210.

³⁶ Çetin Pekacar, "Kumuk Türkçesinde Fiil", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, C. 44, (1996), s. 221-222; Ufuk Tavkul, "Kumuk Türkleri: Tarihleri, Sosyal Yapıları ve Dilleri Üzerine Bir İnceleme", *Kırım Dergisi*, C. 13 (50), (2005), s. 29.

Endirey Kumukları, tarım ve hayvancılıkla uğraşmaktadırlar. Bunların dışında sık sık Greben ve Terek Kazakları üzerine akın düzenleyerek ganimet elde ederler. Bu akınlarda ele geçirdikleri at, sığır, köle ve çeşitli eşyaları Astrahan ile Şemahi arasındaki ticaret yolu üzerinde gidip gelen tüccarlara satarlar.³⁷ Evliya Çelebi'nin Endirey sakinlerinin çeşitli dilleri bildiklerini belirtmesi bu ticarî etkinliğin bir göstergesi olarak kabul edilebilir.³⁸

2.4.2. Tarku Kumukları

Gerber, Tarku Kumuklarının Sulak Nehri, Hazar Denizi, Buynak Dağları ile Kaytak, Akuşa ve Oset toprakları arasında kalan sahada yaşadıklarını belirtmektedir. Merkezleri olan Tarku, Hazar Denizi kıyısında yer alır ve idarecileri olan “şamhal” burada oturur. Şamhal sadece Tarku Kumukları üzerinde değil, aynı zamanda bütün Dağıstan üzerinde de otoriteye sahiptir. Tarku Şamhalı Adil Giray, Rus orduları 1722’de Dağıstan’a girdiğinde bütün mülkî haklarının tanınması koşuluyla I. Petro’nun yüksek otoritesini kabul etmiş ancak Rusların Dağıstan topraklarında kaleler inşa etmeye başlaması üzerine 1725’te Rusya’ya karşı ayaklanmıştır. İsyan 1726’da Adil Giray’ın yakalanmasıyla sona ermiş ve Ruslar Tarku’yu tahrip ettikleri gibi şamhallığı da lağvetmişlerdir. Şamhallık topraklarındaki kasabaların idaresi ise şamhal hanedanından gelen kişilere bırakılmıştır.³⁹

Gerber, Tarku Kumuklarının Türkçe-Tatarca karışımı bir dil konuştuklarını belirtir ki bu dil Kumuk Türkçesinin Kıpçak ve Oğuz Türkçelerinin karışımıyla ortaya çıkmış olan lehçesidir. Bu lehçe, Gilan’a kadar uzanan sahada yaşayanlar tarafından da kullanılmaktadır.⁴⁰

Tarku Kumukları tarım ve hayvancılıkla uğraşmaktadırlar. Yetiştirdikleri üzüm oldukça kalitelidir. Üzüm dışında diğer meyvelerin ziraatını da yaparlar. Buna ilaveten kağıt yapımında kullanılan pamuğun ekimi de söz konusudur. Tarku’da Rusya ve İran ile ticaret yapan birkaç aile bulunmaktadır. Dağlık bölgelerde yaşayanlar

³⁷ Gerber, *age*, s. 69-70.

³⁸ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, Cilt 7, Haz. Yücel Dağlı, Seyit Dağlı ve Robert Dankoff, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003, s. 303.

³⁹ Gerber, *age*, s. 71-72.

⁴⁰ Gerber, *age*, s. 71.

Gürcüler, Ermeniler ve Çerkesler üzerine akın tertip edip elde ettikleri ganimeti Kırım ve Kuban Tatarlarına satarlar. Tarku Kumukları tarım, hayvancılık ve yağmadan elde ettikleri gelirlerden şamhala vergi öderler. Şamhalın bu vergiler dışında her yıl İran'dan gönderilen yıllık 4.000 tümenlik⁴¹ bir geliri vardır. Şamhal Rusya'nın hâkimiyetine girdikten sonra Rus yönetimi şamhala İran'dan gönderilen para mukabilinde hediyeler vermiştir.⁴² Bu noktada Rusya'nın Dağıstan'daki hakimiyetini yerleştirme adına mevcut gelenekleri sürdürmeye yönelik bir politika takip ettiği söylenebilir.

2.4.3. Buynak Kumukları

Buynak Kumukları Hazar Denizi, Buynak Dağları ve Ötemiş kasabası arasında kalan sahada yaşarlar. Konuştukları lehçe Tarku Kumuklarının lehçesiyle aynıdır. İdare merkezleri Buynak kasabasıdır. Burası aynı zamanda şamhalın ara sıra ikamet ettiği bir yerdir. Başlarında Mehemed isimli bir beyleri bulunmaktadır. 1722'ye kadar şamhala tabi olan Mehemed Bey, bu tarihten sonra Rusya'nın hâkimiyetini kabul etmiş ve Kutsal Haç Kalesi'ndeki komutanın emri altına girmiştir.⁴³ Mehemed Bey metbu-tabii ilişkisi çerçevesinde oğlunu rehin olarak Ruslara göndermiş, buna karşılık kendisine yıllık 100 ruble maaş bağlanmıştır.⁴⁴

2.4.4. Ötemiş Kumukları

Ötemiş Kumukları Kaytak ve Buynak toprakları ile Hazar Denizi ve dağlar arasında kalan alanda yaşamaktadırlar. Tarku Kumuklarının konuştukları lehçeyi kullanırlar. Başlarında Sultan Mahmud Ötemiş bulunur. Şamhala bağlı olan Sultan Mahmud Ötemiş, Adil Giray'ın 1725'teki isyanını desteklemiş ancak Adil Giray yenilince Ruslara itaat etmek zorunda kalmış ve itaatinin bir göstergesi olarak oğlunu Derbend'de bulunan Rus komutanına rehin olarak göndermiştir.

⁴¹ Tümen, İran coğrafyasında İlhanlılar döneminde para hesabı için kullanılmaya başlanan, Akkoyunlular döneminde ise para birimini ifade etmede kullanılan bir ekonomik terimdir (Osman Gazi Özgüdenli, "Tümen", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 41, (2012), s. 462).

⁴² Gerber, *age*, s. 71-72.

⁴³ Gerber, *age*, s. 73-74.

⁴⁴ P.G. Butkova, *Materialı dlya Novoy İstorii Kavkaza s 1722 po 1803 god*, Çast Pervaya, Sanktpetersburg 1869, s. 129.

Ötemiş Kumukları tarım ve hayvancılıkla uğraşırlar. Elde ettikleri kazancın bir miktarını da vergi olarak Sultan Mahmud Ötemiş'e verirler.⁴⁵

2.4.5. Çoban (Şubgah) Şamhal'ın İdaresindeki Kumuklar

Gerber'in eserinde Çoban Şamhal “Şubgah Şamhal” şeklinde geçmektedir. Gerber'e göre şubgah “ağzı bozuk, aptal adam, çoban” anlamlarına gelmektedir ve Çoban Şamhal, Dağıstan'ın idarecisi olma şansına sahipken kendisine tahsis edilmiş küçük bir arazinin gelirleriyle hayatını sürdürmeyi kabul etmiştir.⁴⁶ Çoban Şamhal, şamhallık tahtında hak iddiasında bulunarak Adil Giray'a karşı mücadeleye girişmiş, bu bağlamda Terek Kalesi'ndeki Rus komutanından askeri yardım almıştır.⁴⁷ Ancak Adil Giray Dağıstan'daki diğer beylerin desteğini aldığı gibi Rusları da kendi tarafına çekmeyi başarmıştır. Bunun üzerine Çoban Şamhal, kendisine küçük bir bölgenin verilmesi karşılığında şamhallık iddiasından vazgeçmiştir. Bu bölge Sulak ve Aksay nehirleri arasında kalan birkaç köyden ibarettir.⁴⁸

2.4.6. Aksay Kumukları

Aksay Kumukları Aksay Nehri civarındaki birkaç köyden müteşekkildirler. Konuştıkları dil Kıpçak Türkçesinin tesirinde gelişmiş olan bir Kumuk lehçesidir. Başlıca ekonomik uğraşları tarım ve hayvancılıktır. Bunun dışında kılıç ve yay imal ederler. Başlarındaki idareci Sultan Mahmud Aksay'dır. Aksay kasabasında oturan Sultan Mahmud Aksay, Terek Kalesi'nin inşasından sonra Rusya ile ilişkilerini dostluk üzerine yürütmüş, 1722'de de vergi muafiyeti karşılığında gerektiğinde askeri yardımda bulunmak koşuluyla Rusya'nın himayesi altına girmiştir. Sultan Mahmud Aksay Dağıstan'ın önemli simalarından birisidir. Onun, “Kırım Şamhal” unvanına sahip olması bunun bir delili olarak kabul edilebilir.⁴⁹ Bu unvanı taşıyanlar Dağıstan'ın en önemli siyasi otoritelerinden birisi olan şamhalın veliahtı olarak

⁴⁵ Gerber, *age*, s. 74-75.

⁴⁶ Gerber, *age*, s. 73.

⁴⁷ İsmail Bülbül, *Başlangıcından Rus Hakimiyetine Kadar Kumuk Türkleri ve Tarku Şamhallığı*, Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya 2011, s. 81-82.

⁴⁸ Gerber, *age*, s. 73.

⁴⁹ Gerber, *age*, s. 62.

nitelendirilmektedirler.⁵⁰ Sultan Mahmud Aksay, Kırım Şamhal olmasına rağmen şamhalın ölümünden sonra tahtı İran'ın desteğini alan Adil Giray elde etmiş, bu yüzden Sultan Mahmud Aksay, şamhalın 1725'te Rusya'ya karşı başlattığı isyanı desteklemediği gibi şamhalın faaliyetleri hakkında da Kutsal Haç Kalesi komutanına bilgi vermiştir. O, Adil Giray'ın Ruslar tarafından ortadan kaldırılacağını, bu suretle şamhallığı elde edebileceğini düşünmüştür. Ruslar gerçekten de 1726'da Adil Giray'ı ele geçirmişlerdir. Ancak kendileri için ciddi bir tehlike olarak addettikleri şamhallığı lağvetmişlerdir. Bu gelişme Sultan Mahmud Aksay'ın şamhallığı elde etme ümidini boşa çıkarmıştır.⁵¹

2.5. Çeçenler

Gerber Çeçenleri Kumuk topluluğu olarak kabul etmiş ve Çeçenlerin konuştuğu dilin de Tatarca olduğunu ifade etmiştir.⁵² Çeçenler'in kendilerine özgü bir dil olan Çeçence konuştuğu ve Dağıstan'ın otoktan halklarından birisi olduğu tartışmasız bir gerçektir.⁵³ Gerber'i bu konuda yanılgıya düşüren en önemli sebeplerden birisi Çeçenlerin 1757 tarihine kadar şamhal hanedanından gelen kişilerce idare edilmesidir. Nitekim 1728'de Çeçenlerin başında bulunan Kazbulat (Haspolat) da şamhal hanedanına mensuptur.⁵⁴ Her Çeçen köyünün bu şamhal hanedanından gelen beye bağlı Çeçen kökenli birer idarecisi bulunmaktadır. Şamhalın 1722'de I. Petro'nun yüksek hâkimiyetini tanınmasıyla birlikte Çeçenler de Rusya'nın himayesi altına girmişlerdir.⁵⁵

Çeçenler Endirey'den Terek Nehri'ne kadar uzanan sahada ve Kafkas Dağları'nın eteklerinde yaşarlar. Tarım ve hayvancılık temel ekonomik uğraşlarıdır. Hayvancılıktan elde ettikleri gelirlerden şamhala vergi öderler. Bunun dışında anlaşmazlık hâlinde oldukları Greben ve Terek Kazakları üzerine düzenledikleri akınlardan da gelir elde

⁵⁰ A. Bakıxanov, *Gülüstani-İram*, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, Bakı 1951, s. 77.

⁵¹ Gerber, *age*, s. 62-63.

⁵² Gerber, *age*, s. 70.

⁵³ Jamuhanov Culeyman Sultanoviç, "Çeçenistan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 8, (1993), s. 245.

⁵⁴ Butkova, *age*, s. 259.

⁵⁵ Gerber, *age*, s. 70.

etmektedirler. Fakat bu akınlar Terek komutanının Rusya'nın iç bölgelerinden gönderilen birkaç bin Don Kazağı ile birlikte 1718'de Çeçenleri yenilgiye uğratmasıyla sona ermiştir.⁵⁶

2.6. Lezgiler

Lezgiler, Dağıstan'ın güneydoğusu ile Azerbaycan'ın kuzeydoğusunda yaşayan kalabalık bir topluluktur.⁵⁷ Rutul, Agul, Tabasaran, Kaytak, Ahtı gibi alt gruplara ayrılmaktadırlar.⁵⁸ Bununla birlikte Gerber'in eserinde Lezgi dilini konuşanlar Aşağı Dağıstan bölgesi ile sınırlı kalmış; Kubaçiler, Kaytaklar, Tabasaranlar gibi topluluklar Lezgilerle ilişkilendirilmemiş ve onlar ayrı birer topluluk olarak zikredilmiştir. Gerber'in bu Lezgi alt gruplarını ayrı birer topluluk olarak değerlendirmesi her bir grubun *"etnik açıdan farklı özellikler sergilemesinden"* ileri gelmiş olabilir.⁵⁹ Lezgi olarak bilinen ancak Gerber'in Lezgilerle ilişkilendirmediği Lezgi grupları Kubaçiler, Kaytaklar, Akuşalılar, Tabasaranlılar, Kurgiler, Şakiler ve Carlılardır.

2.6.1. Aşağı Dağıstan Lezgileri

Aşağı Dağıstan olarak isimlendirilen bölgede Lezgiler Altıpara, Rutul, Ahtı, Miskinci, Dokuzpara ve Hanaluk kazaları ile Buduh, Kriz, Cak, Alık ve Kaput kasabalarında yaşamaktadırlar. Aşağı Dağıstan'ın dağlık arazisi Lezgilerin siyasi yapılarının şekillenmesinde etkili olmuştur. Dağlar arasındaki derin vadilerde kurulmuş olan köy ve kasabalar birbirlerine ulaşımın güçlüğüyle gerçekleştirilebildiği dar ve tehlikeli yollarla bağlanmışlardır. Bu durum her köy ve kasabanın müstakil olarak idare edilmesine neden olmuş ve Lezgilerin merkezîyetçi bir siyasi yapı oluşturmalarına imkan vermemiştir. Öte yandan bu gelişmemiş ulaşım sistemi Lezgileri dışarıdan gelebilecek saldırılara karşı korumuştur.⁶⁰

⁵⁶ Gerber, *age*, s. 70.

⁵⁷ Davut Dursun, "Lezgiler", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 27, (2003), s. 169.

⁵⁸ Aşegül Kuş, *Batılı Seyyah ve Araştırmacıların Gözüyle 19. Yüzyılda Kafkasya*, Serander Yayınevi, Trabzon 2019, s. 88; Dursun, *agm*, s. 170; Sadık Müfit Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 20.

⁵⁹ Kuş, *age*, s. 88.

⁶⁰ Gerber, *age*, s. 77-83.

Aşağı Dağıstan Lezgilerinin iktisadi uğraşlarını belirleyen temel unsur da yine coğrafya olmuştur. Lezgiler, vadilerdeki kısıtlı tarım arazileri dışında tarımsal faaliyetlerini sürdürebilecekleri topraklara sahip değillerdir. Bu yüzden Lezgiler ihtiyaç duydukları tarımsal ürünleri Aşağı Dağıstan'a komşu olan bölgelerden tedarik etme yoluna gitmişlerdir. Tarımda görülen hususiyetler hayvancılık için de geçerlidir. Lezgiler hayvanlarını besleyebilecek çayırlara sahip olmadıklarından sürülerini otlatmak için Aşağı Dağıstan'a komşu olan bölgelere götürmektedirler. Tarım ve hayvancılık konusundaki yetersizlik Lezgilerin “*yağma ekonomisi*” olarak nitelendirilen bir başka iktisadi uğraşa yönelmelerine yol açmıştır. Gerber'in iyi silahlanmış ve savaşmaktan korkmayan cesur insanlar olarak nitelendirdiği Lezgiler, sık sık Hıristiyan Gürcüler üzerine akınlar düzenleyerek bu akınlardan ganimet elde etmektedirler.⁶¹ Gündelik hayatta ihtiyaç duydukları besin maddelerini ya da çeşitli materyalleri yağmadan elde ettikleri bu ganimetle tedarik ederler. Yağmanın Lezgi ekonomisindeki hayati önemini Hollandalı Albay Bernard Rottiers 1829'da yayımlanan seyahatnamesinde “*Lezgiler sadece yağmayla yaşarlardı.*” ifadesiyle ortaya koymaktadır.⁶²

Lezgiler kendilerine özgü bir dil olan Lezgiceyi konuşurlar. Fakat onlar aynı zamanda Türkçe de bilmektedirler. Özellikle Buduh, Alık ve Kaput köylerinde Türkçe yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Bu hususiyet Türklerin Lezgiler üzerindeki etkisini ortaya koyması açısından önem arz etmektedir.⁶³

2.6.2. Kubaçiler

Kubaçiler, Kaytaklar ve Karakaytaklara komşu olan bir topluluktur. İdare merkezleri yüksek dağlar arasında bulunan Kubaçi kasabasıdır. Bu kasabaya sadece Karakaytak topraklarından ulaşan bir yol mevcuttur. Bu yol da oldukça dardır. Kubaçiler kendilerine özgü bir dil konuşurlar ve her yıl kendi aralarından seçtikleri 12 kişiden oluşan bir heyet tarafından idare olunurlar. Şamhala ya da usumiye⁶⁴ tabi

⁶¹ Gerber, *age*, s. 77, 81.

⁶² Albay Bernard Rottiers'ten naklen A. Grigoriantz, *Kafkasya Halkları*, Yeni Binyıl, İstanbul 1999, s. 188.

⁶³ Gerber, *age*, s. 80.

⁶⁴ Kaytak idarecilerine verilen unvandır.

olmamakla beraber 1725'te usumiyle birlikte Rusya'nın himayesi altına girmişlerdir.⁶⁵

Gerber, Kubaçilerin kendilerini Fransızlarla akraba saydıklarını ifade etmektedir.⁶⁶ Kubaçilerin kökenini Fransızlara dayandırmaya çalışan başkaları da bulunmaktadır. Bu iddiayı savunanların gayesi Kubaçilerin el sanatlarında erişmiş oldukları yüksek seviyeyi Avrupalılara mal etmektir.⁶⁷ “*Kubaçiler ekini bir sanatçı gibi biçerler.*” Kafkas atasözü Kubaçilerin sanatçı yönünü ortaya koyması açısından önemlidir. Kubaçiler gerçekten de kuyumculukta ve her birisi birer sanat eseri olarak kabul edilen miğfer, zırh, kılıç ve kama imalatında ün yapmışlardır.⁶⁸ Bu bağlamda metal işçiliği Kubaçilerde oldukça ileri bir seviyededir ve onların ekonomilerinin de temelini oluşturmaktadır. Dağlardan çıkardıkları gümüş, bakır ve demirin işlenmesinde ustalaşmış olan Kubaçilerin üretmiş oldukları zırh, kılıç ve çeşitli silahlar İran'da ve Osmanlı Devleti'nde büyük bir rağbet görmüştür. Metal işçiliğindeki şöhretleri onların zenginleşmesine imkân vermiştir. Bu zenginlik Dağıstan'da kendilerini maddi açıdan güçlendirmek isteyen idarecilerin Kubaçiler ile dostça ilişkiler kurmasına ya da Kubaçi'yi ele geçirmek için planlar yapmasına yol açmıştır. Kubaçiler, metal işçiliği dışında tarım ve hayvancılıkla da uğraşmaktadırlar. Ancak ekilebilir arazileri sınırlı olduğundan tarımsal üretimde kendilerine yeter durumda değillerdir. Bu yüzden ihtiyaç duydukları tahılı başka bölgelerden tedarik ederler.⁶⁹

2.6.3 Kaytaklar

Kaytaklar, Kaytaklar ve Karakaytaklar olmak üzere iki gruptan oluşmaktadırlar. Aralarındaki temel farklılıklardan birisi yaşadıkları coğrafyadan kaynaklanan iktisadi durumlarıdır. Hazar Denizi, Darbah Nehri, Şirvan ve Karakaytak toprakları arasındaki verimli ovalarda yaşayan Kaytaklar tarım ve hayvancılıkla uğraşırlar. Ayrıca üzüm bağları ve meyve bahçeleri vardır. Bahçelerini sulayan nehirler üzerinde değirmenler inşa etmişlerdir. Buna ilaveten Osetler ve Akuşalılar her yıl kış aylarında koyun sürülerini otlak ücreti ödemek koşuluyla Kaytak

⁶⁵ Gerber, *age*, s. 75.

⁶⁶ Gerber, *age*, s. 76.

⁶⁷ Mirza Hasan Efendi, *age*, s. 19.

⁶⁸ Grigorianz, *age*, s. 195.

⁶⁹ Gerber, *age*, s. 75-76.

topraklarında otlatırlar. Kaytak topraklarına getirilen koyun sayısının 100.000'den fazla olduğu göz önüne alındığında ödenen otlak ücretinin Kaytaklar için önemli bir gelir teşkil ettiği düşünülebilir. Kubaçiler, Tabasaranlılar, Kumuklar ve Kaytaklar arasında kalan dağlık bölgelerde yaşayan Karakaytaklar ise tarım ve hayvancılıkla uğraşmakla beraber, arazileri ve çayırları Kaytakları kadar verimli değildir. Bu yüzden ekonomik durumlarının Kaytakları kadar iyi olduğu söylenemez. Bu sahada yaşayanların “kara” sıfatıyla anılması da bundan ileri gelmiştir.⁷⁰ Kara kelimesinin Türk kültüründe taşıdığı anlamlar ve kelimenin Türkçe oluşundan hareketle bu unvanın Kaytaklara Türkler tarafından verildiği rahatlıkla söylenebilir.⁷¹

Kaytakların idare merkezi Başlı, Karakaytakları Kalakureyş'dir. Kaytakların başında Ahmet Han isimli “usumi” unvanını taşıyan bir idareci bulunmaktadır. Karakaytaklar ise her yıl yeniden seçilen ve birkaç kişiden oluşan bir heyet tarafından idare olunmaktadır. Bununla birlikte Karakaytaklar, Kubaçiler, Akuşalılar ve bazı Osetlerle birlikte usumiye bağlıdır. Gerber, Ötemiş sultanı Mahmud'un da usumiye tabi olduğunu belirtmişse de esasında Ötemiş, Tarku şamhalının hükmü altındadır. Usumi Ahmed Han, şamhaldan sonra Dağıstan'ın en fazla saygı gören idaresidir. Bu saygı muhtemelen onun hünere bir siyasetçi olmasından ileri gelmiştir. Nitekim O, şamhalı Rusya'ya karşı isyana teşvik etmiş, ancak ona yardım edip etmeme konusundaki kararını Osmanlı Devleti'nin ve Hacı Davud'un isyana bakış açısına göre vermiştir. Osmanlı Devleti'nden ya da Hacı Davud'dan şamhala yardım gelmeyince şamhalı desteklememiş ve 1725'te Rusya'nın himayesi altına girmiştir.⁷²

Kaytaklar ve Karakaytaklar kendilerine has bir dil olan Kaytak dilini konuşurlar. Gerber bu dilin Kumuk Türkçesine benzediğini ifade etmektedir.⁷³ Öte yandan XVIII. yüzyıl Osmanlı tarih yazarlarından Mehmed Efendi “*Ovada oturan halkın cümle şemhalin ovada olan halkı*

⁷⁰ Gerber, *age*, s. 83-85.

⁷¹ Hava Selçuk, *Selenge'den Tuna'ya Türk Kültür Tarihine Dair Notlar*, Kitaparası Yayınları, İstanbul 2019, s. 210-216.

⁷² Gerber, *age*, s. 83-85.

⁷³ Gerber, *age*, s. 83-84.

gibi Türkçe tekellüm iderler.” diyerek Kaytaklar arasında Türkçe'nin yaygın bir şekilde konuşulduğu gerçeğine işaret etmektedir.⁷⁴

2.6.4. Akuşalılar

Car Dağları arasında yaşayan Akuşalılar kendilerine özgü bir dil konuşurlar. Her Akuşa köyünün kendine ait bir idarecisi bulunur. 1725'te usumi Rusya'nın yüksek otoritesini kabul ettiğinde Akuşalılara Rusya'nın hâkimiyeti altına girmelerini önermiş, ancak Akuşalılar bu öneriyi reddetmişlerdir. Bununla birlikte Akuşalılar Rus ordusunun Akuşa topraklarına girmesinden endişelenerek Rusya'ya itaat bildirmişlerdir. Rus yönetimi Akuşalıların idaresini onların Rusya'nın yüksek hâkimiyetini tanımalarında önemli bir rol oynamış olan usumiye bırakmıştır. Akuşalılara gerektiğinde askeri yardımda bulunmak şartı dışında herhangi bir sorumluluk yüklenmemiştir. Akuşalılar ne kendi idarecilerine, ne usumiye, ne de Rusya'ya vergi öderler. Tek ekonomik uğraşları hayvancılıktır.⁷⁵

2.6.5. Tabasaranlılar

Tabasaranlılar Derbend kazası, Darbah Nehri, Kaytak ve Gazikumuk toprakları ile Agul Nehri arasında kalan sahada yaşarlar. Rustan Bek tarafından idare olunurlar. İdarecileri “*masum*” unvanıyla anılır. Masumluk irsîdir ve mevcut masum öldüğünde yerine masumun en büyük oğlu geçer. Masumun iktidarının meşrulaşması için hâkimiyetinin bütün Tabasaranlılar tarafından tanınması ve Derbend sultanının masumun iktidarını onaylaması gerekmektedir. Masum dışında “*kadı*” unvanlı bir idareci daha bulunmaktadır.⁷⁶ Kadı dağlık bölgelerde yaşayan Tabasaranlıları idare etmektedir.⁷⁷ Masum ve kadı Tabasaranlılar arasında büyük saygı görmekle birlikte bu idareciler Tabasaranlılar üzerinde mutlak bir otoriteye sahip değillerdir. Bu yüzden Gerber, Tabasaranlıları isyan etmeye meyilli bir topluluk olarak nitelendirip onların kontrol altında tutulması için üzerlerinde korku ve baskı oluşturulmasını önermektedir.⁷⁸ Gerber'i bu öneride bulunmaya

⁷⁴ Mehmed Efendi, *age*, s. 5.

⁷⁵ Gerber, *age*, s. 101-102.

⁷⁶ Gerber, *age*, s. 104.

⁷⁷ Mirza Hasan Efendi, *age*, s. 72.

⁷⁸ Gerber, *age*, s. 104.

iten esas sebep muhtemelen Tabasaranlıların savaşmakta mahir insanlar olmaları ve gerektiğinde 30-40 bin kişilik bir kuvvet çıkarabilmeleridir.⁷⁹

Daha önce Şah'ın Derbend'e atamış olduğu sultana bağlı olan Tabasaranlılar 1725'te Derbend'deki Rus komutanının idaresi altına girmişlerdir. Rusya'ya vergi ödememekle birlikte gerektiğinde askeri yardımda bulunmakla yükümlüdürler. Öte yandan Rusya'nın himayesine girdiklerinde Rus hükümeti tarafından masuma yıllık 200 ruble maaş bağlanmıştır. Bunun dışında masumun esas gelirini tarım ve hayvancılıkla uğraşan Tabasaranlıların ödedikleri vergiler oluşturmaktadır. Tabasaranlılar bu vergileri aynı zamanda kadiya da ödemektedirler.⁸⁰ Mehmed Efendi'ye göre bu vergiler üretilen buğday, arpa ve yağdan cüzi miktarda alınmaktadır.⁸¹

2.6.6. Kurgiler

Kurgiler, Samur Nehri yakınlarında bulunan 10-12 köyden ibarettir. Lezgice konuşmakla birlikte Türkçeyi de bilmektedirler. Her köyün kendi idarecisi bulunmaktadır. Ekonomileri yağmaya dayanmaktadır. Bu yüzden sık sık yakınlarında bulunan Muşkur, Kuba, Tabasaran ve Şabran'a akın düzenlerler. Toprakları 1727 yılında Osmanlı Devleti ile Rusya arasında yapılan sınır anlaşmasıyla Rusya'ya bırakılınca Rusya'ya itaat etmek ve yağma akınlarına son vermek zorunda kalmışlardır.⁸²

2.6.7. Şakiler

Şakiler, Şak Dağları arasında yaşarlar. Birbirine yakın birkaç köyden müteşekkildirler. Başlarındaki idareci Ali Sultan'dır.⁸³ İdare merkezleri İlisu denilen kasabadır. Bu kasaba Ali Sultan'a Car Lezgilerinin Şirvan'a olan saldırılarını engellemesi koşuluyla şah tarafından tevcih edilmiştir.⁸⁴ Şakilerin toprakları 1727'deki Osmanlı-Rus sınır anlaşmasıyla Osmanlı Devleti'ne bırakılmıştır. Ekilebilir arazileri az olduğundan temel uğraşları hayvancılık ve yağmadır. Tahıl ihtiyacını

⁷⁹ Mehmed Efendi, *age*, s. 10.

⁸⁰ Gerber, *age*, s. 104.

⁸¹ Mehmed Efendi, *age*, s. 10.

⁸² Gerber, *age*, s. 105-106.

⁸³ Gerber, *age*, s. 110.

⁸⁴ Mehmed Efendi, *age*, s. 12.

Şemahi'den sağlarlar. Bu durum Ali Sultan'ın Şemahi hanının nüfuzu altına girmesine yol açmıştır.⁸⁵

2.6.8. Carlılar

Carlılar Kahetya ve Kartli ile Osetler arasında kalan sahada yaşarlar. Çok sayıda köyleri mevcuttur. Başlarında bir idarecileri yoktur. Çözülmesi gereken sorunlar ortaya çıktığında köyün yaşlıları ve din adamları bir araya gelerek meseleyi halletmeye çalışırlar. Bölgeleri dağlık olmasına rağmen düz ve verimli arazileri bulunmaktadır. Bu yüzden tarım ve hayvancılık onlar için önemli bir uğraştır. Buna ilaveten bahçelere ve ipek atölyelerine sahiptirler. Ancak bütün bu ekonomik faaliyetler Carlıların yaşamlarını sürdürmeleri için yeterli değildir. Bu yüzden Carlılar dağlık bölgelerde yaşayan diğer milletler gibi yağmaya yönelmişlerdir. Bu bağlamda Carlılar özellikle Gürcistan üzerine sık sık akın tertip ederler. Osmanlı Devleti, hâkimiyeti altında bulunan Gürcüleri Carlı akınlarından korumak için Carlıların akın yolları üzerinde bulunan Tup-Kragan'da (Topkarağaç) 1727 yılında küçük bir kalenin inşasına girişmiş, ancak Carlıların saldırıları neticesinde kalenin inşası tamamlanamamıştır.⁸⁶ Carlıların Osmanlı Devleti ile olan mücadelesi Osmanlı Devleti'nin Kartli'den çekildiği 1732 yılına kadar sürmüştür.⁸⁷

2.7. Gazi Kumuklar

Gerber, Gazi Kumukları, Gazi Kumuklar ve Kumuk Halkı olmak üzere iki grupta ele almıştır. Gazi Kumuklar Karakaytak ve Tabasaran toprakları arasında yaşamaktadırlar. Coğrafyaları dağlık olmakla birlikte tarım ve hayvancılık için verimli arazilere sahiptirler. Surhay Han tarafından idare olunmaktadırlar. Surhay Han Gazi Kumuk topraklarında bulunan Hanak'ta otururken Hacı Davud'ın yerine Şemahi hanı olunca Şemahi'ye yerleşmiştir. Gazi Kumuklar tarım ve hayvancılıkla uğraşmakta, elde ettikleri ürünlerden onda bir oranında Surhay Han'a vergi ödemektedirler. Bu vergiler Surhay Han için önemli bir gelir oluşturmaktadır. Ancak onun asıl gelir kaynağı savaşıardan

⁸⁵ Gerber, *age*, s. 110.

⁸⁶ Gerber, *age*, s. 110-111.

⁸⁷ Serdar Oğuzhan Çaycıoğlu, *Osmanlı Devleti'nin Lezgilerle İlişkileri (1700-1723)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014, s. 75.

elde edilen ganimettir. Safevi Devleti'nin çöküş devrinde Şemahi ve çevresi için yapılan mücadeleler göz önüne alındığında Surhay Han'ın kazancının boyutu daha iyi anlaşılabilir.⁸⁸ Nitekim Gerber bu süreçte Gazi Kumuk halkının zengileştiğini ifade etmektedir.⁸⁹

Kumuk Halkı ise Lezgistan topraklarındaki Kumuk kazasında yaşamaktadır. Coğrafyaları Gazi Kumuklar'da olduğu gibi dağlıktır. Başlarında hiçbir siyasi otoritenin altında olmayan ve Kumuk kasabasında oturan Sutay Bey bulunmaktadır. Kumuk Halkının ekilebilir arazileri az olduğundan hayvancılıkla uğraşmaktadırlar. Savaşçı karakterlerine rağmen sessiz ve sakin bir hayat sürerler. Komşularıyla ilişkileri de dostluk üzerindedir.⁹⁰

2.8. Kuralılar

Kura, Samur Nehri yakınlarında bulunan 20 küçük köyden müteşekkildir. Her köyün kendi idarecisi bulunmakla beraber halk bu idarecilere tamamen itaat etmemektedir.⁹¹ "Âsâr-ı Dağıstan"ın müellifi Hasan Al Kadarî, Kuralıların Kuraca denilen bir dili konuştuklarından bahsetmektedir.⁹² Ancak Gerber Kuralıların Türkçe-Tatarca karışımı bir dil konuştuklarını ve Lezgi dilini de anlayabildiklerini belirtmektedir. Kuralıların en önemli gelir kaynağını Muşkur, Kuba, Tabasaran ve Şabran'a küçük gruplar hâlinde düzenledikleri akınlarda ele geçirdikleri ganimet oluşturmaktadır. 1727'deki Osmanlı-Rus sınır anlaşmasıyla toprakları Rusya'ya bırakılmış, Ruslar onlardan yağmadan vazgeçmelerini istemişlerdir. Kuralılar önce bu isteği kabul etmiş, ancak daha sonra zenginliklerinin yağmadan ileri geldiğini beyan ederek bu isteği reddetmişlerdir.⁹³

2.9. Kuba ve Gulahan Kazaları

Kuba ve Gulahan kazaları Lezgistan sınırları içerisinde yer alır. Kuba, Muşkur, Samur Nehri, Rustav, Altıpara ile Şah Dağları arasında bulunan

⁸⁸ Fatil Ünal, *XVIII. Yüzyıl Türk-Rus İlişkilerinde Neplüyev*, Gece Kitaplığı, Ankara 2014, s. 36-37, 41-42, 76-77.

⁸⁹ Gerber, *age*, s. 102.

⁹⁰ Gerber, *age*, s. 106-107.

⁹¹ Gerber, *age*, s. 105.

⁹² Mirza Hasan Efendi, *age*, s. 14.

⁹³ Gerber, *age*, s. 105-106.

büyük bir kazadır. İdare merkezi Kuba hanının ikametgâhı olan Hudat kasabasıdır. Hanlık belirli bir aileye mahsustur ve han, şah tarafından atanmaktadır. Kuba hanı 1726'da Lezgiler tarafından öldürülünce hanın 9 yaşındaki oğlu Rusların desteğini alarak hanlığın başına geçmiş ve 1728'de de Rusların himayesine girmiştir. Kuba'da Türkçe-Tatarca karışımı bir dil konuşulur. Kuba sakinleri Lezgiceyi de anlamaktadır. Tarım ve hayvancılık en önemli ekonomik uğraşlarıdır. Buna ilaveten 1720'deki karışıklığa kadar ipekçilik Kuba'da ki önemli ekonomik uğraşlar arasında yer almıştır. Dağıstan'ın dağlık bölgelerinde yaşayanlar ihtiyaç duydukları tahılı Kuba'dan tedarik ederler.⁹⁴ Bu noktada Kuba bölgenin hububat merkezi sayılmaktadır.⁹⁵

Gulahan kazası Şak Dağları'nın eteklerinden Kuba ve Rustav'a kadar uzanan sahada yer almaktadır. Kaza sakinleri Türkçe-Tatarca karışımı bir dil konuşur, Lezgiceyi de anlar ve konuşabilirler. Gulahan kazası Kuba hanına bağlıdır. Kazanın altı köyü 1727'deki sınır anlaşması ile Osmanlı Devleti'ne, kazanın kalan kısmı ise Rusya'ya bırakılmıştır. Kaza sakinleri tarım ve hayvancılıkla uğraşırlar. Ancak arazileri Kuba toprakları gibi verimli değildir. Bu durum kazanın soğuk bir iklime sahip olmasından ve topraklarının yüksek dağlar nedeniyle yeterince güneş ışığı alamamasından ileri gelmiştir.⁹⁶

2.10. Şirvan

Gerber'in eserinde geniş bir yer tutan Şirvan; Derbend, Muşkur, Nizavat (Niyazabat), Şabran, Rustav, Şeşpara, Bermyak, Şemahi, Kabala, Agadaş (Agdaş), Bakü, Salyan ve Cavad olmak üzere toplam 13 idare merkezinden oluşmaktadır.

Derbend kazası, Rusya ile İran arasındaki ticari ve diplomatik ilişkilerin yürütüldüğü Hazar Denizi'ni takip eden ana yol üzerinde bulunmaktadır. Kaza merkezi Derbend'dir. Bir kale şehri olan Derbend şahın atadığı sultan ve valiler tarafından idare edilmektedir. Derbend'in sakinleri dışında şehirde şahın özel birliklerinden olan

⁹⁴ Gerber, *age*, s. 107-108.

⁹⁵ Saleh Muhammedoğlu Aliyev, "Kuba", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 26, (2002), s. 298.

⁹⁶ Gerber, *age*, s. 109.

*kurçiler*⁹⁷ ve diğer askerler ile çeşitli milletlere mensup tüccar oturmaktadır. Şehirde konuşulan diller Farsça, Türkçe ve Tatarcadır. Yazı dilinde ise yaygın olarak Farsça kullanılmaktadır. Bu durum İran'ın Derbend üzerindeki nüfuzu ile alakalıdır. Derbend'in bir diğer önemli özelliği şehrin etrafını çevreleyen verimli araziler nedeniyle yetiştirilen ürünlerin çeşitlilik arz etmesidir. Esasında bu durum Şirvan'daki diğer yerler için de geçerlidir. Ruslar 1722'de Derbend'i ele geçirmişler ve dört bölümden oluşan Derbend Kalesi'nin bir bölümüne bir Rus garnizonunu konuşlandırmışlardır.⁹⁸

Muşkur, Hazar Denizi'ne yakın bir yerde bulunmaktadır. Küçük bir arazisi olmasına rağmen oldukça verimlidir. Kazada önemli miktarda tahıl, sebze ve meyve üretilir. Buna ilaveten büyükbaş hayvan yetiştiriciliği de yaygındır. Kazada Türkçe konuşulmaktadır. Kazanın kontrolü 1726'da Rusların eline geçmiştir.⁹⁹

Nizavat; Muşkur yakınlarında, Hazar Denizi'nin kıyısında yer alan bir kasabadır. Burada her zaman birkaç Rus ticaret gemisi bulunmaktadır. Limanı bulunmadığından gemiler açıkta demirlemektedirler.¹⁰⁰ Rusların, Ermenilerin, İranlıların, Dağıstanlıların ve çeşitli milletlerden tüccarın kasabada ambarları ve kasaba sakinleri ile ortaklaşa çalıştıkları iş yerleri bulunmaktadır. Ticaret, tarım ve hayvancılık kasaba sakinlerinin temel ekonomik uğraşlarıdır. Nizavat'ta Türkçe konuşulmaktadır. Muşkur gibi Nizavat da 1726'da Rusların eline geçmiştir.¹⁰¹

Muşkur'un güneyinde ve Hazar Denizi'nin kıyısında bulunan Şabran'da tarıma elverişli araziler, verimli çayırlar ve ipek işleyen atölyeler bulunmaktadır. Şabran'da Farsça ve Türkçe konuşulmaktadır.

⁹⁷ Kurçi, Türkçe silah anlamına gelen "kur" veya "kor" kelimesine "ci" ekinin ilave edilmesiyle oluşturulmuş "silahlı asker" anlamına gelen askeri bir terimdir. Bu terim ilk önce "İlhanlılar'da, daha sonra da Karakoyunlu ve Akkoyunlularda hassa askerleri için kullanılmıştır." (Abdülkadir Özcan, "Kurçi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 26, (2002), s. 441.

⁹⁸ Gerber, *age*, s. 86-87.

⁹⁹ Gerber, *age*, s. 87-88.

¹⁰⁰ Elçin Qarayev, F.İ. Soymonovun "Xəzər Dənizinin və Orada Həyata Keçirilən Rusiya İşğallarının, İmperator Böyük Pyotrun Tarixinin Bir Hissəsi Kimi Təsviri" *Adlı Səyahətnaməsi Azərbaycan Tarixinin Mənbəyi Kimi*, Bakı 2006, s. 120.

¹⁰¹ Gerber, *age*, s. 89.

Şabran 1724'te Osmanlı Devleti ile Rusya arasında yapılan anlaşmada Ruslara bırakılmış, nihayet 1727'deki sınır anlaşmasıyla Ruslar bölgedeki hâkimiyetlerini pekiştirmişlerdir.¹⁰²

Şabran'ın kuzeyinde yer alan Rustav tarım ve hayvancılıkta ön plana çıkmış, sakinlerinin Türkçe konuştuğu bir kasabadır. 1724'te Hacı Davud'un eline geçen Rustav toprakları, 1727'de Osmanlı Devleti ile Rusya arasında paylaşılmıştır.¹⁰³

Rustav yakınlarında bulunan Şeşpara küçük bir kazadır. Sakinleri Farsça ve Tatarca ile karışık Rusça konuşurlar. Yazışmalarda kullandıkları dil ise Farsçadır. Kaza sakinleri yerleşikler ve göçerler olmak üzere iki grup teşkil etmektedirler. Yerleşikler tarımla, yurtlarda yaşayan göçerler ise hayvancılıkla uğraşırlar. 1727'deki Osmanlı-Rus sınır anlaşmasıyla toprakları Ruslara bırakılmıştır.¹⁰⁴

Bermyak kazası, Hazar Denizi'nin kıyısında yer alır. Sakinleri Türkçe konuşurlar ve tarım ve hayvancılıkla uğraşırlar. Kaza, Rusya ile İran arasındaki ticaret yolu üzerinde bulunduğundan tüccarların uğrak yeridir. 1727'de sınır anlaşması ile Rusların idaresi altına girmiştir.¹⁰⁵

Şemahi,¹⁰⁶ Hazar Denizi'ne 12 saat uzaktıkta yer alır. Büyük ve mamur bir şehir olan Şemahi bir ticaret merkezidir. Fakat 1720'de Hacı Davud'un Şemahi'yi ele geçirmesiyle başlayan hadiseler ticarete büyük bir darbe vurmuştur. Öte yandan Hacı Davud'un iktidarıyla kentin demografik yapısı da büyük ölçüde değişmiştir. Bunu Gerber'in 1720'den önce çoğunluğu teşkil eden Şiilerin bu tarihten sonra azınlık konumuna düştüklerine dair vermiş olduğu bilgiden anlamak mümkündür.¹⁰⁷

Şemahi'nin batısında bulunan Kabala kazası sakinlerinin ekonomik uğraşları tarım, hayvancılık ve ipekçiliktir. Kazada konuşulan dil

¹⁰² Gerber, *age*, s. 90.

¹⁰³ Gerber, *age*, s. 91-92.

¹⁰⁴ Gerber, *age*, s. 92-93.

¹⁰⁵ Gerber, *age*, s. 93.

¹⁰⁶ Şemahi, Şirvan'ın VII. yüzyılda Müslüman Arapların eline geçmesinden sonra kurulmuş ve 1538'e kadar Şirvanşahlara başkentlik yapmış olan bir şehirdir. Şah Tahmasb 1538'de Şirvan'ı ele geçirdiğinde Şemahi eyalet merkezi haline getirilmiştir. (Mustafa Aydın, "Şirvan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 39, (2010), s. 204).

¹⁰⁷ Gerber, *age*, s. 94.

Türkçedir. Şemahi'de olduğu gibi 1720'den sonra kazanın demografik yapısı büyük ölçüde değişmiştir. Kabala toprakları 1723'te Osmanlı Devleti'nin denetimi altına girmiştir. Kabala'nın yakınlarında bulunan Ağadaş kazası da dil, tarih, ekonomik ve demografik yapı açısından Kabala ile büyük bir benzerlik göstermektedir.¹⁰⁸

Hazar Denizi'nin kıyısında bulunan ve etrafı surlarla çevrili olan Bakü'de Tatarca, Türkçe ve Farsça konuşulur. Bakü, 1723 yılına kadar Şemahi hanının atadığı bir sultan tarafından idare olunmuştur. Bakü 1723'te Rusların eline geçince şehre konuşlandırılan Rus garnizonunun komutanı tarafından idare olunmaya başlanmıştır. Tarım, hayvancılık ve Bakü yakınlarından çıkarılan petrol ve tuz Bakü ekonomisinin temelini oluşturmaktadır.¹⁰⁹ Petrol üretimi Rus işgalini takip eden yıllarda büyük bir düşüş yaşamıştır.¹¹⁰

Toprakları Hazar Denizi'ne dökülen Kür Nehri'nin iki tarafındaki araziden müteşekkil olan Salyan kazasında Türkçe ve Farsça konuşulur. Salyan 1724 yılına kadar Şemahi hanına bağlı bir naip tarafından idare olunmuştur. 1724'te naip Salyan'ı terk etmiş, nihayet 1726'dan sonra kazanın idaresi Bakü'deki Rus komutanına geçmiştir. Tarım, hayvancılık, ipek üretimi ve balıkçılık kazanın en önemli ekonomik uğraşlarıdır. Hayvancılıkla uğraşan göçer Şahsevenlüler¹¹¹ ile Muganlılar¹¹² kış aylarında sürülerini Salyan düzlüklerinde otlatırlar. İran'ın en iyi atlarını bu Şahsevenlüler ve Muganlılar yetiştirirler.¹¹³

Kür Nehri üzerinde bulunan bir diğer kaza Cavat'tır. Kazada konuşulan dil Türkçedir. Cavat kazası Şemahi hanının idaresi altındayken 1726'da Rusya'nın hâkimiyetine girmiştir. Tarım, hayvancılık ve ipek üretimi kazanın en önemli ekonomik uğraşlarıdır.

¹⁰⁸ Gerber, *age*, s. 96-97.

¹⁰⁹ Gerber, *age*, s. 97-99.

¹¹⁰ Qarayev, *age*, s. 108-109.

¹¹¹ Şahsevenlüler, şaha olan bağlılıklarından dolayı Şahsevenlü adıyla anılan bir Türk topluluğudur (Richard Lionel Tapper, "Şahseven", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 38, (2010), s. 295).

¹¹² Muganlılar, Şamlu ve Afşar gibi Türk aşiretlerinden gelen konar-göçer bir topluluktur (Tapper, *age*, s. 296).

¹¹³ Gerber, *age*, s. 99-100.

Ancak Şirvan'daki diğer kazalarda olduğu gibi Cavat'ta da 1720'de başlayan kargaşaya bağlı olarak üretim büyük ölçüde azalmıştır.¹¹⁴

2.11. Osetler

Gerber, Osetleri Tatarların onlara vermiş olduğu Tavustanlılar adıyla ele almıştır.¹¹⁵ Bu isim Türkçe “dağ” kelimesine Farsça “ülke” anlamına gelen “-istan” ekinin eklenmesiyle oluşmuştur.¹¹⁶ Yaşadıkları coğrafyanın dağlık oluşu göz önüne alındığında Osetlerin Tavustanlılar olarak anılmaları hiç de şaşırtıcı değildir.

Osetler; Gürcüler, Avarlar, Lezgiler ve Dağıstanlıların arasında kalan sahada, Dağ Halkı ve Zonti Halkı olmak üzere iki grup hâlinde yaşarlar. Bu sahanın özelliği yılın dört mevsiminde zirveleri karla kaplı dağlardan ve derin vadilerden oluşmasıdır. Osetler köy ve kasabalarını yüksek dağlar arasındaki bu derin vadilerde kurmuşlardır. Bu vadiler arasında yolculuk yapmak oldukça zordur. Bu yüzden köyler ve kasabalar arasındaki iletişim güçlülük sağlanmaktadır. Bu durum her köy ve kasabanın kendine özgü kültürel kodlar geliştirmesine yol açmıştır. Konuştukları dilin 20'den fazla lehçesinin bulunması da bundan ileri gelmiştir. Coğrafyanın etkileri bununla sınırlı değildir. Vadilerin arazi özelliklerinde farklılıklar bulunduğundan ekonomik uğraşlar da değişkenlik göstermektedir. Mesela bazı yerler sadece hayvancılık yapmaya müsaittir. Bazı yerlerde ise ekilebilir araziler, üzüm bağları ve meyve bahçeleri bulunmaktadır. Tarım ve hayvancılıktan elde edilen ürünler hayatın sürdürülebilirliği açısından yeterli düzeyde değildir. Bu yüzden Osetler yağmaya yönelmişlerdir. Osetler Gürcüler ve Çerkesler üzerine akın düzenleyerek elde ettiklerini Kuban ve Kırım Tatarlarına satarlar. Zorlu coğrafyaları dışarıdan gelebilecek istilaları önlemekte ve herhangi bir dini ya da kültürel etkiyi de sınırlandırmaktadır. Nitekim hiçbir devletin Osetleri itaat altına almak için istekli olmadığı ve aralarında İslamiyet'in yayılmasına rağmen eski putperest inançlarını sürdürdükleri görülmektedir.¹¹⁷ Osetlerin tapındıkları çeşitli ruhların

¹¹⁴ Gerber, *age*, s. 100-101.

¹¹⁵ Baron von Haxthausen, *Transcaucasia: Sketches of The Nations and Races between The Black Sea and The Caspian*, Chapman and Hall, London 1854, s. 394; Kuş, *age*, s. 76.

¹¹⁶ Gerber, *age*, s. 81.

¹¹⁷ Gerber, *age*, s. 111-113.

yanı sıra yıldız ve ay gibi gök cisimlerine, mağara, kaya ve taş yığınları gibi coğrafi unsurlara, geyik, ayı, kurt, dağ keçisi, koç ve at gibi hayvanlara kutsiyet atfetmeleri putperest inançlarının izleri olarak değerlendirilmektedir.¹¹⁸

2.12. Avarlar

Avarlar; Osetler, Gürcüler ve Çerkesler arasında kalan dağlık alanda yaşarlar. Avarca konuşurlar ve Müslümandırlar. Başlarında “*usumi*”¹¹⁹ unvanını taşıyan Uma Han bulunmaktadır. Uma Han, 1727’de Kaytak usumisinin aracılığı ile Rusya’nın himayesi altına girmiştir. Avarların temel ekonomik uğraşları tarım ve hayvancılıktır. Gerber Avarların ateşli silahları kullanmalarına rağmen yağmada bulunmadıklarından bahsetmektedir.¹²⁰ Buna karşılık Alexandre Grigoriantz Avarların ilkbaharda dağlardan inerek “*Transkafkasya’da halklara terör estiren baskınlar*” yaptıklarını beyan etmektedir.¹²¹

2.13. Gürcüler

Gerber, Gürcüler bahsinde sadece Kahetya Gürcülerini ele almıştır. Kahetya, Carlılar ile Kartili Gürcüleri arasında yer almaktadır. Kahetya Gürcüleri, Muhammed Guli Han tarafından idare olunmaktadır. Muhammed Guli Han, 1722’de Hıristiyan olan Gürcü kralı Vahtang’a karşı Lezgilerden yardım alarak 1723’te Tiflis’e saldırmıştır. Bu olay Osmanlı Devleti’nin 1724’te Gürcistan üzerine bir sefer düzenlemesine neden olmuştur. Kahetya Gürcülerinin idare merkezi Muhammed Guli Han’ın ikametgâhının bulunduğu Karaağaç kasabasıdır. Kahetya Gürcüleri Gürcüce konuşmakla birlikte Türkçeyi de anlayıp konuşabilirler. Ülkeleri dağlık değildir ve verimli arazilere sahiptirler. Başlıca ekonomik uğraşları tarım ve hayvancılıktır.¹²²

¹¹⁸ Grigoriantz, *age*, s. 155-164; Tavkul, *age*, s. 434-439.

¹¹⁹ İ.G. Gerber gibi Mehmed Efendi de Avar idarecilerinin “*usumi*” unvanını kullandıklarından bahsetmektedir (Mehmed Efendi, *age*, s. 9). Buna karşılık Hasan Al Kadarî Avar idarecilerinin “*nutsal*” unvanını taşıdığını ifade etmektedir (Mirza Hasan Efendi, *age*, s. 25). Alexandre Grigoriantz, Avar idarecilerinin XVIII. yüzyılın başlarında *nutsal* unvanını bırakıp “*han*” unvanını kullanmaya başladıklarını belirtmektedir (Grigoriantz, *age*, s. 191).

¹²⁰ Gerber, *age*, s. 113-114.

¹²¹ Grigoriantz, *age*, s. 191.

¹²² Gerber, *age*, s. 114-115.

2.14. Dağınık Hâlde Yaşayan Topluluklar

Bunlar Ermeniler, Yahudiler ve Araplardır. Ermenilerin bir kısmı Muşkur, Rustav ve Kabala'da birkaç köye sahiptirler. Diğerleri ise Şemahi, Bakü ve Derbend'de yaşamaktadırlar. Köylerde oturanlar tarım ve hayvancılıkla, şehirlerde oturanlar ise ticaretle uğraşmaktadırlar. Ermenice konuşmakla birlikte buldukları mahallin dilini de bilmektedirler. 1720'de başlayan olaylarda köyleri Lezgiler tarafından tahrip edilmiş, ekonomik açıdan büyük bir darbe almışlardır.¹²³

Yahudiler Derbend, Rustav, Kuba ve Kaytak topraklarında kendilerine ait köylerde yaşamaktadırlar. Başlarında kendi idarecileri bulunmaktadır. Buldukları yerin dilini konuşurlar. Yahudi dilini bilenler sadece "*Rabbi*" ya da "*Haham*" denilen dini önderlerdir. Tarım ve hayvancılık dışında köle ticareti ile uğraşırlar. Gerber, Yahudilerin büyük bir kısmının "*Bünyamin neslinden*" geldiğini, diğerlerinin ise "*kökenlerinin meçhul*" olduğunu belirtir.¹²⁴ Gerber'in "*Bünyamin nesli*" ile Yakup peygamberin 12 oğlundan birisi olan Bünyamin'in soyundan gelenleri kastettiği düşünülebilir. Ancak Museviliği benimsemiş Hazar Türklerinin bakıyelerinin Kafkaslardaki mevcudiyetine dair iddialar,¹²⁵ "*Bünyamin nesli*" tabirinin Türk kökenli Yahudiler ile Yakup peygamberin soyundan gelen Yahudileri birbirinden ayırmak için kullanılan etnik bir terim olabileceğini, "*kökenleri meçhul*" olan Yahudilerin ise bu Hazar Türklerinin torunları olabileceğini akla getirmektedir.

Kafkaslardaki Arap varlığı, Emeviler ve Abbasiler dönemlerinde İslam ordularının Kafkaslarda gerçekleştirdiği fütuhat ile ilişkilidir.¹²⁶ Bununla birlikte Gerber'in hakkında bilgi vermiş olduğu Arapların bu fütuhat sürecinde Kafkaslara gelip yerleşmiş olan Araplarla bir bağlantısı bulunmamaktadır. Gerber, Arapların Arabistan'dan İran'a, oradan da Azerbaycan coğrafyasına geldiklerini belirtir. Bunlar içi kaliteli halılarla döşeli, dışı ise keçe ile örtülü çadırlarda yaşamakta ve Kafkas Dağları ile Kür Nehri arasında konargöçer bir hayat

¹²³ Gerber, *age*, s. 116.

¹²⁴ Gerber, *age*, s. 117.

¹²⁵ Mirza Bala, "Kuba", *MEB İslam Ansiklopedisi*, C. 6, (1977), s. 927.

¹²⁶ Şerafettin Erel, *Dağıstan ve Dağıstanlılar*, İstanbul Matbaası, İstanbul 2003, s. 53.

sürmektedirler. Hayvancılıkla uğraşırlar. Hayvan sürüleri içerisinde atlar geniş bir yer tutar. Bu konargöçer Araplar Türkçe ve Arapça konuşurlar. Birkaç yüz aileden oluşan gruplar hâlinde yaşarlar ve her bir grubun başında “yüzbaşı” unvanlı birer idareci bulunur. Bu idareciler gittikleri yerin hakimi kime itaat ederse ona bağlılık bildirirler.¹²⁷

Sonuç

İoann Gustav Gerber'in hayatına dair bilinenler onun Rusya'nın hizmetine girdikten sonra üstlenmiş olduğu askerî ve diplomatik görevlerinden ibarettir. Kırgızların saldırıları neticesinde sonlandırmak zorunda kaldığı Buhara ve Hive elçiliği vazifesi bir kenara bırakılırsa kendisine verilen görevleri başarıyla yerine getirdiği görülmektedir. Bununla birlikte onu tarihe mal eden görevlerindeki başarısından ziyade kaleme almış olduğu eseridir. Bu eser; Dağıstan ve Şirvan'ın 1728'deki siyasi, etnik ve ekonomik durumu hakkında önemli bilgiler vermektedir. Eserdeki ayrıntılardan hareketle Gerber'in bu bilgilerin önemli bir kısmını bölgede bulunduğu sırada yapmış olduğu araştırmalar ya da gözlemlerle elde ettiği anlaşılmaktadır. Eserde Çeçenlerin dili konusunda olduğu gibi tarihî hakikatlerle uyuşmayan bazı bilgilerin bulunması Gerber'in kişilerden duyduğu bilgilere de yer verdiğini göstermektedir. Fakat bu tarihi hakikatlerle uyuşmayan bilgilerin tek sebebi bu bilgilerin şifahi kaynaklara dayanmasından ileri gelmemektedir. Gerber, Dağıstan ve Şirvan'da Rus hâkimiyetini meşrulaştırmaya ve bu bölgelerdeki Rus nüfuzunu güçlendirmeye yönelik bir anlatım sergilemiştir. Stravpol Halkı bahsinde anlatılan hikâyeyi, Dağıstan ve Şirvan'ın büyük bir kısmının Müslüman olmasına rağmen Hıristiyanlığa dair ayrıntılı anlatılarla Hıristiyanlığın ön plana çıkarılmasını, Rusların Çerkesler ve Kazakları Müslümanların akınlarından kurtarmalarını, Rus Çarlığı'nın Dağıstan ve Şirvan'daki karışıklığa son veren bir devlet olarak gösterilmesini, Rus hâkimiyetine giren bölgelerin daha önce İran'a tabi olduğunun belirtilmesini -ki bunların bir kısmı mesnetsiz, bir kısmı da tartışmalı konulardır- Rus hâkimiyetinin meşrulaştırılması ve Rus nüfuzunun güçlendirilmesi çerçevesinde ele almak gerekir. Diğer taraftan bu hususlar eserin bir

¹²⁷ Gerber, *age*, s. 118.

tarihi kaynak olarak önemine ve içerdiği bilgilerin kıymetine gölge düşürmeyecek niteliktedir.

Eser, Dağıstan ve Şirvan'da yaşayan milletler ya da siyasi teşekküller hakkında bilgiler vermektedir. Bu bilgiler az önce de ifade edildiği üzere siyasi, etnik ve ekonomik yapı başta olmak üzere din, dil ve coğrafya ile ilgilidir. Gerber iddialarına dayanak oluşturması için zaman zaman milletlerin geçmişine dair bilgiler de vermiştir. Gerber'in tarihle ilgili bilgiler için yazılı kaynaklara müracaat ettiği düşünülebilir. Ne yazık ki, bu hususta eserde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Eserden anlaşıldığı kadarıyla coğrafyanın Dağıstan ve Şirvan'daki siyasi ve ekonomik yapının şekillenmesinde büyük bir etkisi bulunmaktadır. Buna göre dağlık bölgelerdeki köy ya da kasabalar arasında ulaşım ve iletişimin güçlülükle yürütülmesi dağlık bölgelerde yaşayanların güçlü bir merkezi otoriteye sahip siyasi teşekküller oluşturmalarına engel teşkil etmiştir. Ayrıca dağlar bölge sakinlerini dışarıdan gelebilecek tehlikelere karşı korumuştur. Buna karşılık düz arazilerde yaşayanlar Şirvan Hanlığı veya Tarku Şamhallığı gibi bölgesel açıdan güçlü devletler kurmaya muvaffak olmuşlardır. Fakat bu devletler de istilaya açık bulunmaktadırlar. Ekonomi de yine coğrafyanın tesirinde kalmıştır. Dağlık bölgelerde tarım ya da hayvancılık için uygun arazilerin kısıtlı oluşu, bu bölgelerde yaşayanların geçimlerini sağlamak için yağmaya yönelmelerine yol açmıştır. Verimli arazilere sahip ovalarda yaşayanlarda ise -Kurgiler ve Kuralılar istisna olmak üzere- yağmanın bir geçim yöntemi olarak geliştiği söylenemez. Zira tarım ve hayvancılık bu bölgelerde yaşayanların geçimini sağlayabilecek niteliktedir. Bakü'deki tuz ve petrol üretimi, Kubaçi'deki metal işçiliği, Şirvan ve Gürcistan'ın bazı bölgelerindeki ipekçilik ya da ana ticaret yolları üzerinde bulunan şehir ve kasabalarda yapılan ticaret gibi başka ekonomik uğraşlar da mevcuttur. Ancak bu ekonomik uğraşlar tarım, hayvancılık ve yağma kadar yaygınlık göstermemektedir.

Dağıstan ve Şirvan'da farklı etnik gruplar bulunmaktadır. Bu gruplar arasında zaman zaman çatışmalar görülse de bu çatışmalar etnik farklılıktan ziyade siyasi ve ekonomik nedenlerden kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda etnik farklılıklar ayrıştırıcı bir özelliğe sahip değildir. Etnik farklılıkların çatışmaya dönüşmemesi siyasi çıkarlar ve iktisadi ilişkilerle

bağlantılıdır. Türkçe –bilhassa Kumuk Türkçesi- bu siyasi ittifakların ve iktisadi ilişkilerin anahtarı konumundadır. Kendilerine özgü dillere sahip olmalarının yanı sıra çoğu toplumun Türkçeyi de kullanması bunun bir delili olarak kabul edilebilir. Bu noktada Türkçe bütünleştirici bir özellik sergilemiştir. Dağıstan ve Şirvan'daki egemen din olan İslamiyetin Türkçenin bütünleştirici işlevine benzer bir rol oynadığına dair kesin bir yargıda bulunmak güçtür. Çünkü bilhassa Şirvan'da mezhepsel farklılıklar gruplar arasında gerilime neden olmuştur. Öte yandan Dağıstan ve Şirvan'ın eski Hıristiyan ve Yahudi sakinlerinin Müslümanlarla sorunsuzca yaşadıkları anlaşılmaktadır. Buna karşılık Dağıstan'ın kuzeyinde bulunan daha yeni sakinler olarak nitelendirilebilecek Hıristiyan Kazakların Müslümanlarla çatışma hâlinde buldukları görülmektedir. Bu çatışma Rusların sınırlarını korumaya yönelik politikası ile ilişkilidir. Bu politika çerçevesinde Ruslar Kazakların Kafkasya içlerine olan saldırılarını desteklemiş ve Terek ile Kutsal Haç kalelerinin inşasından sonra bu saldırıları sistemli bir hâle getirmişlerdir.

Bibliyografya

Aleksandroviç, E. K., "İoann Gustav Gerber", *Russkiy Biografiçeskiy Slovar*, Red. N.P. Çulkova, T. V, (1916), str. 9-10.

Aliyev, K.M., *Şahvalı Tarkovskie*, Respublikanskaya Gazetno-Jurnalnaya Tipografiya, Mahaçkala 2008.

Aliyev, Saleh Muhammedoğlu, "Kuba", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 26, (2002), s. 297-298.

Aydın, Mustafa, "Şirvan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 39, (2010), s. 204-206.

Bakıxanov, A., *Gülüstani-İrəm*, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyatı, Bakı 1951.

Bala, Mirza, "Kuba", *MEB İslam Ansiklopedisi*, C. 6, (1977), s. 924-927.

Bala, Mirza, "Kumuklar", *MEB İslam Ansiklopedisi*, C. 6, (1977), s. 986-990.

Baron von Haxthausen, *Transcaucasia: Sketches of The Nations and Races between The Black Sea and The Caspian*, Chapman and Hall, London 1854.

Bilge, Sadık Müfit, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2005.

Bushkovitch, Paul, "Çerkasski Prensleri veya Çerkes Mirzaları", Çev. Ömer Aytek Kurmel, *Kafkasya Çalışmaları-Sosyal Bilimler Dergisi*, 1/2, (2016), s. 1-32.

Butkova, P.G., *Materialı dlya Novoy İstorii Kavkaza s 1722 po 1803 god*, Çast Pervaya, Sanktpetersburg 1869.

Bülbül, İsmail, *Başlangıcından Rus Hakimiyetine Kadar Kumuk Türkleri ve Tarku Şamhallığı*, Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya 2011.

Bülbül, İsmail, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Kuban Boyunda Siyaset, Etnik Yapı ve İktisat" *Vakanüvis*, C. 2, Kafkasya Özel Sayısı, (2017), s. 73-114.

Çaycıoğlu, Serdar Oğuzhan, *Osmanlı Devleti'nin Lezgilerle İlişkileri (1700-1723)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014.

Dursun, Davut, "Lezgiler", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 27, (2003), s. 169-170.

Erel, Şerafettin, *Dağıstan ve Dağıstanlılar*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1961.

Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, Cilt 7, Haz: Yücel Dağlı, Seyit Dağlı ve Robert Dankoff, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003.

"Gerber, İoann Gustav", *Entsiklopedičeskiy Slovar*, İzdateli F.A. Brokgauz i İ.A. Efron, T. VIII, (1892), str. 455-457.

Gerber, İ. G., "Opisanie Stran i Narodav Vdol Zapadnogo Berega Kaspiyskogo Morya 1728 g.", *İstoriya Geografiya i Etnografiya Dagestana XVIII-XIX vv.*, Red. M.O. Kosvena i H.M. Haşalva, İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı, Moskva 1958.

Grigorianz, Alexandre, *Kafkasya Halkları*, Yeni Binyıl, İstanbul 1999.

İsmailov, A., "Tarihi Endirey", *Dagestanskıe İstoriçeskie Soçineniya*, Red. A.R. Şihsaidov, T.M. Aytberov i G.M.R. Orazayev, İzdatelsckaya Firma 'Vostoçnaya Literatura', Moskva 1993.

Jukovekiy, S. V., *Snoşeniya Rossii s Buharoy i Hivoy za Poslednee Trehsotletiyeye*, Petrograd 1915.

Kazemzadeh, F., "Iranian Relations with Russia and The Soviet Union, to 1921", *The Cambridge History of Iran*, Vol. 7, Ed: P.Avery, G. Hambly ve C. Melville, Cambridge University Press, New York 2007, p. 314-350.

Kulakov, V. O., *Astrahan v Persidskoy Politike v Pervoy Polovine XVIII v.*, İzdatelskiy Dom 'Astrahanskiy Universitet, Astrahan 2012.

Kurat, Akdes Nimet, *Başlangıçtan 1917'ye Kadar Rusya Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999.

Kuş, Ayşegül, *Batılı Seyyah ve Araştırmacıların Gözüyle 19. Yüzyılda Kafkasya*, Serander Yayınevi, Trabzon 2019.

Mehmed Efendi, *Risâle-i Ahvâl-i Dağıstan ve Moskov ve Ahvâl-i Mülûk-ı Sâire*, Nuruosmaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, No. 3905.

Mirza Hasan Efendi, *Âsâr-i Dağıstan*, Çev. Musa Ramazan, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yayını, İstanbul 2003.

Özcan, Abdülkadir, "Kurçı", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 26, (2002), s. 441-441.

Özgüdenli, Osman Gazi, "Tümen", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 41, (2012), s. 461-462.

Pekacar, Çetin, "Kumuk Türkçesinde Fiil", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, C. 44, (1996), s. 221-235.

Qarayev, Elçin, F.İ. Soymonovun "Xəzər Dənizinin və Orada Həyata Keçirilən Rusiya İşğallarının, İmperator Böyük Pyotrun Tarixinin Bir Hissəsi Kimi Təsviri" Adlı Səyahətnaməsi Azərbaycan Tarixinin Mənbəyi Kimi, Bakı 2006.

Rudakov, V., "Grebentsı", *Entsiklopedičeskiy Slovar*, İzdateli F.A. Brokgauz i İ.A. Efron, T. IX-A, (1893), str. 585-586.

Selçuk, Hava, *Selenge'den Tuna'ya Türk Kültür Tarihine Dair Notlar*, Kitaparası Yayınları, İstanbul 2019.

"Sloboda", *Entsiklopedičeskiy Slovar*, İzdateli F.A. Brokgauz i İ.A. Efron, C. XXX, (1900), str. 373-373.

Sultanoviç, Jamuhanov Culeyman, "Çeçenistan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 8, (1993), s. 244-247.

Tapper, Richard Lionel, "Şahseven", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 38, (2010), s. 295-297.

Tavkul, Ufuk, "Kumuk Türkleri: Tarihleri, Sosyal Yapıları ve Dilleri Üzerine Bir İnceleme", *Kırım Dergisi*, C. 13 (50), (2005), s. 29-39.

Tavkul, Ufuk, *Kafkasya Gerçeği*, Selenge Yayınları, İstanbul 2007.

Umahan, M., *Feodalniye Vladeniya Dagestana v XVIII-naçale XIX v i ih Vzaimosvyazni*, Nauk, Mahaçkala 2008.

Ünal, Fatih, *XVIII. Yüzyıl Türk-Rus İlişkilerinde Neplüyev*, Gece Kitaplığı, Ankara 2014.

Vladimiroviç, Koçnev Anton, *Politika Rossii v Otnoşenii Hivinskogo Hanstva v Naçale XVIII-vmoroy Polovine XIX v*, Neopublikovannaya Doktorskaya Dissertatsiya, Ekaterinburg 2019.

Yeşilot, Okan, *Şah'ın Ülkesinde: Rus Çarı I. Petro'nun İran Elçisi Artemiy Volinskiy'in Kafkasya Raporu*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2014.

Yılmaz, Orhan-Mehmet Ertuğrul, "Atlarda Yürüyüş Çeşitleri ve Kusurları" *Akademik Ziraat Dergisi*, 2(1), (2013), s. 43-54.

<https://drive.google.com/file/d/0B160rB0BjZ0aM2tTU0V1dGdmaUk/view> (E.T. 06.07.2020)

EK-1. İ.G. Gerber'in Kafkasya Haritası.

Kaynak:

<https://drive.google.com/file/d/0B160rB0BjZ0aM2tTU0V1dGdmaUk/view> (E. T. 06.07.2020).

Araştırma Makalesi

**Kırım Tatarları ve Nogaylar Örneğinde Deşt-i Kıpçak'ın Kayıp
Batı Ucundan Anadolu'ya Etnik Devamlılık ve Geçişkenlik**

Denizcan Dede*

(ORCID ID: 0000-0001-8761-4774)

Makale Gönderim Tarihi

02.12.2020

Makale Kabul Tarihi

27.12.2020

Öz

Tarih boyunca Kıpçak Bozkırları yani Deşt-i Kıpçak olarak bilinen bölge, bugünkü sınırlar ile ifade edildiğinde Altay-Moğolistan hattından, Moldova-Ukrayna sınır bölgesine kadar uzanan devasa bir coğrafyadır. Bu coğrafyada bugün hâlen Kıpçak Türk lehçesini konuşan halklar meskundur, buna örnek olarak Kazaklar, Kazan Tatarları, Başkurtlar, Nogaylar, Karaçay-Malkarlar, Kırım Tatarları verilebilir. Ancak bu bozkırın Batı ucu yani tarihte Bucak, Özi, Cetsan(Yedisan) ve Yetişkul gibi isim ve etnik toponimlerle anılan, bugün Ukrayna, Rusya ve Moldova sınırlarında bulunan bölge, 18. yüzyıl sonrasında büyük bir demografik dönüşüme ve etnik temizliğe sahne olmuş, Kıpçak hüviyetini yitirmiştir. Bu makalenin amacı, özellikle Türkiye'ye ve Romanya'ya bu bölgeden göç eden Nogay ve Kırım Tatar kitlelerinin izini sürmek, bu coğrafyanın kayıp tarihine ışık tutabilmektir.

Anahtar Kelimeler: Kırım Tatarları, Nogaylar, Etnogenez, Etnik Temizlik, Deşt-i Kıpçak.

**Ethnic Continuity and Transivity from Lost Westernmost Part of the Kipchak
Steppes to Anatolia: Nogai and Crimean Tatar Examples**

Abstract

The region named as Desht-i Kipchak, which literally means "The Kipchak Steppes" is a huge geography, which stands between Moldova-Ukraine border and Mongolia-Altai line with today's borders. Still Kipchak Turkic speaking people such as Kazakhs, Kazan Tatars, Bashkirs, Nogais, Karachay-Malkars and

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Türkiye, ddede@ku.edu.tr.

Crimean Tatars inhabit this area in a large extent. However western frontline of this region which is today in borders of Russia-Moldova-Ukraine and which has been named with different names/ethno-toponyms as Budjak, Özi, Yedisian and Yetishkul faced a large-scale demographic change and ethnic cleansing after 18th century. This article aims to shed a light on lost history of this region, by tracking history of Nogai and Crimean Tatar masses who migrated to Turkey and Romania.

Keywords: Crimean Tatars, Nogais, Ethnic cleansing, Desht-i Kipchak, Kipchak Steppes, Ethnogenesis.

Deşt-i Kıpçak'ın Batı Ucununun Tarihine Giriş

Deşt-i Kıpçak terimi, Farsçada Kıpçak bozkırı anlamına gelmektedir ve 11. yüzyılda yaşamış olan İranlı yazar Nasır-i Hüsrev tarafından en batıda günümüz Özbekistan'ındaki Harezm'in kuzeydoğu sınırına kadar sokulan bozkır arazisi için kullanılmıştır. Daha sonra bu kavramın kapsamı genişlemiştir ve günümüz Kazakistan'ının güneydoğusundaki Balkaş Gölünden ve Seyhun nehrinin kuzeyinden başlayıp, İrtiş ve İdil nehirlerine kadar uzanan arazi için bu isim kullanılmıştır. 11. yüzyıl başlarına ait Rus vakayinameleri ise, İdil-Dinyeper hattından başlayarak batıya uzanan bozkır bölgesine "Polovetskoye pole" yani Polovets(Kıpçak-Kuman) bozkırı adını vermiştir¹. Kuman-Kıpçak yayılım alanını İrtiş Nehri'nden Tuna boylarına kadar olan bölgede tanımlayan Asım Korkmaz, bu arazideki Kıpçak boylarını tarihsel olarak beş kategoride incelemektedir. Bu gruplar doğudan batıya doğru şu şekilde sıralanabilir: Tanrı Dağları ve Güney Seyhun arazisini kışlak, Batı Sibirya ve Ural dağlarını ise yaylak olarak kullanan Türkistan Grubu Kıpçakları; İdil ve Yayık nehirleri arasında bulunan ve sınırları Güney Urallara uzanan İdil-Yayık Grubu Kıpçakları; İdil ve Dinyeper(Özi) arasında kalan bölgeye göçen, Özi, İdil, Don ve Donetsk kıyılarına yayılan Don-Donetsk Grubu Kıpçakları; Karadeniz'in kuzey bozkırları ve Kırım Yarımadası'nın kuzeyinde bulunan Lukomor Kıpçakları; aşağı Tuna'dan Güney Karpatlara kadar uzanan Tuna Grubu Kıpçakları². Tüm bu bilgiler ışığında, Zeki Velidi Togan'ın Deşt-i Kıpçak teriminin, Altın Orda'nın en

¹ Sercan M. Ahincanov, *Türk Halklarının Katalizör Boyu: Kıpçaklar*, İstanbul, 2014, s. 17.

² Asım Korkmaz, *Kuman-Kıpçaklar: Orta Çağ Doğu Avrupası'nın Güçlü Cengâverleri*, İstanbul: 2019, s. 33-34.

geniş sınırlarıyla uyduğu ifadesi konumuz açısından tutarlı ve açıklayıcıdır. Hanedan kökeni olarak Moğol olan ancak hem *lingua franca*, hem ordu, hem de halk bakımından Kıpçak Türk dairesinde olan Altın Orda'nın sınırları yukarıdaki kaynaklarda bahsedilen bütün etno-coğrafi tanımları kapsayacak genişliktedir. Yazımızın konusu, Ukraynalı tarihçi Oleksandr Sereda'nın ifadesi ile Deşt-i Kıpçak'ın en batıda bulunan kısmı olan Ukrayna'nın Karadeniz bölgesidir. Tuna, Turla, Aksu, Özi ve Don nehirleriyle bölgelere bölünen bu coğrafya, Bucak, Özi bozkır (Oçakiv), Azak bölgesi (Nogay bozkır) gibi tarihi-coğrafi isimlendirilmelerle tasniflenmiştir³.

Günümüz siyasi sınırları temelinde bakılacak olursa en çok Ukrayna sınırları içinde kalan, kısmen Rusya, Moldova ve Romanya topraklarını da içine alan bu bölge, tarihöncesi dönemden itibaren farklı medeniyetlere ve kültür dairelerine ev sahipliği yapmıştır. Bu kültürlerden birkaçı, Cucuteni-Tripoli kültürü, Globüler Amfora kültürü ve Yamnaya kültürüdür. Bu kültürlerden Cucuteni-Tripoli kültürü Cilalı Taş Devri ile Bakır Devri arasına(MÖ 5500-2700) tarihlenmekte⁴, Yamnaya kültürü(MÖ 3300-2600)⁵ ile Globüler Amfora kültürü(MÖ 3400-2800) ise Bakır Çağı ve Tunç Devri arasına tarihlenmektedir⁶. Bu kültürlerden Cucuteni-Tripoli ile Globüler Amfora⁷ kültürleri, Anadolu'dan gelen Neolitik Çiftçi nüfusunun uzantısını oluştururken, dolayısıyla Neolitik tarım devriminin Avrupa'ya yayılması konusunda önem arz ederken, Yamna kültürü Hint-Avrupa dilinin erken oluşum

³ Oleksandr Sereda, *XVIII. Yüzyıl Osmanlı Belgeleri Işığında Osmanlı-Ukrayna Bozkır Serhatti*. Odessa: 2015, s. 44.

⁴ John Chapman ve Bisserka Gaydarska, "The Origins of Trypillia Megasites.", *Frontiers in Digital Humanities*, 6 (2019).

⁵ Nina Morgunova & Olga Khokhlova, "Chronology and Periodization of the Pit-Grave Culture in the Area Between the Volga and Ural Rivers Based on 14C Dating and Paleopedological Research." *Radiocarbon*, 55 (2013), s.2-3.

⁶ Francesca Tassi ve çalışma arkadaşları, "Genome diversity in the Neolithic Globular Amphorae culture and the spread of Indo-European languages." *Proceedings Biological sciences*, 1867(2017).

⁷ Alexander Immel ve Stanislav Terna, "Gene-flow from steppe individuals into Cucuteni-Trypillia associated populations indicates long-standing contacts and gradual admixture". *Sci Rep*, 4253 (2020).

sahalarından biridir⁸ Dolayısıyla sözkonusu topraklar, Avrupa'nın hem iktisadi hayatını hem de dil yapısını etkileyen süreçlerin odak noktasındadır. Cucuteni-Tripoli ve Globüler Amfora kültürlerinden sonra bölgeye MÖ 3000 civarında Yamnaya kültürünün Hint-Avrupalı etnik katkısı gelir ve bu bölge Hint-Avrupa dil alanına dahil olur. Tunç Devri boyunca Hint-Avrupalı kültürlerin hâkim olduğu bu bölgede, daha sonra Dak⁹, Kimmer, İskit, Sarmat¹⁰ halkları hükmeder. Kimmer, İskit ve Sarmat halklarının belirişi, Ukrayna'nın erken dönemlerden itibaren bozkır etnik sahasının tesiri altında olduğuna delalettir. MÖ 7. ve 6. yüzyıllarda ise kıyı bölgelerde Yunan kolonileri belirir¹¹, Gotlar MÖ 4. ve 3. yüzyıllarda boy göstermeye başlar¹², erken Orta çağ döneminde ise 4. yüzyıldan itibaren Hunlar¹³, 6. ve 7. yüzyıllardan itibaren ise Antlar, Bulgarlar, Hazarlar günümüz Ukrayna'sında boy göstermeye başlar¹⁴. Hazarların belli iç karışıklıklarından, özellikle de Oğuzlarla (Guz) kavgasından faydalanarak beliren Kiev Rus Devleti ve devamcıları ise¹⁵, Altın Orda ortaya çıkana kadar hükümrانlığını korur. 12. yüzyıla gelindiğinde, Kırım, Azak kıyıları, Moldova ve Romanya arazisinde ayrıca Ceneviz kolonileri belirmeye başlar¹⁶. Altın Orda sonrasındaki süreçte, Altın Orda'nın varislerinden biri olarak Kırım Hanlığı kurulur, Osmanlı'nın Kırım'ı himaye altına alması ve bölgeye yerleşmesiyle birlikte günümüzde Ukrayna olarak bilinen ülke Osmanlı/Kırım Hanlığı-Rusya-Lehistan arasında taksim olur, örneğin 17. ve 18. yüzyıllar

⁸ Marija Gimbutas, "Primary and Secondary Homeland of the Indo-Europeans: comments on Gamkrelidze-Ivanov articles", *Journal of Indo-European Studies*, 13(1985), s. 185-202.

⁹ John Nandris, "The Dacian Iron Age – A Comment in a European Context". *Archaeologia Austriaca* (Festschrift für Richard Pittioni zum siebzigsten Geburtstag ed.) 13-14 (1976). s. 731.

¹⁰ The Editors of Encyclopaedia Britannica, "Sarmatian", *Encyclopædia Britannica*, 2018.

¹¹ Nicholas Geoffrey Lemprière Hammond., *A History of Greece to 322 BC*. Londra, 1959. s. 109.

¹² Paul Robert Magocsi, *The Blessed Land: Crimea and Crimean Tatars*, Toronto, 2014. s. 27.

¹³ Lev Nikolayevič Gumilev, *Hunlar*, İstanbul, 2002. s. 575-578.

¹⁴ Mihail İllarionoviç Artamonov. *Hazar Tarihi: Türkler, Yahudiler, Ruslar*. İstanbul, 2008. 148, 210.

¹⁵ Osman Karatay, *İlk Oğuzlar*, İstanbul, 2017. 145-182.

¹⁶ Aleksandrovna Elena Yarovaya, *Geral'dika genuezkogo Krıma*. St. Petersburg, 2010. s. 5.

arasında Doğu Podolya bölgesi, Turla, Yahorlık, Kodıma ve Aksu nehirleri arasındaki bölge “Hanlık Ukrayna’sı” olarak anılırken, Podolya bölgesi ve günümüzde Lviv’in de dahil olduğu Batı Ukrayna bölgeleri Lehistan Ukrayna’sı olarak anılmaktadır ve Ukrayna’nın daha merkezi bölgeleri Moskova Ukrayna’sı diye tarif edilmiştir¹⁷. (bkz. Şekil 5) 1774 yılındaki Küçük Kaynarca Antlaşması ve Polonya’nın 1848’de Almanya, Avusturya ve Rusya arasındaki taksimi sonrasında ise, makalemizin konusu olan araziler Rus çarlığı kontrolüne geçmiştir sonrasında ise Sovyetler bölgesine hâkim olmuştur. Dolayısıyla 18. yüzyıldan, 1991 yılına kadar sözkonusu bölge Moskova tarafından yönetilmiştir.

Nogaylar ve Kırım Tatarlarının Tarihi, Etnogenetik Süreçleri

Nogayların Ortaya Çıkışı

Nogaylara ve Nogay Hanlığına dair ilk kayıtların, XV. yüzyıl Rus kaynaklarında Altın Orda devletinin önemli bir yöneticisi olan Nogay Han’dan bahsederken ortaya çıkmış olması, Nogayların ismini Nogay Han’dan aldığı temelindeki ana akım iddiaya temel oluşturmaktadır. Nogay Han ya da Emir Nogay, Altın Orda Devletinde büyük nüfus kazanmış olan bir asilzadedir, Cuci’nin torunu, Cengiz Han’ın büyük torunudur. Altın Orda içinde isyan çıkartan ve hükümranlılığı 34 yıl süre (1266-1290) Nogay, Altın Orda’nın zayıflamasına sebep olmuş ve kendisinin Tokta ilen savaşı sonucunda 1300 yılında kendisi ölmüştür. Ana akım iddiaya göre, Altın Orda merkezi otoritesine karşı kendisiyle bir olan Türk beyleri ve bu beylerin hükümranlılığındaki boylar zamanla birleşerek Nogay adını almıştır. Bu teorinin tutarsız yanı şudur ki, Nogayların etnik bir isim olarak teşekkülü Nogay Han’ın ölümünden 100 yıl sonra belirmiştir. Nogay isminin Nogay Han’dan da ayrı olarak Nogayların temel boyu olan Mangıtlar içindeki bir tayfanın ismi olduğu da iddia edilmektedir.¹⁸ İkinci tezin makul yönü şudur ki, ilerleyen kısımlarda değindiğimiz üzere Kırgız mitolojisinde ve boy hiyerarşisinde de Nogay(Nogoy) ismine rastlanmaktadır. Büyük ihtimalle Nogay isminin hem bir boy adı hem de bir hükümdar adı olması, sözkonusu halk tarafından kolay benimsenmesine sebep olmuştur.

Kırım Tatar Etnogenezine Giriş

¹⁷ Sereda, *age*, s. 119-120.

¹⁸ Fatma Orhan, *Nogay Türkleri ile ilgili Sosyolojik bir Araştırma*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta, 2018, 6-10.

Kırım'da İskitler, Hunlar, Avarlar, Göktürkler, Bulgarlar, Hazarlar, Peçenekler, Uzlar, Kıpçak-Kumanlar ve nihayetinde Altın Orda hükümler olmuştur. Dolayısıyla Kırım, tarih boyunca Türk göçleriyle ve Türk kültürüyle beslenmiş bir coğrafyadır.¹⁹ Kırım Tatarlığının günümüz anlamında oluşumu ise, esasen kendini Altın Orda'nın meşru devamcısı olarak gören Kırım Hanlığı bünyesinde gerçekleşmiştir. Bu hanlığın yönetimi altında başta Kıpçak-Kumanlar olmak üzere bölgeye muhtelif zamanlarda yerleşmiş Türk halkları, Kırım'a zamanla Osmanlı üzerinden göç eden Anadolu ve Rumelili, çoğunlukla Türk kökenli Müslüman unsurlar ve yarımada yerleşik olarak bulunup Kırım Hanlığı tebaasındaki Rumlar, Çerkesler, Ermeniler, Gotlar ve İtalyan kolonistleri gibi unsurlar kaynaşarak ortak Türk dilinde, ortak Kırım coğrafi kimliğinde birleşmiştir. Potapov'un bahsettiği üzere, Nayman, Arın, Konrat, Alaç, Kanglı, Şirin, Barin, Nogay gibi Türk etnonimlerinin Kırım'da bulunması, Kırım Tatarlığı etnogenezindeki baskın Türk unsurun kültürel bakiyesi konumundadır.²⁰ Dolayısıyla Kırım Tatarları, bir devlet kimliği ve coğrafya etrafında toplanan, etnik, kültürel ve dilsel olarak temel unsurunun başta Kıpçak dilli Türk halkları olmak üzere Türklerin oluşturduğu muhtelif halklardan müteşekkil bir Türk halkıdır.

Tatar-Nogay Geçişkenliğine Örnekler

Kırım Tatarları dilsel ve kültürel bakımdan üç ana gruba ayrılabilir. Kırım'ın kıyı kesimlerinde yaşayan ve *Osmanlı Türkçesine* (Anadolu ve Rumeli ağızlarına) yakın bir dil konuşan Yalıboylular, Kuzey Kırım'ın bozkır arazilerinde yaşayan; Kazakça, Nogayca, Karakalpakça gibi Kıpçak Türk lehçeleriyle aynı kategoride bir lehçeye sahip olan Çöl Tatarları ve Kırım'ın orta kesiminde yaşayıp, Kıpçak ağırlıklı Kuzey ve Oğuz(Osmanlı) yoğunluklu Güney arasında hem kültürel, hem dilsel, hem de etnik bir geçiş formu teşkil eden Ortayolaklar. Ayrıca Radloff ve Doerfer, Kuzey (Çöl) ağzının bir alt kategorisi olarak *Nogay ağzı* ya da *Kırım Nogaycası* alt birimini tanımlamaktadırlar. Radloff, Kırım kuzeyindeki Kıyat köy bölgesini, Doerfer ise Kırım'ın en kuzey ucundaki Orkapı'yı bu alt birimin

¹⁹ Dilek Evirgen ve Cengiz Evirgen, *Polatlı Kırım Tatar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: 2020.

²⁰ Hakan Kırımlı, *Türkiye'deki Kırım Tatar ve Nogay Köy Yerleşimleri*. İstanbul, 2012. s. 2-4.

²¹ Nikolay Aleksandroviç Potapov, *Türk Halklarının Etnik Yapısı*, İstanbul, 2014, s. 163.

konuşulduğu bölge olarak belirtmiştir²². Dolayısıyla, Kırım Tatarcası ile Nogayca, geçişkenlik arz eden Türk lehçeleridir ve Kırım'ın kuzeyine doğru gidildikçe Nogay sınıflandırması belirlemektedir. Başka bir durum da yarımadanın kuzeyinde (Çöl) kalan alanın, Kırım halkı arasında topluca "Nogay" olarak adlandırılmasıdır²³ ki, bu duruma Sevortyan da değinir ve Kırım Yarımadası'nın güney kısmında yer alanların kendine topluca *Tat*, kuzey kısmında yer alanların ise *Nogay* ismini tercih ettiğini belirtir²⁴. Türkiye'de Kırım Tatar ve Nogay demografisi, kültürü, tarihi konusunda önde gelen araştırmacılardan Prof. Dr. Hakan Kırımlı, "Bu bakımdan tarihî açıdan kime 'Kırım Tatarı' yahut 'Tatar', kime de 'Nogay' deneceğini veya bunların tarihin muhtelif dönemlerinde kendilerini ne olarak adlandırdığını belirleyebilmek hiç kolay değildir"²⁵ diyerek konunun çetrefilliğini gözler önüne sürmektedir. Zira Kırımlı'nın belirttiği gibi, genel geçer yönetime göre ayırım kabaca Kırım Tatarlarının Kırım Yarımadası'nda az çok yerleşik hayat düzenine sahip Türk ve Müslüman halkı olması, Nogayların ise yarımada dışındaki Kırım Hanlığı topraklarının esasen hayvancılığa dayalı konargöçer bir hayat sürdüren bir Türk-Müslüman topluluğu olması temelindedir²⁶. Ancak bu tanım da Kırımlı'nın tabiriyle *temelde yanlış olmamakla birlikte, her zaman kesin ve geçerli olmaktan uzaktır* çünkü Kırım Yarımadası'na gelip yerleşik hayata geçen Nogaylar, teknik olarak *Kırım Tatarı* hâline gelmekte idi²⁷. Bu duruma, Kırımlı'nın makalemizde bolca değineceğimiz köy demografi analizlerinden örnek verebiliriz. Denizli'nin Çivril ilçesine bağlı Beyköy köyü, ekseriyetle Kırım Tatarları ile meskûn iken, bu köyde bulunan *Yüzükçüler* sülalesi Kırım'da iken sülale adından anlaşıldığı üzere küçük el sanatları ile uğraşmış bir ailedir. Hem fizyonomik özellikler hem konargöçer aile geçmişi hem dilsel özellikleri hem de Nogaylarla meskûn olduğu bilinen Kuban havalisinde de bulduklarına dair aile hikayeleri, bu Tatar köyünde bulunan sözkonusu sülalenin Nogay olduğunu ancak Kırım'dan diğer Tatar muhacirlerle birlikte geldiğini

²² Akın Laçiner, *Lehçeler Arası Temas Açısından Polatlı ve Çevresinde Yaşayan Kırım Tatar Türkleri*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2019. s. 8-16.

²³ Kırımlı, *age*, s. 2-4.

²⁴ Laçiner, *age*, s. 13.

²⁵ Kırımlı, *age*, s. 4.

²⁶ Kırımlı, *age*, s. 2-4.

²⁷ Kırımlı, *age*, s. 4.

göstermektedir. Konya'nın Çumra ilçesine bağlı Fethiye köyünde de Beyköy'e benzer bir durum vardır. 60 hane olan köyün 40-45 hanesi Kırım Tatarı, geri kalanı ise Nogay'dır. İkisi de Kırım Yarımadası'ndan ve yarımadaı çevreleyen bozkır arazisinden aynı anda, aynı göç rotası ile, aynı kabilelerle Dobruca üzerinden göçmüşlerdir. Bu köydeki Nogaylar, boy kimliği olarak Cemboyluk ismini koruyabilmiştir. Cemboyluklar ekseriyetle Kırım'ın hemen kuzeyindeki bozkırları yurt tutmuş bir Nogay boyudur, dolayısıyla Kırımlı'nın bahsettiği "geçişkenlik" örneği için güzel bir örnek arz etmektedirler çünkü coğrafi bir bitişkenlik de vardır. Konya'nın Akören ilçesine bağlı Süleymaniye (Susuz) köyü de benzer bir durumdadır. Köyde Cemboyluk boyuna mensup olan Nogaylar, aynı köyde yaşadıkları Kırım Tatarları gibi Kırım'dan göçmüşlerdir, dolayısıyla bu köyün Nogay ahalisi için hem *Nogay* tanımı hem *Kırım Tatarı* tanımı uygun düşmektedir. Tekirdağ'ın Muratlı ilçesine bağlı Ballıhoca köyünde yaşayan Nogaylar da Kırım'dan göçtüklerini bilmekte, bunun yanısıra *Bes Alma, Orak, Cemboyluk(Aytamğa)* gibi boy isimleri de halk hafızasında saklı tutulmuştur. Kırımlı'nın belirttiği üzere, temelde yanlış olmayan ama kesin ve geçerli olmaktan uzak olan "Kırım Yarımadası içindeki yerleşiklerin Tatar, Kırım Yarımadası dışındaki konargöçerlerin ise Nogay" olduğu yönündeki genel geçer görüşe ters düşen örneklerden biri de Sakarya'nın Merkez ilçesine bağlı Kalaycı köyüdür. Kırım Tatarları ile Nogayların birlikte yaşadığı bu köyde, Tatarların büyük bir kısmı Nogay tarihsel/coğrafi yerleşim bölgelerinden biri olan Bucak/Akkerman havalisinden göçmüştür ancak kendilerini Kırım Tatar'ı olarak adlandırmaktadırlar. Kırım Yarımadasının dışından göçen bir Türk-Kıpçak toplumunun kendisini *Kırım Tatarı* olarak adlandırması, geçişkenliğin sadece Kırım'ın kuzey bozkırlarından ibaret olmadığını göstermektedir. Aynı zamanda Nogayların tamamının konargöçer olduğu iddiası da doğru değildir. Çalışmamızda sıkça kullandığımız Aleksandr Sereda'nın XVIII. YÜZYIL OSMANLI BELGELERİ IŞIĞINDA OSMANLI-UKRAYNA BOZKIR SERHATTİ kitabında, Nogayların da meskûn olduğu Bucak arazisinde 16 köy, Yedisan Nogaylarının bulunduğu Özi bölgesinde ise 25 köy ve kasaba, 18. yüzyıl Venedikli kartograf Ricci Zannoni'nin haritalarında kayıtlıdır. Bunun yanısıra, Osmanlı belgelerinde bugünkü adıyla Dinyeper deltasının bulunduğu "Özi Kırı" arazisi, büyük bir buğday ambarı olarak resmedilir. 1756 yılı itibarıyla Kapan-ı Dakik yani Unkapanı iskelesine gelen kaptanların çoğu, Özi'nin

limanı görevini gören Akkerman'a kayıtlıdır. 1758 yılındaki kayıtlara göre ise, Akkerman ve Acidere limanları Kırım Hanı tarafından İstanbul'a buğday işesi için baş ticaret limanları ilan edilmiştir ve söz konusu hububatı hazırlayan iki bölge vardır: Ukrayna'nın Hıristiyan (Ukrain/Kozak, Bulgar, Ulah) nüfusunun yoğun olarak bulunduğu, Kırım Hanlığına bağlı Hanlık Ukrayna'sı ve bozkırın genelinde yoğun olarak bulunan Yedisian Nogaylarının arazileri²⁸. Dolayısıyla 1700'lü yıllara geldiğinde Nogayların en azından bir kısmının yerleşik hatta tarımcı yaşam tarzında olduğuna dair doneler bulunabilmektedir. Yöredeki yerleşimler konusunda, kaynakçadan sonraki *Görseller* kısmında bulunan Şekil 1'den Şekil 5'e kadar olan haritalara göz atıldığında da bu bölgelerin bomboş bozkırlar olmadığı, yerleşik düzenin belli bir oturmuşluğunun olduğu da anlaşılmaktadır.

Kırım Tatarları ve Nogayların Etnogenez Temelinde Fark ve Benzerlikleri

Tatar ve Nogay ayrımı meselesinin ne kadar çetrefilli olduğunu belirttikten sonra, Kırım Tatar ve Nogay etnogenezinin oluşumunu kısaca ele almak faydalı olacaktır. Kırım Tatarlar ve Nogaylar arasında, toponimler ve boy adlarından da görülebileceği üzere ortak boylar bulunmaktadır. Bunlara örnek olarak Kırım'ın Canköy, Kerç ve Karasubazar bölgelerinde bulunan Arğın ismindeki dört köy ile Karasubazar'da bulunan Arğınçık köyü örnek verilebilir²⁹. Türkiye'deki Kırım Tatarları arasında Afyonkarahisar'ın Çay ilçesine bağlı Orhaniye köyünde "Argun" soyadlı sülale kendilerinin Kırım'daki Arğın köyünden geldiklerini bildiklerine göre, muhtemelen bu köylerden birinden göç etmişlerdir³⁰. Ayrıca Bursa'nın Karacabey ilçesindeki Sazlıca köyünde hâlen Arğın soyadlı Kırım Tatarları yaşamaktadır³¹. Kırım tarihindeki beyliklerin hakimiyet alanlarına ve beyliklerin isimlerine bakıldığında, Arğın boyu dahil olmak üzere belli başlı boy isimlerine rastlanmaktadır. (bkz. Şekil 6) Bunun yanı sıra, Rus arşivci ve tarihçi Feodor Feodoroviç Laşkov'un Kırım'ın 1784 yılındaki idari tasviri ile ilgili olan çalışmasındaki yerleşim adlarından günümüzde hangi rayonlarda olduğunu tespit

²⁸ Sereda, *age*, 51-53.

²⁹ Kırımlı, *age*, 70.

³⁰ Kırımlı, *age*, 68-69.

³¹ Kırımlı, *age*, 228.

edebildiğimiz şu örnekler, Kırım Tatar ve Nogay boy adlarındaki örtüşmeyi göstermektedir:

Kırım köylerinden 18. yy'da boy isimlerine örnekler

Bahçesaray'dan Kangıl, Kerey, Qıtay(Hıtay/Kıtay), Nayman, Kıpçak köyleri,

Akmeşcit'ten Hıtay köyü, Qıyat Saray Kesek, Qıyat Pazarcık Kesek, Qıyat Bakacık Kesek, Qıyat Oncı Kesek, (iki) Qarı Kıyat, Abdal, Qoñrat(Kongırat) köyleri,

Kurman rayonunda Nagaylık(Nogaylık), Qıpçaq(Kıpçak), Keneges, Küçük Koñrat(Kongırat), Büyük Kongrat, Alabaş Kongrat, Qazı Oyrat, Qıyat, Arğın(Argın), Neyman(Nayman), Keneges Çaymak, Kongrat, Celayir, Kereyit,, Nayman, Nayman Karakçora köyleri. Ayrıca Qıtay(Kıtay/Hıtay) adlı üç köy, Qıpçaq(Kıpçak) adlı iki köy, Keneges adlı iki köy bulunmaktadır.

Karasubazar havalisinde Arğıncayıq(Argıncayık), Ulu Arğın(Ulu Argın), Kongırat, Yukarı Nayman, Yeni Nayman, Aşağı Nayman, Kanglı, Arğınçayıq(Argıncık) köyleri,

Çongar ve Canköy havalisinde Büyük Nayman, Küçük Nayman, Kıtay, İleri Kongırat, Efendi Kıtay, Kıyat köyleri,

Seyitler/Nijnigorskiy rayonunda Baş Kırgız, Adarğın(Adargın), Tübet Argın, Kıpçak, Nogaycı, Çoğa Kıpçak köyleri ve iki adet Nayman isimli köy,

Kerç'in karşı yakasında bulunan Taman Yarımadasında Dip Keneges(Keneges), Mangıt, Küçük Mangıt, Enmes Keneges,

Kezlev havalisinde Direkli Kongırat, Küçük Kongırat, Mangutbay ve Keneges köyleri ile birlikte, iki adet Kıpçak isimli köy bulunmaktadır.

Günümüzde Akmeçit ve Akşeyh bölgesinin içinde bulunduğu Tarhan havalisinde:

Laş Kıpçak, Bay Oğlu Kıpçak, Nayman, Tatış Kongrat, Nayman, Tatçı Kongırat, Qırğız(Kırgız) ve Kıyat³² köyleri ile birlikte 3 adet Kıpçak isimli köy bulunmaktadır.

Kerç havalisindeki Yedikuyu rayonunda Baş Kırgız, Argın, Hıtay köyleri,

İçki rayonunda Qır(Kır) Nayman, Keneges, Tekile Kıpçak, Kıyat, Kerlevüt, Mangıt, Neyman köyleri,

Günümüzde İslam Terek rayonuna bağlı, Eski Kırım bölgesinde bir adet Nayman isimli köy bulunmaktadır.

Sudak havalisinde Taq Qıyat,

Krasnoperekopsk yani Orkapı havalisinde Nogay-Bakterçi, Çekirdençi Manıt, Hıtay Orka, Yeni Mangıt, İki Sakal Mangıt, Kerey, Küçük Kerey, Nayman, Kongırat, Kıpçak köyleri ve Hıtay isimli iki köy bulunmaktadır³³.

Yani Kongırat, Argın, Kıpçak, Keneges, Kıyat, Kitay, Nayman gibi boy isimleri, iki halkın terkinde de bulunmaktadır ve bu isimler sadece Kırım'ın Nogaylara diyalektik ve kültürel olarak yakın olan Çöl bölümünde değil, Kırım Yarımadasının genelinde bulunmaktadır. Önemli olan bir detay da şudur ki, bu boy isimleri Türkistan'daki Türk halklarında, özellikle Kazak ve Karakalpaklarda bulunabilmektedir. Nogay isminin kendisinin Manas Destanında sıkça geçmesi ve Kırgızların içinde Nogay boyunun bulunması ve bulunan birçok boy ortaklığı, Kırgız araştırmacıları hep Kırgızlar ve Nogaylar arasındaki bağları incelemeye itmiştir³⁴.

Bu köylerin arasında geçen Nayman, Kerey, Kıpçak, Argın, Kanglı, Kongırat aynı zamanda temel Kazak boylarındandır ve yine köylerden birinin adı olan Abdal, Türk dünyasının birçok yerinde karşımıza çıkan bir aidiyet ismi olduğu gibi hem Kazaklarda hem Kırgızlarda boy olarak mevcuttur. Bu boyların tarihi konusunda genel bilgiye, Mustafa Kalkan'ın *Kazaklar ve Kırgızlar*, Osman Yorulmaz'ın *Geçmişten Günümüze Kanglı Türkleri* kitabında rastlanabilir. Karakalpakların en temel boylarının adları da bu köy listesinde gördüğümüz etnonimlerin

³² Günümüzdeki adıyla Bay Kıyat.

³³ Fyodor Fyodoroviç Laşkov, "O kameral'nom opisaniı Krıma, 1784" *ITUAK*, 22(1887).

³⁴ Mustafa Kalkan, *Kırgızlar ve Kazaklar*, İstanbul, 2006, s. 219-220.

bir kısmı ile aynıdır: Kongirat, Kıtay(Kiyat), Keneges, Mangıt³⁵. Tarihi ve dilsel verilerle birlikte incelediğimizde, Kazak-Karakalpak-Çöl Kırım Tatarı-Nogay halkları, ortak bir kökene sahiptir. Çöl dışındaki Kırım Tatarlarında da bu halklardaki etnonimler, köy listesinde görüldüğü üzere rastlanmaktadır. Altın Orda döneminde, Kıpçak Türkleri ve Kıpçak *lingua francası*nı benimsemiş diğer Türk boyları, Moğol İstilasası ile gelen Moğol (ve Türk-Moğol) boylarıyla kaynaşmaya başlamıştır. Bu karışımın sonucunda, hem Kıpçak ve Argın gibi asırlardır Türk boyu olduğu bilinen boyları, hem Nayman, Kiyat, Kıtay, Kongirat gibi Moğolca isme sahip boyları içinde barındıran bir boylar bütünü oluşmuştur, bu boylar zamanla ortak bir dil ve benzer kültür öğeleri etrafında birleşmiştir³⁶. Buna en iyi örnek, Kazakça, Nogayca, Karakalpakça ve Kırım Çöl Tatarcası arasındaki dil ilişkisidir.

Kıpçak Bozkırında Etnogenetik Devamlılığın Dil Temeli

Oğuz Doğan, Kazak, Nogay ve Kırım Çöl Türkçesindeki Atasözleri ve Bunların Şive ve Ağız Yönünden Değerlendirilmesi adlı yüksek lisans tezinde, Nogay Türkçesini, Kırım Tatarcasının Çöl ağzını ve Karakalpak Türkçesini ayrı lehçeler olarak değil, Kazak Türkçesinin ağızları olarak kabul eder. Bu konuda Nogay ve Kuzey Kırım Türkçeleri özelinde kelime başı <y><c>j değişimi, <ç><ş> ve <ş><s> değişimleri gibi durumların farklılığının, farklı bir lehçe teşkil etmeye yeterli olmadığını savunurken Türkiye Türkçesinden örnekler verir. Mesela Kazak Türkçesinde “yanılmaz” anlamına gelen jañılmas sözünün bu iki ağızda yañılmas hâline gelmesinin benzerinin, Türkiye Türkçesi ağızlarında Doğu Karadeniz’de de yaşandığını gösterir. Türkiye Türkçesinde genel olarak “görmedim” ve “gezdim” şeklinde telaffuz edilen şekillerin Doğu Karadeniz’de cörmedüm ve cezdım şeklinde telaffuz edilmesinin Doğu Karadeniz ağzının ayrı bir lehçe olarak değerlendirilmesine sebep olamayacağını belirtir. Aynı şekilde Niğde, Kırşehir, Kütahya ve Diyarbakır ağızlarında “kalk-, kişi, kavak” kelimelerinin gah-, gişi, gavak şeklinde telaffuz edildiğini, “yok” kelimesinin Orta Anadolu ağızlarında yoh, “geç-“ fiilinin

³⁵ Stig Jagerskiold, *Mannerheim, Marshal of Finland*. Londra, 1986. s. 111.

³⁶ Sakinat Şihamedovna Gacıyeva, *Oçerki İstorii Sem’i i Braka u Nogaytsev: XIX – naçalo XX v. Moskova, 1979. s. 9.*

Diyarbakır ağzında geş- şeklinde telaffuz edildiğini göstererek tezini savunur³⁷.

Sosyolinguistik akımının önde gelen isimlerinden Ulrich Ammon ve çalışma arkadaşları yazdıkları 3 ciltlik Sosyolinguistik eserlerinde Karakalpak Türkçesinin tarihi olarak bir Kazak ağzı olup, zamanla bir dil hâline geldiğini belirtir³⁸. Lars Johanson da *The Turkic Languages* eserinde Karakalpak Türkçesini “biraz Özbekleşmiş bir Kazakça varyantı” olarak isimlendirir³⁹.

Kazak Türkçesi, Nogay Türkçesi ve Karakalpak Türkçesi arasında olan, diğer Türk lehçelerinde düzenli olarak görülmeyen ses olayları da, bu üçünün bir lehçeye dahil olduğunu göstermektedir. Mesela patlayıcı bir diş-damak ünsüzü olan /ç/nin sızıcılaşarak yine bir diş ünsüzü olan /ş/ye dönüşmesi olayı buna bir örnektir. Kazak Türkçesinde, Türkçe ve alıntı sözcüklerin tamamında, sözcüklerin bütün pozisyonlarında /ç/ler /ş/ye dönüştürülür. Bu ses olayı, Kazak Türkçesinin en karakteristik özelliklerinden biridir. Nogay ve Karakalpak Türkçeleri dışında diğer Türk lehçelerinde düzenli olarak görülmeyen bu ses olayı, düzenli olmak bakımından Kazakçanın en önemli yönlerinden biridir.

Söz başında:

çadan > çadhan > şayan “akrep”,

çolpan > şolpan “Çolpan, çoban yıldızı”,

çapan > şapan “cübbe”,

Söz ortasında:

aşı- > açi- “acı-”

kaçkın > qaşqın “kaçak”

³⁷ Oğuz Doğan, *Kazak, Nogay ve Kırım Çöl Türkçesindeki Atasözleri ve Bunların Şive ve Ağız Yönünden Değerlendirilmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1997. s. 18-20.

³⁸ Ulrich Ammon, *Sociolinguistics: An International Handbook of the Science of Language and Society*. Berlin, 2006. s. 1893.

³⁹ Eva Agnes Csató ve Lars Johanson, *The Turkic Languages*. Londra, 1998.

kaçan > qaşan “ne zaman”,

Söz sonunda:

kerpiç > kirpiş “kerpiç”

üç > üş “üş”

kuvanç > quwanış “kıvanç, sevinç” bu duruma dair örneklerdir⁴⁰.

Aynı şekilde /ş/'nin /s/'ye dönüşümü, söz içinde arka damak /ğ/ ünsüzünün dudaklaşarak çift dudak v'sine (w) dönüşmesi, ardından ise tamamen düşerek önündeki geniş ünlüyü de darlaştırması gibi değişimler, koşutluklar arasında sayılabilir⁴¹.

Nogay Türkçesi konusunda her ne kadar söz başı /y/ sesinin Kazak Türkçesinden bir fark arz ettiği söylene de Nogayca bu konuda kararsızlıklar barındırmaktadır. Mesela Karaçay-Çerkes Özerk Cumhuriyetinde yaşayan “Ak Nogaylar” da genel olarak söz başında /j/ sesi baskınken, Stravropol bölgesindeki Asıl-Nogay ağzında /j/, /c/ ve /y/ sesleri arasında kararsızlık vardır. Dağıstan'daki Kara Nogay ağzında ise, /y/ sesi baskındır. Bu açıdan Kazak Türkçesinden tam anlamıyla bir ayrılık yoktur ve bu dalgalanma da Nogay Türkçesinin, Kazak Türkçesinin bir geçiş diyalekti olduğunu desteklemektir. Baskakov, /j/, /c/ ve /y/ seslerindeki geçişlerin Kazak ve Karakalpak Türkçelerinde de olduğunu vurgular, aynı zamanda Ak Nogay ağzındaki /j/leşmenin Karaçay Türkçesi etkisi olabileceğini not eder. Aynı şekilde Baskakov, Kara Nogay ağzındaki /y/leşmenin de Kumuk Türkçesinin bir etkisi olabileceğini işaret eder⁴². Son olarak, Kazak Türkçesinde /j/ sesinin, Nogay Türkçesinde ise /y/ sesinin “baskın” olmasının yapay bir süreç olduğunu belirtmekte fayda vardır. Kazak Türkçesindeki /j/leşme suni bir sürecin ürünüdür. Radloff, 1870 yılında yaptığı Kazakça derlemelerde /j/ harfini değil, /c/ harfini kullanmıştır (cetkennen, can, cerden gibi kelimelerde)

⁴⁰ Oğuz Doğan, *Kazak Türkçesi Fonetigi*. İstanbul, 2015. s. 218.

⁴¹ Doğan, *age*, s. 219, 225.

⁴² Filiz Kılıç, *Aral-Hazar Grubu Kıpçak Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1997, s. 51-52.

ve Rusların Kazakistan'daki yer adlarını çevirirken “j” harfi yerine “dj” şeklini kullanması buna bir örnektir. Örneğin, bugünkü Taraz şehri Rusça Djambul şeklinde yazılıyordu, Jambıl ya da Jambul şeklinde değil. Aynı şekilde Nogay Türkçesinde diyalekt bazlı olarak söz başı /y/ sesinin yaygın olduğu durumlar olsa da yazı diline bunun dikte edilmesi yine suni bir sürecin örneğidir⁴³. Dolayısıyla, Kazakça ve Nogayca arasındaki birlik, sanıldığından daha da güçlüdür.

Bu süreklilik silsilesi içinde yer alan Kırım Çöl Türkçesi, daha önce belirttiğimiz gibi Nogayca ile çoğu kaynakta aynı olarak alınmış bir Türk lehçesidir. Kazak Türkçesi, Nogay Türkçesi ve Kırım Çöl Türkçesi arasındaki sürekliliği anlamının en iyi yolu, ortak atasözlerine göz atmaktır. “Akıl yaşta değil baştadır” atasözünden gidilecek olursa şu örnekler verilebilir:

Aqıl jasta emes, basta. (Kazak Türkçesi)

Aqıl yasta tuwıl, basta. (Nogay Türkçesi)

Aqıl çašta tuwıl, baştadır. (Kırım Çöl Türkçesi)⁴⁴

Yine başka bir atasözünden gidilecek olursa:

Atadan ul tuwsa iygi,

Ata kolin quwsa iygi,

Balañdı jurıt maqtasa,

Bärinen de sol iygi (Kazak Türkçesi)

“Atadan oğul doğsa iyi,

Ata yolundan gitse iyi,

Çocuğunu halk övse,

Hepsinden de o iyi.”

⁴³ Doğan, 2015, *age*, s. 229-235.

⁴⁴ Doğan, 1997, *age*, s. 25.

*Atadan ul tuwsa iygi,
 Ata yolın quwsa iygi,
 Atadan ul tuwmasa,
 Ata yolın quwmasa,
 Tuwğannan tuwmağanı köp iygi. (Nogay Türkçesi)*

“Atadan oğul doğsa iyi,
 Ata yolundan gitse iyi,
 Atadan oğul doğmasa,
 Ata yolundan gitmese,
 Doğmasından doğmaması daha iyi”

*Anadan ul tuwsa iygi,
 Baba colın quwsa iygi,
 Baba colın quwmasa,
 Tuwmaganı taa iygi. (Kırım Çöl Türkçesi)*

Atadan oğul doğsa iyi,
 Ata yolundan gitse iyi,
 Baba yolundan gitmese,
 Doğmaması daha iyi.⁴⁵

Bu atasözlerinde, /y/ ~ /c/ ~ /j/ kararsızlığı konusunda ilginç hususlar göze çarpmaktadır. İlk olarak, Çöl Kırım Tatarcasında /c/ biçiminin

⁴⁵ Doğan, *age*, s. 29.

yaygın olması, Çöl ağzının bu hususta Kara Nogay diyalektindeki Kumuk etkisi gibi bir dış etkiden ve hem Kazak hem de Nogay Türkçelerinin maruz kaldığı suni müdahaleden etkilemediğini gösterir. Aynı zamanda atasözlerindeki genel koşutluklar, bu üçünün ayrı lehçeler değil, aynı lehçenin varyantları olduğunu göstermektedir.

Anlaşıldığı üzere, mesele sadece Kırım Tatar ve Nogayların bütünlüğü ya da farklılığı değil, tarihi sınırlar baz alındığında Moldova'dan Doğu Türkistan kuzeyine kadar giden geniş bir coğrafyada kökteş ve aynı dili konuşan büyük bir toplumun olması. Peki, bu durumda neden tüm bu halklara toplu bir şekilde "Kazak", "Nogay", "Tatar", "Karakalpak" denmiyor ya da başka bir ortak isim kullanılmıyor da bu dört halk da kendi etnonimleriyle, müstakil etnik unsurlar olarak anılıyorlar? Bunun Kazaklar ve Karakalpaklar için izahı daha kolaydır, zira coğrafi durum ortadadır. Ancak Kırım Tatarlar ve Nogaylar için ne denebilir?

Uzun bir şekilde tartıştığımız üzere, Kırım Tatar ve Nogay arasındaki fark ne coğrafi olarak ne yaşam biçimi temelinde açıklanamaz. Bu konunun temel açıklaması göç yolları ve göç zamanından, kısmen de etnogenezden geçmektedir. Nogay boylarının İdil-Ural ve Batı Kazakistan'dan sözkonusu bölgeye gelişi Kırım Tatarlarının atalarından daha geçtir, mesela Nogayların Yedisan boyunun Dinyester ve Bug nehrinin arasındaki günümüz Ukrayna topraklarına İdil-Ural bölgesinden göçüp yerleşmeleri 1630'lu yıllara tekabül etmektedir, Yetişkul'un İdil-Ural'dan, Cemboyluk'un ise doğrudan günümüz Kazakistan'ındaki ve sözkonusu boya adını veren Cem(Emba) nehri civarından gelip Kırım kuzeyindeki bozkırlara yerleşmeleri bu tarihlere tekabül eder⁴⁶. Bucak Tatarları adıyla bilinen Bucak Ordası Nogaylarının Akkerman ve Moldova arasındaki bölgeye gelmeleri, diğer boylarla aynı şekilde Nogay Orda'sının siyaseten dağılması sonucunda Kırım Hanlığı ve Osmanlı Devleti'nin o bölgeyi Nogaylara tahsis ettiği 16.-17. yüzyıllar arasındaki döneme tarihlenir.⁴⁷ Ayrıca Evliya Çelebi'den de görüldüğü üzere, bu geniş Türk halkı sadece Kazakistan-İdil-Kuzey Karadeniz rotasında göç etmemiş, aynı zamanda Kuban ve Dağıstan arasındaki Kuzey Kafkasya'nın geniş topraklarına da 1600'lü yıllara gelindiğinde

⁴⁶ Gaciyeva, *age*, s. 10.

⁴⁷ Alper Başer, *Bucak Tatarları (1550-1700)*, Basılmamış Doktora Tezi, Afyonkarahisar, 2010, s. 21.

çoktan yerleşmiş idi⁴⁸, gelgelelim konumuz özellikle Kırım olduğu için Kafkasya'daki Nogaylar genel itibariyle konu dışındadır.

Nogayların aksine, Kırım Tatarlarının atalarının bölgede belirmesi en geç 13. yy'a dayandığı gibi, Kırım yarımadasında daha önce gelmiş olan Kıpçaklar başta olmak üzere Türk boylarının izinin bulunduğu, Kırım'ın eski dillerinden, Almanca'ya epey benzer olan Kırım Gotçası üzerinden bellidir, zira Kırım'da MS 340'lardan itibaren dilleri hakkında yazılı kanıtlar bulunan ve bir Cermen dili konuşan Kırım Gotlarının dilinde tespit edilen, "aptal" manasına gelen *telich* sözü, ancak Türk lehçelerindeki "deli" sözü ve türevleri üzerinden izah edilebilmektedir. Bu konuda dilbilimsel kanıtları sıralayan Diamond'un Bursbecq'ten yaptığı alıntılar üzerinden Kırım Gotlarının 15. ve 18. yüzyıllar arasında Kırım Tatarları arasında eridiğini de belirttiği düşünülürse, muhtemelen Kırım Gotlarına daha önce dahil olan veyahut onlarla bölgede komşuluk ilişkisi olan Türk boyları da vardı⁴⁹. Dolayısıyla Kırım Tatar nüfusu içinde Cermen kökenli Gotlar eridi ise, Kırım'da daha önce var olmuş olan Türk halklarının da bu terkiibe katılmış olması mümkündür. Kırım Tatarlarının, Kırım'a farklı tarihlerde yerleşmiş değişik etnik unsurlarla belli etnik karışımlarda bulunduğu bellidir. Evliya Çelebi'nin ifadelerine göre Balaklava bölgesi içindeki İnkirman'da 250 Müslüman, 200 Rum mahallesi vardır⁵⁰. Bu unsurların asimile olmaya başladığını, Balaklava şehir merkezi için yazdığı *Balıklağa Kalesi varoşunun şekli* başlığında görmekteyiz. Evliya Çelebi'ye göre, buranın ahali genel olarak *kavmi ahıryan* yani sonradan Müslüman olmuş Lazlardır⁵¹. *Laz Ahıryanları* ifadesini ayrıca Kefe bölgesinin Tat Eli Nahiyesini anlatan bölümde görmekteyiz⁵². Ayrıca din değiştirmeden bahsedilmese de, Kırım Hanlığının başkenti Bahçesaray'daki tüm gayri-Müslimlerin (Rum, Ermeni, Yahudi) Tatarlarla aynı kıyafetleri giydiklerini, sadece bağladıkları çukalar ile zımni olduklarının ayırt edildiğini

⁴⁸ Alper Başer, "Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Nogaylar" *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 6/2(2011), s. 117-128.

⁴⁹ Jared Diamond, "Deaths of Languages", *Natural History*, 110(2001), s. 30-31.

⁵⁰ Seyit Ali Kahraman, *Günümüz Türkçesi ile Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Eğri-Hatvan-Yanık-Viyana-Çanad-Eflak-Boğdan-Bükreş-Ukrayna-Kırım-Bahçesaray-Çerkezistan-Dağıstan-Ejderhan-Kalmukistan-Saray-Moskova*. İstanbul, 2017, s. 489.

⁵¹ Kahraman, *age*, 494.

⁵² Kahraman, *age*, 515.

söylemektedir⁵³, bu da Kırım'daki Türk-Tatar kimliğinin, azınlıkları kendi bünyesine entegre etme konusundaki başarısını göstermektedir. Ayrıca Kırım Hanlığı içinde bulunan gayri-Müslimler arasında, Ceneviz ve Venedik koloni bakiyelerinin bulunduğu da bilinmektedir⁵⁴. Bu gayri-Müslim unsurlardan en azından bir bölümünü terkinine kattığı bilinen Kırım Tatarları içinde, özellikle daha önce bölgeye göçmüş olan Türk kavimlerinin, özellikle Rumlar ve Gotlar gibi bölgedeki tarihi daha eski olan halkların içinde eriyip, sonradan “yeniden Türkleşen” bir kısım ahaliyi de terkinine dolaylı olarak katma ihtimali düşünülürse, Kırım Tatarları içinde sadece Ortaçağ'ın son döneminde gelen Türk boyları değil, büyük ihtimalle Erken Ortaçağ'da Kırım'a yerleşmiş olan boylar da bulunmaktadır.

Yani geniş Kıpçak Bozkır'ının daha kuzey ve daha doğu alanlarında oluşmuş olan, Kırım Tatarları ve Nogayların ortak atasını teşkil eden Altın Orda dönemi etnik oluşumunun bir kolu daha erken tarihlerde göç etmiştir, 1441-1442 yılları arasında Kırım Hanlığını kurmuştur⁵⁵. Dolayısıyla şehirleşmiş bir bölgeye daha erken geldiği için Kırım'da daha önce bulunmuş olan Türk halkları ile de yazımızda belirttiğimiz gayri-Türk halklarla da kaynaşarak Kırım Tatar etnogenezini oluşturmuştur. Nogaylar ise, aynı etnogenezin daha geç inmiş bir versiyonu olarak ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla Kırım Tatar'ı ve Nogay arasında temel fark, aynı etnogenetik kökene sahip olan iki toplumun göç zamanlarıdır. Boy oluşumu olarak Doğu Türkistan'ın en kuzey ucunu mesken tutan bir Nayman Kazak'ının aynı boy adına sahip olan ve Akkerman'da bulunan bir Nogay ile, güneyde, Özbekistan sınırında bulunan bir Kongırat'ın, aynı boy ismine sahip akraba bir köyünün Kırım kuzeyinde olması da, sözkonusu halkların yıllar boyunca Avrasya bozkırlarında büyük bir etnogenetik devamlılık kurmuş olduğunu gösterir, böylesi geniş bir coğrafyada bu kadar büyük bir etnik devamlılık, dünya tarihi açısından istisnai derecede nadir bir durumdur. Kısacası Kırım Tatar ile Nogay arasında iki nüans vardır:

⁵³ Kahraman, *age*, 551.

⁵⁴ Şemsettin Seyhan, *Kırım'dan Bursa'ya Göç Eden Muhacirler ve Yerleşme Problemleri (1853-1914)* Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Marmara Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2014, İstanbul. 9.

⁵⁵ Seyhan, *age*, 6.

1. Nogayları teşkil eden boyların, Kırım Tatar kimliğinin çekirdeğini oluşturan ve Nogayların atalarıyla kökteş Türk unsurlardan birkaç asır daha sonra bu bölgeye yerleşmesi.

2. Kırım Tatarlarının, daha önce bölgede şehirleşmiş ve tüccar olarak bulunan toplumlari kısmen asimile edip terkibine katması, ancak Kuzey Karadeniz'daki Nogayların bozkır ortamında daha homojen bir şekilde kalmış olması.

Kıpçak Bozkırındaki Devamlılığın Bitişi, Sürgünler ve Etnik Temizlik

Rus etnolog Potapov'a göre, sadece Kırım'ın kuzeyinde kalan bozkır arazisinin bir parçası olan ve tarihi kayıtlarda Cemboyluk arazisi olarak geçen, Bug nehri ve Kırım arasındaki⁵⁶ Herson bölgesinden göçenlerin sayısı, 1863'e doğru 192.360 kişiye ulaşmıştır⁵⁷. Bu sayı, gayet büyük ve dehşetengiz bir tablo göstermektedir. Bu durumun sadece Kırım'ın kuzey bozkırlarıyla, Cemboyluk arazisiyle kalmadığı bilinmektedir ve özellikle başta Akkerman şehri olmak üzere Bucak bölgesinin ve başta Hacıbey(Günümüzdeki adı ile Odessa) olmak üzere Yedisan bölgesinin Tatarsızlaştırılması/Nogaysızlaştırılması da izaha muhtaç bir durumdur. Aleksandr Sereda'nın bahsettiğimiz eserinde saydığı yerleşimlerden geriye hiçbir şey kalmaması da bu duruma işarettir. Osmanlı topraklarına bu coğrafyadan 18. yüzyıl sonundan, 20. yüzyıla kadar yoğun bir göç hareketi olduğu için Türkiye coğrafyasındaki Nogay ve Kırım Tatar köylerini ele alarak bu göçü ve göç rotalarını kısmen de olsa açıklayabilmeyi ümit ettik.

Kırım'ın çalışması üzerinden, göç edilen bölge ve boy/kabile bilgisi üzerinden Türkiye'deki Kırım Tatar ve Nogay yerleşimlerinden konumuzla ilgili olabilecek şekilde 4 kategori oluşturmayı tercih ettik⁵⁸. Bu kategorilerden birincisi, Kırım'ın eserinde doğrudan *Karadeniz'in Kuzeyindeki Bozkırlardan göç* ifadesi geçen veyahut da Akkerman gibi Kırım dışındaki Karadeniz step hattında bulunan yerleşimlere dayanan

⁵⁶ Derya Derin Paşaoğlu, *Nogaylar, Nogay Göçleri ve Türkiyede İskânları*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2019, s. 93.

⁵⁷ Potapov, *age*, s. 193.

⁵⁸ Kesin olarak nereden göçtüğü bilinmeyen veyahut göç yolları hakkında bir ayrıntı bulunamayan Nogay ve Kırım Tatar köyleri ile, Kırım'ın uç kuzey bölgesi haricindeki Kırım Tatar köyleri dahil edilmemiştir.

tarihi olan ve köy ahalisinin kendisini doğrudan Nogay olarak adlandırıldığı köylerdir. Ayrıca Hakan Kırımlı'nın Kulu'nun Kırkkuyu köyü için belirttiği *Meskev* yani *Moskova/Moskof* bölgesinden gelmeye dair olan ifade, kendisi Köstendil ve Seydahmetli köylerinden olan kaynak kişilerimizden Fatih Polat'a göre sadece Kırkkuyu için değil, Kulu ve Şereflikoçhisar köylerinin geneli için geçerlidir. Kırımlı'nın yorumu, bu ahalinin Rusya Çarlığı arazisinden geldiği için bu isimlendirmeyi kullandığıdır ve aslında makul bir yorumdur, zira aynı kaynak kişi, yaşlı Nogayların Osmanlı ile İstanbul kelimelerini eş anlamlı olarak kullandığını da belirtmiştir. Ancak Kıpçak Türkçesinden gelen yerleşim ve hidronim adlarının Ukrayna'nın en iç noktalarına kadar gitmesi, bu konuda ilginç bir noktadır. Örneğin Ukrayna'nın iç kesiminde bulunan Çerkası şehrinin, "çeri kişi"den geldiği, özellikle Kazaklarda bulunan Şerkes boyu başta olmak üzere Kıpçak Türkçesi konuşan Türk halklarındaki boy isimleri üzerinden Ukraynalı âlim Znoiko tarafından iddia edilmiştir⁵⁹. Keza Ukrayna'nın kuzeydoğu kesiminde, Harkov bölgesinde kalan İzüm şehrinin adının çoğu Türk lehçesinde *özen* şeklinde bilinen "nehir" kelimesinden geldiği, bu isimlendirmenin ilk olarak Kırım Hanlığı ordusunun kullandığı *İzüm Yolundan* geldiği, Sovyet tarihçileri ve dilcileri tarafından kabul görmüştür⁶⁰. Dolayısıyla bu Nogayların ataları, o dönem için "Rusya'nın iç noktaları" denecek bölgelere kadar yayılıp yaşadığı için böyle bir hatıranın kalmış olması mümkün gözükse de İstanbul örneğinden görüldüğü üzere Rus Çarlığı sınırları makul bir açıklamadır.

Türkiye'deki Nogay köyleri ve bu köylerin etnik tasnifi

Türkiye'deki Nogay köyleri konusuna girmenin konumuz açısından iki faydası vardır:

- a) Deşt-i Kıpçak'taki etnik sürekliliğin nasıl sona erdiğini anlarken, sözkonusu halkların nasıl bir şekilde göç ettirildiğini, göç hikayelerini ve göç rotalarını anlamak. Ayrıca Türkiye'nin neredeyse tüm coğrafi bölgelerinde bu göçün etkisinin

⁵⁹ Oлександр Павлович Зноико, *Mifi Kyivskoy Zemli ta Podii Starodavni: naukovopopuliarni statti, rozvidki*. Kiev, 1989, s. 284.

⁶⁰ Александр Михайлович Прохоров, "Ізюм", *Sovetskiy Entsiklopedičskiy Slovar'*, Moskova, 1986, s. 481.

bulunduğunu idrak etmek, göçlerin kitleliliğini ve Türkiye'ye etkisini anlamak

- b) Kırım Tatar ve Nogay halkları arasındaki etnogenetik ilişkiyi anlamak, bu iki halkın etno-kültürel hafızasını ve tarihini yaşayan örnekler üzerinden tahlil etmek.

Türkiye'de Nogay köylerinin en yaygın görüldüğü bölgeler, Konya'ya bağlı Kulu ve Ankara'ya bağlı Şereflikoçhisar ilçeleri arasındaki Tuz Gölü havaisi, Kırşehir yöresi ve Marmara'da Balıkesir ile Bursa arasındaki hattır. Bu alanlardan Paşadağı bölgesi olarak da bilinen Tuz Gölü havaisinde yaşayan Nogaylar, genel olarak Cetsan (Yedisan) ve Cemboyluk (Yemboyluk) boylarına mensuptur.⁶¹ Cemboyluklar genel olarak Tuz Gölü ile Kırşehir arasındaki bölgeye yığılmışken hem Batı Anadolu'ya doğru, hem de Sivas-Tokat yöresine doğru Yedisan ve Yetişkul kollarının nazaran arttığını da görmekteyiz.

Karadeniz'in kuzeyindeki bozkır arazisinden göçtüğü bilinen Nogayların köyleri

Ankara iline bağlı köylerden Gölbaşı ilçesine bağlı Ahiboz köyü, çoğunlukla Nogay'dır, daha sonra Dobruca üzerinden gelen önemli bir Kırım Tatarı ile Rumeli Türk'ü nüfusu da vardır. 1951'de 5 hane Bulgaristan muhaciri Rumeli Türk'ü de yerleşmiştir. 2008 yılı itibariyle adrese dayalı nüfus sayımında 320 kişi, kış aylarında fiilen 400 kişi (90 hane), yazın ise 500 kişinin bulunduğu bilinmekte olan bu köyün mevcut etno-demografik yapısında 20-25 hane Nogay, 10-15 hane Kırım Tatarı, 20 hane Rumeli (Bulgaristan ve Romanya) Türk'ü ve 15 hane Karagedik köyünden gelip yerleşen Kürt bulunmaktadır⁶².

Ankara ilinin Şereflikoçhisar ilçesi, Nogay nüfus açısından en zengin bölgelerden biridir. Bu ilçeye bağlı olan Akin köyünde, Nogayların tamamına yakını Cemboyluk boyuna mensuptur, kabile isimleri olarak ise kurucu kabileler olan Aqlqoca ile Buqsay'ın yanı sıra, Oraç, Ormanşı, Toğalı, Irğaqlı, Çağlıbay, Mesir, Arman boyları mevcuttur. Oraç boyunun ismi, Nogay ve Kırım Tatar kabilelerinin çoğunda olduğu gibi Or Kapı bölgesi ile ilgili ise, Kırım Yarımadasının tam son bulduğu ve kuzeydeki

⁶¹ Özlem Ateş, *Paşadağı Bölgesi Nogay Ağzı: Metin, Ses Bilgisi Özellikleri ve Türkiye Türkçesinin Etkileri*, Basılmamış Doktora Tezi, Konya, 2004, 6.

⁶² Kırımlı, *age*, s. 88-91.

Nogay ağırlıklı Kıpçak bozkır bölgesi ile bağlantılı bir bölgeden göç edildiği söylenebilir bu köy için. Komşu Nogay köylerinden gelip yerleşenler genelde Cemboyluk olmakla beraber, Yedisanelerden da göçenler olmuştur. Günümüzde iki Kırım Tatar'ı aile ve komşu köylerden biri olan Sadıklı'dan gelen birkaç hane Şereflikoçhisar'ın yerli Türk ailesi dışında köyün tamamı Nogay'dır. Mevcut nüfusu yazın 350 kişi (75 hane) iken kışın 500-600 kişiye(100-150 hane) ulaşmaktadır⁶³.

Aynı ilçeden olan Doğanlı köyü, eski adıyla Abdülgediği olarak bilinmektedir ve Nogaylar arasında Karakura ismiyle anılmaktadır. Bu köyün Erzurum kökenli bir hane dışında tamamı Nogay'dır ve nüfusu kış aylarında 2008 yılı itibarıyla 138 kişi (38 hane) iken, yaz aylarında bu nüfusa 50-60 kişi (8-10 hane) daha eklenmektedir. Köy Kırım kuzeyindeki bozkır arazisi ile Kuban'dan gelen Nogaylarla meskundur. Köyde Nogayların temel kollarından Cemboyluk, Yedisaneler, Yetişkul boyları bulunurken, bu boyların içindeki kabileler olarak ise Ötepbas, Toğalı, Şarman, Aqılqoca, Köşekoğlan, Ogüzköşek, Keneges, İrğaqlı, Qaraqan kabilelerinin varlığına rastlanmaktadır. Çevredeki köylerden ve hatta Balıkesir'deki Nogay köylerinden tarih içinde göç almış bir köydür⁶⁴.

Şeker köyü, Kırım Yarımadasının kuzeydoğu ucundaki bozkır bölgesinden göçen Nogaylar tarafından kurulmuştur ancak bu Nogaylar kimi zaman Kuban rotası üzerinden, kimi zaman ise Kırım üzerinden gelmişlerdir. Konya'dan gelen 1 hane dışında ve Hatay'dan gelen 4 hane Afganistan muhaciri Özbek dışında, kışın 250 kişi (70 hane), yazın ise 500'ün üzerinde (140 hane) nüfusu olan bu köyün tamamı Nogay'dır ve tamamı Yedisaneler'dir (Cetsan)⁶⁵.

Haymana ilçesine bağlı Çayraz köyü, Güney Kırım'a bağlı Sudak bölgesinin Taraktaş köyünden gelen Kırım Tatar muhacirlerince kurulmuştur ve buradaki Kırım Tatarları, Aksaray ilindeki Hamidiye köyündeki Tatarlar ile akrabadır, ekseriyetle Yalıboyu'durlar. Romanya'dan gelen bir hane Kırım Tatar ailesi de vardır. Köye sonradan Romanya üzerinden bir Nogay göçü de olmuştur ve bu Nogaylar Kırım'ın

⁶³ Kırmılı, *age*, s. 95-98.

⁶⁴ Kırmılı, *age*, s. 105-111.

⁶⁵ Kırmılı, *age*, s. 146-151.

kuzeyindeki bozkır hattından gelmişlerdir. Birbirine kaynaşmış olan Kırım Tatarları ve Nogaylar, köyde yaşayanlar baz alındığında 13 hanedir (38 kişi), köye sonradan 1. Dünya Savaşı esnasında Erzurum'dan göç eden Kürtler yerleşmiştir ve şu an köyün çoğunluğu Kürt nüfusa sahiptir⁶⁶.

Kırım Tatar ve Nogay köylerinin yoğun olduğu Polatlı'da, kendini doğrudan *Nogay* olarak adlandıran ve kökenleri Karadeniz kuzeyi bozkırları olan ahalinin yaşadığı bulabildiğimiz tek köy Tatlıkuyu köyüdür. 2005 yılı itibariyle yaz aylarında 70-80 hanenin yaşadığı bu köyde, 7 hane Bolu Kıbrıçıklı ve 7 hane Çorumlu dışında, köyün tamamı Kırım Tatar ve Nogay'dır. Bu köye göçmeden önce de Dobruca'da birlikte olan Kırım Tatar ve Nogay nüfusunun muhtemelen Kırım Tatar ve Nogay geçişkenliğinin olduğu Kuzey Kırım ile Herson yarımadası arasındaki bölgeden geldiğini lehçe özellikleri üzerinden söyleyebiliriz zira köyde konuşulan, Nogayların da benimsediği Kırım Tatar ağzı, Kerç ve Çongar ağzıdır. Çongar bölgesi tam da Kırım Yarımadasının bittiği ve tarihi bozkır hattının başladığı alandır⁶⁷.

Balıkesir ilinin Susurluk ilçesine bağlı Babaköy, Rumeli muhacirleri, Nogaylar ve yerli Yörükler ile meskundur. XX. yüzyılın başında köyde 10 hane Nogay var idi. Ancak daha sonra bu köy, diğer Nogay köylerinden de göç almıştır. Buradaki Nogaylar esasen Kuzey Karadeniz bozkırlarından gelmiştir, daha sonra ise Kuban ve Kırım göç yolu ve Dobruca iskanını takiben deniz yolu ile Bandırma'ya ulaşmışlardır. Çukurova yöresine iskanı tercih etmeyen bu Nogaylar, sonunda Susurluk'un bu bölgesine yerleşmişlerdir⁶⁸.

Bursa ilinin Karacabey ilçesine bağlı Bakırköy (eski adıyla Makri) köyü, çalışmamız açısından en ilginç köylerden biridir zira Ukrayna'da hâlen mevcut olan Akkerman(Ukraince adı ile Bilhorod-Dnistrovskiyi) bölgesi yani tarihi Bucak arazisinden göçü tespit edebildiğimiz köylerdendir. Rumeli Türkleri, Manavlar ve Arnavutların da yaşadığı bu köyde 2011 yılı itibariyle 225 hanesi ve 1250 nüfusu olan köyün yaklaşık 35 hanesini, Dobruca'dan farklı dönemlerde iki ayrı kabile olarak göçen

⁶⁶ Kırmılı, *age*, s. 102-103.

⁶⁷ Kırmılı, *age*, s. 162-164.

⁶⁸ Kırmılı, *age*, s. 177-178.

Kırım Tatarları ve Nogaylar oluşturmaktadır. Kırım Tatarlarının kuzey bölgelerden geldiği lehçe özelliklerinden anlaşılrsa da hem bölgeleri bilinmemektedir hem de Nogaylarla farklı zamanlarda gelmişlerdir. Kırımlı'nın ifadesiyle Nogayların bir kısmı Akkerman, bir kısmı ise Kuban kökenlidir⁶⁹. Bu konuda başka bir araştırma olan, Şemsettin Seyhan'ın "Kırım'dan Bursa'ya Göç Eden Muhacirler ve Yerleşme Problemleri (1853-1914)" isimli tezine göre, bölgede Nogaylar Kuban'dan, Tatarlar ise Akkerman'dan gelme hakkında göç hikayesine sahiptir⁷⁰. Ancak köyün Nogay ahalisinden bilgisine başvurduğumuz Selçuk Satı, kendi ailesinin aile tarihi hakkında araştırmaya gittikçe Akkerman kökeninin daha kesin durduğunu belirtmiştir. Bu da Kırımlı'nın verdiği bilgiyle örtüşmektedir. Akkermanlı Nogaylar ve Tatarların aynı anda köyde bulunması muhtemeldir. Bu da bu iki ahali arasında geçişkenliğin olduğuna, bu iki halk arasındaki farkın etnik değil ancak sosyo-kültürel veyahut siyasi olduğuna delalettir.

Eskişehir ili, Kırım Tatar ve Nogay köyleri açısından oldukça zengindir. Eskişehir'in Alpu ilçesine bağlı Esence (Şefkatiye), Akyurt (Lütfiye) ve Işıkören(Arapkuyusu/Aziziye) köylerindeki Nogayların akraba olduğu bilinmektedir. Kırımlı'nın çalışmasında bu köylerden Işıkören için net bir şekilde Kırım'ın kuzey bozkırları ve Akkerman göç hikayesi belirtilmiştir. Diğer köyler de akraba olduğuna göre, büyük ihtimalle bu köyler de tarihi Bucak arazisinden, Kırım'ı yukarıdan çevreleyen bozkır arazisine kadar geniş bir tarihi Nogay alanından göç gerçekleşmiştir. Bu köylerden Akyurt, Cetisan ve Yetişkul kollarından gelen Nogaylarla meskundur ve 2008 yılı itibarıyla kışın nüfusu 35 kişi (14 hane) iken bu nüfus yazın 30 hane civarına yükselmektedir. Esence keza Cetisan ve Yetişkul kollarına mensuptur, ayrıca köydeki Orak soyadlı ailenin Orak kabilesine mensup olduğu tespit edilmiştir, dolayısıyla Akkerman ile birlikte Kırım'ın hemen kuzeyindeki Orkapı ile tarihi bağlantı da mümkündür. 45 hane ve 210 kişiden oluşan köyün istisnasız tamamı Nogay ve Kırım Tatarıdır. Yarı yarıya Kırım Tatarı ve Nogay olan bu köyde, Kırım Tatarlarının yerleşimleri farklı bölgeler ve farklı zamanlarda olmuştur. Işıkören köyü ise, 2009 yılında kalıcı olarak köyde yaşayanlar hesaba katılırsa 68 kişi (25 hane), yaz aylarında gelenler ile birlikte 100 kişiyi aşkın (35-40 hane)

⁶⁹ Kırımlı, *age*, s. 216-218.

⁷⁰ Seyhan, *age*, s. 9.

nüfusa sahiptir. Türkiye'nin muhtelif yerlerinde yaşamakta olan ve kütüğü bu köye kayıtlı olan hane sayısı ise, aynı yıl itibarıyla 800'ü bulmaktadır. Köyün tamamı Nogay'dır⁷¹.

Gaziantep'in Nurdağı köyünde, Kırımlı'nın çalışmasında geçen iki adet yerleşim bulunmaktadır ve bunlar birbirine akraba köylerdir. Bu köylerden biri şimdiki ismi Nogaylar olup, eski ismi Muhacirîn-i Atîk (Eski Muhacirler) olan köydür, diğeri ise şimdiki ismi Çakmak olup, eski ismi Muhacirîn-i Cedid olan köydür. İkisi de Cemboyluk kökenli olan bu köyler, Kırımlı'ya göre Kıpçak bozkırı veyahut Kuban kökenlidir. Cemboylukların göç rotalarına bakılacak olursa, Kuban kökeni var ise dahi, köyün esas menşei Kırım Yarımadası'nın kuzeyi olmalıdır. 2008 yılı itibarıyla bu köylerden Çakmak köyünde 200 kişi (50 hane) vardır ve bu hanelerden 8'si Nogay, geri kalanı ise Çerkez'dir (Adige). 116 haneli ve 470 kişilik Nogaylar köyünde ise, Nogaylar 10 hanedir ve köyün çoğunluğu Yörük'tür⁷². Bölgedeki başka bir Nogay köyü ise, Gaziantep ve Şanlıurfa sınır bölgesine yakın olan, Keskinler (Til Musa) köyüdür. Kırımlı'nın çalışmasında geçmemekle birlikte, aslen o köyden olan Dağhan Korkmaz'dan aldığımız bilgilerden ve Index Anatolicus veri tabanından, köydeki Nogay varlığını görebilmekteyiz⁷³.

Kırıkkale'nin Keskin ilçesine bağlı Üçkuyu köyü, Dobruca'dan göç eden Nogaylar tarafından kurulmuştur ve Dobruca'ya göç ettikleri yer de Kırım'ın kuzeyindeki Kıpçak bozkırlarıdır. Nogayların Cemboyluk koluna mensuplardır. 2007 itibarıyla 12 hane yani 100 kişi nüfusu olan köy, yazın gelenlerle birlikte bu nüfus ikiye katlanmaktadır. 1950'lerde yerleşen 2 hane Bulgaristan Türk'ü haricinde, köyün tamamını Nogaylar teşkil etmektedir⁷⁴.

Kırşehir ilinin Kaman ilçesine bağlı Dariözü köyü ile, Boztepe ilçesine bağlı Üçkuyu köyü de konumuzla ilgili köylerdendir. Dariözü köyü, çoğunluğu Nogay olan ve Kırım Tatar nüfusun da bulunduğu köylerdendir. Dariözü'ndeki Nogaylar Kırım kuzeyindeki bozkır arazisinden Dobruca göç yolu ile gelmişlerdir ve köyü ilk kuran Nogay kafilesi muhtemelen Şereflikoçhisar'a bağlı Akin köyü ile Kulu'ya bağlı

⁷¹ Kırımlı, *age*, s. 284-288, 297, 321-323.

⁷² Kırımlı, *age*, s. 382-386.

⁷³ Nişanyan Yeradları, <https://nisanyanmap.com/?y=keskince&lv=&t=&cry=TR&ua=5>

⁷⁴ Kırımlı, *age*, s. 442.

Kırkkuyu köyündeki Nogaylarla akrabadır, Cemboyluk kolundandırlar. 2008 yılı itibariyle köyde daimî ikamet eden 60-70 kişi (25 hane) vardı ve yazın bu nüfus 100'ün (27-28 hane) üstüne çıkmaktaydı. Kurancılı köyünden gelen 2 hane dışında köyün tamamı Nogay ve Kırım Tatar'dır. Üçkuyu köyü ise, 2006 itibariyle 220 kişinin yaşadığı ve 40 hanelik bir köydür. En güncel verilere bakılacak olursa bu köyün çoğu Kürtlerden oluşmaktadır ancak 8 hane (50-55) Nogay'dır. Bu Nogaylar da Kıpçak bozkır bölgesinden Kırım göç yolu ile gelmişlerdir⁷⁵.

Konya ilinin Kulu ilçesi, Nogay nüfusu açısından en zengin bölgelerden biridir, komşu Şereflikoçhisar bölgesi ile bu konuda benzer bir yapı arz etmektedir. Bu köylerden biri, şimdiki adı Boğazören, geçmişteki adı ise Köstendil olan köydür. Köyde 2007 yılı itibariyle kış aylarında 150 kişi (45 hane) yaşamakla beraber, yaz aylarında bu nüfus 2-3 katına çıkmaktadır. I. Dünya Savaşı yıllarında köye yerleşen 5 hane Erzurum ve Malazgirt kökenli hane dışında köyün tamamı Nogaylardan oluşmaktadır. Bu Nogaylar Yedisian (Cetsan) boyundandır, Kırımlı'nın araştırmasından ayrı olarak anne tarafından bu köyden olan ve eşi de Köstendilli olan Fatih Polat aracılığıyla ulaştığımız bilgiye göre, Köstendil'de Yetişkul sülaleleri de vardır. Aynı zamanda, Özlem Ateş'in "Paşadağı Bölgesi Nogay Ağzı: Metin, Ses Bilgisi Özellikleri ve Türkiye Türkçesinin etkileri" isimli yüksek lisans tezinde yazdığı üzere Köstengil muhtarı Şerafettin Gözaydın: "Köstendil, Mandıra köyleri Cemboyluk'tur" ifadesini kullanmıştır.⁷⁶ Yazılı ve farklı kaynaklarda geçen bilgilere bakacak olunursa, Köstengil köyü üç farklı Nogay boyunun da yaşadığı bir bölgedir.

Bu Nogay ahalisi, Kırım kuzeyindeki bozkırlardan önce Kuban-Beştav bölgesine, sonra ise oradan Kırım üzerinden Osmanlı Devleti'ne göç etmiştir⁷⁷.

İstisnasız tamamen Nogaylardan oluşan Kırkkuyu köyü de Cemboyluk koluna mensuptur ve bunun tek istisnası, Seydahmetli köyünden bölgeye gelen Yetsan kolundan bir ailedir. Cemboyluklar içinde köyde Şarman, Cünciyar, Qondagöz, Qaňlı, Toğalı, Manaşlı, Esmaqay,

⁷⁵ Kırımlı, *age*, s. 463-466, 470-472.

⁷⁶ Ateş, *age*, s. 9.

⁷⁷ Kırımlı, *age*, s. 488-491.

Mesit, Burunsav, Qarasiyraq, Mañıtay, Çağıltay ve Aliqçır kabileleri mevcuttur. Göç yollarının Kırım kuzeyindeki bozkır arazisinden Kuban ve Bestav bölgelerine, oradan da Osmanlı topraklarına doğru olduğu tahmin edilmektedir. 2008 yılı itibariyle köyde kış aylarında yaklaşık 500 kişi (120 hane) yaşamaktayken, yazın nüfus 1000 kişiyi (300 hane) geçmekteydi⁷⁸.

Seydahmetli köyü, bu iki köyün aksine ağırlıklı olarak Cetisan boyuna mensuptur. Köye ilk gelen Nogay topluluğunun Qobanşıl yani “Kubanlı” olarak anılması, göç rotasının Kuban üzerinden olduğunu göstermektedir. Köy halkı içinde Boruq, Baqaysaq, Keneges boylarına rastlanmıştır. 2011 yılı itibariyle köyde daimî ikamet eden 11 kişi (5 hane) varken, yazın bu 13 haneye (30 kişi) ulaşmakta idi⁷⁹.

Sakarya ilinde konumuzla ilgili köylerden biri, Söğütlü ilçesine bağlı Fındıklı (Ayazmalı) köyüdür. Kozmopolit bir yapıya sahip olan bu köyde, köyün çoğunluğunu Selanik ve Bulgaristan kökenli Türkler oluşturmaktadır. Bu gruptan sonra en yaygın grup, Karadeniz illerinden göçerek bu köye yerleşenlerdir. Köyde 2006 itibariyle 2-3 hane Afrika kökenli hane de vardır ki, bu haneler günümüz Yunanistan’ında bulunan Sarışaban köyünden gelmişlerdir, oraya da Sudan’dan yerleştirilmişlerdir. 2006 itibariyle 720 kişiden (170 hane) oluşan bu köyde, 9 hane Kırım Tatarı ve Nogay da bulunmaktadır. Bu haneler, Kırım’ın kuzeyindeki Kıpçak bozkırlarından ve tarihi adıyla Bucak olarak bilinen Akkerman havalisinden göçmüşlerdir. Önce Kırım’dan Dobruca’ya, oradan ise Adapazarı’na iskân edilmişlerdir⁸⁰.

Sakarya’da konumuzla ilgili yerleşimlerden bir diğeri de Adapazarı’nın Arifiye ilçesine bağlı bir mahalle olan Kalaycı’dır. Kırımlı’nın çalışmasını kaleme aldığı yıllarda köy statüsünde Sakarya’nın o zamanki Merkez ilçesine bağlı bir köy iken, sonradan mahalle statüsü kazanmıştır. 2006 yılında 3875 kişi nüfusu ve bu nüfus içinde 600 kişilik Kırım Tatarı ve Nogay nüfusu olan bu yerleşimde, Kırım Tatarları ekseriyetle Kırım’ın Kerç ve Çongar bölgeleri ile, Akkerman/Bucak havalisinden göçmüşlerdir. Kırım Tatarlarından ayrı olarak kendini

⁷⁸ Kırımlı, *age*, s. 499-501.

⁷⁹ Kırımlı, *age*, s. 511-514.

⁸⁰ Kırımlı, *age*, s. 557-559.

Nogay olarak niteleyen birkaç hane sülale de vardır⁸¹. Babası bu köylü bir Nogay olan Kerem Günal'dan aldığımız bilgiler doğrultusunda, Nogaylar da Akkerman geçmişine sahiptir ve bu Nogayların en azından bir kısmının Nayman kabilesine dahil olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla bu köy, Kırım Tatar ve Nogay geçişkenliğinin Akkerman/Bucak bölgesine kadar gittiğini göstermektedir.

Kırım Tatarların ve Nogayların arasında geçişkenlik bulunan köyler

Her ne kadar bir önceki kategorideki köylerin bir kısmında Kırım'dan birlikte göçen Kırım Tatarı ve Nogaylar bulunsada bu kategoriye dahil edilen köylerin farkı, bu köylerin muhtemelen tam da Orkapı, Canköy gibi Kırım'ın en kuzey uç bölgesinden, yani Kırım yarımadası ile Nogayların bulunduğu bozkır arazisi ile sınır bölgelerden göçmüş olmalarıdır. Yani bu köylerde, özellikle Kırım Tatarları ve Nogayların beraber yaşadığı köylerde Tatar ile Nogay arasında bir ayrıma gitmek çok daha zor ve çetrefillidir. Tatar ile Nogay arasında bir ayrıma gitmek çok daha zor ve çetrefillidir. Bu köylerin bazıları tamamen Kırım Tatarı olmakla birlikte, Kırım'ın en uç kuzey bölgelerinden (Çongar, Canköy, Orkapı) oldukları için dahil edilmişlerdir. Bazı köylerde, Kırım Tatar sülalelerin içinde Kıpçak Bozkırlarından gelindiğine dair done olması, Kuban gibi yer adlarının zikredilmesi ve dil-kültür bakımından Nogay geçişkenliğine dair doneler olması da bu kategoriye dahil edilmelerine sebep olmuştur. Nogaylar için ise, yıllardan beri Kırım'da meskûn oldukları belli olan, özellikle diğer Nogaylar tarafından bu tarz adlandırmalara maruz kalan sülaleler dikkate alınmıştır. Kırım Tatar ve Nogay Türklerinin bir arada yaşadığı köylerin sayısı veyahut muhtemel geçişkenliklerin olduğu köy sayısı çok daha fazla olmasına rağmen, bu konuda net donelere ulaşılabilen köyler bu listeye dahil edilmiştir.

Afyonkarahisar'ın Kızılören ilçesine bağlı Yenibelkavak köyü 2008 yılı itibariyle kış aylarında 140 kişiden (50 hane) oluşurken, yaz aylarında 160-170 kişiye ulaşmaktadır. Köyün halk arasında bilinen adının Nayman olması, köyün çoğunluğunu veyahut ağırlığını teşkil eden kabilenin Nayman olduğunu göstermektedir. Cemboyluk koluna mensup olan köy ahalisinde bilinen diğer kabile adları ise Mangıt ve (günümüz Karakalpıkları ile ilişkili olduğu öne sürülebilecek olan) Karapallak'tır.

⁸¹ Kırımlı, *age*, s. 559-560.

Köyün tamamı Nogaylardan oluşmaktadır, köylüler arasında *Kırımlar* olarak adlandırılan grubun ise, köyün Nogay ahalisi içinde erimiş Kırım Tatarları olabilir. Gelgelelim, Cemboyluk arazisi Kırım ile bitişken bir alan olduğu için, bu köy özelindeki Kırım Tatar-Nogay ilişkisi de geçişkenlik arz edebilecek mahiyettedir⁸².

Ankara'nın Gölbaşı ilçesine bağlı Ballıkpınar köyü, 2007 yılı itibariyle yazın 600 kişiden (180 hane) kışın ise 400 kişiden (120 hane) müteşekkil bir yerleşimdir. Bu nüfusun çoğunluğu (100 hane/yaklaşık 400 kişi) Kırım Tatarlarından oluşmaktadır. Nüfusun geri kalanı ise, 1990'lardan itibaren Yozgat'ın Çekerek ilçesi başta olmak üzere muhtelif yerlerden gelip yerleşenlerden oluşmaktadır. Bu köyün çalışmamıza dahil edilme sebebi, köyde bulunan Kırım Tatar nüfusunun bir kısmının Çongar bölgesinden, yani bozkır bölgesi ile yarımadanın sınır hattından gelmiş olmasıdır. Bunun yanı sıra köyde Kerç ve Bahçesaray kökenliler de mevcuttur⁸³.

Ankara'nın Haymana ilçesine bağlı olan ve bir Kırım Tatar ailesi ve komşu Culuk köyünden yerleşen bir ailenin dışında tamamını Nogayların oluşturduğu Çingirli köyü, Kırım Tatarı ve Nogay geçişkenliği açısından önemli köylerdendir. Kışın 11 kişi (6 hane), yazın ise 20-22 kişi (11 hane) olan Çingirli köyünde, Nogayların Yetişkul ve Yetisan (Cetsan) koluyla birlikte, Keneges, Aytamğa, Beşalma alt kabileleri tespit edilebilmiştir. Başbakanlık arşivlerine göre 1861 yılında Haymana Ovasına Yetişkul ve Yedisian kollarına mensup 200 hane üzerinde Nogay iskân edilmiştir, bu köy de bu gruptandır. Ankara'daki diğer Nogaylar Çingirli'leri "Qırımsıl" yani "Kırımlı" olarak nitelendirilmektedir, bu ifadeden de bu köyün Nogaylarının göç öncesinde Kırım Yarımadasıyla bir münasebetinin olduğu tahmin edilebilir⁸⁴.

Polatlı'daki köylere girmeden önce belirtmemiz gerekir ki, Polatlı genel olarak Nogay ismi yerine Kırım Tatar adlandırmasına sahip olan, ancak Nogay tarihi arazisine bitişik yerlerden göçmüş havalinin meskun olduğu bir bölgedir. Polatlı'daki Kırım Tatar ve Nogay ayrımının nazaran

⁸² Kırımlı, *age*, s. 71-73.

⁸³ Kırımlı, *age*, s. 98.

⁸⁴ Kırımlı, *age*, s. 102.

daha keskin olduğu, Polatlı Kırım Tatar Türkçesi Sözlüğünde, Nogay başlığı altındaki şu beyitten anlaşılmaktadır:

*Ayagında kışırak kolında küyen,
Nogayga kelin bolgaşık taş bolup süyen.
“Ayağında ısırğan otu elinde eşek otu,
Nogay’a gelin olacağına taş olup otur.”⁸⁵*

Bu durum, Nogaylar ve Kırım Tatarları arasındaki ayrımlardan birinin de yaşam tarzı olduğuna dair tezimizi desteklemektedir. Zira Türkiye’deki Oğuz dili konuşan etnik Türk havalide de yerleşik hayata sahip olan halka “Türk” denirken, konargöçer olanlara “Yörük” veya “Türkmen” dendiği bilinmektedir. Bu durum, Osmanlı Devleti’nin de aynı soydan gelen bu topluluklara karşı farklı tutumlar almasına sebep olmuştur.⁸⁶ Dolayısıyla bu tarz “pejoratif” ifadeler, etnik farklılık delili olarak değil, yaşam tarzı farklılığından dolayı ortaya çıkan olgular olarak ele alınmalıdır

Ankara’nın Polatlı ilçesine bağlı Karayavşan köyü de Çongar kökenli ahalinin bulunduğu köylerdendir. Ayrıca Kerç ve Akmescit kökenliler de bulunmaktadır. Bu köyün yazın 200 kişi (53 hane), kışın ise 16 hane olan nüfusunun istisnasız tamamını Kırım Tatarları oluşturmaktadır. Köydeki toplam hane sayısı ise, boş hanelerle birlikte 55 hanedir⁸⁷.

Ankara’nın Polatlı’ya bağlı Sakarya (Tırnaksız) köyü, Halide Edip Adivar’ın “Türk’ün Ateşle İmtihani” kitabında anonim bir şekilde anılmıştır. Yunan işgali sırasında Yunan Ordusu bu köyün halkını Rusya vatandaşı sanarak köy halkına zarar vermemiştir, ayrıca İsmet İnönü ve Halide Edip Adivar’ın diyaloglarından anlaşıldığı üzere fizyonomik olarak Asyatik hatları belirgin olan bir köydür, muhtemelen bu sebeple Yunanlar bu fikre kapılmıştır. Köy halkı, Kerç ve Çongar kökenlidir. Çongar bağlantısının yanı sıra, köye Kırım Tatarları ile aynı kabilelerle gelip yerleşen Nogaylar vardır, bu Nogaylar, aynı ilçedeki Tatlıkuyu köyündeki Nogaylarla akrabadır. Bu durum da Sakarya köyünde Kırım

⁸⁵ Evirgen, *age*, s. 284.

⁸⁶ Erdal Aksoy, “GÜNÜMÜZ KIRIKKALE KARAKEÇİLİ YÖRÜKLERİNİN AŞİRET YAPISI”, *Türkiyat Araştırmaları*, 1(2014), s. 165.

⁸⁷ Kırımlı, *age*, s. 131-135.

Tatarları ve Nogayların geçişkenlik arz eden yapıda olduğuna başka bir delildir. İstisnasız tamamı Kırım Tatarları(çoğunlukla) ve Nogaylardan oluşan bu köy, kışın 40 kişi kadar (10 hane), yazın ise 100 kişi üzerinde (50 hane) nüfusa sahiptir⁸⁸.

Ankara'nın Keçiören ilçesine bağlı Sarıbeyler (Lezgi) köyü, yazın 450 kişiye (100-110 hane), kışın 15-20 haneden ibarettir. Köyün ezici çoğunluğu (100 hane) Kırım Tatarlarından müteşekkilen, 10-15 hane kadar Ankara şehir merkezinden gelen yazlıkçılar mevcuttur. Köyde hâkim şive Çongar bölgesi şivesi iken, köyün ahalisi Çongar, Kerç ve Bahçesaray kökenlidir⁸⁹.

Ankara'nın Gölbaşı ilçesine bağlı Taşpınar köyü, şu anda mahalle statüsündedir. 2011 yılı itibariyle resmen mahalle haline gelen bu muhitte, daha sonra kurulan kooperatif evlerle birlikte 2011 yılı itibariyle 675 hanede 2500 kişi yaşamaktadır. Eski köy mevkinde ise 500 hanede 2000 kişi bulunmaktadır. Taşpınar halkının 125 hanesi Kırım Tatarı iken, geri kalanı Türkiye genelinden gelerek buraya münferit olarak yerleşen ahalidir. Dobruca'nın köy ve kasabalarından gelip 1906-1907 yıllarında Gölbaşı civarında yerleşen Kırım Tatarları, Ballıkpınar ve Holoz ile birlikte bu köye yerleşmişlerdir. Köy halkı Çongar, Bahçesaray ve Kerç kökenlidir, baskın şive ise Çongar şivesidir⁹⁰.

Eski adıyla Ahmetpınar olan, Polatlı ilçesine bağlı Taşpınar köyü, Kırım'dan Dobruca'ya, oradan ise Anadolu'ya göçen Kırım Tatarlarıncı meskundur. Kışın 12 hane (50 kişi), yazın ise yaklaşık 100 kişi olan bu köyde, Haymana'ya bağlı Yaylabey köyünden gelen 2 hane ile Ankara'nın Yenimahalle ilçesine bağlı Susuz köyünden göçen 2 hane haricinde köyün tamamı Kırım Tatarıdır. Köy ahalisi Çongar ve Kerç kökenlidir⁹¹.

Balıkesir'in Bandırma ilçesine bağlı olan Çarıkköy, 2000 yılı nüfus sayımına göre resmen 234 kişi olmakla birlikte, 2006 yılında 180 kişi (55 hane) köyde yaşamaktaydı. Köyün nüfusu Kırım Tatarları, Bulgaristan Türkleri ve yerli Yörüklerden oluşmaktadır. Köyde hâkim olan Kırım

⁸⁸ Kırımlı, *age*, s. 138-141.

⁸⁹ Kırımlı, *age*, s. 142-145.

⁹⁰ Kırımlı, *age*, s. 146-151.

⁹¹ Kırımlı, *age*, s. 152-157.

Tatar ağzı, kuzey yani “Çöl” ağzıdır. Köyde Orkapı kökeni bilinen bir ailenin olması, köyün en azından bir kısmının bu bozkır sınır hattından geldiğini göstermektedir⁹².

Balıkesir'in Bandırma ilçesine bağlı Orhaniye köyünün 325 kişilik (90 hane) nüfusunun tamamı Kırım Tatarlarından ve Nogaylardan (10 aile) oluşmaktadır. Kırım Tatarları ekseriyetle Akmescit ve Çongar kökenlidir, hatta Çongar kökenli olan Kırım Tatarları, özellikle Çongar ve Kerç kökenli diğer köylerle kız alıp vermeye yıllar boyunca özen göstermiştir⁹³.

Yine Bursa ilinin Karacabey ilçesine bağlı olan başka bir köyümüz, Ovaesemen köyüdür. 2007 yılında 130 hane ve 450 nüfusa sahip olan bu köyde halkın çoğu yerliler ve Rumeli muhacirleri iken, 20 hane Kırım Tatarı ve Nogay mevcuttu. İki muhacir grubu da Dobruca üzerinden yerleşmiştir, köydeki Nogayların kökeni ise Kırım kuzeyindeki bozkır bölgesidir, Kırım Tatarları ile beraber göçtükleri, aynı muhacir grubu içinde yer aldıkları dikkate alınırsa, bu köyün Nogayları da Kırım Tatarları ile geçişkenlik gösteren kategoriye dahildir. Ovaesemenli Nogaylar, Yedisian (Cetisan) koluna mensupturlar⁹⁴⁹⁵.

Denizli'nin Çivril ilçesine bağlı Beyköy köyü, 2010 itibariyle kış aylarında 350 kişiyle meskûn iken, yaz aylarında 1200 kişiye ulaşan bir nüfusa sahiptir. Köyün çoğu Kırım Tatarı olmakla birlikte, 150 açık hane içinde 35-40 hane Yörük ahali vardır. Köy ahali köye Cumhuriyet dönemi sonrasında yerleşmiştir ancak Anadolu'ya gelişleri 1900'lü yılların başına tekabül etmektedir önce Kayseri'nin Tomarza ilçesine yerleşmişler, daha sonra Beyköy'e gelmişlerdir. Ondan önce ise Kırım üzerinden Dobruca'ya yerleşmişlerdir. Bu ahali, Kırım Tatar olarak adlandırılmakla birlikte Nogay kökenli oldukları anlaşılmaktadır zira köylülerin anlatımlarına Kuban arazisiyle tarihi bağlantıları var, şiveleri ise Kırım Tatarcasına genel olarak uygun olmakla birlikte, Kıpçak bozkırlarındaki Nogay ağzına dair özellikler de göstermektedir. Bu ahali, Kırım'da iken de küçük el sanatları ile uğraştığı için diğer Kırım Tatarları tarafından Yüzükçüler ismiyle adlandırılmaktadır. Konya'nın Ilgın ilçesi

⁹² Kırımlı, *age*, s. 188-189.

⁹³ Kırımlı, *age*, s. 202-203

⁹⁴ Kırımlı, *age*, s. 226-227.

⁹⁵ Seyhan, *age*, s. 94.

ile Eskişehir'in Alpu ilçesinde de akrabaları olan köy ahalisi gerek dışardan evlenmeme hususunda gerek ise ana dilini muhafaza etme konusunda Türkiye'deki Kırım Tatarı ve Nogaylar arasında özel bir konumdadır⁹⁶.

Eskişehir'in Mahmutiye ilçesine bağlı Şerefiye köyü, 2005 itibariyle yazın 174 (35-38 hane), kışın ise 23-25 kişilik bir nüfusa sahiptir. Köyde Doğubeyazıt kökenli bir Kürt hane haricinde nüfusun tamamını Kırım Tatarları oluşturmaktadır. Köy halkının Kırım'daki hangi köylerden geldiği de bilinmemektedir, köyün kurucusu olan sülaleler Kezlev, Akmesit ve Canköy (Çongar bölgesinde) kökenlidir. Canköy kökenli sülaleler, sözkonusu bölgenin Tarhan köyündendir ve Tarhan köyü Kırım'ın en uç kuzey noktalarından biridir. Köyde konuşulan Kırım Tatar şivesi de Çongar şivesidir⁹⁷. (Kırımlı: 360-362)

Konya'nın Çumra ilçesine bağlı Fethiye köyü, yazın 415 kişi (70 hane), kışın ise 375 kişilik nüfusa sahiptir. 40-45 hane kendini Kırım Tatarı olarak adlandırırken, geri kalanı kendisini Nogay ismiyle adlandırmaktadır. Çoğu köydeki tipik Kırım, Dobruca ve Anadolu şeklinde sıralanan göç rotası bu köy için de geçerlidir. Kırım kuzeyinden ve Kırım'ın kuzeyindeki bozkır havalisinden, Kırım Tatarları ve Nogaylar birlikte göçmüştür. Köydeki Nogayların Cemboyluk olması da, Kırım Tatarları ile Nogayların bitişken ve geçişken olduğu bir alandan geldiklerine delildir. Köyde Çöl Tatarcası konuşulmakla birlikte, Nogay kökenli yaşlılar bu şiveyi Nogay özelliklerini barındıran bir diyalektle konuşmaktadır, dolayısıyla linguistik bakımdan da bir iç içelik söz konusudur⁹⁸.

Konya'nın Akören ilçesine bağlı Süleymaniye (Susuz) köyünde, 2006 yılı itibariyle 55 hanede 285 kişi yaşamakta idi. 4 *Kırım Tatarı* aile hariç 55 hanenin 51'i Nogaylardan müteşekkildir. Ancak sözkonusu Nogaylar da en azından kısmen Cemboyluk koluna mensuptur, Cemboylukların Kırım'ın kuzey kısmı ile ilişkileri de bilinmemektedir. Bu köyün ahalisi ise, doğrudan Kırım'dan Dobruca'ya, oradan ise Anadolu'ya göçmüştür. Dolayısıyla Çöl ve Nogay ağzının karışımı ile konuşan ve çıkış noktası

⁹⁶ Kırımlı, *age*, s. 249-252.

⁹⁷ Kırımlı, *age*, s. 360-362.

⁹⁸ Kırımlı, *age*, s. 496-498.

Kırım (ve muhtemelen Kırım'ın bitişiğindeki bozkır arazisi) olan bu topluluk, Kırım Tatarı ve Nogay kavramının arasında ne kadar ince bir çizgi olduğunu göstermektedir⁹⁹.

Tekirdağ ilinin Muratlı ilçesine bağlı Ballıhoca köyü, 2004 yılı itibariyle 850 kişilik (250 hanelik) nüfusa haizdi. Bu nüfusun çoğunluğu Yunanistan, Bulgaristan ve Romanya kökenli Rumeli Türkleri olmakla birlikte, 15 hanelik bir Kırım kökenli Nogay nüfusu bulunmaktaydı. Söz konusu Nogaylar, muhtemelen bozkır arazisi ile bitişik Kırım Yarımadası kuzeyi ile bağlantılıdır. Çoğunluğu Cemboyluk olan bu Nogayların içinde, Beş Alma kabilesi baskın olmakla birlikte, Orak ve Aytamğa kabileleri de mevcuttur. Orak kabilesinin varlığı, Orkapı bağlantısına delalettir¹⁰⁰.

Doğrudan Kafkas Kökeni Belirgin Olan Köyler

Her ne kadar makalemizin konusu Doğu Avrupa'nın belli bir bölgesi olsa da, Nogay etnosunun yayılım alanını göstermek ve hangi Nogay köyelerinin doğrudan çalıştığımız alana girmediğini belirtmek için, Türkiye'de *Kafkas muhaciri* denebilecek Nogay köyelerini ayrıca belirtmeyi tercih ettik. Bu kategoriye giren köyler, Kuban veya Dağıstan bağlantısının çok daha net olduğu köylerdir hatta bazı köylerdeki Nogaylar daha göç etmeden önce Çerkesler ile iç içe geçip *Çerkesleşmişlerdir*. Tarihi veriler de 17. yüzyıla gelindiğinde Kafkasya'da Nogay varlığının bulunduğunu göstermektedir. Yani Nogayların her ne kadar çekirdek unsuru günümüz Ukrayna ve Moldova arasındaki Karadeniz kuzeyi arazilerinde bulunmuş olsa da Nogayların Kafkasya'daki tarihi de yabana atılamaz.

Adana ili Ceyhan ilçesine bağlı Çiftlikat köyü, 2009 yılı itibariyle 510 kişi (100 hane) nüfuslu bir köydü. Bu köyü kuran Nogaylar, Kuban bölgesinden 1860'larda göçmüştür. 2009 yılında köyde yalnızca beş hane Nogay yaşamaktaydı gerek Nogayların başka bölgelere göçleri gerek ise başta Cizre ve Siirt olmak üzere dış göçler sebebiyle köyde Nogaylar azınlık durumuna düşmüştür¹⁰¹.

Adana'nın Ceyhan ilçesine bağlı Yılankale köyü, Kuban bölgesinden gelen Nogay muhacirler tarafından 1860'ların başında kurulmuştur.

⁹⁹ Kırımlı, *age*, s. 514-515.

¹⁰⁰ Kırımlı, *age*, s. 580.

¹⁰¹ Kırımlı, *age*, s. 53.

Tam kol ve kabileler hatırlanmasa da Ormambet kabilesine mensup olan köylüler vardır. 2011 yılı itibariyle köydeki 30 hanede yaklaşık 200 kişi yaşamaktaydı. Bu nüfusun 5 hanesini Kırım Tatarları ve Nogaylar, 6 hanesini Yörükler, 5 hanesini 1966'da Urfa'dan gelen Araplar, 4 hanesini ise 2007'de Ağrı'dan gelerek köye yerleşen Kürtler oluşturmaktadır¹⁰².

Balıkesir'in merkez ilçesine bağlı Karakaya köyü, aslında kategorilerimizin tamamına dahil olabilecek bir hüviyete sahiptir. Köyü kuran ilk kabile, 1860'larda kısmen Kuban, kısmen Dağıstan, kısmen de Kırım'dan göçen Nogaylardır. Bu Nogaylar arasında, Dağıstan ile Astrahan arasındaki bölgede rastlanan Kara Nogaylar da Kırım'a komşu kuzey bozkırlarında yurt tutmuş olan Cemboyluklar da bulunmaktaydı. Bunun yanı sıra, muhtemelen yine Karadeniz kuzeyi bozkırları ile bağlantısı olan, Afyon'un Sandıklı kazasına bağlı Yeni Belkavak (Nayman) köyünden göçmüş olan bir aile de vardır, bu ailenin en azından bir kısmı hâlen Nayman boy ismini soyadı olarak kullanmaktadır. Bu durum da köyü kuran Nogayların içindeki Kırım üzerinden gelen güruhun, Yenibelkavak köyündekiler gibi Cemboyluk ve Nayman olabileceğine dair bir ihtimal ortaya çıkartmaktadır. Köyün toplam nüfusu 2008 itibariyle 111 kişidir (35 hane)¹⁰³.

Muş'un Bulanık ilçesine bağlı Sarıpınar (Hamzaşeyh) köyü, bu konuda ilginç bir örnektir. Bu köye 1860'larda Adigeler ve Nogaylar birlikte yerleşmiştir. Kafkasya'dan göçmeden önce beraber yaşayıp yaşamadıkları muammalı olsa da birbirleriyle yıllarca kız alıp vermiş olmaları, normalde Kırım Tatarları hatta başka boylardan Nogaylarla bile yaşanmayan bir durumdur, bu da kültürel kaynaşmanın daha önceye dayanabileceğini göstermektedir. 1950'lerde 7-8 hane Nogay varken, iş ve tahsil sebepleriyle, ayrıca 1967 Varto depremi ertesinde hızlanacak bir şekilde köyün göç vermesinin de etkisiyle, 2008 itibariyle köyde sadece bir Nogay ailesi ve 5 hanede birer kişinin yaşadığı Kabardeyler kalmıştır, köyün mevcut nüfusu ekseriyetle Kürtlerden oluşmaktadır¹⁰⁴.

Sivas'ın Şarkışla ilçesine bağlı Ahmetli köyü, 2004 yılı itibariyle yaklaşık 20 kişinin yaşadığı 7 hanelik bir köydür. Bu köyün 5 hanesi Kırım

¹⁰² Kırımlı, *age*, s. 65-67.

¹⁰³ Kırımlı, *age*, s. 196.

¹⁰⁴ Kırımlı, *age*, s. 529-530.

Tatarları ve Nogaylardan, diğer 2 hanesi ise çevre köylerden gelen Sivas'ın yerli Türklerinden oluşmaktaydı. Köye bu grup birlikte göçmüş olsa da, köydeki kültür genel olarak Nogay unsurlarını barındırmaktadır. Köydeki Nogaylar, Yetişkul kolunun Aytamğa kabilesine mensuptur ve geldikleri köyün bugünkü Rusya Federasyon'unda, Kuzey Kafkasya tarafındaki Stavropol vilayetinin Koçubey rayonuna bağlı Karamirza köyü olduğu tahmin edilmektedir. Ayrıca bu köylülerin Tokat şehir merkezinde yaşayan ve kendini Nogay-Çerkes olarak adlandırılan ailelerle akrabalıklarının olması, bu köydeki Nogayların Kafkasya bağlantılarının eskiye dayandığını göstermektedir¹⁰⁵.

Tokat'ın Turhal ilçesine bağlı Ataköy köyü, iskân tarihi açısından ilginç bir köydür. Bu köye ilk kimin yerleştiği konusunda, Kırımlı ve Pekacar'ın fikir ayrılığı vardır. Hakan Kırımlı, 1860'larda köyün ilk yerleşim yeri olan Kuşoturağı köyüne ilk yerleşenlerin Dağıstan'dan gelen Nogaylar olduğunu, daha sonra 1900'lü yılların başında bu Nogaylarla komşu köylerde yaşayan Dağıstan'ın Hasavyurt bölgesinden Kumukların köye geldiğini belirtmiştir. Çetin Pekacar ise, "Bolşevik ihtilalinin emareleri başlayınca göç etmeye başlayan Kumukların" 1870'li yıllarda göç ettiğini, Nogayların daha sonra geldiğini belirtmiştir. İki kaynak da, Kuşoturağı köyünün Nogay ve Kumuklar tarafından kurulduğunu, daha sonra 1900'lü yılların başında köye Doğu'dan göç olduğunu ve bu göçün getirdiği etnik çatışmalar sonucunda Nogay ve Kumuk köylülerin şimdiki arazi olan Ataköy'e taşındığını belirtmiştir. Pekacar, gelen göçmenlerin köye Kumuk ve Nogayların 1900'lü yıllarda işçi olarak aldığı Tunceli'den gelen birkaç aile olarak başlayıp zamanla sayılarının arttığını belirtirken, Kırımlı ise Haymana ve Adıyaman havalisinden Kürtler olduğunu belirtmiştir.

Kıpçak bozkır arazisi, Kırım kuzeyi, Kuban gibi Karadeniz'in kuzey bölgelerinden ziyade günümüz Dağıstan'ından göçen Nogayların varlığı açısından ilginç bir konuma sahiptir. Köyün 2010 yılı itibarıyla kışın 200 kişilik (35-40 hane), yazın 300 kişilik (50 hane) nüfusu olan köyün yarısı Nogay, yarısı Kumuk'tur. Köydeki Nogayların bir kısmı, Kuzey Dağıstan ile, Kuzey Hazar havalisinin Astrahan taraflarındaki Nogaylarda bulunan

¹⁰⁵ Kırımlı, *age*, s. 575-576.

Kara Nogay koluna dahildir. Bu kol, Türkiye Nogaylarında seyrek görülmektedir. Qazanqulaq ve Aytamğa kabileleri de mevcuttur¹⁰⁶¹⁰⁷.

Kafkasya coğrafyası ile Nogayların bağlantısının Türkiye'deki köyler açısından en büyük delillerinden birisi de köy bazında Çorum'un merkez ilçesinde, Kayseri'nin ise Pınarbaşı ilçesinde bulunan köylerde yaşayan/yaşamış olan Çerkesleşmiş Nogaylardır. Bu Nogaylar, daha Anadolu'ya göç etmeden çok önce, Kafkasya sınırları içinde iken Çerkeslerle kaynaşmışlardır. Genel itibariyle sülale adları ile bu topluluğu takip edebilmekteyiz, zira kendileri müstakilen köy kurmamıştır, Adige (Kabardey, Hatukay, Şapsığ) köyleri içinde yerleşmişlerdir. Çorum'un merkez ilçesine bağlı bir Kabardey yerleşimi olan Cemilbey (Çorak) köyü içindeki Nogay sülalesi, günümüzde Atalay soyadını taşımakta ve bu sülaleye mensup 25 hane Ankara ve Çorum genelinde bulunmaktadır. Kayseri'nin Pınarbaşı ilçesine bağlı bir Kabardey köyü olan Karakuyu'da, Nogay ve Koyuncu soyadını taşıyan aileler Nogay kökenlidir. Köyde 2004 yılı itibariyle bu sülaleden 3 hane varken, Ankara'ya iç göç ile giden aile bireyleri 20 hane nüfus teşkil etmektedir. Kayseri'nin Pınarbaşı ilçesine bağlı Hatukay yerleşimi olan Malakköy köyünde, Çelebi ve Tok aileleri Nogay kökenlidir. Bu aileler 2006 yılı itibariyle köyde 6 hane teşkil ederken, Ankara, İstanbul ve Kayseri'ye yerleşen yaklaşık 10 aile mevcuttur. İki soyadına sahip aileler de aynı sülaleden gelmektedirler ve Nogay sülalesi olarak bilinmektedirler¹⁰⁸.

Kayseri'nin Pınarbaşı ilçesine bağlı Sacağayı köyü, Kabardeyler ile meskundur. Köyde en soylu sülale olarak bilinen Nogay ailesi, Adigeler arasında Tatarlar olarak da anılmaktadır. 2004 yılında köyde bu sülaleden 6 hane bulunmakta idi. Nogaylaroğlu ve Toğan soyadını taşıyan bu ailelerden, Ankara ve İstanbul'a göçmüş olanlar mevcuttur. Çorum'un merkez ilçesine bağlı Yeşilyayla köyü, Çorum'a bağlı bir köydür. Köyü ilk kuranlar Çorum yöresinin Türkmenleri olmakla birlikte, köye Çerkeslerin Kabardey, Abzeh gibi farklı kolları zaman içinde göçmüştür ve köyde Çerkes kültürünün baskın hâle gelmesinin en büyük

¹⁰⁶ Kırımlı, *age*, s. 607-608.

¹⁰⁷ Çetin Pekacar, *Türkiye Kumukları Ağzı: Ses ve Şekil Bilgisi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1987. s. 13-14.

¹⁰⁸ Kırımlı, *age*, s. 646-648.

amili, Kabardey anadilli, Arslan Geray isimli bir Nogay'ın soyundan gelen ve köye 1870'lerde göç eden sülaledir. Bu sülale, 2008 yılı itibariyle köyde sadece 2 hane nüfusa sahipti ancak Çorum'da bu sülale mensubu 30'dan fazla aile yaşamaktadır¹⁰⁹.

Boylar Üzerinden Tahmin Yürütülebilen, Coğrafi Açından “Muğlak” Köyler

Bu kategoriye dahil olan köyler, doğrudan coğrafi olarak nereden geldiklerine dair bir tahmin veyahut done olmamakla birlikte, boy adları başta olmak üzere sözlü kültür öğeleri üzerinden tahminlerde bulunulmaya çalışılan köylerdir. Bu köylerin de ekseriyetle Bozkır hattından olduğunu tahmin ediyoruz ancak kesin bir tespitte bulunamadığımız için bu köyleri ayrı bir kategoride değerlendirdik. Bu köyde de hakeza diğer kategorilerdeki gibi,

Adana'nın Ceyhan ilçesine bağlı Kılıçkaya köyü, Kırım Tatarları, Nogaylar ve 1950'lerde göçen Aydınli Yörüklerden müteşekkildir. 2011 itibariyle 120 hanede 400'ü aşkın kişiden oluşan bu köyün ekseriyeti Aydınli Yörükler iken, 30 hane kadarı Kırım Tatarları ve Nogaylardan müteşekkildir. Köydeki Nogayların kurucuları, bugün köyde Nogay hane kalmadığı için listemize dahil etmediğimiz Büyük Mangıt köyünden özellikle sıtma yüzünden göç ederek bu köye yerleşmiştir. Doğrudan Mangıt adının bulunduğu bir yerleşimden göç etmeleri sebebiyle, Nogay bozkır ahalsinin temel unsuru olan Mangıtlarla bağlantılı olmaları mümkündür. Adana'nın genel itibariyle Nogayların gerek savaş gerek sıtma gerek ise ekonomik sebeplerle göç vererek boşalttıkları köyler bu kategorimizin altındadır. Zira ya toponimler üzerinden ya da köy dağıldıktan sonra ahalinin gittiği köylerdeki demografi üzerinden yorum yapabiliyoruz. Özellikle dağılışı 1920-1930'larda ayyuka çıkan köylerde, bu önemli bir kıstastır. Zira 20. yüzyıl başında Nogaylar için boy, kabile, kol meseleleri bugünkünden daha ehemmiyetli idi. Başka bir Nogay köyüne göç ederken, farklı bir koldan Anadolu'ya göç etmiş akrabalarının yanlarına göç etmeleri makul bir ihtimaldir¹¹⁰.

Bahsettiğimiz Büyük Mangıt köyü ve muhtemelen onunla aynı zamanda kurulan Küçük Mangıt köyü, bu duruma güzel bir örnektir.

¹⁰⁹ Kırımlı, *age*, s. 649-650.

¹¹⁰ Kırımlı, *age*, s. 55-56.

Küçük Mangıt'ın Fransız işgalinden sonra tam olarak nereye göç verdiği kesin olmamakla birlikte gerek mezarlıklardaki boy tamgalarının benzerliğinden gerek ise sözlü aile hikayelerinden görüldüğü üzere Büyük Mangıt için Şereflikoçhisar'ın Şekerköy ve Seydahmetli köylerine göç durumu muhtemel görünmektedir. Bu da köydeki Nogayların Yedisian kolundan olabileceğine dair fikir vermektedir. Günümüzde sadece 5 hane Nogay'ın kaldığı, başta Doğu illeri olmak üzere Türkiye'nin muhtelif yerlerinden göç almış olan Mercimek beldesi de benzer özelliktedir. Köyün tarihi nüfusunun bir kısmını oluşturan, 1900 yılında zaten Koçhisar üzerinden yerleşmiş olan Nogaylar, günümüzde tekrar Şereflikoçhisar'ın Şeker köyüne geri dönmüşlerdir. Bu da bu topluluğun Şeker'dekiler gibi Yedisian olabileceğine işaretir¹¹¹.

Adana'nın Ceyhan ilçesine ait Sirkeli köyü, ismini Nogay boyları arasında Sirkeli ya da Serkeli, Kazak boyları arasında Kazakistan'ın kuzeydoğu kesimi ile günümüz Doğu Türkistan arazisinin kuzey uçlarında bulunan Kerey boyunun içinde ise Serkeli şeklinde bulunan¹¹² bir boydan almaktadır. Göç rotasının Kafkasya, Kırım veyahut Dobruca üzerinden olup olduğunu bilemediğimiz ve bugün hiçbir Nogay hanenin kalmadığı, Bulgaristan muhacirleri ve köye sonradan göçen Kürtlerle meskûn olan Sirkeli köyü hakkında, boy adının ötesinde yorum yapmak şimdilik ulaşılabildiğimiz verilerle mümkün değildir. Adana'daki duruma benzer bir olgu, Balıkesir'in Susurluk ilçesinin Sultançayır köyünde de vardır. 2002'de 75 hanenin bulunduğu köyün 50 kadarı Rumeli muhaciri, 5-10 hane Çerkes (Adige), 5 hane Nogay nüfusa sahipken, geri kalanı Yörük'tür. Köydeki Nogayların birçoğu 20. yüzyılın ilk çeyreğinde günümüz Şereflikoçhisar'ında bulunan Şeker köyü ile, günümüzde Nogay varlığının bulunmadığı Çöpler ile Aktaş köylerine göçmüştür. Bu üç köyün Cetisan koluna mensup olması, Sultançayır köyünün de Cetisan olmasının muhtemel olduğunu göstermektedir. Bu tarz köy göçleri temelinde tahmini olarak not edilebilecek köylerden biri de Kırşehir'in Kaman ilçesine bağlı Yeniköy (Nogaykızıközü) köyüdür. Bu köyde günümüzde 5 hane Nogay kalmıştır, köye önce Bulgaristan Türkleri, sonra ise komşu köylerden Hirfanlı Barajı altında kalan Kekilliali

¹¹¹ Kırımlı, *age*, s. 57.

¹¹² Amantay İsin, *Kazahskoe Hantsvo i Nogayskaya Orda vo vtoroy polovine XV-XVI v. Semipalatinsk*, 2002, s. 25.

köyü ahalisi Kürtler yerleşmiştir, günümüzde ise köyde çoğunluk Kürtlerdedir. Nogayların nüfusu, salgın hastalıklar başta olmak üzere çeşitli sebeplerden dolayı azalmış, Kırşehir şehir merkezi ile, Akin, Kırkkuyu ve Abdülgediği gibi köylere göç etmişlerdir. Bu köylerden ilk ikisinin Cemboyluk, üçüncüsünün ise Yedisian olmasına bakılarak, buradaki Nogayların da bu boylara mensup olduğu ve bu köyler gibi Kıpçak Bozkırları üzerinden gerek Kırım gerek Dobruca, gerek ise Kuban rotası ile göçen ahalden olduğu tahmin edilebilir¹¹³.

Afyonkarahisar'ın Çay ilçesine bağlı Orhaniye köyü 52 hane 183 kişi nüfusa sahiptir ve bu nüfusun 35 hanesi Kırım Tatar ve Nogaylardan müteşekkildir. Kırım Tatarları ile Nogaylar köye farklı dönemlerde yerleşmiştir. Kırım Tatarları, Nogaylar ile daha yakın olan Çöl tayfasından değil, nazaran kültürel olarak farklara sahip Bahçesaray ve Karasubazar (Ortayolak) kökenindedir. Ancak köyde *Argın* soyadının ve Argın köy bölgelerinden göçün bilinmesi, bu Kırım Tatar hanelerinin de derin bir göç hikayesi olduğuna delalettir. Köydeki Nogaylar ise, Nogayların Cemboyluk koluna, kabile olarak ise Nevruzul'a dahildir. Bulabildiğimiz bu veriler üzerinden, bu köyün Nogay ahalisinin de muhtemelen Herson Yarımadası ve civar arazilerden, yani günümüz Ukrayna'sının Kırım'a geçiş bölgesi olan güney bozkırlarından geldiği yönünde bir tahminde bulunabiliriz zira Cemboylukların yerleşim alanı tarihsel olarak buralar olagelmıştır¹¹⁴.

Bursa'nın Hamidiye (eski adıyla Bulgarlar) köyü, 2002 yılı itibariyle 130 hanelik, 570 kişilik nüfusa sahip bir köydür. Bu hanelerden yaklaşık 75'i Rumeli muhacirlerinden, 30-35 kadarı Manavlardan, 15-20 kadarı ise Nogaylardan oluşmaktaydı. Hakan Kırımlı'nın tahminlerince buradaki Nogaylar, Yedisian koluna mensuptur. Geçmişlerine dair hatıraların az olması ve Dobruca üzerinden yerleşmiş olmaları da Bucak arazisi ile Cemboyluk arazisi arasında kalan, günümüz Odessa (Hacıbey) şehri de içine alan Yedisian arazisinden olma ihtimallerini güçlendirmektedir¹¹⁵.

¹¹³ Kırımlı, *age*, s. 60, 206-207, 472-474.

¹¹⁴ Kırımlı, *age*, s. 68-69.

¹¹⁵ Kırımlı, *age*, s. 224-225.

Konya'nın Kulu ilçesine bağlı Ağılbaşı (Mandıra) köyü, 1860'ların başında Paşa Dağı havalisine yerleştirilen Nogay göçmenler tarafından kurulmuştur. Ahalinin çoğu Cetisan olduğundan dolayı, yöredeki diğer Nogay köyleri gibi Kıpçak bozkırları ile ilintili olmaları ihtimal dahilindedir. Aynı zamanda 1909 yılında köye, Sivas'ın Şarkışla ilçesinin Ahmetli köyünden Yetişkul koluna ve Aytamğa kabilesine mensup Nogaylar da göçmüştür ve bu Nogayların daha ziyade Dağıstan ile bozkır hattının sınır bölgesine yakın olan Stavropol bölgesinin Koçubey rayonunun Karamirzalı köyünden geldikleri bilinmektedir. Yani köyde hem Kuzey Kafkasya hem Karadeniz kuzeyi bozkırları bağlantısı bulunmaktadır. 60 hanelik ve 268 kişi nüfusa sahip köyde, 2007 yılı itibariyle 10 hane Nogay yaşamakta olup, köyün geri kalanı Ahıska muhaciri Türklerden, Erzurum'dan göçen birkaç aileden ve Kulu çevresinde meskûn Kürtlerden müteşekkildir. Ahıska muhaciri Türkler, köyde şu an çoğunluğu oluşturmaktadır¹¹⁶.

Konya'nın Tuzlukçu ilçesine bağlı Erdoğan köyü, Bulgaristan Türkleri, Bahçesaray kökenli Kırım Tatarları, çevre köylerden göçen yerli Türkmenler ve Nogaylardan müteşekkildir. 2009 yılı itibariyle 460 kişi (160 hane) olan köyün 60 hanesi, çoğunlukla Nogay olmakla birlikte Nogay ve Kırım Tatarlarının toplam nüfusunu teşkil etmektedir. Köyde bulunan 16 hane komşu köy ve kasabalardan gelen yerli Türkmenler dışında, köydeki hanelerin geri kalanı Bulgaristan Türkleriyle meskundur. 1860 yılında, içlerinde Bahçesaraylı bir Tatar grup ile birlikte araziye ulaşan Nogay muhacirler, Kırım Hanlığına ait topraklardan Kırım ve Kuban denizyolu üzerinden Anadolu topraklarına varmış ve Akşehir çevresine iskan edilmiştir. Nogaylar içinde çoğunluk Cemboyluk koluna mensup olmakla birlikte, evlilik ilişkisi sebebiyle yerleşen Yedisian koluna mensup Nogaylar da bulunmaktadır. Köy içinde bulunan kabilelerin içinde Ormanşıl ve Keneges boyları da mevcuttur. Eldeki verilerle, köyün Nogay ahalisi için, Kırım'a daha önceden yerleşmiş Nogaylar oldukları yönünde veyahut da Kırım'ın kuzey bozkırlarında bulunan Nogaylardan geldikleri yönünde tahminlerde bulunulabilir¹¹⁷.

¹¹⁶ Kırımlı, *age*, s. 485.

¹¹⁷ Kırımlı, *age*, s. 492-495.

Sivas'ın Kangal ilçesine bağlı Akpınar köyü, 2004 yılı itibariyle 20 hanede yaklaşık 100 kişiden ibarettir. Köyün 18 hanesini Nogaylar, 2 hanesini ise Kars'tan göçmüş Terekemeler oluşturmaktadır. Köyün yapısına bakıldığında, Ahmetli köyündeki sülalelerle ortak geçmiş görülebilmektedir. Ayrıca köyde Yetişkul koluna ait ailelerin olması, muhtemelen hem Şarkışla'nın Ahmetli köyünde hem de Kulu'nun Ağılbaşı köyünde olduğu gibi bu Yetişkul kökenli Nogayların da Stavropol bağlantılı olduğunu göstermektedir. Ancak köyde Kırıkkale'nin Dariözü köyünden yerleşimin olması, bu köyde Cemboyluk koluna mensup ailelerin de Dariözü köyü gibi Kırım'ın kuzey sınırı olan bozkır bölgelerinden gelmiş olabileceğini göstermektedir. Ayrıca köyün kurulduğu esnada Nogay ahalinin içinde Kırım Tatarı muhacirlerin de geldiğine dair ifadeler, köyün Stavropol bağlantısı kadar, Kırım kuzeyi ile de bağlantılı olabileceğini akla getirmektedir¹¹⁸.

Yukarıda belirttiğimiz, dört kategoriye ait Nogay ve Kırım Tatarı yerleşimlerin içine, elimizde yeterli veri olmadığı için şehir merkezlerinde mahalle halinde yaşayan Kırım Tatarları dahil edilmemiştir. Ayrıca bazı köylere münferit olarak bir veya birkaç hane ile yerleşen aileler de bu listede yer almamaktadır. Bu köylerin nüfus ve hane sayılarına bakılırken gerek yurtiçi gerek ise 1960'lar sonrası yurtdışı göç olguları göz önüne alınmalıdır. Zaten sadece Potapov'un bahsettiği ve Nogay coğrafyasının sadece Herson Yarımadası civarını baz alan 192360 kişinin göç ettiğine dair bilgiye bakılacak olursa ve bu göçmenlerin¹¹⁹ çoğunun Türkiye'ye göçmüş olması göz önüne alınırsa, bu nüfus bahsedilen tarihten yaklaşık 150 yıl sonra çok daha fazla olmalıdır. Burada bu köy listelerini vermemizdeki amaçlar şunlardır. İlk olarak, doğrudan ya da dolaylı olarak Kuzey Karadeniz'in kuzeyinden göçtüğünü tespit edebildiğimiz köylerin Türkiye içinde muazzam bir yayılım alanı olduğunu, bu köylerin içinden makalemizin esas odak noktası olan Bucak ve Akkerman havalisine dair hatıraların bulunduğu köylerin tespit edilebildiğini göstermektir. İkinci olarak, şayet maksat bu makalenin birincil amacında olduğu gibi bu belirli alandan göçen Nogay ve Tatar nüfusu değil de Türkiye'ye göçen genel Nogay ahaliyi tespit

¹¹⁸ Kırımlı, *age*, s. 577-578.

¹¹⁹ Kuban'a zorunlu iskân sonrasında Kafkasya'da kalanlar ve Romanya bölgesinde kalan Tatar-Nogay nüfusu haricinde.

etmek ise hem Kırım, hem de Kafkasya'yı içine alacak, göç yolları hesaba katıldığında ise Astrahan, Batı Kazakistan, İdil-Ural ve Dağıstan gibi çok daha farklı coğrafyaları irdelemek gerektiğini göstermektedir. Nogayların tarihi yayılım alanı, günümüz arazilerine bakılacak olursa en Batı'da Moldova hattından başlayıp, en kuzeyde İdil-Ural ve Astrahan bölgesine, en güneydoğuda Dağıstan bölgesine, en uç doğuda ise günümüz Batı Kazakistan arazilerine kadar uzanmaktadır. Bu konu daha çok irdelendiğinde ise, hep bahsettiğimiz Kırım Tatarı-Nogay-Kazak-Karakalpak bağlantısının önemi ve güçlülüğü görünmektedir

Köy Bilgileri ve Etnogenez İlişkisi

Hakan Kırımlı'nın çalışması, özellikle Kırım Tatar ve Nogay kavramlarının günlük yaşamdaki karşılığı ve algısını anlamak konusunda önemlidir. Örneklerde görüldüğü üzere, Kırım Tatarları da Nogaylar da günümüz Kazak bozkırında yaşayan Nayman, Argın gibi boy adlarını Anadolu'ya kadar getirmiş ve yaşatmıştır. Aynı zamanda görüldüğü üzere Kırım'da yaşamış olan, Kırım Tatarları ile kültürel olarak yaklaşmış olan Nogaylar çoğu açıdan Kırım Tatar'ı olarak sayılırken, daha bozkır bölgesinde kalmış ve Kırım Yarımadası etrafına gelişi nazaran geç tarihlerde olan Nogaylar, Nogay adıyla ayrı bir şekilde belirtilmiştir. Bu geçişkenliğin bulunması, Kırım Tatar ve Nogay etnik kavramlarının ilişkisinin ne yerleşiklik ve göçerlik ayrımı ile, ne Altın Orda/Kırım Hanlığı ve Nogay Orda'sı arasındaki siyasi tercih farkıyla açıklanabilecek kadar basit olduğunu göstermektedir. Mesele basittir. Daha erken göç eden ve Kırım Hanlığının kültür dairesine daha erken giren, aynı soydan Türk kabileleri Kırım Tatar'ı (Çöl Tatarı) sayılırken, daha geç göç edenler Nogay kategorisine dahil olmuştur. Kırım Tatar kimliğinin Kırım Hanlığı ile, Nogay isminin ise ana akım tezlere göre Nogay Han ile bağlantısı bilirse de bu etnik unsurların teşekkülü daha ziyade kimin daha erken ve daha geç Kırım ve civar havaliye geldiğine göre tespit edilmektedir. Ancak başta belirttiğimiz gibi, Kırım siyasi sınırları ve yerleşik-göçer farkı tamamen olmasa da belirleyicidir. Mesela Osmanlı ve Kırım Hanlığı yönetimindeki Akkerman'dan göçenlerin kiminin Tatar, kiminin ise Nogay olarak anılması, Tatar denenlerin yerleşik hayata daha erken,

Nogay denenlerin ise daha geç geçtiğine delalet olabilir. Ayrıca Akkerman'ın da içinde olduğu Bucak bölgesinin Nogaylarının Kırım Hanlığı için isyankâr ve kontrolü güç bir unsur olması da bu konuda siyasi faktörün etkisini göstermektedir. Bu duruma, Bursa'daki Ortaköy (Makri) köyü ve Sakarya'daki Arifiye köyleri örnek teşkil etmektedir. Aynı zamanda Denizli'ye bağlı Beyköy köyündeki Kırım Tatar ahalisinin Kuban bağlantılı, Nogay dil özellikleri taşıyan "Yüzükçülerden" olması ancak Kırım'a erken bir dönemde göç etmiş buldukları için Kırım Tatarı olarak anılmaları, keza Konya'daki Süleymaniye ve Fethiye köyleri örnekleri de, Kırım'a uzun süre önce göç etmiş olan Nogay'ın artık Tatar sayıldığı meselesini göstermektedir. Mesele, aynı etnogenez sürecine sahip, günümüz Kazakistan'ında var olan boylardan türeyen Nogaylar ile Kırım Çöl Tatarlarının, coğrafi, tarihsel, siyasi ve sosyolojik sebeplerle farklı isimlerle anılmasından ibarettir. Her ne kadar bu konu bir değil birden fazla faktöre bağlı olsa da varılan sonuç bellidir. Kırım Tatarları ile Nogaylar birbirinden farklı halklar değil, birbirine bitişken, geçişkenlik ve süreklilik arz eden, kökteş halklardır.

Demografik Durumun Özeti

Türkiye'ye göçen nüfusu demografik olarak incelemenin daha sağlıklı yolu, özellikle Osmanlı dönemi Nogay iskanlarına bakmaktır. Mesela 1853-1856 Kırım Harbi sonrasında, Bucak bölgesinin ve Nogayların geçici iskan alanı olan Dobruca'nın da dahil olduğu, Romanya-Moldova arasında kalan Besarabya'dan göç eden Kırım muhacirleri ve Nogayların nüfusunun 180.000 kişi olduğu görülmektedir¹²⁰. Bu sayı, tahminimizce Potapov'un Herson yarımadası için bahsettiği orandan farklı bir nüfus hareketini temsil etmektedir zira, Potapov daha ziyade "doğrudan bir göç"ten dem vurmaktayken, burada hali hazırda Dobruca havalisine yerleşmiş Tatar ve Nogay nüfus ele alınmaktadır. Bu iki sayısal veri bile, göçün ne kadar büyük boyutta olduğunu gözler önüne sermektedir. Osmanlı topraklarına 1859-1866 tarihleri arasında Kırım ve Kafkasya'dan 700.000 kişinin geldiğini, buna 1/3'lük ölüm de eklendiğinde 1.000.000'dan fazla kişinin göç edildiği, Ahmet Cevat Eren gibi araştırmacıların verilerinde ortaya konmaktadır. Rafik Safarov

¹²⁰ Galip Çağ, "19. Yüzyılda Çerkes ve Nogay Göçmenlerin Anadolu'da İskânı ve Çankırı Örneği" *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3(2008), s. 134.

Firuzoğlu, bu sayıyı 647.044 kişi olarak vermektedir. Ona göre bunların 70.000'ini Nogaylar oluşturmaktadır. Ethem Feyzi Gözaydın da 1859–1864 yılları arasında Kırım Türkleri ile göç eden Çerkezlerin ve Nogay Türklerinin sayısının 700–800 bin civarında olduğunu, bunların 180.000'ini de Nogayların oluşturduğunu belirtmektedir¹²¹. (Bayraktar, 2008: 49-50) Kemal Karpat ise, 1860 itibarıyla Rusya Çarlığı bölgesinden 46.000 ile 50.000 kişi arasında Nogay'ın, bölgedeki ağır vergi şartlarından dolayı zorla göç ettirildiğini belirtmektedir¹²². Yerel iskanlar konusunda en kapsamlı araştırmalardan biri, Derya Derin Paşaoğlu'nun *Nogaylar, Nogay Göçleri ve Türkiye'deki İskânları* başlıklı doktora tezidir. 1860'lı yıllardaki iskanları temel alan rakamlara göre, Adana'da 23714 kişi iskân edilmiş, 360 kişi ise ilk iskân bölgesini beğenmeyerek geri dönmüştür. Dolayısıyla Adana yöresinde iskân edilen Nogay sayısı net olarak 23354 kişidir. İç-il yani Mersin bölgesine 669 hanelik nüfus iskân edilmiştir. Çiçekdağı, Kırşehir, Paşadağı (Şereflikoçhisar ve Kulu bu bölgeye dahil), Malya Çölü, başta olmak üzere Nevşehir, Akşehir ve Ilgın bölgelerini içine alan Konya yöresine iskân edilen Nogaylar, net rakamlar ile 13659 kişidir. Bozok, Kayseri, Ankara ve Kengari (Çankırı) sancaklarından oluşan Bozok eyaletine iskân edilen Nogayların sayısı ise kesin olarak 3881 kişidir. Bursa, Karahisar, Kütahya, Bilecik, Erdek, Biga, Karasi, Ayvalık sancaklarından oluşan Hüdavendigâr eyaletine ise, kesin nüfus olarak 949 kişi iskân edilmiştir. Edirne, Dört şehir livası "Çatalca, Büyük Çekmece, Küçük Çekmece, Terkoz", Tekirdağ, Gelibolu, Filibe, İslimiye bölgelerinden oluşan Edirne Eyaletine ise 315 kesin nüfus iskân edilmiştir. Ancak sadece hane sayısı verilip nüfusu verilmeyen haneler üzerinden tahminde bulunacak olursa, bu sayı 1045 kişiye ulaşmaktadır. Sivas, Amasya, Divriği ve Yenili sancaklarından oluşan Sivas Eyaletine ise, net nüfus sayıları ile tahmini hane nüfusları üzerinden çıkarılabilecek rakam ile, 960 kişilik nüfusa ulaşabilmektedir. Kastamonu, Kocaeli, Bolu, Sinop, Viranşehir sancaklarından oluşan Kastamonu Eyaleti, Kastamonu'ya 883 kişilik, Bolu'ya ise 1359 kişilik Nogay iskanı almıştır. Urfa eyaletine gelince, Urfa eyaletinde iskân olan hane sayısı hesaplandığında, Urfa'da 800 kişi iskân edilmiştir. Sonuç olarak, çalışmada Türkiye'ye göç eden Nogay nüfusunun toplamda verildiği

¹²¹ Hilmi Bayraktar, "Kırım Savaşı Sonrası Adana Eyaleti'ne Yapılan Nogay Göç ve İskânları (1859-1861)". *Bilgi-Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 45(2008), s. 49-50.

¹²² Laçiner, *age*, s. 6.

tabloya göre, sadece 1860lı yıllarda iskân edilen toplam nüfus kesin olarak 55620 iken, nüfus sayısı verilmeyen haneler de hesaplanıp eklendiğinde tahmini olarak ise 64892 sayısına ulaşmaktadır.¹²³ Elbette bu rakam üzerinden bir çıkarım yapmadan önce, bu Nogayların kimisinin bulunduğu vilayeti beğenmeyerek başka bölgelere doğru göç ettiklerini, salgın hastalıklar yüzünden ölen Nogayları, köleşmek yerine direkt şehir merkezine yerleşen ahalinin varlığını hesaba katmak gerekmez. Tüm demografik veriler göstermektedir ki, Osmanlı arazisine dalga dalga göçen Nogayların mühim bir kısmı, bahsettiğimiz Bucak, Yedisan ve Cemboyluk arazisi gibi "Kıpçak Bozkırının Kayıp Batı Ucu"nun bakiyeleridir. Ayrıca 1783'de Kuban boylarında gerçekleşen Suvorov kıyımında 30000 kişinin katledildiği ve daha çok erken bir dönemde, 1711'de Ruslar tarafından Nogaylara yönelik kıyımların başladığı göz önüne alınırsa, bahsettiğimiz bölgede de Nogay nüfusunun ortadan kalkmasında sadece göç değil, katliam unsurunun da yer tuttuğunu belirtmek gerekir^{124 125}.

Bölgenin Tatarsızlaştırılması/Nogaysızlaştırılması konusunda başka bir mesele de bölgeden Tatarlar ile Nogaylar göç ettikçe Rus Çarlığının iskân ettiği nüfustur. 1762-1914 yılları arasında Kırım'a, Step'e ve Kafkasya'ya iskân edilen Yunan, Ermeni, Bulgar ve Moldovan nüfusun sayısı 600.000'i geçmektedir. Aynı zamanda Kıpçak bozkır bölgesini *Novorossiya* adıyla bir koloni bölgesine çeviren Rusya, bu bölgeye 3,3 milyon Rus-Slav göçmen iskân etmiştir¹²⁶. Buna örnek olarak, o bölgeye iskân edilen Rumlardan bir araştırmacı olan Nikolay Afanasyeviç Kalmakan'ın çalışmasını örnek gösterebiliriz. Kalmakan, bölgedeki Rumların tarihini yazdığı kitabın başında, kendilerinin iskanından önce Odessa kırsalında bulunan eski adıyla Acalık, yeni adıyla Maliy Buyalık yâni Küçük Buyalık köyünün Yedisan kolundan Nogaylarca meskûn olduğunu belirtiyor¹²⁷. Ayrıca, eski adıyla Hacıbey olan Odessa başta olmak üzere Kuzey Karadeniz havalisinde bulunan eski Nogay ve Tatar

¹²³ Paşaoğlu, *age*, s. 301-348.

¹²⁴ Sevinç Aliyeva. ve Ali Asker. "Nogay Kıyımı Rusya İmparatorluğunun Nogayları İmha Eylemi ve Günümüzdeki Yankıları," *Uluslararası Suçlar ve Tarih*, 13(2012), s. 39-54.

¹²⁵ Çağ, *age*, s. 133-134.

¹²⁶ Paşaoğlu, *age*, 119.

¹²⁷ Nikolay Afanas'yeviç Kalmakan, *Malobuyalıklıkiye greki 200 let na Odesşçine*. Odessa, 2002, s. 9.

arazilerine, Rus ordusu Balkanlara girdiğinde kendisine destek olan Rum, Bulgar, Sırp, Hırvat, Moldovan/Rumen/Ulah ahalinin bu bölgeye bir mükafat olarak yerleştirildiğini belirtiyor¹²⁸. Dolayısıyla, Rusya'nın bölgedeki işgal ve zorunlu göç/etnik temizlik hareketlerini kolonizasyon takip etmiş, böylece Kıpçak bozkırının batı ucu zamanla günümüzdeki hâlini almıştır.

Sonuç

Konargöçer muhtelif kavimlerin göç ve yerleşim alanı olan *Büyük Bozkır*, *Avrasya Bozkırı* veyahut *İç Avrasya* bölgesinin en batıdaki uçlarından biri olan, aynı zamanda daha sonra *Kıpçak Bozkırı* hâline gelen bölgede dilsel, kültürel ve etnogenetik devamlılığın var olduğunun en büyük kanıtı, Kırım Tatarları ile Nogaylar arasındaki geçişkenlik ve Nogay-Kırım Tatar ikilisinin Kazak ve Karakalpak halklarıyla arz ettiği sürekliliktir. Kırım Tatar ve Nogay halkları da özellikle Kırım kuzeyi bozkırlarında yaşayan Nogaylar ve Kırım'ın kuzey bozkır kısmında yaşayan Çöl Tatarları temelinde bakıldığında, kimi zaman yaşam tarzı, kimi zaman siyasi mensubiyet, genellikle ise bölgeye geç veyahut erken göç tarihi faktörü gibi konular sebebiyle farklı kategoride anılan, nihayetinde ise ortak kökenden gelen halklardır ve bu iki halk da Avrasya Bozkırındaki devasa etnik süreklilik zincirinin halkalarındandır, Nogay ile Kırım Tatarı arasındaki fark, Anadolu'da sosyo-kültürel faktörler ve siyasi aidiyet temelindeki Manav, Yörük, Türkmen, Türk gibi isimlendirme ve lakaplardan pek farklı değildir zira bütün bu gruplar aynı etnik kökenden gelmektedir. Ancak Kıpçak Bozkırındaki bu süreklilik, 18. yy'da başlayan Rus istilası ve 19. yy'da ayyuka çıkan zorunlu göç (etnik temizlik) sonucunda kesintiye uğramıştır. Tarihi Yedisan bozkırı, Bucak arazisi, Cemboyluklarla meskûn Herson bölgesi gibi alanlara *Deşt-i Kıpçak'ın Kayıp Batı Ucu* dememizin sebebi şudur ki, buradaki durum Türk tarihinin ve dünya tarihinin çoğundaki sürgünlere ve etnik temizliklere benzememektedir. Misal 1944'te sürülen Kırım Tatarları, Karaçay-Malkarlar ve Ahıskalılar memleketlerine döndüklerinde, yine aynı köylerle, yine atalarının bıraktığı kültürle karşılaşma şansına sahipler idi. Ancak Nogay bozkırı tamamen hüviyetinden kopmuş, 18. ve

¹²⁸ Nikolay Afanas'yeviç Kalmakan, *Malobuyalıkskiye greki 200 let na Odesşçine III tom*, Odessa, 2013, s. 23.

19. yüzyıllarda demografik ve kültürel olarak tamamen değiştirilmiştir. Bu durum ayrıca bu bozkır arazisindeki etnik sürekliliği kesintiye uğratmış, Bucak'tan Kafkasya'ya, İdil-Ural'dan Karadeniz'e kadar var olan Nogay denizi, yerini günümüz Dağıstan'ında ve muhtelif Kafkasya özerk cumhuriyetlerinde var olan Nogay grupları gibi "irili ufaklı göllere" bırakmıştır. Her ne kadar Nogayların atalarının var olduğu bozkırlar günümüzde "kayıp" durumda olsa da Nogayların ve Kırım Tatarlarının makale boyunca bahsettiğimiz "süreklilikleri" bakidir. Özellikle geniş bir coğrafyada yaşayan Türk halkları arasında var olan muhteşem sürekliliğin "bağlantı noktaları" olmaları dolayısıyla, bu halkların kültürleri, dilleri ve tarihleri Türkoloji tarihindeki en büyük hazinedir.

Kaynakça

Ahincanov, Sercan. M., *Türk Halklarının Katalizör Boyu: Kıpçaklar*, (Çeviren: Kürşat Yıldırım), İstanbul: Selenge, 2014

Aksoy, Erdal. "GÜNÜMÜZ KIRIKKALE KARAKEÇİLİ YÖRÜKLERİNİN AŞİRET YAPISI", *Türkiyat Araştırmaları*, 1(2014), s. 165-177.

Aliyeva, S. ve A. ASKER. "Nogay Kıyımı Rusya İmparatorluğunun Nogayları İmha Eylemi ve Günümüzdeki Yankıları," *Uluslararası Suçlar ve Tarih*, S: 13, s. 39-54, 2012.

Ammon, Ulrich, *Sociolinguistics: An International Handbook of the Science of Language and Society*. Berlin: deGruyter, 2004.

Anthony, David. W, "Archaeology, Genetics, and Language in the Steppes: A Comment on Bomhard". *The Journal of Indo-European Studies*, 47/1-2 (2019), s. 1-19.

Artamonov, Mihail İllarionoviç. *Hazar Tarihi: Türkler, Yahudiler, Ruslar*. (Çeviren: D. Ahsen Batur), İstanbul: Selenge. 2008.

Ateş, Özlem. *Paşadağı Bölgesi Nogay Ağızı: Metin, Ses Bilgisi Özellikleri ve Türkiye Türkçesinin Etkileri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Konya, 2004.

Başer, Alper, *Bucak Tatarları (1550-1700)* Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Afyonkarahisar 2010.

Başer, Alper, (2011) "Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Nogaylar" *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XI/2 (2011), s. 117-128.

Bayraktar, Hilmi, "Kırım Savaşı Sonrası Adana Eyaleti'ne Yapılan Nogay Göç ve İskânları (1859-1861)". *Bilig-Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S:45(2008), s. 45-72.

Chapman J. ve G. BISSERKA, "The Origins of Trypillia Megasites.", *Frontiers in Digital Humanities*, 6/10 (2019). <https://doi.org/10.3389/fdigh.2019.00010>

Csató, Eva Agnes, JOHANSON, Lars. *The Turkic Languages*. Londra: Routledge, 1998.

Çağ, Galip, "19. Yüzyılda Çerkes ve Nogay Göçmenlerin Anadolu'da İskânı ve Çankırı Örneği" *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 3/2 (2013), s. 132-142.

Diamond, Jared, (2001), "Deaths of Languages", *Natural History*, 110/1 (2001), s. 20-25.

Doğan, Oğuz, *Kazak, Nogay ve Kırım Çöl Türkçesindeki Atasözleri ve Bunların Şive ve Ağız Yönünden Değerlendirilmesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1997.

Doğan, Oğuz, *Kazak Türkçesi Fonetigi*. İstanbul: İleri Yayınları, 2015.

Evirgen, Dilek ve Cengiz Evirgen, Polatlı Kırım Tatar Türkçesi Sözlüğü. Ankara: İsmail OTAR Tarih-Edebiyat ve Kültür Serisi, 2020.

Gacıyeva, Sakinat Şihamedovna, *Oçerki İstorii Sem'i i Braka u Nogaytsev: XIX – načalo XX v. Moskova: İzdatel'stvo "Nauka", 1979.*

Gimbutas, Marija, "Primary and Secondary Homeland of the Indo-Europeans: comments on Gamkrelidze–Ivanov articles", *Journal of Indo-European Studies*, 13/1&2(1985), s. 185-202.

Gumilev, Lev Nikolayeviç, *Hunlar*. (Çeviren: D. Ahsen Batur), İstanbul: Selenge, 2002.

Hammond, Nicholas Geoffrey Lemprière, *A History of Greece to 322 BC*. Londra: Clarendon, 1959.

Laşkov, Fyodor Fyodoroviç, "O kameral'nom opisaniı Krıma, 1784" *ITUAK* no: 22, 1887.

Immel, A. VE T. Stanislav, "Gene-flow from steppe individuals into Cucuteni-Trypillia associated populations indicates long-standing contacts and gradual admixture". *Sci Rep*, S: 10, no: 4253, 2020. <https://doi.org/10.1038/s41598-020-61190-0>

Jagerskiold, Stig. *Mannerheim, Marshal of Finland*. Londra: Hurst & Co, 1986.

Kahraman, Seyit Ali. *Günümüz Türkçesi ile Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Eğri-Hatvan-Yanık-Viyana-Çanad-Eflak-Boğdan-Bükreş-Ukrayna-Kırım-Bahçesaray-Çerkezistan-Dağistan-Ejderhan-Kalmukistan-Saray-Moskova*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. 2017.

Kalkan, Mustafa, *Kırgızlar ve Kazaklar*. İstanbul: Selenge Yayınları. 2006.

Kalmakan, Nikolay Afanas'yeviç, *Malobuyalıksiye greki 200 let na Odesşçine*. Odessa: Druk. 2002.

Kalmakan, Nikolay Afanas'yeviç, *Malobuyaliksiye greki 200 let na Odesşçine III tom*, Odessa: Atlant. 2013.

Karatay, Osman. *İlk Oğuzlar*, (Hazırlayan: Umut Üren), İstanbul: Ötüken. 2017.

Kılıç, Filiz, *Aral-Hazar Grubu Kıpçak Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara. 1997.

Kırımlı, Hakan, *Türkiye'deki Kırım Tatar ve Nogay Köy Yerleşimleri*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları. 2012.

Korkmaz, Asım, *Kuman-Kıpçaklar: Orta Çağ Doğu Avrupası'nın Güçlü Cengâverleri*, İstanbul: Ötüken. 2019.

Laçiner, Akın, *Lehçeler Arası Temas Açısından Polatlı ve Çevresinde Yaşayan Kırım Tatar Türkleri*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2019.

İsin, Amantay, *Kazahskoe Hantsvo i Nogayskaya Orda vo vtoroy polovine XV-XVI v. Semipalatinsk: Tengri*, 2012.

Magocsi, Paul Robert, *The Blessed Land: Crimea and Crimean Tatars*, Toronto: University of Toronto Press, 2014.

Morgunova, A., & K. Olga. "Chronology and Periodization of the Pit-Grave Culture in the Area Between the Volga and Ural Rivers Based on 14C Dating and Paleopedological Research." *Radiocarbon*. 55(2013), s.2–3.

Nandris, John. "The Dacian Iron Age – A Comment in a European Context". *Archaeologia Austriaca* (Festschrift für Richard Pittioni zum siebzigsten Geburtstag ed.) 13(1976). s: 13-14.

Novák, Lubomir *Problem of Archaism and Innovation in the Eastern Iranian Languages*. Karşılaştırmalı Hint-Avrupa Dilbilimi Fakültesi, Prag Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Prag, 2013.

Orhan, Fatma. *Nogay Türkleri ile ilgili Sosyolojik bir Araştırma*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimsel Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta, 2018.

Paşaoğlu, Derya Derin. *Nogaylar, Nogay Göçleri ve Türkiyede İskânları*, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2009.

Pekacar, Çetin. *Türkiye Kumukları Ağzı: Ses ve Şekil Bilgisi*, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gazi Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1987.

Prohorov, Aleksandr Mihailoviç, "İzyum", *Sovetskiy Entsiklopedçskiy Slovar'* (Ed. A. M. Prohorov), Moskova: Sovetskaya Entsiklopediya, 1986.

Potapov, Nikolay Aleksandroviç. *Türk Halklarının Etnik Yapısı*. (Çeviren: D. Ahsen Batur), İstanbul: Selenge, 2014.

Sereda, Oleksandr, *XVIII. Yüzyıl Osmanlı Belgeleri Işığında Osmanlı-Ukrayna Bozkır Serhatti*. Odessa: Astroprint, 2015.

Seyhan, Şemsettin, *Kırım'dan Bursa'ya Göç Eden Muhacirler ve Yerleşme Problemleri (1853-1914)* Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Marmara Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2014.

Tassi, Francesca ve çalışma arkadaşları, "Genome diversity in the Neolithic Globular Amphorae culture and the spread of Indo-European languages." *Proceedings Biological sciences*, 284/1867(2017). doi:10.1098/rspb.2017.1540

The Editors of Encyclopaedia Britannica, "Sarmatian", *Encyclopædia Britannica*, 2018. <https://www.britannica.com/topic/Sarmatian>

Yarovaya, Aleksandrovna Elena, *Geral'dika genuezkogo Krıma*. St. Petersburg: İzdatel'stvo Gosudarstvennogo Ermitaja, 2010.

Yılmaz, Harun S. *Rusya'da Devlet Merkezli Sistem ve Bürokrasi*. İstanbul: Versus, 2006.

Znolko, Oleksandr Pavloviç, *Mifi Kyïvskoy Zemli ta Podii Starodavni: naukovo-populiarni statti, rozvidki*. Kiev: Vyd-vo TSK LKSMU "Molod", 1989.

Elektronik Kaynaklar

<https://nisanyanmap.com/>

EKLER

Ek 1: Polonya ile Kırım-Osmanlı Sınır Haritasının Batı Ucu, 1772.

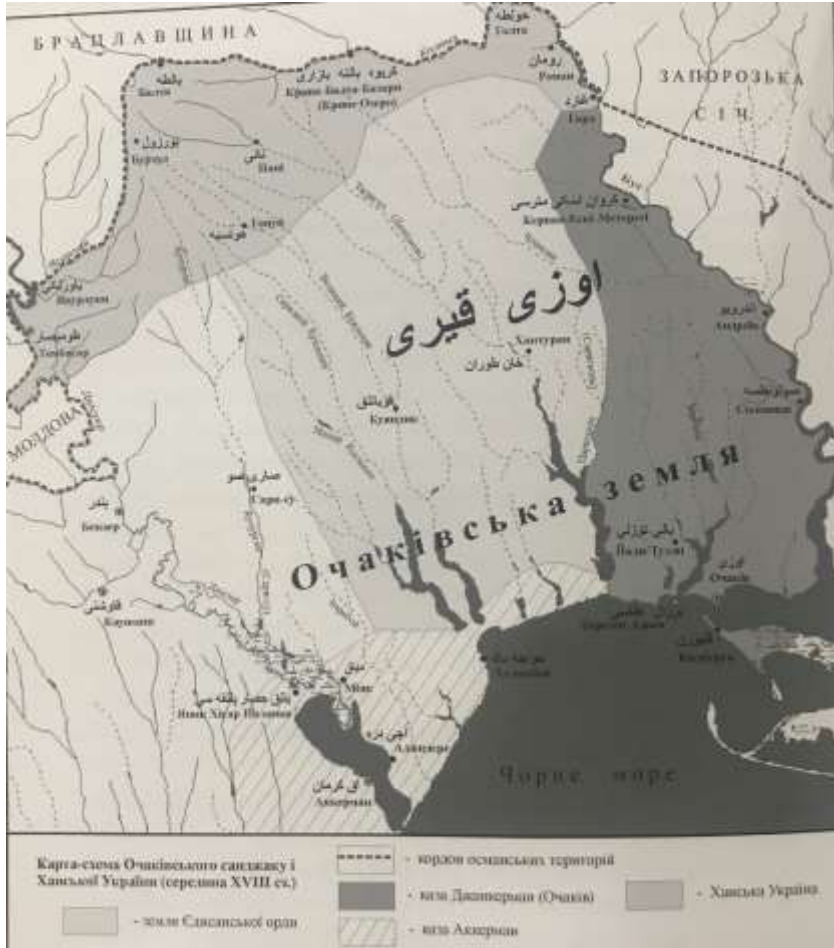
Ek 2: Polonya ile Kırım-Osmanlı Sınır Haritasının kuzey tarafı, 1772.

Ek 3: Polonya ile Kırım-Osmanlı Sınır Haritasının Doğu Ucu, 1772.

Ek 4: Akkerman, Kazubi (Hacıbey) ve Özi (Oçakiv) gibi önemli merkezlerin bulunduğu Özi kıyı deltası haritası, 1648.

Ek 5: Özi boylarının XVIII. yüzyıldaki siyasi durumunu gösteren harita. Güneydeki çizgili alan, Bucak/Akkerman havalisini, ortadaki alan Yedisan Nogay Ordasının bulunduğu yeri, doğudaki koyu alan Cankerman/Özi kazasını, kuzeydeki alan ise “Hanlık Ukrayna”sını göstermektedir.

Ek 6: Kırım Hanlığında 16. yüzyılda bulunan beylikler ve diğer siyasi oluşumlar. Güney sahil kesiminin büyük bir kısmını doğrudan Osmanlı Devleti topraklarının kapladığı bu haritada, Kırım Hanlığına bağlı beyliklerden özellikle Kıpçak, Mangıt, Argın etnonimlerine sahip olanları, bahsettiğimiz boy yapısıyla ve köylerin günümüzdeki toponimleriyle uyuşturmaktadır.

Araştırma Makalesi

**Kırım Hanlığı'nda Muhalefet: Mehmed Geray ve Şahin Geray
Kardeşlerin İsyanı**

Alp Atakan Eryılmaz*

(ORCID ID: 0000-0001-9576-9602)

Makale Gönderim Tarihi

07.08.2020

Makale Kabul Tarihi

18.12.2020

Öz

15. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı himayesi altına giren Kırım Hanlığı, sahip olduğu tarihî miras ve dinî kimliği dolayısıyla, Osmanlılara tabi diğer prensliklerden her zaman daha farklı ve ayrıcalıklı bir konumda yer almıştır. Kırım Hanları, Osmanlı Sultan'ına çoğu zaman sadık olmakla beraber, bazen de muhalif bir tutum sergilemişlerdir. Bu muhalefet ise en şiddetli biçimde 17. yüzyılın ilk çeyreğinde meydana gelmiştir. Mehmed Geray ve Şahin Geray kardeşler 1624 senesinde Canıbek Geray lehine tahttan indirilmek istenmiş, ancak kardeşler bu değişikliği kabul etmemiş ve himayesi altında oldukları Osmanlılar ile savaşarak Osmanlıların Kırım'daki kalelerinden biri olan Kefe'yi kuşatmışlardır. 1624-1628 yılları arasında hüküm süren Mehmed ve Şahin Geray kardeşlerin hâkimiyet dönemi Osmanlılara karşı en sert muhalefetin sergilendiği dönem olması itibariyle son derece önemlidir. Dönemin Osmanlı kroniklerine ve yabancı elçilerin mektuplarına da konu olmuş olan hadiseler Kırım Hanlarının Osmanlılara bakış açısını yansıtan güzide bir örnektir. İşbu makalede kardeşleri isyana götüren süreç, isyan ve kuşatma olayları ve son olarak da Mehmed ve Şahin Geray kardeşlerin sonları anlatılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kırım Hanlığı, Osmanlı Devleti, Geraylar, Kefe, İsyan, Tatarlar.

Opposition in Crimean Khanate: Insurrection of Mehmed Geray and Şahin Geray Brothers

Abstract

The Crimean Khanate, which came under the auspices of the Ottoman in the last quarter of the 15th century, has always been in a different and privileged position than the other princes under the Ottomans due to its

* Doktora Öğrencisi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiye, aaeryilmaz26@gmail.com.

historical heritage and religious identity. Although, Crimean Khans were mostly loyal to the Ottoman Sultan, they sometimes acted an opposing attitude. This opposition occurred most severely in the first quarter of the 17th century. The brothers Mehmed Geray and Şahin Geray were asked to be dethroned in favor of Canıbek Geray in 1624, but the brothers did not accept this change and fought the Ottomans under their patronage and surrounded Kefe, one of the Ottoman strongholds in Crimea. The reign of the brothers Mehmed and Şahin Geray, who ruled between 1624 and 1628, is extremely important as it is the period of the harshest opposition to the Ottomans. The events, which were also reflected in the Ottoman chronicles of the period and the reports of foreign ambassadors, are explained in every detail. In this article, the process that brought the brothers into rebellion, the events of rebellion and siege and finally the endings of the brothers Mehmed and Şahin Geray are explained.

Keywords: Crimean Khanate, Ottoman Empire, Gerays, Caffa, Rebellion, Tatars

Giriş

Kırım hanı Gazi Geray'ın 16 Zilkade 1016 (3 Mart 1608) tarihinde vefat etmesinin ardından Kırım beyleri onun yerine “babasının vasiyetidir” diyerek Toktamış Geray'ı han ilan etmişlerdir.¹ Osmanlı sultanının Kırım hanını atama hakkını elinde bulundurması sebebiyle bu işi resmiyete dökmek isteyen Kırım beyleri üç gün sonra Bâb-ı Âli'ye bir mektup göndererek yeni hanın tayininin kabul edilmesini talep etmişlerdir. Ancak Bâb-ı Âli, Toktamış Geray'ın yaşının henüz küçük olması sebebiyle onu han olarak atamamış ve yerine Devlet Geray'ın oğlu Selamet Geray han olarak atanmıştır. Selamet Geray han seçildikten sonra Mehmed Geray'ı kalgay ve onun kardeşi Şahin

¹ Seyyid Mehmed Rıza, Toktamış Geray'ın han ilan edilme merasiminin eski usullere göre yapıldığını ve dört Karaçi beyi olan Şirin, Barın, Selciut ve Mansur beylerinin Toktamış Geray'ı bir keçe üzerine oturtarak havaya kaldırdıklarını, ardından da tahtına oturttuklarını yazmaktadır, “*Toktamış Giray'ı bin on altı şevvali evahirinde resm-i kadimleri üzere nişande itdikleri kalıçe-i birişim-tar-ı ihtiramın çarkuşesinden erkan-ı devlet-i Kırım olan Şirin ve Barın ve Siciut ve Mansur kaba'ili ümerası ahz ve Tengillü Görünüş ta'bir olunan divan-hane-i mu'teber ü valataklarında inşad olunan serir-i şikeste-pay-ı saltanata vaz u nihad itdikden sonra...*” Yavuz Söylemez, *Es-seb'ü's-Seyyâr fî Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar (Tenkitli Metin Neşri, İnceleme)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2016, s. 179.

Geray'ı da nureddin olarak seçmiştir. Toktamış Geray hanlığının tasdik edilmediği haberini öğrendikten sonra kardeşi Sefer Geray ile birlikte canlarını kurtarmak amacıyla İstanbul'a gitmeyi uygun görmüşler ancak gidiş yolunda Kırım'a kara yoluyla gitmekte olan Mehmed Geray'a Akkirman tarafında rastlamışlar ve yapılan savaşta ikisi birden katledilmişlerdir.²

Mehmed Geray, Kırım'a kalgay olarak geldikten sonra yeni han Selamet Geray ile aralarında bir takım uyuşmazlıklar olması sebebiyle Kırım'da istenmeyen adam konumuna düşmüştür. Nitekim bir süre sonra Selamet Geray'ın kendisini ortadan kaldıracığını öğrenen Mehmed Geray kardeşi Şahin Geray ile birlikte isyana kalkışmış ancak bir-iki girişimden sonra başarısız olarak Kırım'ı terk etmek zorunda kalmışlardır. Mehmed Geray ve kardeşi Şahin Geray Kırım'dan ayrıldıktan sonra Akkirman civarında Ruslara yakın bir bölgede akınlardan elde ettikleri esirleri satarak geçinmişlerdir. Burada buldukları süre zarfında birçok Tatar da ganimet elde etme düşüncesiyle onlara katılmıştır. 1019 Rebiülevvel'inde (Mayıs/Haziran 1610) Selamet Geray'ın vefatı üzerine yerine han olarak atanan Canıbek Geray, bu iki kardeşin bölgedeki nüfuzunu kırmak ve ileri meydana gelebilecek muhtemel bir taht kavgasını önlemek amacıyla harekete geçmiştir. Canıbek Geray ile Mehmed Geray ve Şahin Geray arasında 1614 yılında gerçekleşen çarpışma, kardeşlerin mağlubiyetiyle sonuçlanmış ve kardeşler ayrı köylere kaçıp ayrılmak durumunda kalmışlardır.³

Rıdvan Paşazade ise yaşanan olayları Kırım ve Osmanlı tarihçilerinden daha farklı anlatmaktadır. Babası o dönemde Kefe valisi

² Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'îmâ (Ravzatü'l-Hüseyn Fî Hulâsati Ahbârî'l-Hâfîkayn)*, c. II, haz. Mehmet İpşirli, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2007, s. 341; *Es-seb'ü's-Seyyâr*, s. 180; V. D. Smirnov, *Osmanlı Dönemi Kırım Hanlığı*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2016, s. 295; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. III, I. Kısım, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2009, s. 171; Yücel Öztürk, *Özü'den Tuna'ya Kazaklar – 1*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2004, s. 369.

³ Naima, gerçekleşen çarpışmada kardeşlerden birinin bir köyde Kara İsmail'in evinde diğer kardeşin de başka bir köyde Yusuf Çavuş'un evinde saklandığını yazmaktadır. Ayrıca bu çarpışmada Mehmed ve Şahin Geray kardeşlerin üçüncü kardeşleri Çoban Geray'ın öldüğünü yazmaktadır, *Târih-i Na'îmâ*, s. 557; A. A. Novoselyskiy, *XVII. Yüzyılın Birinci Yarısında Moskova Devletinin Tatarlarla Mücadelesi*, trc. Kemal Ortaylı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011, s. 87.

olan Rıdvan Paşazade eserinde daha çok kardeşleri suçlayıcı bir tavır sergilemektedir. Onun aktardığı rivayete göre, Selamet Geray'ın ölümü üzerine Mehmed Geray ve Şahin Geray Taman civarından Bahçesaray'a gelerek kendilerini zorla han ve kalgay ilan ettirmişlerdir. Selamet Geray'ın hanlığı esnasında kalgay ve nureddin olan Canıbek ve Devlet Geray'ın ise iki kardeşin gelmesi üzerine Kefe'ye sığındıklarını söylemektedir. Canıbek Geray ve Devlet Geray'ın Kefe'ye gittiğini haber alan Mehmed ve Şahin Geray Kefe'ye gelerek Kefe Paşa'sından Canıbek ve Devlet Geray'ın kendilerine verilmesini aksi takdirde Kefe'yi harap ve yağma edeceklerini ilan etmişlerdir. Paşa verdiği cevapta kendilerini han kabul ettirmek istiyorlarsa Bâb-ı Âli'nin onayını almaları gerektiğini söylemiş ona karşılık Mehmed Geray ise şu cevabı vermiştir: *"Evvelâ Kırım Hanlığı için Asitane'ye mürâca'at eyle demişsin Memâlik-i Deşt-i Kıpçak'da Âli-i 'Osmân'ın ne 'alakası vardır ki mülâzemet eyleyem saniyen benim kılıcım üstüne kılıç mı vardır ki bana irsle intikal eyleyen saltanata cülûs için Âli-i 'Osman'dan i'ânet taleb eyleyem."* Bu esnada Kefe'den Bâb-ı Âli'ye bir mektup yazılmış ve Mehmed Geray ile Şahin Geray'ın hanlığı zorla ele geçirdiği bildirilmiştir. Ayrıca şayet hanlık Mehmed Geray'a tevcih edilirse bir savaşın gerçekleşmeyeceğini fakat asi bir yönetim sergileyeceği bildirilmiştir. Hanlığın Canıbek Geray'a verilmesi durumunda ise çok hizmetlerinin görüleceği ancak bunun için askere ihtiyaç olduğu söylenmiştir.⁴ 1019 (1610/1611) senesinde Canıbek Geray'ın hanlığa atandığını söyleyen Rıdvan Paşazade, Canıbek Geray ile Mehmed Geray ve Şahin Geray arasında İndal sahrasında gerçekleşen savaş sonrasında Mehmed Geray'ın Moskova kralına, Şahin Geray'ın da Acem tarafına gittiğini aktarmaktadır.⁵

Mehmed Geray bu yenilgi üzerine Osmanlı Devleti'ne sığınmanın kendisi için en iyi yol olduğuna karar vermiş ve 400 Tatar ile Rumeli'ye

⁴ 'Abdullah ibn Rıdvân, *Tevârih-i Deşt-i Kıpçak 'an Hıttâ-i Kırım veya Tevârih-i Tatar Hânân-ı Kadîm ve Ahvâl-i Deşt-i Kıpçak*, haz. M. Akif Erdoğan-Selçuk Uysal, Ege Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012, s. 29-34; Abd-Allâh b. Rıdvân Paşa, *Tevârih-i Deşt-i Kıpçak*, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Bağdat Köşkü, no. 289, vr. 11a-15b.

⁵ *Tevârih-i Deşt-i Kıpçak*, vr. 16a-18b.

gelerek sultandan af dilemesi üzerine affedilmiştir.⁶ Affedilen Mehmed Geray dönemin sadrazamı Nasuh Paşa ile iyi ilişkiler kurmuş ve Nasuh Paşa'dan “*Edirne’ye gel padişaha seni buluşturup han edeyin*” sözünü almıştır. Bu durumdan son derece mutlu olan Mehmed Geray hızlıca Edirne’ye gelerek padişahın av partisine katılmıştır. Av esnasında Sultan I. Ahmed’in şahinini bir kartalın üzerine yolladığından haberi olmayan Mehmed Geray aynı kartal üzerine kendi şahinini salmış ve yakalamıştır. Bu duruma sinirlenen Sultan Ahmed avını yakalayanın kim olduğunu öğrenmek için Mehmed Geray’ın bulunduğu mevkiye gelmiş ve onun geleceğinden haberi olmadığı için durumu sadrazama sormuştur. Sadrazam, Mehmed Geray’ı kendisinin davet ettiğini söylemişse de sadrazamın rakipleri onu gözden düşürmek maksadıyla amacının padişahı tahttan indirmek ve Mehmed Geray’ı tahta çıkarmak olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu sözlerden etkilenen Sultan Ahmed ise vakit kaybetmeden Mehmed Geray’ı Yedikule’ye hapsedirmiştir. Ardından kardeşinin de yakalanması emredilmiş ancak durumu haber olan Şahin Geray İran’a kaçarak kurtulmuştur.⁷

Bir süre Yedikule’de tutuklu bulunan Mehmed Geray Sultan II. Osman’ın tahta çıkışı esnasında bir yolunu bularak kaçmıştır.⁸ Mehmed Geray’ın yakalanması için arkasından hemen Hacı Subaşı denizden, İskender Paşa da karadan gönderilmiştir. Mehmed Geray’ın bir sahrada dinlendiği vakit bölge halkı ile aralarında bir çatışma meydana gelmiştir. İskender Paşa hızlıca bölgeye gelerek Mehmed Geray’ı

⁶ *Târih-i Na’îmâ*, s. 397; Kâtib Çelebi, *Fezleke [Osmanlı Tarihi (1000-1065/1591-1655)]*, Cilt I, haz. Zeynep Aycibin, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2016, s. 456; *Tevârîh-i Deşt-i Kıpçak*, vr. 20a.

⁷ *Târih-i Na’îmâ*, s. 416; Naima eserinin devamında ise av esnasında yaşanan olayı daha farklı anlatmaktadır. Anlattığına göre Sultan Ahmed av esnasında bir ceylanı kovalarken Mehmed Geray aniden çıkıp Sultan Ahmed’in kovaladığı ceylana bir ok atıp öldürür. Bu küstah durum padişaha güç gelir ve yanın bulunanların ok ceylanı değil de sizi vurmuş olsaydı sözlerinden etkilenerek Mehmed Geray’ı Yedikule’ye hapsedirir *Târih-i Na’îmâ*, s. 558; Topçular Kâtibi Abdülkâdir Efendi eserinde 1026 senesi (1617) olaylarını anlatırken Mehmed Geray’ın bazı suçları yüzünden azledildiğini ve Yedikule’ye gönderilerek yerine Canıbek Geray’ın atandığını yazmaktadır, Abdülkadir Efendi, *Topçular Kâtibi ‘Abdülkâdir (Kadrî) Efendi Tarihi*, haz. Ziya Yılmaz, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003, s. 664.

⁸ Sultan II. Osman’ın tahta çıkışı 1 Rebûlevvel 1027 (26 Şubat 1618) gününde gerçekleşmiştir. *Târih-i Na’îmâ*, s. 441; Smirnov aynı tarihi 28 Şubat 1617 vererek hataya düşmektedir, Smirnov, *a.g.e.*, s. 299.

yakalamış ve İstanbul'a getirmiş ve Mehmed Geray tekrardan Yedikule'ye hapsedilmiştir.⁹ Başarısız bir kaçış girişiminden ardından yakalanarak İstanbul'a getirilen ve Yedikule'ye hapsedilen Mehmed Geray kısa bir süre sonra da Rodos'a sürgüne gönderilmiştir.¹⁰

Osmanlı-İran savaşlarında Kırım Hanı Canıbek Geray'ın yetersiz bir yönetim sergilemesi suçuyla azledilmesinden sonra Mehmed Geray taraftarlarının da etkisiyle H. 1032 (M. 1623) tarihinde Kırım'a yeni han olarak atanmıştır.¹¹ Mehmed Geray'ın Kırım'a yeni han olarak atanmasında şüphesiz en büyük pay Naima'nın da çokça üzerinde durduğu Mere Hüseyin Paşa'nın idi. Daha önce kardeşi Mehmed Geray'ın Yedikule'ye hapsedildiğini duyan Şahin Geray İran'a kaçmıştı. Kardeşinin han olarak tayin edildiğini duyması üzerine İran Şah'ından izin alarak önce Trabzon'a ardından da Kırım'a gelerek kalgay olarak tayin edilmiştir.¹²

⁹ Naima, Mehmed Geray'ın kaçışı mevzusunu Hasan Beyzâde'den de aktarmaktadır. Hasan Beyzâde'nin aktardığına göre Mehmed Geray Yedikule'den bir yolunu bulup kaçtıktan sonra peşlerinden giden adamlar Pravadi'de ona yetiştiği zaman Mehmed Geray suya düşüp okları islanmış ve atılamaz duruma gelmişti. Ardından Mehmed Geray'ın yanına gelen Ganî-zâde Çuhadarı Lâle-zâde halkın etrafı kuşattığını ve teslim olması gerektiğini tavsiye etmiştir. Bu tavsiyeye uyan Mehmed Geray ardından İskender Paşa ile birlikte İstanbul'a gelmiştir, *Târih-i Na'îmâ*, s. 441-2, *Fezleke*, c. I, s. 507-8; Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, c. I, haz. Bekir Sıtkı Baysal, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, s. 339.

¹⁰ *Târih-i Na'îmâ*, s. 558; *Topçular Kâtibi*, s. 691; *Tevârîh-i Deşt-i Kıpçak*, vr. 20a; Öztürk, *a.g.e.*, s. 374.

¹¹ *Târih-i Na'îmâ*, s. 558; *Topçular Kâtibi*, s. 771; *Tevârîh-i Deşt-i Kıpçak*, vr. 20a; Mehmed Geray'ın han olarak Kırım'a gönderilmesinden sonra eski han Canıbek Geray Çirmen Sancağı has olarak verilerek Rodos'a hapse gönderilmiştir, Kâtib Çelebi, *Fezleke [Osmanlı Tarihi (1000-1065/1591-1655)]*, Cilt II, haz. Zeynep Aycibin, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2016, s. 580; Derya Derin, *Abdülqaffar Kırımî'nin Umdet'ül-Ahbar'ına (Umdet'üt-Tevarih) Göre Kırım Tarihi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2003, s. 361-2; Halîm Girây, *Gülbün-i Hânân (Kırım Tarihi)*, haz. İbrahim Gültekin, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2019, s. 94; Novoselyskiy Rus elçi raporlarından ulaştığı bilgilerle Mehmed Geray'ın 9 Mayıs tarihinde Kefe'ye ulaştığını, 15 Mayıs tarihinde de Bahçesaray'a gelerek aynı gün han ilan edildiğini yazmaktadır, Novoselyskiy, *a.g.e.*, s. 112; Victor Ostapchuk, *The Ottoman Black Sea Frontier and the Relations of the Porte with the Polish-Lithuanian Commonwealth and Muscovy, 1622-1628*, Harvard University, 1989, s. 49.

¹² Naima, Şahin Geray'ın İran'dan Kırım'a gidişi esnasında Şah Abbas ile aralarında geçen bir diyalogu da aktarmaktadır. Aktardığına göre Şah Abbas, Şahin Geray'ın gidişi

Mehmed Geray ve Şahin Geray çok uzun bir süredir ele geçirmenin hayalini kurdukları Kırım tahtına nihayet sahip olmuşlardı. Bu kazanımı elde edebilmek uğruna biri senelerce tutsak ve sürgün hayatı yaşamış diğeri de memleketinde uzaklarda firari olmuştu. Bu amaçla gücü ellerinde aldıkları andan itibaren iktidarlarını sağlamlaştırmak ve mümkün olduğu kadar ellerinde tutabilmek amacıyla yaptıkları ilk iş kendilerine muhalif olanları bertaraf etmek olmuştur. Mehmed Geray'ın ve Şahin Geray'ın mezalimine ilk uğrayan isim Gazi Geray zamanında Şahin Geray'ı yakalamak ile görevli olan Hacı Ahmed olmuştur. Şahin Geray, Hacı Ahmed'e "*beni niçin aradın*" diye sormuş, Hacı Ahmed cevabında "*hizmetkâr idim, dediklerini yaptım*" demesine rağmen kendisini kurtaramamış ve bedeni dört parçaya ayrılmıştır. Ardından da ikili kendisine muhalif olan birçok kişiyi öldürmüştür.¹³ Mehmed Geray ve Şahin Geray bu kovuşturması şiddetini arttırarak devam etmiş ve hatta nureddinlik makamı için tayin edilecek bir hanzâde bulunamamıştır. Bunun üzerine Kırım hanları sülalesinden olup olmadığı tartışmalı olan Çoban Geray neslinden Çoban Mustafa adında birisi Devlet Geray adı verilerek nureddin tayin edilmiştir.¹⁴ Naima, Kırım Hanlığı'nın kardeşlerin eline geçmesinden sonra kendilerine emredilen hizmetleri yerine getirmediklerini ve eski hanlar gibi töreye riayet etmediklerini şu cümlelerle açıklamaktadır: "*Mehmed Giray emr-i hükûmette müsâhele üzre olup ol diyârı sıyânet ve selef hanların töre ve âyinine ri'âyet edemeyip mağlûb-ı envâ'-ı keyfiyyât ve meşgul-i esnâf-ı muharremât olduğundan gayri karındaşı Şahin Giray mezburu idlâl edip, ikisi bir birine i'ânet ile kuvvet-i tâm bulup Tatar tâ'ifesini kabza-i tasarrufa getirip mahkûm ettikten sonra*

esnasında kendisine "*Eğer Osmanlı padişahı kendisini serdar tayin ederse İran'a gelir ve benim askerime kılıç çeker misin?*" diye sorması üzerine Şahin Geray "*Evet gelirim*" cevabını vermiştir. Ancak Naima bu olayın Mehmed Geray'ın han tayin edildiği 1623 tarihinde değil Sultan II. Osman'ın 1618 yılında tahta çıkışı esnasında gerçekleştiğini yazmaktadır. *Târih-i Na'îmâ*, s. 442; *Es-seb'ü's-Seyyâr*, s. 185; *Topçular Kâtibi*, s. 778; Kâtib Çelebi ise İran'dan Kırım'a gelen Şahin Geray'ın nüreddin olduğunu söylemektedir, *Fezleke*, c. II, s. 605; Novoselyskiy Şahin Geray'ın Kırım'a gelişi tarihini 9 Mayıs 1624 olarak vermektedir, Novoselyskiy *a.g.e.*, s. 116.

¹³ *Târih-i Na'îmâ*, s. 559.

¹⁴ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, s. 173; Hakan Kırımlı, "Kırım Hanlığı Tarihinde "Çoban Geraylar" Meselesi", *Belleten*, c. 84, S. 299, Nisan 2020, s. 246; Rıdvan Paşazade, Şahin Geray'ın İran'dan gelmesinden önce kalgaylık görevini Devlet Geray adlı verilen Çoban Geray'ın yaptığını söylemektedir, *Tevârîh-i Deşt-i Kıpçak*, vr. 20b-21a.

cülûs-ı hümâyûndan beri kendiye sipâriş olunan hizmetlerin birinde gereği gibi sa'y ü dikkat ve hânân-ı sâlife uslûbuna mütâba'at ve Devlet-i Osmâniyye rızâsına rağbet göstermeyip nahvet ü ru'ûnetleri gittikce ziyâde oldu."¹⁵

İşte bu şartlar altında Bâb-ı Âli'nin nefretini kazanan Mehmed Geray ve Şahin Geray itaatsizlikleri öne sürülerek Sultan IV. Murad'ın cülusu¹⁶ sonrasında azledilmiş ve han olarak tekrardan Canıbek Geray tayin edilmiştir.¹⁷ Azledilmelerinin temel gerekçesi ise Şahin Geray'ın, İran'dan Şah Abbas'ın izni ile ayrılıp Kırım'a kızılbaş askerlerinin refakatinde gelmesi idi. Ostapchuk, Şahin Geray'ın Kırım'a geleceğini Bâb-ı Âli'nin bir ay öncesinden bildiğini ve dolayısıyla onun daha Kırım'a ulaşmadan Canıbek Geray'ın han olarak atanması için hazırlıklara başladığını söylemektedir.¹⁸ Canıbek Geray'ı Kırım'a götürmek üzere dört kadırğa ile gelip tahta oturtması için Vezir Hasan Paşa serdar olarak tayin edilmiştir. Ayrıca yanında Kapıcıbaşı Mustafa Ağa ile kapı-ağasının kardeşi İbrahim Paşa da bulunmaktaydı. Bu birliğin Kırım'a gidişleri esnasında zorluk yaşamaması ve Canıbek Geray'ın sorunsuz bir şekilde Kırım tahtına oturtulması için Tatar beylerine mektup yazılarak yeni han olarak tayin edilen Canıbek

¹⁵ *Târih-i Na'îmâ*, s. 559; *Fezleke*, c. II, s. 605.

¹⁶ Sultan Murad'ın tahta çıkış tarihi 14 Zilkade 1032/9 Eylül 1623 Pazar günüdür.

¹⁷ Naima eserinde Mehmed Geray ve Şahin Geray kardeşlerin azledilmelerine yol açan sebepleri aktarırken Mehmed Geray'ın Sultan II. Osman döneminde 1621 yılında gerçekleşen Hotin seferinde Nogay mirzalarından Kantemir Mirza'nın başarılı hizmetler sergilemesi sonucu ödül olarak Silistre eyaletinin verilmesinin ve paşalık unvanını kazanmasını kıskanmasını da eklemektedir. Nitekim sefer dönüsünde Mehmed Geray'ın kardeşi Şahin Geray'a Kantemir'in yurdunu harap etme görevi verdiği yazmaktadır. Ancak Osmanlı vakanüvisi burada tarihleri karıştırmaktadır zira Hotin Seferi esnasında Kırım Hanı Mehmed Geray değil Canıbek Geray idi. Naima'nın bahsettiği Şahin Geray ve Kantemir Mirza arasında gerçekleşen çatışma ise 1627/28 yılında vuku bulmuştur. Şahin Geray ve Kantemir Mirza arasında gerçekleşen çatışma Mevkûfati Mehmed Efendi'nin Tarih-i Mevkûfati adlı eserinin 2a-17b arasındaki varaklarında ayrıntısıyla anlatılmaktadır. Eser ile alakalı ayrıntılı bilgi için bkz. Alper Başer, "Kırım Hanlığı Tarihini Konu Alan Müstakil Eserler ve Yeni Bir Kaynak, Tarih-i Mevkûfati", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Vol. 6/1, Winter 2011, s. 747-762; Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi ise Canıbek Geray'ın Kırım'a han olarak atanmasının Mehmed Geray ve Şahin Geray kardeşlerin Kefe'yi kuşatmalarından sonra gerçekleştiğini yazmaktadır, *Topçular Kâtibi*, s. 802.

¹⁸ Ostapchuk, *a.g.e.*, s. 62.

Geray'a itaat edilmesi emredilmiştir. Ancak durum hiç de Bâb-ı Âli'nin beklediği şekilde olmamıştır zira Canıbek Geray Kefe'ye vardığında hiç beklemedikleri bir muhalefetle karşılaşmışlardı. Azledilmelerini kabul etmeyen Mehmed Geray ve Şahin Geray yanlarında bulunan Tatar askerleri ile karşı gelmiş ve açık bir isyana girişmişlerdir. Vezir Hasan Paşa ise durumu İstanbul'a haber vermiş ve Canıbek Geray İstanbul'dan yeni birlikler gelene kadar Kefe'de Ali Kadı'nın evinde misafir olmuştur.¹⁹ İstanbul'dan serdar olarak Recep Paşa atanarak bu meselenin nihayete erdirilmesi emredilmiştir. Bu esnada Mehmed Geray'ın yanında bulunan birliklerin sayısı birkaç bin Nogay Tatarı ve binden fazla Kozak idi.²⁰ Bâb-ı Âli Kırım ulemalarına yolladığı mektupta bu meselenin çözüme kavuşması için destekleri istenerek tüm Tatarların Canıbek Geray'a itaat etmeleri hakkında hüküm çıkarılmıştır.²¹

Kırım'a Canıbek Geray'ı han ilan etmek üzere giden Serdar Recep Paşa, Hasan Paşa, İbrahim Paşa ve Kefe Beylerbeyi Mehmed Paşa, Mehmed Geray ve Şahin Geray kardeşlere gönderilen mektupta Canıbek Geray'ı tahta çıkarmak üzere geldiklerini ve Tatar askerini dağıtıp Hersek veya Mora sancaklarından birine gidebilecekleri söylendi. Mehmed Geray ve Şahin Geray cevaben yazdıkları mektupta ise sitemkâr bir tavırla bu teklifi reddetmişler idi. Kardeşler aynı mektupta hanlığın onlara baba mirası ile geçtiğini ve kendileri dinlenmeden fitnecilerin dedikodusu ile hanlığın ellerinden alındığını söylemekteydiler. Mektubun devamında *"Bizden ne cürüm sudûr etti ki bu hakârete müstahak olduk?... Eğer cümlemiz terk-i vatan edersek ve*

¹⁹ *Târih-i Na'îmâ*, s. 560; *Fezleke*, c. II, s. 605-6.

²⁰ O yıllarda İstanbul'daki İngiliz Büyükelçi Thomas Roe'nun yazdıklarına göre Mehmed Geray'ın emrinde 70 bin atlı vardı ve Tatar halkı da Mehmed Geray'ın tarafında idi, Ahmet Büyükkaksoy, *İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Thomas Roe'nun Diplomatik Yazışmaları (1621-1628)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2012, s. 426.

²¹ *Târih-i Na'îmâ*, s. 561; Kâtib Çelebi'nin aktardığı hüküm şu şekildedir: *"Bundan akdem Cânıbek Girây Hân berât-ı 'âli-şân ile vardıkda Şâhin Girây muhâlefet mukaddimâtını temhîd eyleyüp, 'asker-i Tatar dahi mezbûrların akvâl-i bî-me'âline i'timâd itmişler. Tatar tâ'ifesini nasîhat ile mutî' u münkâd eylemek zimmet-i himmetinize lâzımdır. Hân-ı mezbûrun iclâsı için Kapudan Receb Paşa donanma ile gönderilüp 'âmme-i Tatar mütâba'at eylemek bâbında hükm-i hümâyûn sâdır olmuşdur"*, *Fezleke*, c. II, s. 606.

Kırım diyârı küffâr eline düşerse Kefe'niz vesâ'ir kal'alarınız kalır mı?" diyerek bu işin sonunu düşünmelerini ve bir çatışma meydana gelmeden sultanın kendilerini tekrardan Kırım hanı tayin etmelerini istemekteydiler.²² Serdar Recep Paşa ise kardeşlere yolladığı son mektupta bu durumun kabul edilmeyeceğini ve Canıbek Geray'ın han olarak tayini için İstanbul'dan bir donanmanın gönderildiği bildirilmiştir.²³

Serdar Recep Paşa iki ay kadar Kefe'de oturduktan sonra Mehmed Geray'ın üzerine gidilme kararı alınmıştır. Kefe kalesinden büyük toplar çıkarılmış ve on adet küçük top da alınarak Mehmed Geray ve Şahin Geray ile çarpışmak üzere yola çıkılmıştır. Bu esnada Canıbek Geray en fazla bir-iki konak mesafe yol alınmasını gerekli görmekte zira ordu yola koyulduktan kısa süre sonra Tatarların gelip kendisine tabi olacaklarını düşünmekteydi. Üçüncü konakta yaklaşık yüz bin Nogay Tatarı ve sekiz yüz kadar tüfekli Kozak askeri ile bin kadar da piyadeye sahip Mehmed Geray birlikleri ile akşama kadar süren büyük bir çarpışma meydana gelmiştir. Gece bastırırken Osmanlı tarafı, Mehmed Geray birliklerinin taarruzunu engellemek amacıyla siper kazmayı düşünmüş ancak kazacak kazma ve kürek bulamamışlardır. Mehmed Geray birliklerinin etrafı çevrelemesi ile birlikte ne yapacaklarını düşünen Osmanlı komuta kademesi Canıbek Geray'a *"Ne buyurursuz, Tatar gelir dedin ne gelir var, ne gider. Bu gün bu denli kimesne şehid oldu. Anlar yüz bin, biz öşrü kadar değiliz. Yarın ne çare edelim"* diye sormuşlardır. Bunun üzerine orada bulunan çorbacılarından²⁴ biri serdar Recep Paşa ağzından bir mektup yazılmasını tavsiye etmiştir. Çorbacı, mektupta serdarın Canıbek Geray'ı han tayin etmek amacıyla Kefe'ye geldiğini ancak Tatar halkının Mehmed Geray'ı han olarak istediklerini görmüş oldukları için hanlığın ona layık olduğunun yazılmasını tavsiye etmiştir. Çorbacı ayrıca bu şekilde bir mektup yollanırsa sağ salım Kefe'ye varılacağını aksi takdirde Tatar atları altında ezileceklerini

²² *Târih-i Na'îmâ*, s. 561; *Fezleke*, c. II, s. 607.

²³ *Târih-i Na'îmâ*, s. 561-2; *Fezleke*, c. II, s. 607-8.

²⁴ Çorbacı, bölük veya ordu kumandanı olup cemaat ortalarında *Yayabaşı* ve Ağa bölükleriyle Sekbanlarda ise *Bölükbaşı* olarak adlandırılmıştır. Çorbacının esas olarak komutası altında olan orta veya bölüğün bütün işlerinden sorumluymuştu, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapukulu Ocakları*, c. I, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988, s. 234-5.

aktarmıştır. Bunun üzerine bu öneri kabul edilerek mektup yazılmaya başlanmıştır. Canıbek Geray ise bu durumdan hiç memnun olmamıştır nitekim dile getirdiği endişesinde eğer bu tarz bir mektup yazılacak olursa Mehmed Geray'ın kendisini isteyeceğini ve öldüreceğini düşünmekteydi. Bu sebepten dolayı Canıbek Geray kardeşi Devlet Geray ve yanındaki adamlarını alarak Kefe'ye doğru kaçmaya başlamıştır.²⁵

Canıbek Geray'ın bulunduğu yeri terk edip Kefe'ye doğru yol aldığını gören askerler de onu takip edince Mehmed Geray'ın birlikleri bir hareketlenme olduğunu görerek saldırıya geçmiştir. Osmanlı birliklerinin top çekmekle görevli esirleri de savaş alanını terk edince tüm toplar geride bırakılmıştır. Mehmed Geray'ın yanındaki Tatarlar bunun üzerine geride bırakılan serdarın hazine arabası ve toplar da dâhil olmak üzere tüm mallara el koymuşlardır. Meydana gelen bu çatışmada Hasan Paşa başta olmak üzere yüzlerce asker öldürülmüştür. İbrahim Paşa da bu çarpışmada dört yerinden yaralanmış, Kefe'ye geldikten kısa süre sonra vefat etmiştir. Osmanlı birliklerinin ayrıca binden fazla kürekçi esir ve on yedi adet de balyemez top Tatarların eline geçmiştir. Geri kaçan birlikler Kefe'ye vardıklarında vakit kaybetmeden gemilere binerek Kırım'ı terk etmeye başlamışlardır. Ertesi gün Tatarlar Kefe'ye girdiklerinde Şahin Geray tellallar çağırarak “*Üç güne dek ehl-i Kefe'den kimesne kalmayıp gemiler ile gideler*” dedirterek Kefe'yi ele geçirmiştir. Kefe halkı verilen bu emir üzerine Kefe'yi terk ederek şehri boşaltmak durumunda kalmıştır.²⁶

²⁵ *Târih-i Na'îmâ*, s. 562-3; *Fezleke*, c. II, s. 608.

²⁶ *Târih-i Na'îmâ*, s. 563. Naima, Hasan Beyzâde Ahmed Paşa'nın Târih'inden aktardığına göre meydana gelen bu çarpışmada Mehmed Geray'ın yanında Çoban Geray da bulunmakta idi. Çoban Geray'ın büyük bir cesaret sergileyerek Osmanlı askeri üzerine hücum geçip öldürülmesi ve Tatar askeri onun kanını yerde bırakmamak adına toptan hücum etmeleri Tatar askerinin galip gelmesindeki en önemli sebeplerden biri idi. Hasan Beyzâde eserinin devamında Tatarların Osmanlı askerlerinden çok sayıda esir aldıklarını hatta esir olarak Kefe'ye götürülenlerin bir fiçî bozaya satıldığını aktarmaktadır, *Târih-i Na'îmâ*, s. 565; *Fezleke*, c. II, s. 609; *Es-seb'ü's-Seyyâr*, s. 254; Öztürk de Mehmed Geray birliklerinin galip gelmesinde onun ordusunda bulunan ve Kırımlıların aciz bulduğu ateşli silahları kullanan Kozakların önemine dikkat çekmektedir, Öztürk, *a.g.e.*, s. 382.

Bunun üzerine Kefe'nin kurtarılması amacıyla yeniçeri ocağından Mehmed Subaşı adlı kişi Mehmed Geray ve Şahin Geray ile görüşmek üzere gönderilmiştir. Mehmed Subaşı görüşmeleri esnasında Canıbek Geray'ı han yapmak için gönderildiklerini, amaçlarının savaşmak olmadıklarını aktarmıştır. Mehmed Geray ise cevabında durumun buraya kadar gelmesine sebebiyet veren olayları anlatmıştır. Mehmed Geray, Canıbek Geray'ın babasının han olmadığını dolayısıyla hanlık hakkının olmadığını ve hanlık kendi hakkı iken Canıbek Geray'ın rüşvet yolu ile hanlığı elde ettiğini söylemiştir. Vize kasabasında bulunduğu vakit kendisinden şüphelenilerek Yedikule'ye konulduğunu ve hapisten Kefeli Ali Kadı sayesinde kurtulduğunu söyleyen Mehmed Geray yakalanıp tekrar Yedikule'ye ardından da Rodos'a sürgün edildikten sonra Mere Hüseyin Paşa'nın "*Eğer mühr-i vezaret bana müyesser olursa sizi Kırım hanı ederim*" sözünü verdiğini de eklemiştir. Kırım'a han olarak geldikten sonra Canıbek Geray'ın İstanbul'a gittiğini ve Acem Şah'ına mektup yazarak yirmi yıldır hasret çektikleri kardeşinin gönderilmesini talep ettiğini ve Şahin Geray'ın geleli henüz kırk gün olduğunu söylemiştir.²⁷

Sorunu çözmesi için gönderilen Mehmed Subaşı, Mehmed Geray'ın sözlerine haklılık vermiş ancak Kefe'den çıkmazlarsa büyük bir sefer olacağını da eklemiştir. Çözüm olarak da yaşanan olayların unutulmaması için Mehmed Geray'da, kalgaylığın da Şahin Geray'da kalarak eskiden olduğu gibi Osmanlı ile dost olunmasını ve alınan tutsakların ve toprakların iade edilmesi ile Tatarların Kefe'den çıkarılması gerektiğini söylemiştir. Bu durumun görüşülmesi amacıyla Tatar ve Nogay beyleri toplanmış ve alınan kararda Mehmed Subaşı'nın önerileri kabul edilerek esir olarak alınan altmış yedi yeniçeri, yetmiş cebeci ve otuz üç azap askeri serbest bırakılmıştır. Ardından Mehmed Geray'a hil'at giydirilerek hanlığı tasdik edilmiş ve yapılan şenliklerin bitmesiyle

²⁷ Mehmed Geray hanlıktan azledilmesinin esas suçlusunun ise Mustafa Ağa olduğunu ileri sürmektedir. Mustafa Ağa'nın hanlık kendi hakkı iken Canıbek Geray'a verdirdiğini ve bir süre sonra görevinden azledilmesinin ardından Rodos'ta karşılaştıklarını söylemektedir. Otuz bin akçe karşılığında kendisiyle görüştüğünü ekleyen Mehmed Geray Mustafa Ağa'ya mahpus olma sebebinin kendisi olduğunu söylemiştir. Mehmed Geray'ın bu sözünü aklında tutan Mustafa Ağa, Sultan IV. Murad tahta çıktıktan sonra tekrar ağa oluşunun ikinci gününde Canıbek Geray'ın iki yüz bin gurusunu alarak onu han olarak yolladığını söylemektedir. *Târih-i Na'îmâ*, s. 563-4; *Fezleke*, c. II, s. 609-10.

Mehmed Geray ve Tatar askeri bir hafta daha konakladıktan sonra Kefe'den ayrılarak bu mesele bir süreliğine de olsa çözüme kavuşturulmuştur.²⁸

Mehmed Geray ve Şahin Geray'ın yaşanan bu olaylardan sonra güçleri gittikçe artmış ve Tatar oymakları gün geçtikçe kendilerine itaat etmeye başlamıştır. Ancak bu iki kardeşin önceleri sergiledikleri zalimce davranışlar yine gün yüzüne çıkmaya başlamıştır. Şahin Geray'ın adamlarından Mirza Bey Kethüdâ adlı kişi cebinde Canıbek Geray'dan gelen bir mektup bulunduğu gerekçesiyle bir ziyafet esnasında başı kesilmiştir. Bir başka olay da daha önce bir olay yaşadıkları Kantemir Mirza'nın ailesine karşı sergilenmiştir. Naima'nın aktardığına göre Kantemir Mirza'nın Kırım'da bulunan ailesine ait neyi varsa ateşe verilmiş ve evlat ve hizmetkârları öldürülmüştür. Kantemir Mirza bunun üzerine İstanbul'a gelip Şahin Geray'ın ailesine karşı işlediği mezalimi anlatmış ve onun yakalanması için bir izin fermanı almıştır. Kantemir Mirza'nın otuz bin kadar Tatar askeri ile Şahin Geray askerleri arasında Tuna kenarında şiddetli bir çarpışma meydana gelmiştir. Bu çarpışmadan mağlubiyetle ayrılan Şahin Geray bir kayığa atlayarak kaçmak durumunda kalmış, geride kalan askerlerinin ise çok azı kurtularak geriye kalanları idam edilmiştir. Böylelikle Kantemir Mirza, Şahin Geray'dan bir miktar intikamını almıştır.²⁹

Bâb-ı Âli, Mehmed Geray ve Şahin Geray kardeşlerin muhalif kişiliklerinin yarattığı tahribattan kurtulmak amacıyla Kantemir Mirza'ya Gümölcine sancağını vererek Tatar hanını ortadan kaldırmak için hazır olmasını emretmiştir. Bu amaçla 1037 yılının Ramazan ayının sonlarında (Mayıs/Haziran 1628) Canıbek Geray dört sene önce olduğu

²⁸ *Târih-i Na'îmâ*, s. 564-5; *Fezleke*, c. II, s. 610-1; *Es-seb'ü's-Seyyâr*, s. 185-6; Halîm Girây eserinde Canıbek Geray'ın toplamda 20 sene 6 ay hanlıkta bulunduğunu ve Kefe'nin Tatar askeri ile kuşatılması ile neticelenen ikinci hanlığının toplam 4 ay sürdüğünü yazmaktadır, *Gülbün-i Hânân*, s. 91.

²⁹ *Târih-i Na'îmâ*, s. 565-6; Ostapchuk, *a.g.e.*, s. 151-2; Novoselyskiy savaşın gerçekleşme tarihini 26 Şubat 1628 olarak vermektedir, Novoselyskiy, *a.g.e.*, s. 127; Şahin Geray ve Kantemir Mirza arasında gerçekleşen savaşın ayrıntıları ile bkz. Alper Başer, *Bucak Tatarları (155-1700)*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Afyonkarahisar 2010, 108 vd.; Smirnov ise bu olayın 1624/5'de gerçekleştiğini yazmaktadır ki bu tarih hatalıdır, Smirnov, *a.g.e.*, s. 307.

gibi tekrardan han olması için altmış kadirge ve otuz beş firkate ile Hasan Paşa desteğiyle Kırım'a gönderilmiştir. Aynı zamanda kara yoluyla da Banalukalı Hüseyin Paşa ve Kenan Paşa, Kantemir Mirza ile birleşerek Kırım üzerine yürüyüşe geçmişlerdir. Donanma Kefe'ye vardığında Mehmed Geray ve Şahin Geray kardeşlerin bu sefer karşı koymaya güçleri yoktu ve çareyi Kırım'ı terk etmekte gördüler. Böylelikle Bâb-ı Âli'yi uzun süre uğraştıran Mehmed Geray ve Şahin Geray kardeşler hanlıktan azledilerek Canıbek Geray Kırım hanı tayin edilmiştir.³⁰ Bâb-ı Âli tarafından Kefe, Suğdak ve Taman kadılarına yazılan 27 Şevval 1037 (30 Haziran 1628) tarihli hükümde Mehmed Geray ve Şahin Geray'ın isyanı neticesinde Kırım Hanlığına Canıbek Geray'ın atandığı ve gerekli yardımın gösterilmesi emredilmiştir. Ayrıca 1037 senesine mahsup olmak üzere cizye ve avarız vergileri muaf tutulmuştur.³¹

Nogay beylerine gönderilen hükümde Mehmed Geray ve Şahin Geray kardeşlerin muhalif hareket etmeleri dolayısıyla yerlerine Kırım Hanı olarak gönderilen Canıbek Geray'ın ve kalgay olarak da Devlet Geray'ın gönderilmeleri şu cümleler ile açıklanmaktadır: *“Kırım Hanı olan Mehmed Giray ve Kalgay Şahin Giray'ın şer'ı şerife ve rıza-yı hümâyûnuma muhâlif evzâ' u etvârı ve reâyâ vü fukaraya envâ'-ı tecavüz ü taaddisi olup ref'leri iktizâ etmekle müşârunileyhimâ Hükûmet-i Vilâyet-i Kırım'dan ref' u hâl' olunup Kırım Hanlığı sâbıkâ Han olan cenâb-ı emâret-me'âb Canbeg Giray Han dâmet me'âlîhiye ve Kalgaylığı hizmeti müşârunileyhün karındaşı olan halefü's-selâtini'l-izâm Devlet Giray Han dâme ulüvvühûya cânib-i hümâyûnumdan sadaka vü inâyet olunup Donanma-yı Hümâyûnum ile Kefe'ye vâsıl olup cümlenüz fermân-ı hümâyûnum üzre müşârunileyh han-o cedide mütâbe'at ü mürâcaat ve iclâsı husûsında imdâd ü muâvenet etmenüz bâbında fermân-ı âlîşânum sâdır olmuştur”*³²

³⁰ *Târih-i Na'îmâ*, s. 625-6; *Fezleke*, c. II, s. 666; *Topçular Kâtibi*, s. 802-3; *Umdet'üt-Tevarih*, s. 362-3.

³¹ Osmanlı Arşivi (BOA), *Mühimme Defteri* [A.DVNS.MHM.d], 83/64/101; *Osmanlı Belgelerinde Kırım Hanlığı*, yay. haz. Kemal Gurulkan-Yusuf İhsan Genç-Uğurhan Demirbaş-Turgay Özekici, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, İstanbul 2013, s. 34.

³² BOA, A.DVNS.MHM.d, 83/65/102; *Osmanlı Belgelerinde Kırım Hanlığı*, s. 37.

Mehmed Geray ve Şahin Geray kardeşler Lehistan tarafına kaçmışlar ancak hanlıktan vazgeçmemişlerdir. Nitekim bir süre sonra Leh kralının da yardımıyla kırk bin kadar kâfir ve kendilerine bağlı olan Tatar askeri ile Canıbek Geray'ı tahtan indirmek maksadıyla Kırım üzerine gelmişlerdir. Canıbek Geray isyankâr kardeşlerin üzerine doğru geldiğini haber alınca hemen ordusunu toplamış ve Kantemir Mirza ile Nogaylardan yardım talep etmiştir. Gerçekleşen çarpışmada Mehmed Geray'ın yanında bulunan kâfir askerlerinin tüfek ile saldırıya geçmesi sonucu pek çok Tatar askeri şehit olmuştur. Bu sebeple Canıbek Geray gece olunca yanında bulunan kumandanları ile konuşup tüfekli askere karşı şanslarının olmadığını ve dört bir taraftan hücumla geçilirse düşman askerini mağlup edebileceklerini anlatmıştır. Bu öneri kabul edilmiş ve ertesi sabah dört bir taraftan hücumla geçilerek Mehmed Geray'ın da öldürüldüğü çarpışmada Canıbek Geray askerleri galip gelmiştir.³³ Şahin Geray ise çarpışma bitmeden savaş alanını terk ederek kaçmıştır.³⁴ Böylelikle Osmanlı Devletini uzun bir süre uğraştıran Kırım isyanı da son bulmuştur.

SONUÇ

1624 yılında meydana gelen Mehmed ve Şahin Geray kardeşlerin isyanı, Osmanlı kroniklerinin de anlattığı üzere, Hanların sahip oldukları Cengiz soyunun getirdiği gücün bir yansımasıydı. Kroniklerde Kefe kuşatması sonrası Mehmed Geray'ın Mehmed Subaşı'ya söylediğini

³³ Naima savaşın kazanılmasının en büyük sebebini ise Canıbek Geray askerlerinin hücumla geçtikleri esnada Mehmed Geray Tatarlarının saf değiştirmesi olarak aktarmaktadır. Nitekim Tatarların saf değiştirme gerekçeleri olarak da İslâm askerine karşı savaştıkları gerekçesiyle öldükleri vakit cehenneme gidecekleri düşüncesi idi, *Târih-i Na'îmâ*, s. 627; Halim Giray Mehmed Geray'ın toplam 45 sene yaşadığını ve birinci defa hanlığının 1 sene 3 ay, ikinci hanlığının ise 3 sene 9 ay sürdüğünü yazmaktadır, *Gülün-i Hânân*, s. 95; *Tevârîh-i Deşt-i Kıpçak*, vr. 22b-23a; Öztürk, *a.g.e.*, s. 392.

³⁴ *Târih-i Na'îmâ*, s. 626-7; Şahin Geray 1043 Rebiülevvel'inde (Eylül 1633) gittiği hiçbir yerde itibar bulamayıp çareyi İstanbul'a sığınmakta bulmuştu. Bu sebeple padişaha sığındı ve geri kalan ömrünü geçirmesi için suçları affedilerek Rodos kalesine gönderildi. Bundan önceki hanlara ne verildi ise ona da aynıları tahsis edildi, *Târih-i Na'îmâ*, s. 787. Ancak Şahin Geray Rodos'ta kendi halinde yaşar iken bir müneccimlerden birisinin "Osmanlı Devleti'nin sonunu kuş ismine sahip birisi getirecektir" sözüne inanılarak 1050 Cemaziyelevvel'inde (Ağustos/Eylül 1640) idam edilmiştir. *Târih-i Na'îmâ*, s. 946; *Fezleke*, c. II, s. 831.

iddia edilen sözler bu durumu apaçık göstermektedir. Kardeşlerin hâkimiyet süreleri daha uzun sürse bir bağımsızlık girişimine kalkışılar mıydı bilinemez ancak Osmanlıların o dönemdeki zayıf gücünden son derece iyi yararlandıkları ortadadır. Bu olaylar meydana gelirken Osmanlı Devleti bir yandan İran ile savaşıyor ve iç isyanlarla boğuşuyordu. Dolayısıyla merkezi hükümetin Mehmed Geray ve Şahin Geray kardeşlerin isyanına tam anlamıyla dikkatini ve gücünü verememesi sebebi de budur. Nitekim Osmanlı'nın 1624 yılındaki yenilgiyi telafi edebilmesi ancak dört sene sonra gerçekleşecekti. Her iki kardeşin de büyük hırsları ve siyasi ve askeri kabiliyetleri kendilerini tahtta tutmaya çok yardımcı olmuştur. Nitekim yalnızca Mehmed Geray han değil, Ostapchuk'un da belirttiği üzere unvanı kalgay olsa dahi Şahin Geray da fiili bir handı.³⁵ En nihayetinde Osmanlı Sultan'ına bağlı olan Kırım Han'ının tarihî mirasını öne sürerek bir isyana kalkışması da dikkatli incelenmesi gereken bir olgudur.

³⁵ Ostapchuk, *a.g.e.*, s. 67.

Kaynakça

- Osmanlı Arşivi (BOA), *Mühimme Defteri* [A.DVNS.MHM.d], 83/64/101.
- Osmanlı Arşivi (BOA), *Mühimme Defteri* [A.DVNS.MHM.d], 83/65/102.
- ‘Abdullah ibn Rıdvân, *Tevârîh-i Deşt-i Kıpçak ‘an Hıttâ-i Kırım veya Tevârîh-i Tatar Hânân-ı Kadîm ve Ahvâl-i Deşt-i Kıpçak*, haz. M. Akif Erdoğan-Selçuk Uysal, Ege Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012.
- Abd-Allâh b. Rıdvân Paşa, *Tevârîh-i Deşt-i Kıpçak*, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Bağdat Köşkü, no. 289.
- Abdülkadir Efendi, *Topçular Kâtibi ‘Abdülkadir (Kadrî) Efendi Tarihi*, haz. Ziya Yılmaz, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003.
- Halîm Girây, *Gülbün-i Hânân (Kırım Tarihi)*, haz. İbrahim Gültekin, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2019.
- Kâtib Çelebi, *Fezleke [Osmanlı Tarihi (1000-1065/1591-1655)]*, Cilt I, haz. Zeynep Aycibin, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2016.
- Kâtib Çelebi, *Fezleke [Osmanlı Tarihi (1000-1065/1591-1655)]*, Cilt II, haz. Zeynep Aycibin, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2016.
- Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na’îmâ (Ravzatü’l-Hüseyn Fî Hulâsati Ahbârî’l-Hâfikayn)*, c. II, haz. Mehmet İpşirli, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2007.
- Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, c. I, haz. Bekir Sıtkı Baysal, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981.
- Başer, Alper, *Bucak Tatarları (155-1700)*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Afyonkarahisar 2010.
- Başer, Alper, “Kırım Hanlığı Tarihini Konu Alan Müstakil Eserler ve Yeni Bir Kaynak, Tarih-i Mevkûfati”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Vol. 6/1, Winter 2011, s. 747-762.
- Büyükaksoy, Ahmet, *İngiltere’nin İstanbul Büyükelçisi Thomas Roe’nun Diplomatik Yazışmaları (1621-1628)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2012.
- Derin, Derya, *Abdülgaffar Kırım’ının Umdet’ül-Ahbar’ına (Umdet’üt-Tevarih) Göre Kırım Tarihi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2003.
- Kırımlı, Hakan, “Kırım Hanlığı Tarihinde “Çoban Geraylar” Meselesi”, *Belleter*, c. 84, S. 299, Nisan 2020, s. 243-261.
- Novoselyskiy, A. A., *XVII. Yüzyılın Birinci Yarısında Moskova Devletinin Tatarlarla Mücadelesi*, trc. Kemal Ortaylı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011.
- Osmanlı Belgelerinde Kırım Hanlığı*, yay. haz. Kemal Gurulkan-Yusuf İhsan Genç-Uğurhan Demirbaş-Turgay Özekici, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, İstanbul 2013.

Ostapchuk, Victor, *The Ottoman Black Sea Frontier and the Relations of the Porte with the Polish-Lithuanian Commonwealth and Muscovy, 1622-1628*, Harvard University, 1989.

Öztürk, Yücel, *Özü'den Tuna'ya Kazaklar – 1*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2004.

Smirnov, V. D., *Osmanlı Dönemi Kırım Hanlığı*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2016.

Söylemez, Yavuz, *Es-seb'ü's-Seyyâr fî Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar (Tenkitli Metin Neşri, İnceleme)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2016.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapukulu Ocakları*, c. I, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, c. III, I. Kısım, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2009.

EKLER

Ek-1: Osmanlı Arşivi (BOA), *Mühimme Defteri* [A.DVNS.MHM.d], 83/64/101

Araştırma Makalesi

Milli Edebiyat Akımı'nın Azerbaycanlı şair Ahmed Cevad şiirine Etkisi*

Emre Kurban*

(ORCID ID: 0000-0003-0499-325X)

Makale Gönderim Tarihi

25.10.2020

Makale Kabul Tarihi

24.12.2020

z

Milli Edebiyat Akımı, 1911'de Selanik'te çıkan Ali Canip, Ömer Seyfettin ve Ziya Gökalp'in öncülüğünü yaptığı Genç Kalemler Dergisi'ndeki mer Seyfettin tarafından kaleme alınan "Yeni Lisan" adlı makalenin yayınlanması ile başlatılır. Türk Edebiyatına yeni bir yön kazandırmayı hedeflemiş bu Millî Edebiyat hem edebî hem de fikirsel bir harekettir. Halk edebiyatının nazım biçimi ve türlerini benimsemiş, dilde sadeleşmeyi desteklemiştir. İstanbul Türkçesinin Türk Edebiyatının ortak dili olması gerektiğini savunmuştur. Fikir olarak da Türkçü bir ideolojiyi kabul etmiştir. Bu sebeple Millî Edebiyat'ın takipçileri tarafından milliyetçi ve Türkçü birçok eser verilmiştir.

Millî Edebiyat, Osmanlı entelijansiyası arasında destek görmüş ve döneminin en baskın edebî akımı haline gelmiştir. Bu akım sonrasında Osmanlı Devleti sınırları dışında yaşayan Türkler arasında da destek bulmuştur. Azerbaycan, Millî Edebiyat'ın en çok destek gördüğü yerlerin başında gelmektedir. Azerbaycan'ın önde gelen edebiyatçıları Millî Edebiyat'ın ilkelerini benimsemiştir. Ahmed Cevad'da bu edebiyatılandandır. Azerbaycan edebiyatının en önemli şairlerinden olan Ahmed Cevad, Azerbaycan Millî Marşı'nı ve ırpınırın Karadeniz'i yazmıştır. Millî Edebiyat'ı hem edebî hem de fikrî olarak benimsemiş ve şiirlerini İstanbul Türkçesi ile yazmıştır. Millî Edebiyat'ın önemli şairlerinden ve kuramılarından olan Ziya Gökalp, Mehmet Emin Yurdakul ve Rıza Tefvik Bölükbaşı'ndan etkilenmiştir. Bu alışma Ahmed Cevad'ın şiirine Millî Edebiyatın hem fikrî hem de edebî etkilerini ele alacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ahmed Cevad, Millî Edebiyat, Azerbaycan Edebiyatı, Yeni Lisan, Milliyetçilik

* Bu makale "Milli Edebiyat Dönemi'nin Azerbaycanlı şair Ahmed Cevad şiirine Etkisi" adlı yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

* Arş. Gör., İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Bölümü, emre.kurban@istanbul.edu.tr.

Effect of the National Literature Movement to Poems of Azerbaijani Poet Ahmed Cevad

Abstract

The National Literature Movement started with "The New Language" article written by Ömer Seyfettin in the Journal of Young Authors (Genç Kalemler) of which the pioneers were Ali Canip, Ömer Seyfettin and Ziya Gökalp, released its first publications in Thessaloniki, 1911. The National Literature was such a literary and intellectual/ideological movement aiming at veering off in a new direction in the course of the Turkish literature. Having adopted the forms and genres in folk literature, it was virtually supportive of the simplification in language. It also held that Istanbul Turkish should be the common language in the Turkish literature. In terms of the ideological motivations, these authors embraced a form of Turkism. For this reason, the followers of the National Literature have produced many works advocating nationalism and Turkism.

The National Literature also gained approval among Ottoman intellectuals, and it became the most dominant literary movement of the era. This movement thereafter was also welcomed by the Turks who were living outside the Ottoman borders. Azerbaijan was one of those places that the National Literature were the most supported and welcomed. The leading authors in Azerbaijan employed the fundamental principles of the National Literature. Ahmed Cevad is one of these authors. As one of the pioneering poets in the Azerbaijani literature, Ahmed Cevad has been known as the poet of the National Anthem of Azerbaijan and Çırpınırdı Karadeniz. Having adopted both the literary and ideological principles of the National Literature, Ahmed Cevad wrote his poems in Istanbul Turkish. Cevad was influenced by the foremost poets and ideologues in the National Literature such as Ziya Gökalp, Mehmet Emin Yurdakul and Rıza Tevfik Bölükbaşı. In this study, we will be dealing with the literary and ideological influences of the National Literature Movement on Ahmed Cevad's poetry.

Keywords: Ahmed Cevad, National Literature, Azerbaijani Literature, New Language, Nationalism

Giriş

1789 Fransız İhtilali ile yükselen milliyetçilik, uluslarda bağımsızlık ve özgürlük hareketlerini tetiklemiştir. Bu durumdan en çok dönemin çok uluslu imparatorlukları olumsuz yönde etkilenmişlerdir. Osmanlı imparatorluğu da bu çok uluslu imparatorluklardandır.

Bu etkileri en aza indirmek için Osmanlı bir takım siyasi yönelimleri tercih etmiştir. Öncelikle Osmanlılık fikri üzerinde durulmuş ancak gayrimüslim tebaanın bağımsızlık hareketlerine devamı üzerine bu fikirden vazgeçilmiştir. Bunun üzerine İslamcılık düşüncesi ağır basmıştır. İslamcılık hem Müslüman tebaa arasında bir birlik oluşturma işlevi üstlenirken, hem de İslam dünyasında bir birlik ve uyanış hareketi olarak görülmüştür. 20. yüzyılın başlarında Arap dünyasında ve Arnavutlar arasında milliyetçilik fikrinin yayılması ve isyanların baş göstermesi ile İslamcılık da zayıflamıştır. Bunun üzerine ana unsur olan Türklerin birliği hedeflenmiştir.

Türkçülük ideolojisi, köken olarak Tanzimat Dönemi'ne kadar uzansa da, Balkan Savaşları'ndan sonra etkili bir ideoloji olmuş ve devlet tarafından benimsenmeye başlamıştır. Türkçülüğü siyasi manada ilk ele alan isim Yusuf Akçura'dır. Ancak bu ideolojinin en öne çıkan ismi ise Ziya Gökalp'tir. Gökalp, milleti dil, din, estetik ve ahlaki yönden ortak bir noktada birleşen topluluk olarak tarif eder. Bu ideoloji, dönemde özellikle kültür ve edebiyat alanında oldukça etkili olmuştur.

Türkçülük, Millî Edebiyat Akımı'nın doğmasında ve yayılmasında etkili olmuş ve klasik edebiyatın birçok uygulamasını değiştirmiştir. Edebî dil, vezin, içerik, biçim gibi birçok yenilik Türk edebiyatında yerleşmeye başlamıştır. Bu edebî akım içerisinde Ömer Seyfettin, Ziya Gökalp ve Ali Suavi'nin başını çektiği Genç Kalemler Dergisi önemli bir yere sahiptir. Bu dergi Millî Edebiyat'ın hem edebî anlayışı ortaya koyup buna uygun örnekler yayımlamış, hem de ideolojik temellerini işlemiştir. Bu noktada Yeni Lisan Hareketi önemli bir yere sahiptir. Ömer Seyfettin'in kaleme aldığı Yeni Lisan adlı makale, bir nevi Millî Edebiyat'ın manifestosu olarak görülmüş ve edebî ilkelerini savunanlar Yeni Lisan Hareketi'ni benimsemişlerdir.

Osmanlı'yı hem siyasi hem de edebî yönden oldukça etkileyen bu ideoloji, sadece ülke sınırlarında destekçi bulmamıştır. Özellikle Azerbaycan'da yakından takip edilen Millî Edebiyat Akımı¹, Hüseyinzade Ali Bey, Hüseyin Cavid, Ahmed Ağaoğlu gibi birçok aydın tarafından da benimsenmiş ve savunulmuştur.

¹Tadeus Swietochowski, "The politics of a literary language and the rise of national identity in Russian Azerbaijan before 1920", *Ethnic and Racial Studies*, London, s.62.

Millî Edebiyat Akımı'nın Azerbaycan'da etkili olması ile birçok şair ve yazar da Millî Edebiyat'ın edebî anlayışına uygun eserler kaleme almaya başlamıştır. Azerbaycan Millî Marşı'nın güftesini ve Çırpınırdı Karadeniz'i yazan şair Ahmed Cevad bunlardan biridir.

Ahmed Cevad, Azerbaycan edebiyatında önemli yeri olan bir şairdir. Cevad, edebî olarak Millî Edebiyat'ın takipçisi olmuştur. Eserlerini İstanbul Türkçesi ile kaleme almış, hece ölçüsünü tercih etmiş, sade bir dil kullanmıştır. Şiirlerinde Türklük, Turan, vatan, bayrak, hürriyet gibi konular öne çıkmaktadır. Ancak Cevad'ın şiirlerini ele alırken, onun edebiyatını iki döneme ayırmak gerekmektedir. 1920'de SSCB'nin Azerbaycan'ı işgali ile uyguladığı kültür ve ideoloji istibdadı ile eserlerini özgürce yazamamıştır.

Çeşitli baskılara maruz kalmış, işinden atılmış, sürgüne yollanmış, eserlerinin yayınlanması yasaklanmıştır. Nihayetinde 1937'de yaşanan Repressiya'da* tutuklanmış ve kendisinden daha sonra haber de alınamamıştır.

Cevad, Türkiye'yi ve buradaki edebî gelişmeleri yakından takip etmiştir. Hatta Balkan Savaşları'na gönüllü olarak katılmıştır.² Birinci Dünya Savaşı'nda ise Doğu Anadolu'da savaştan zarar gören Türklere Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi adlı yardım kuruluşu ile yardıma koşmuştur.³ Burada gördüğü acı olayları da şiirlerinde işlemiştir.

Türkiye ile bu kadar alakalı olan Cevad, edebî olarak da burası ile bağına Sovyet işgaline kadar koparmamıştır. Yukarıda bahsedildiği gibi Millî Edebiyat'ı benimseyen şair, Ziya Gökalp, Mehmet Emin Yurdakul ve Rıza Tevfik Bölükbaşı gibi şairlerden de etkilenmiştir. Bu şairlerin kullandığı dil, biçim, konu gibi unsurlar, Cevad'ın edebiyatını şekillendiren önemli öğelerdir.

* SSCB'de Stalin zamanında yoğun olarak 1937-1938 yıllarında uygulanan, literatürde Büyük Temizlik, Kırmızı Terör ya da Kızıl Terör olarak da adlandırılan dönemde "halk düşmanı" suçlamasıyla milyonlarca insanın gözaltına alınması, idam edilmesi ve çalışma kamplarına gönderilmesi uygulamalarıdır. Bak. İbrahim Dilek, "Türk Dünyası Edebiyatında Repressiya", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, no: 48, Güz 2019, s. 27.

² Hüseyin Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, İstanbul, Gençlik Basımevi, 1975, s. 193.

³ Afina Memmedli Saraçlı, "Azerbaycanlı Şair Ahmed Cevad'ın Kars Serüveni", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, no. 1, Bahar 2018, s. 169.

Cevad, 1937 yılında tutuklanması ve sonrasında şehid olması ile 1952 yılına kadar yasaklı edebiyatçılardan olmuştur. Eserleri toplatılmıştır ve büyük oranda imha edilmiştir. Bu sebeple şaire ait birçok eser bu imha döneminde yok olmuştur. Azerbaycan şiirinin en önemli isimlerinden biri olmasına rağmen toplamda kaç şiiri olduğu net değildir.

Millî Edebiyatın Ahmed Cevad Şiirine Fikirsel Etkileri

Hüseyinzade Ali Bey'in başyazarlığını yaptığı⁴ *Füyuzat Dergisi*, Azerbaycan'da Millî Edebiyat savunucusu aydın ve edebiyatçıların toplandığı bir yayın organı haline gelmiştir.⁵ Bu aydınların arasında Muhammed Hadi, Mirza Elekber Sabir, Abdulla Sur, Hüseyin Cavid, Mehmet Emin Resulzade ve Abdullah Şaik gibi önemli isimler yer almaktadır.⁶

Dergi yazarlarının önemli bir kısmı İstanbul'da eğitim almış ya da İstanbul'da hem edebî hem de siyasi çevrelerde yer almışlardır. Ahmed Cevad'da bu yazarlardan Hüseyin Cavid ve Abdulla Şaik'in öğrenciliğini yapmış ve onlardan ideolojik ve edebî anlamda etkilenmiştir.⁷

Ahmed Cevad'ın şiirlerinde sadece Millî Edebiyat Akımı'nın edebî anlayışından değil, aynı zamanda Millî Edebiyat'ın Mehmet Emin Yurdakul, Rıza Tevfik Bölükbaşı, Ziya Gökalp gibi temsilcilerinden de etkilenmiştir.

Millî Edebiyat'ın şiir anlayışı, Türkçü-Turancı bir ideolojiyi, İstanbul Türkçesini, sade bir dil ve İstanbul Türkçesi ile birlikte hece ölçüsünü savunmaktadır ve sanatın halka doğru olması gerektiğini ileri sürmektedir.⁸ Ahmed Cevad'ın şiirlerinde ise Millî Edebiyat'ın savunduğu bu özellikler bulunmaktadır.

⁴ Nigar Nagiyeva, *1990'dan Günümüze Türkiye ve Azerbaycan Edebiyatlarının Karşılıklı Etkileşimi*, İstanbul, Hiper Yayın, 2017, s.13

⁵ Ali Haydar Bozkurt, *Hüseyinzade Ali Bey*, Ankara, Atatürk kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 1998, s. 29

⁶ Erdoğan Uygur, "Azerbaycan Matbuatında Füyuzat Dergisi", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C.7, No. 2, Haziran 2010, s. 152

⁷ Afina Memmedli, *Ahmed Cevad*, Bakü, Elm ve Tahsil, 2010, s. 56

⁸ Orhan Okay, "Millî Edebiyat Akımı", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/milli-edebiyat-akimi>, (E.T. 17.11.2018)

Ahmed Cevad'ın tüm şiirleri ele alındığında görülen en eski tarih 1913 yılıdır. Cevad'ın bu dönemdeki eserlerinde hem aruz hem de hece ölçüleri birlikte kullanılmıştır. Cevad'ın *Koşma* kitabında yer alan 'H.C.' şiiri ile birlikte bu yıla tarihlenen üç gazeli aruz ölçüsü ile kaleme alınmıştır. Ancak şairin yayınlanan ilk şiiri de yine 1913 yılında çıkmıştır⁹. Bu şiiri şöyledir:

Sevgilerden yıldırımlar kanadım,
Şimşeklerin karşısına çıkardım.
Ben ölümle pençeleşir dururdum.¹⁰

Bu şiirin dışında 1913 yılına tarihlenen ve yine *Koşma* kitabında yer alan 'Bir Gül Ektim' şiiri hece ile yazılmış ve koşma tipi kafiye düzeni kullanılmıştır. Bu şiir de şu şekildedir:

Ne yazım yaz, ne de günüm gün oldu,
Gönlümün çiçeği açmadan soldu,
Knadımı bir uğursuz el yoldu
Yerinde bir damla kuru kan kaldı
Söylediğim boş söz, döktüğüm kan-yaş,
Hakkına; kim isen el vurma, yavaş,
Yavaş ki derdime ağlayan kardaş,
Yerime arkamda bir düşman kaldı.¹¹

Ahmed Cevad'ın şiirleri arasında 1913'ten sonra aruz ile yazılmış başka bir şiire rastlanmamaktadır. Sovyet istibdadı döneminde serbest ölçü ile kaleme aldığı şiirleri olmakla birlikte bunların sayısı oldukça azdır. Şairin edebiyatında hece ölçüsü, hayatını kaybettiği 1937'ye kadar yoğunlukla tercih edilmiştir. Bu noktada Cevad'ın bir hece şairi olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

⁹ Mustafa Ceylan, *Türk ve Dünya Edebiyatında Öldürülen Şairler 2. Cilt*, Ankara, Başkent Edebiyat, 2017, s.250.

¹⁰ İrfan Murat Yıldırım, *Bakıp Türkün Bayrağına*, İzmir, Gelecek Matbaacılık ve Yayıncılık, 1992, s. 151

¹¹ Yıldırım, *a.g.e.*, 72

Ahmed Cevad'ın Türkçülük ve Turancılık ile alakalı da birçok şiiri bulunmaktadır. Kendisi Türkçü ideolojiyi savunmakta ve bu doğrultuda eserler vermektedir. Şiirlerinde Türklük ve millet kavramı sıkça işlenmiştir. Millî Edebiyat Akımı'na dahil olan birçok Türkiyeli şair Türklük ve Turan ile ilgili şiirler kaleme almıştır. Hali hazırda Türkçülük bu edebî akımın ideolojisidir. Millî Edebiyat'ın edebî anlayışını benimseyen Ahmed Cevad da bu sebeple şiirlerinde Türklük ve Turan vurgusunu çokça kullanmıştır. Örneğin 'Rüyasını Görmüştüm' şiiri şöyledir:

Unutarak gür sevdayı
Yeşil söğüt dallarında
Benim gözüm ilk aradı
Onu Turan yollarında
Bir gün oldu bizimkiler
Oldu bizi beğenmez.
Ben dedim ki, Milletimin
Sermayesi tükenmez.¹²

Ahmed Cevad'ın Millî Edebiyat'tan etkilenmesinde ve Millî Edebiyatı benimsemesinde Füyuzatçıların önemli bir etkisi vardır. 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan edebiyatında iki önemli yayının etkisi, diğer yayınlara göre oldukça fazladır. Bunlardan biri Celil Memmedguluzade ve Ömer Faik Numanzade gibi önemli aydınların olduğu *Molla Nasreddin Dergisi'*dir. Diğeri ise Hüseyinzade Ali Bey, Mehmet Emin Resulzade ve Hüseyin Cavid gibi aydınların başını çektiği *Füyuzat Dergisi'*dir.

Molla Nasreddinciler, yine Türkçü ve milliyetçi bir çizgide olmalarına rağmen edebiyatta Azerbaycan Türkçesi kullanılması gerektiğini savunmaktadır. Bu yolla halka daha kolay ulaşabileceklerini ileri sürmektedirler. Diğeryandan Füyuzatçılar ise tüm Türk toplulukları

¹² Ahmet Cevat, *Çırpınırdı Karadeniz*, Haz. Servet Gürçan, Ankara, Göktuğ Ltd., 1990, s. 68

arasında ortak bir Türkçenin olması gerektiğini savunmaktadır ve ortak dilin de İstanbul Türkçesi olmasını benimsemişlerdir.¹³

Cevad'da Füyuzatçıların etkisi ile şiirlerinde İstanbul Türkçesini kullanmıştır.¹⁴ Onun İstanbul Türkçe ile yazdığı şiirlerine 'İstanbul' şiiri güzel bir örnektir:

Bu kalbimden kopan her yanık feryad,
Çektiğim dertlerin tercümanı mı?
Yok mudur, kimseden derdime imdad,
Bu bahtsız sevdamin son zamanı mı?¹⁵

Cevad, şiirlerinde İstanbul Türkçesini ömrünün sonuna kadar bırakmamıştır. Ancak Sovyet baskısının artması ile birlikte İstanbul Türkçesinin yanı sıra yerel dilde de şiirler kaleme almış¹⁶, Azerbaycan Türkçesini zaman zaman şiirlerinde kullanmaya başlamıştır.

Cevad'ın şiirinde öne çıkan bir diğer unsur sade bir dil ile şiirlerini kaleme almasıdır. Halkın anlayabileceği dili, konuşma dilinin Türkçesini kullanmış, mümkün olduğunca yabancı kelimelerden arınmış bir Türkçe ile yazmaktadır şiirlerini. Hatta 'Dilimiz' şiirinde bu durumu da eleştirmektedir. Bu şiirde şöyle der:

Bakalım dilimizde neler görünür:
Okuyup, anlamak yazmaktan güçtür.
Yazan düşünmeden yazsa da bile
Okucu ben on gün gerek düşüne
Ki anlasın bu söz Arap mı, Fars mı?
O, ki kaldı mana... Anlayan hanı!¹⁷

¹³ Nagiyeva, *a.g.e.*, s. 14-15

¹⁴ Yıldırım, *a.g.e.*, s. 62

¹⁵ *A.e.*, s. 117

¹⁶ *A.e.*, s. 62

¹⁷ Ahmed Cevad, *Ezilsem de Susmaram*, Haz. Ali Seladdin, Bakü, Kitab Klubu, 2017, s. 107

20. yüzyıl başlarında Azerbaycan edebiyatında da tıpkı Türkiye'deki gibi Arapça ve Farsça'nın etkisi bulunmaktadır. Bu dillerden birçok kelime edebî dilde yer etmiş ve edebî eserleri halk dilinden uzaklaştırmıştır. Yine bu dillere ait tamlama ve çekimlerin de dilde yer etmesi ile metinlerin anlaşılabilirliği zayıflamıştır. Cevad da şiirinde bu durumu anlatmaktadır. Hem metinleri okumanın hem de anlamının ne kadar zor olduğunu ifade etmekle birlikte, insanlar okumaya ve anlamaya çalıştığı kelimenin Arapça mı yoksa Farsça mı, onu bile anlayamadığını dile getirmektedir. Bu sebeple kendisi mümkün olduğunca sade bir dil kullanmış ve halkın diline yakın bir dil ile eserler vermiştir.

Ayrıca Cevad için edebiyat, yüksek bir edebiyat olmalıdır ama halktan da kopuk olmamalıdır. Halkın hem millî hem de manevî duygularına hitap eden bir edebî dil ortaya çıkmasından yanadır. Bu sebep ile şiirlerinde sıklıkla millî unsurları kullanmış, halkın kültüründen ve inançlarından beslenmiştir. Dolayısıyla şiirlerinde Azerbaycan Türklerinin anlayabileceği ve kendilerinden olan hisleri bulabilecekleri bir şiir yaratmaya çalışmıştır. Bu sebeple şiirlerinde hem halk edebiyatından Leyla ve Mecnun, Aslı ile Kerem hikayelerine atıflar bulunurken, hem de nevruz, hıdırellez ve Hızır (a.s.)'a da göndermeler bulunmaktadır. Azerbaycan edebiyatında müstesna bir yeri olan şair Nizami'den de bahseder, Türkçüler için özel bir yeri olan İsmail Gaspıralı'ya da şiirler yazar. 'Derdim' adlı şiirinde peygamberlerden bahsetmiş ve Azerbaycan Türklerinin manevî duygularına da hitap etmiştir. Bu şiir de Kâbe'nin bânisi olduğuna inanılan Hz. İbrahim'den ve sabrı ile inananlara örnek olan Hz. Eyyüb'den bahsetmiştir. Bu şiiri şu şekildedir:

Zulm taşı döver zulmün havası,

Azginlarla doldu Allah yuvası.

Halil'e söylesin: Kâbe binası

Yıkıldı Haccacın murdar elinden!

Yanık bir ses gelir Zemzem ilinden!

Hakk görmedim ben onunçin saraldım

Boş yere değıldir gamım ve ahım.

*Sınasın Eyyüb'ü şimdi Allah'ım,
Mal, can derdi değil, vicdan esirdi,
Hasta değil, yazık insan esirdi!*¹⁸

Millî Edebiyat Akımı Şairlerinin Ahmed Cevad Şiiri Üzerine Etkileri

Millî Edebiyat'ın Ahmed Cevad şiiri üzerindeki tek etkisi fikri manada olmamıştır. Millî Edebiyat'ın şairleri de Ahmed Cevad'ın hem edebî anlayışı hem de şiirleri üzerinde etkili olmuşlardır.

Ahmed Cevad, yaşadığı dönemde Mehmet Emin Yurdakul'u takip etmiş, şiirlerinde onu örnek almış ve en çok ondan etkilenmiştir. Hatta Mehmet Emin, edebî manada onu manevi oğlu olarak addetmiştir.¹⁹ Mehmet Emin Yurdakul, Cevad'ın şiirde biçim arayışında önemli bir örnek olmuştur.

Mehmet Emin, şiirlerinde sone, balad, ve terzerima gibi Batılı nazım biçimlerini kullanmıştır. Onun 'Bırak Beni Haykırayım' şiiri terzerima, 'Ya Bir Mezar Ya Zindan' adlı şiiri sone, 'Çömlekçi' ise balada örnektir. Cevad'da bu noktada onu örnek almıştır. 'Geçer' şiiri terzerima, 'İmansıza' şiiri sone ve 'Görünmez Yollardan' şiiri balad örneğidir.

Ayrıca Mehmet Emin Yurdakul'un, *Türkçe Şiirler* adlı şiir kitabını yayınlaması, kendisinden sonraki birçok genç şairin hece ölçüsünü kullanmasına örnek olmuştur.²⁰ Mehmet Emin, hece ölçüsünü kullanarak bazı tabuları da yıkmayı başarmıştır. O zamana kadar hece ölçüsü, sadece halk türküsü, koşma, deyiş, üçleme gibi konulara değinirken, Türkçe Şiirler ile birlikte millî duygulu ve asrî teknikli şiirlerin de yazılabileceğini göstermiştir.²¹

Mehmet Emin'in heceye getirdiği bu yenilik, Ahmed Cevad şiirinde de kendine yer bulmuştur. Onun açtığı yoldan ilerleyen Cevad, millî konulu şiirlerini hece ile kaleme almıştır.

¹⁸ A.e., s. 119

¹⁹ Memmedli, *Ahmed Cevad*, s. 77

²⁰ Mehmet Emin, *Türkçe Şiirler*, Haz. Hasan Kolcu, Fatih Kıran, İstanbul, Çağrı Yayınları, 2011, s. 29

²¹ İbrahim Necmi Dilmen, "Türkçe Şiirler Cereyanına Bir Bakış ve 1905 Edebi Hareketi", *DTCF Yıllık Araştırma Dergisi*, 1940-1941, s. 52

Bununla birlikte Türkçe, Mehmet Emin için “Edebî Vatan”dır.²² Bu edebî vatanın içerisinde Türklerin ve onun medeniyetinin unsurları yer almalıdır. Bu yüzden Mehmet Emin, şiirlerini halkın içerisinde kendinden bir şeyler bulabileceği şekilde yazmıştır. Toplumun sorunlarını, yaşadığı sıkıntıları, acıları, Türk Dünyasının dertlerini ya da herhangi bir sıradan insanı şiirinin konusu yapabirmiştir.

Bu noktada Cevad’ın ‘Harpedelere’ adlı şiiri önemlidir. Bu şiirde Cevad, I. Dünya Savaşı’nın Kafkas Cephesi’nde yaşattığı acılardan bahsetmektedir. Şiir şöyledir:

Ey görünmez dost elinden gelen kuş!

Hangi murdar eller yıkılmış yuvanı?

Garip misin, yoksa nedir bu duruş!

Aşıklardan ses yok, sazları kalmış,

Çoban, sürün hani, tozları kalmış?!

Eller göç eylemiş, izleri kalmış!²³

Cevad’ın bu şiiri Mehmet Emin’in ‘Ahretlik’ şiirine benzemektedir:

Bari sizler dokunmayın şu yuvasız kuşcuğa;

Dokunmayın, memleketin şu bereli gülüne;

Dokunmayın, annesizdir; dokunmayın çocuğa;

Dokunmayın, şimdi ağlar; dokunmayın gönlüne!²⁴

Bu iki şiir de yuvası yıkılmış bir kuştan bahsetmektedir. Annesiz kalan çocukla yıkılmış bir aileden, sürsüz bir çobanla harap olmuş bir köy ele alınmıştır. İkisinde de bir yıkım ele alınmış ve bu yönü ile de şiirler ele aldıkları konu itibari ile örtüşmektedir.

Ayrıca Mehmet Emin’in ‘Çocuklar’ şiiri ile Ahmed Cevad’ın ‘Balalarım’ adlı şiirleri de sadece başlık olarak değil, ele aldıkları konu itibari ile de birbirine benzemektedir. Cevad’ın şiiri şöyledir:

²² Mehmet Emin, *a.g.e.*, s. 48

²³ Ahmed Cevad, *Seçilmiş Eserleri*, Haz. Ali Seladdin, Bakü, Şark-Garp, 2005, s. 116

²⁴ Mehmet Emin Yurdakul, *Turan’a Doğru*, İstanbul, Ergenekon Yayınevi, 1973, s. 83

*Çıksın kefedenden tabiat,
Yaz yağışı büyük nimet,
Koy olsun yeryüzü cennet.²⁵*

Mehmet Emin'in Çocuklar adlı şiiri ise şöyledir:

*Ey çocuklar, bu toprağın bir çiçeği, bir hayvanı!
Sizler ise onun büyük bir mahluku, insanı!
Onun viran yerlerini şenletecek evladı!²⁶*

Ayrıca Mehmet Emin, şiirlerinde Türk Dünyası'nın acılarını ve sorunlarını da ele almış ve Rusların Türkistan'a karşı uyguladığı emperyalizmi ele almıştır. Ahmed Cevad'da bu konuda şiir yazmıştır ve iki şiirde yine bir etkileşim görülebilmektedir. Mehmet Emin'in 'Çar'a' adlı şiiri şöyledir:

*Sana kanlı bir fecir hazırlıyor bak Asya;
Bak, hürriyet türküsü çağırıyor Kafkasya:
Bak Türkistan, bak Kırım ihtilalci birer kız!
Bilki senin tacını düşürecek bir Kırgız,
Devirecek tahtını Oğuzların Milleti
Yükselecek karşında büyük Turan Devleti!²⁷*

Bu şiire karşılık Ahmed Cevad'ın 'Kuropatkine' adlı şiiri şöyledir:

*Türkistan'dan başka birçok yerler var!
Size lanet eder dargın obalar!
Unut, eski günü, unut!
Bak, gökteki kara bulut
Mazlumların ahıdır!*

²⁵ Ahmed Cevad, *Seçilmiş Eserleri*, s. 110

²⁶ Yüksel Yazıcı, *Mehmet Emin Yurdakul*, İstanbul, Toker Yayınları, 1987, s. 118

²⁷ Yurdakul, *a.g.e.*, s. 42

Ey hürriyet, derman senin elinde!

Asılmaya mahkum olan kardeşi,

Kurtaracak ferman senin elinde!²⁸

İki şairin şiirini ele alırsak, ikisinde de ortak olan hürriyet vurgusudur ve hürriyetin geleceğine olan inançtır. Mehmet Emin, Türkistan ile birlikte Kırım ve Kafkasya'yı da anmaktadır. Tüm bu yurtlarının birlikte Rus emperyalizmini yıkacağını dile getirmektedir. Cevad da buna karşılık sadece Türkistan değil, başka yerler de var demektedir. Başka yerlerden kastı elbette ki öncelikle Kafkasya'dır. Cevad, Kırım'ı da takip etmektedir. Hatta Gaspıralı için 'Gaspıralı İçin' adında bir şiir dahi yazmıştır. Bu sebeple Türkistan'dan başka yerler var derken Kırım'ı da ima etmiştir. Ayrıca, Gaspıralı ile ilgili olarak Mehmet Emin'in de 'İsmail Gaspıralı'ya' adlı bir şiiri mevcuttur.

Ahmed Cevad'ın şiirlerini etkileyen bir diğer önemli isim Ziya Gökalp'tir. Gökalp, Cevad'ın şiirlerini en çok dil anlayışı, fikrî ve ideolojik temeller üzerinden etkilemiştir.

Millî Edebiyat, sade bir Türkçenin kullanılmasını benimsemiştir. Ziya Gökalp de bunun savunucularındandır. Cevad da şiirlerinde sade bir dil kullanmıştır. Bu noktada Gökalp'in 'Sanat' şiiri Cevad için önemlidir çünkü Cevad'ın 'Dilimiz' adlı şiiri, 'Sanat' ile çok benzer söylemlere sahiptir. 'Dilimiz' şiiri şöyledir:

Çokları anlamaz milletten, aydın,

Birce parçasını şiir yazanın.

Gün oldu şairler göğe çıktılar,

Bu yazık millete oradan baktılar.

Od etmedi, yağdı ateş başına,

Siyah kondurdular kara kaşına.²⁹

Gökalp'in 'Sanat' şiiri de şu şekildedir:

²⁸ Ahmed Cevad, *Seçilmiş Eserleri*, s. 137

²⁹ A.e., s. 102

*Aruz sizin olsun, hece bizimdir,
Halkın söylediği Türkçe bizimdir,
Leyl sizin, şeb sizin, gece bizimdir.
Değildir bir mana üç ada muhtaç.*

Burada ele alınan iki şiirde de şu hususlar dikkat çekmektedir: ikisinde de öncelikle halkın anlamakta zorlandığı Arapça ve Farsça kelimelerin varlığı eleştirilmiştir. Gökalp bunu açıkça söylemiştir. Cevad ise ağıdalı dilin yüksek edebiyat olarak değerlendirilmesini eleştirerek halk dilini savunmuştur. İkisi de çok benzer şekilde bu durumu örneklendirmiş, Türkçesi bulunan kelimeler varken, diğer dillerden kelimelerin kullanılmasına karşı çıkmışlardır.

Gökalp'ın Cevad üzerindeki diğer etkisi fikrî temeldedir. Gökalp, Türk tarihini bir bütün olarak ele alır ve Turan'dan bahsederken Türklerin hükmettiği ve yaşadığı her yeri bu sınırlara dahil etmektedir. Hatta bu noktada "İlhan" adında bir kavram kullanmaktadır. İlhan'ı Gökalp şu şekilde tarif etmektedir:

Eski Türk dininde, Türk Tanrısı, barış ve barışçılık tanrısı idi. Türk dininin mahiyetini gösteren il kelimesi, barış anlamına geliyordu. İlci barışçı demek olduğu gibi, İlhan "Barış Hakanı" demektir. Türk İlhanları Mançurya'dan Macaristan'a kadar sürekli bir barış vücuda getiren ileri barışseverlerden idiler.

Türklerin eski barışçılık geleneği sayesinde ki, Türk hükümdarları da İslamlık devrinde de daima mağluplara şefkatle davranmış, daima kendilerini milletler arası bir barış amili tanımışlardır.³⁰

Bu noktada ayrıca belirtmek gerekir ki İslam'ın kelime anlamı da barış getirmektir.³¹ Bu konuda şu denilebilir ki Gökalp için İlhan, sadece siyasi değil, dini de bir kavramdır ve bu kavram İslamıktan sonra da anlamını

³⁰Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Haz. Mehmet Kaplan, İstanbul, Millî Eğitim Basımevi, 1970, s. 41

³¹ Mustafa Sinanoğlu, "İslam", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/islam>, (30. 11. 2019)

korumuştur. Gökalp bu kavramı 'Altın Destan' şiirinde kullanmıştır. Bu şiir şöyledir:

*Kurultay toplansın Tanrı Dağı'nda
İlhan tahta çıksın Elmabağı'nda,
Beyler solda dursun, hanlar sağında,
Sevmek günah değil sevinç çağında
Görünce toplanmış hanân nerede?
Gideyim, arayım: Canan nerede?³²*

İlhan kavramı, Cevad'ın şiirlerinde de kendine yer bulmaktadır. Onun, Bakü'yü İngiliz işgalinden kurtaran Türk Ordusu'nu andığı 'Azerbaycan Bayrağına' adlı şiiri İlhan kavramı için güzel bir örnektir. Bu şiir şöyledir:

*Kayı Han soyundan aldığı rengi,
Kocamış İlhanla Müslüman Beyi
İlhan'ın evladı dinin direği,
Getirdin gönlüme sefa bayrağım!³³*

Cevad, bu şiirde Kayı Han soyu ile Osmanlı'yı anlatmaktadır. Kocamış İlhan ile 600 yıllık kadim Osmanlı Devleti'nden, Müslüman Beyi ile de onun hükümdarından bahsetmektedir. İlhanın evladı ise Bakü'yü kurtaran Osmanlı askeridir. Bu ordunun dinin direği olarak tanımlanması, hükümdarının Müslüman Beyi olarak tarif edilmesi ve devleti İlhan diye tanımlaması ile aslında Gökalp'in verdiği anlamı oluşturmuştur. Cevad'ın Türkiye'ye bakışı ve buraya olan sevgisinden yukarıda bahsedilmiştir. Tekrar etmek gerekirse Cevad, Osmanlı'yı Türklüğün merkezi olarak görmektedir. Ayrıca şunu da unutmamak gerekir ki Osmanlı hükümdarı aynı zamanda Halife'dir. Son dizide gönlüme sefa getirdin derken, İlhan'ın ordusu Cevad'ın ülkesine barış ve huzur getirmiştir anlamı kastedilmiştir.

³² Ziya Gökalp, *Kızıl Elma*, Haz. Halil İbrahim Şahin, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2016, s. 132

³³ Ahmed Cevad, *Seçilmiş Eserleri*, s. 127

Gökalp'in Türk tarihini bir bütün olarak ele aldığından bahsetmiştik. Bu noktada daha önceleri düşman olarak görülen İran'ı, Osmanlı ile birlikte anmıştır şiirlerinde. Bu duruma 'Ergenekon' şiiri örnek olabilir:

*Fatih aldı İstanbul'u,
Babür, Hint'e eğdi yolu,
Nadir sarstı sağı, solu,
Oldu bir son taslağımız.³⁴*

Bu şiirde Fatih'ten ve Babür'den bahsettikten sonra Nadir Şah'tan bahsetmiştir Gökalp. Nadir Şah, İran Safevi Devleti'nin en önemli hükümdarlarından biridir. Hatta Osmanlı'ya karşı birçok zafer de kazanmıştır. İran, Osmanlı'nın uzun yıllar geleneksel rakiplerinden ve düşmanlarından olmuştur. Bu durumun siyasi sebepleri olduğu kadar dini sebepleri de vardır. Osmanlı Sünni bir devletken, Safeviler Şii'dir. Bu sebeple Osmanlı ile İran'ın birlikte kullanılması çok rastlanılan bir durum değildir ancak Gökalp, bu tabuyu yıkmıştır.

Buna benzer bir durum Cevad'ın 'Dağlar' adlı şiirinde de bulunmaktadır. Onun bu şiiri şöyledir:

*İran'ın arslanı, Türkün hilali,
Ürküttü göğünde uçan kartalı.
Karlı kanlar sana düşman çıkalı,
Görmedim yüzünü güler, a dağlar!³⁵*

Cevad'ın şiirlerinde Rıza Tevfik Bölükbaşı'nın da etkileri görülmektedir. Rıza Tevfik, Hüseyin Cavid ve Abdulla Şaik gibi Azerbaycanlı aydınların hocasıdır. Bu şekilde bu iki isim Millî Edebiyat'ı bizzat kaynağından aldıkları eğitim ile benimsemiş ve öğrenmişlerdir. Bu isimler aynı zamanda Ahmed Cevad'a da hocalık yapmışlardır. Böylece Rıza Tevfik'in dolaylı yoldan Cevad üzerinde etkisi vardır. Şiirlerinde kullandıkları kavramlar üzerinden iki şair arasındaki etkileşim ele alınabilir. Rıza Tevfik'in Edirne'nin işgali için yazdığı 'Edirne için' şiiri ile

³⁴ Gökalp, *Kızıl Elma*, s. 140

³⁵ Ahmed Cevad, *Seçilmiş Eserleri*, s. 212

Cevad'ın 'İstanbul' şiiirleri ortak metaforların görülebileceği şiiirlerdir. Rıza Tevfik'in 'Edirne İçin' şiiiri şöyledir:

*Ağla sevdiceğim! Gül ruhlarından,
Jaleler dökülsün; Nevbahar oldu!
Harabat Ellerin bülbüllerinden
Bu ıssız bahçeler nalekar oldu.*

*Bir vakit başında hüma uçardı,
Ağaçlar yoluna çiçek saçardı;
Bastığın yerlerde çiğdem açardı,
Bir yıldır o yerler hep mezar oldu!³⁶*

Buna karşılık Cevad'ın 'İstanbul' şiiiri şöyledir:

*Ben sevdiğim mermer sineli yârin,
Diyorlar, koynunda yabancı bir el var!
Bakıp ufuklara, uzak yollara
Akıyormuş mavi gözler, akşamlar!
Benim sevdiğim kız dünya güzeli,
Ona bu dünyada eş yaranmamış!
Diyorlar, gönlünü felek bozalı
Sürmeli telleri hiç taranmamış!³⁷*

Bu iki şiiir ele alındığında ilk dikkat çeken unsur şudur: iki şiiir de şehirleri bir sevgili gibi tarif etmiştir. Canlılığını yitirmiş bir sevgiliden bahsediyor iki şiiir de. İki şiiirde de şehirlerin işgal öncesi dönemleri görkemli bir şekilde işlenmiş. Birinde dünyalar güzeli bir sevgiliyken, diğlerinde üzerinde hüma kuşunun uçtuğu, ağaçların çiçek saçtığı şeklinde tasvir edilmiştir. Ancak işgaller iki sevgiliyi de güzelliğinden uzaklaştırmıştır. Cevad, felek bozgunundan sonra sevgilinin saçlarının

³⁶ Rıza Tevfik, Haz. Abdullah Uçman, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1986, s. 55

³⁷ Ahmed Cevad, *Seçilmiş Eserleri*, s. 132

hiç taranmadığını, Rıza Tevfik ise bastığı yerlerde çiğdemlerin açtığı yerlerin mezarlığa döndüğünü söylemiştir. İki şiirde ortak olan şehirlerin birer sevgili olması ve işgal ile birlikte güzelliklerini yitirmesidir.

İki şairin şiirlerindeki etkileşime bir başka örnek de Rıza Tevfik'in 'Divan' şiiri ile Cevad'ın 'İmdat' şiiri kabul edilebilir. 'Divan' şöyledir:

Kapılar kapanmış bacalar tütmez,

Kimsecik o çölde bir koyun gütmez;

Ağaçlar kurumuş bülbüller ötmez

Baykuşlarda bile figan kalmamış.

Hiç anılmaz olmuş atalar adı,

Beşikte bırakmış ana evladı,

Kırılmış yetimin kolu kanadı

Zulüm pençesinden aman kalmamış.³⁸

Cevad'ın 'İmdat' şiiri de şöyledir:

Tütmez bacaları, yanmaz çıralar,

Kardeşi bacıdan ayırmış dağlar,

Bacılar nerededir, bulutlar ağlar?

Kardeşsiz baciya imdada geldim.

Verip yad ellere sırma telini,

Gelinler bırakmış güzel elini.

Anasızdır yavru, sen söyle ninni.

Ninnisiz yavruya, imdada geldim.³⁹

Bu iki şiir birbirini tamamlar niteliktedir. Rıza Tevfik, 'Divan' şiirinde savaşların getirdiği yıkımdan ve acılardan bahsetmiştir. Cevad ise bu acı ve yıkımları bilmekle birlikte yardıma geldiğini yazmıştır. Kaldı ki tarihsel olarak böyle bir durum da yaşanmıştır. I. Dünya Savaşı döneminde

³⁸ Rıza Tevfik, s. 34

³⁹ Ahmed Cevad, *Seçilmiş Eserleri*, s. 118

Cevad, Doğu Anadolu'daki soydaşlarına yardım etmek için bölgede faaliyetlerde bulunmuştur. Yani biri acıyı anlatırken, diğeri bu acıya karşı yardıma geldiğini dile getirmiştir.

Bu şiirlerde ortak kavramlar da bulunmaktadır. Tütmeyen bacalardan, anasız yavruardan, sönmüş ocaklardan, savaşlarda ölen erlerden bahsedilmiştir. Anasız ve babasız kalmış yavrular, onlara sahip çıkacak kimsenin kalmayışından bahsedilmiştir. Böylece atasını bilemeden büyüyecek oluşları ele alınmıştır. Ancak daha en başta dendiği gibi Cevad, şiirinde bu durumu bilip, kardeşlerine yardıma geldiğini belirtmiştir. Yani Rıza Tevfik'te daha umutsuz bir durum varken, Cevad'ın şiiri o kadar umutsuz değildir.

Sonuç

Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki edebî gelişmeler özellikle Azerbaycan'da dikkatle takip edilmiştir. Türk edebiyatında baskın edebî akım olan Millî Edebiyat, Azerbaycan'da destekçiler bulmuştur. Ahmed Cevad, Azerbaycan'da Millî Edebiyat Akımı'nın önde gelen savunucularından olmuştur. Cevad, şiirlerini Millî Edebiyat'ın ilkelerini dikkate alarak kaleme almış, İstanbul Türkçesini kullanmış ve özellikle Ziya Gökalp, Mehmet Emin Yurdakul, Rıza Tevfik Bölükbaşı gibi dönemin öncü edebiyatçılarından etkilenmiştir.

Bununla birlikte, Millî Edebiyat'ın onun şiirlerine etkisini incelerken ele alınan şiirler, genellikle 1920 öncesine aittir. İşgal sonrasında yaşadığı ideolojik baskıdan ötürü hislerini daha sembolik ve kapalı bir anlatımı tercih etmesi Millî Edebiyat'ın onun şiirleri üzerindeki etkiyi incelemeyi zorlaştırmıştır. Ayrıca bu dönemde rejim baskısı ile Komünizm yanlısı şiirler kaleme almış, milliyetçi döneminden pişman olduğunu anlatan şiirler de yazmıştır. Yine de bu dönemde İstanbul Türkçesi ile şiirler yazmaya devam etmiş, hece ölçüsünden vazgeçmemiştir.

1920 öncesi şiirlerinde ise Millî Edebiyat'ın etkisi daha rahat görülebilmektedir. Millî Edebiyat'ın ideolojisi olan Türkçülüğu ve Turancılığı şiirlerinde sık sık işlemiştir. Ayrıca hece ölçüsünü kullanmış, şiirlerini sade bir dil ve İstanbul Türkçesi ile yazmıştır. Millî Edebiyat'ın önemli şairlerinden etkilenmiş ve şiirleri bu etki ile şekillenmiştir.

Milliyetçi Türk edebiyatının en önemli şairlerinden olan Ahmed Cevad, 1937 yılında Repressiya'ya kurban gittikten sonra uzun süre yasaklı bir isim olmuştur. Eserleri toplatılmış ve imha edilmiştir. Buna rağmen Azerbaycan edebiyatından silinememiştir. Kendisinden sonra özellikle hürriyet ve Türklük için şiirler yazan şairler için öncü olmuş ve onlar tarafından örnek alınmıştır.

Kaynakça

- Ahmed Cevad, *Ezilsem de Susmaram*, Haz. Ali Seladdin, Bakü, Kitab Klubu, 2017.
- Ahmed Cevad, *Seçilmiş Eserleri*, Haz. Ali Seladdin, Bakü, Şark-Garp, 2005.
- Ahmet Cevat, *Çırpınırdı Karadeniz*, Haz. Servet Gürcan, Ankara, Göktuğ Ltd., 1990.
- Aslan, Betül, *Kardaş Kömeği (Yardımlı) ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2000.
- Baykara, Hüseyin, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, İstanbul, Gençlik Basımevi, 1975.
- Biray, Nergis, Sema Eynel, "Ahmed Cevad Ahundzade (1892-1939)", *Kardaş Kalemler*, no: 142, Ekim 2018, s. 6-14.
- Bozkurt, Ali Haydar, *Hüseyinzade Ali Bey*, Ankara, Atatürk kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 1998.
- Bünyadov, Ziya, *Kırmızı Terör*, Bakü, Qanun Neşriyat, 2017.
- Ceylan, Mustafa, *Türk ve Dünya Edebiyatında Öldürülen Şairler 2. Cilt*, Ankara, Başkent Edebiyat, 2017.
- Dilek, İbrahim, "Türk Dünyası Edebiyatında Repressiya", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, no: 48, Güz 2019, s. 27-82.
- Dilmen, İbrahim Necmi, "Türkçe Şiirler Cereyanına Bir Bakış ve 1905 Edebi Hareketi", *DTCF Yıllık Araştırma Dergisi*, 1940-1941, s. 49-71.
- Mehmet Emin, *Türkçe Şiirler*, Haz. Hasan Kolcu, Fatih Kıran, İstanbul, Çağrı Yayınları, 2011.
- Memmedli, Afina, *Ahmed Cevad*, Bakü, Elm ve Tahsil, 2010.
- Memmedli SARAÇLI, Afina, "Azerbaycanlı Şair Ahmed Cevad'ın Kars Serüveni", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, no. 1, Bahar 2018, s. 167-174.
- Nagiyeva, Nigar, *1990'dan Günümüze Türkiye ve Azerbaycan Edebiyatlarının Karşılıklı Etkileşimi*, İstanbul, Hiper Yayın, 2017.

Okay, Orhan, "Millî Edebiyat Akımı", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/milî-edebiyat-akimi>, (E.T. 17.11.2018)

Ömer Seyfettin, "Yeni Lisan", *Genç Kalemler*, c. II, S. 1, 29 Mart 1327/11 Nisan 1911.

Resultzade, Mehmet Emin, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, Haz. İrfan Murat Yıldırım, İstanbul, İrfan Yayıncılık, 1990

Rıza Tevfik, Haz. Abdullah Uçman, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1986.

Sinanoğlu, Mustafa, "İslam", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/islam>, (30. 11. 2019)

Swietochowski, Tadeus, "The politics of a literary language and the rise of national identity in Russian Azerbaijan before 1920", *Ethnic and Racial Studies*, London, vol. 14, 1991, s. 55-63.

Uygur, Erdoğan, "Azerbaycan Matbuatında Füyuzat Dergisi", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C.7, No. 2, Haziran 2010, s. 150-176.

Yazıcı, Yüksel, *Mehmet Emin Yurdakul*, İstanbul, Toker Yayınları, 1987.

Yeşilot, Okan, "Çarlık Yönetiminde Azerbaycan", (Çevrimiçi) <https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=356229&/%C3%87arlık-C4%B1k-Y%C3%B6netiminde-Azerbaycan-/-Okan-Ye%C5%9Filot->, (E.T. 02.12.2019)

Yıldırım, İrfan Murat, *Bakıp Türkün Bayrağına*, İzmir, Gelecek Matbaacılık ve Yayıncılık, 1992.

Yurdakul, Mehmet Emin, *Turan'a Doğru*, İstanbul, Ergenekon Yayınevi, 1973.

Zenkovsky, Sarge, *Rusya'da Pantürkizm ve Müslümanlık*, çev. İzzet Kantemir, İstanbul, Üçdal Neşriyat, 1983.

Ziya Gökalp, *Kızıl Elma*, Haz. Halil İbrahim Şahin, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2016.

Ziya Gökalp, *Makaleler II.*, Haz. Süleyman Hayri Bolay, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1982.

Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Haz. Mehmet Kaplan, İstanbul, Millî Eğitim Basımevi, 1970.

Araştırma Makalesi

**Türkiye ve Yunanistan Arasındaki Dış Politika Krizlerinde Karar
Birimlerinin Siyasi Evren Algıları***

Zehra Gürsoy Mahdy – Fuat Aksu*****

(ORCID ID: 0000-0001-6921-7329 / 0000-0002-3693-6666)

Makale Gönderim Tarihi

08.11.2020

Makale Kabul Tarihi

25.12.2020

Öz

Türkiye ile Yunanistan arasında 1923-2018 yılına değin 14 dış politika krizi yaşanmıştır. Kriz yönetimi-analizi açısından bakıldığında söz konusu krizlerin iki ülke arasındaki tekrarlayan uyuşmazlık-çatışmalardan kaynaklandığı görülür. İki ülke arasındaki uyuşmazlıklar teknik, hukuki, siyasi nitelikte olmakla beraber özünde egemenlik haklarını ilgilendirmektedir. Bu açıdan bakıldığında başta Lozan Barış Antlaşması olmak üzere ilişkilere zemin oluşturan ahdi hukukun güncel ilişkilerde bir denge kurduğu söylenebilir. Diğer yandan egemenlik hak ve çıkarlarını ilgilendiren konularda tarafların çatışma ve işbirliği sarkacında uzun soluklu çatışma ve krizler yaşaması siyasiler açısından olduğu kadar her iki ülke halklarının da birbirlerine önyargı ve öteki algısıyla bakmalarına yol açmaktadır. Bu bağlamda her iki ülke siyasi karar birimlerinin uyuşmazlıkların çözümüne dair algı ve ürettikleri politikalar önem kazanmaktadır. Bu çalışma ile Türkiye ve Yunanistan arasındaki krizlerde karar birimleri tespit edilmekte ve karar biriminin algısının krizler sırasındaki dış politika tercihlerine etkisi incelenmektedir. Türkiye ve Yunanistan arasındaki krizlerde siyasal sorumluluğu elinde bulunduran karar biriminin siyasi evreni algılama şekline göre uyuşmazlıklara ve çözüme ilişkin seçeneklere bakış da farklılaşmaktadır. Karar biriminin ortaya çıkış sürecinde liderlerin öncelikleri belirleyici olmakta ve bu liderlerin krizlere bakış açıları çatışmacı ya da barışçıl araçlara

* Bu makale TÜBİTAK 1001 Projesi (Proje No.: 112K172) Desteğiyle Hazırlanmıştır.

** Doktora Öğrencisi, Yıldız Teknik Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, Türkiye, zehragrsy@gmail.com.

*** Doç. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, Türkiye, fuataksu@tfpcrises.org.

başvurmalarında ya da risk eğilimli/riskten sakınan bir karar alıp almamalarında etkili olmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Karar Birimi, Siyasi Evren Algısı, Türkiye, Yunanistan, Dış Politika Krizi

The Decision Units' Perceptions of Political Universe During the Foreign Policy Crises Between Turkey and Greece

Abstract

In the period 1923-2018 there had been 14 crisis between Turkey and Greece. Depending on crisis management-analysis these crises are arisen from protracted disagreement-conflicts. While these disagreements actually have technical, legal, political characteristics they also have direct impact on the sovereignty rights of the two countries. When viewed from this angle, foremost The Lausanne Peace Treaty and other contractual law lies at the basis of balance current relationships. On the other hand regarding the issues such as sovereignty rights and interests the crisis and the conflicts which take place among conflict and cooperation swing bring out prejudgement and other view from the angle of politicians as well as public. In this context, political decision makers play a significant role to solve the disagreement regarding with perception and making their policies. This study determines decision units who play role between Turkey and Greece foreign policy crisis and analyse their perceptions effect on foreign policy choices during crisis between two countries. During the formation of decision unit leaders' priorities and preferences play important role. Leaders' perceptions will determine if they are likely to use conflicting or peaceful strategies hence perceptions will define their risk taking/ non-risk taking decisions.

Keywords: Decision Unit, Turkey, Greece, Foreign Policy Crisis, Perception, Political Universe

Giriş

Uluslararası ilişkilerde aktör çeşitliliğine rağmen devletler hala temel aktör olma halini korumaktadırlar. Bununla birlikte devletler muhataplarıyla ilişkilerini içyapılarında yetkilendirdiği temsilcileri aracılığıyla gerçekleştirirler. Bu nitelikleriyle devlet denilen karmaşık yapının görünür yüzü yetkili siyasi sorumlu karar birimleri ve bürokratik-idari temsilcileri olmaktadır. Uluslararası sistemde devletlerin kendine has siyasal yapı ve rejimsel özellikleri karar biriminin kim[lerden]

oluşacağına, görev, yetki ve sorumluluklarının sınırının ne olacağına yön verir.

Demokratik siyasal rejimlerde devlet yapısı güçler ayrılığı esasına göre yapılır. Bu açıdan yasama, yürütme erkini elinde bulunduran karar birimi temsil ettikleri toplum adına kararlar oluştururlar. Dolayısıyla karar biriminin (ister tek bir birey ister bir grup isterse çoklu otonom aktörlerden oluşsun) uluslararası sistemi/evreni, dış politikayı nasıl algıladıkları, yorumladıkları, tasarladıkları içeride olduğu gibi uluslararası politikada da istikrarın/istikrarsızlığın şekillenmesinde etkilidir.

Liderlerin algılarıyla biçimlendirdikleri kararlar stratejik bir öneme sahiptir çünkü alınan her kararda karşısındaki aktörlerin nasıl davranacağına dair bir öngörü ile hareket etmektedirler. Bu nedenle uluslararası sistem içerisindeki devletlerin dış politikalarının neden savaş ya da işbirliğiyle sonuçlandığının anlaşılabilmesi için bu stratejik seçimlerin incelenmesi gerekli olmaktadır.¹ Devleti temsil eden karar birimi bir gelişmeyi algılarının da önemli bir rol oynadığı değerlendirme sürecinde anlamlandırır. Güvenlik ve temel çıkarların belirleyici olduğu savaş ve işbirliği konularında algılar da kararlaştırma sürecinde etkilidir. Ayrıca kriz ve savaş gibi stresin yoğun olduğu ve hızlı kararlaştırmanın gerektiği durumlarda karar biriminin sorumluluğu çok yüksektir. Karar birimi mevcut seçenekleri değerlendirerek en yararlı politikayı uygulamayı önerdiğinde bunu bir uzlaşma mı yoksa çatışma mı üreteceği belirsizdir. Çünkü hasmın nasıl bir tepki göstereceği hakkında tam bir bilgiye sahip olmak mümkün değildir.

Uluslararası ilişkilerde uyuşmazlık yaşayan devletlerin izledikleri siyasalar sonucunda bir krizin hatta savaşın ortaya çıkması mümkündür. Askeri çatışmaların yol açtığı yıkımın büyüklüğü ve etkisi dikkate alındığında devletler için savaştan kaçınmak giderek daha fazla önem kazanmaktadır. Nitekim Soğuk Savaş döneminde bir nükleer savaşın yaratacağı etki dikkat alınarak krizlerin yönetimine odaklanılmıştır. İki süper güç nükleer çatışma olasılığı altında yaşamsal çıkarlarına tehdit

¹ David A. Lake and Robert Powell, "International Relations: A Strategic-Choice Approach", in David A. Lake and Robert Powell (eds), *Strategic Choice and International Relations*, The Princeton University Press, Princeton: 1999, s.18.

algılamıştır. Algılanan tehdit karşısında karar birimlerinin yaşadıkları stres ve zamanın sınırlılığı “doğru” değerlendirmeyi zorlaştırmaktadır. Bu açıdan bakıldığında kriz yaratan durumsal değişikliğe –dolayısıyla krize ilişkin yoğun bilgi akışı veya bilgi eksikliği içinde bulunan karar[laştırma] yapı ve sürecinin olağandan farklı işlemesine yol açabilmektedir. Literatürde farklı kriz tanımları² mevcut olmakla birlikte bu çalışmada kriz şöyle tanımlanmaktadır:³

- Herhangi bir dış ya da iç tehdit olasılığından değil karar alıcının gündemini meşgul eden bir konuda ortaya çıkar,
- Zamansal açıdan aniden ortaya çıkabileceği gibi süreç içerisinde gelişerek de ortaya çıkabilir,
- Karar alıcı tarafından algılanan risk, tehlike, tehdit ya da saldırı durumu söz konusu olup,
- Bu durum, karar alıcının algısında ya da gerçekliğinde temel değer ve önceliklerinin değişimi konusunda onu zorlar,
- Algılanan bu durum karşısında karar alıcı karşı karşıya kaldığı mevcut seçenekler arasından tercih yapmak ve karar almak durumundadır,
- Karar alacağı yapacağı tercih dolayısıyla sıcak çatışma ya da savaşa müdahil olma olasılığı ortaya çıkarken bu durumun her zaman ortaya çıkması gerekmemektedir.

² Örneğin Charles Hermann, krizi yüksek önceliklere tehdiye yol açan, ani olarak ortaya çıkan, karar birimi tarafından sürpriz olarak nitelendirilen durumsal değişiklikler şeklinde tanımlarken Michael Brecher Hermann’dan bazı temel noktalarda ayrılarak krizin ani, sürpriz olması gerektiğini belirterek Hermann’ın “yüksek değerler”e tehdit yerine “temel değer ve önceliklere tehdit”in yarattığı taraflar arasında düşmanlık hislerinin yükseldiği durumsal değişiklik şeklinde tanımlamaktadır. Charles Hermann, “International Crisis as a Situational Variable”, in James N. Rosenau (ed.) *International Politics and Foreign Policy*, Free Press, New York, 1969.,409-421. Michalel Brecher, *Crisis in World Politics: Theory and Reality*, Pergamon Press, Oxford, 1993.

³ TFPC Projesi kapsamında geliştirilen kriz tanımı için bkz., www.tdpkrizleri.org. (05.05.2020)

Taraflar sahip oldukları birbirinden farklı görüş ayrılıklarını çözümleyemediklerinde sorunlar karşılarında uyuşmazlık potansiyeli taşımaktadırlar.⁴ En kısa tanımı ile uyuşmazlıkları sözsöz ve hukuki görüş ayrılıkları olarak tanımlamak mümkündür. Tarafların uyuşmazlıkları çözmek için başvurdukları diplomatik araçlar uyuşmazlıkları çözümleyemediğinde eylemsel alana geçilmesiyle uyuşmazlık artık çatışmaya dönüşmüştür. Çatışma evresinde taraflar başvurdukları eylemsel araçlar ile karşı tarafa kendi siyasalarını kabul ettirmeye çalışırken ortaya çıkabilecek bir meydan okuma hali bir krizi tetikleyebilir. Kriz yönetimi ise diplomasi ve güç kullanma olasılığı karşısında taraflar arasındaki olası bir çatışmanın ortaya çıkabileceği endişesinden çok daha fazlasını içermektedir. Bu anlamda kriz yönetimi stratejik amacın gerçekleştirilmesi ve olası riskin azaltılmasından çok daha fazla anlama gelmektedir.⁵

Dış politika kararları genel olarak yürütme erkinin görev ve yetki alanına girmektedir. Karar birimleri arasında ise devlet başkanları, başbakanlar, koalisyonlar, cunta yönetimleri, parlamentolar vs. sayılabilir. Karar birimleri sorunun doğasına, konusuna ve konjonktüre göre değişiklik gösterebilmektedir. Genellikle bir dış politika krizinde karar yapı ve sürecinde yer alan çok sayıda aktör bulunmakla birlikte konuya müdahil olmayı seçen aktör(ler)den oluşan bir 'nihai karar birimi' bulunur.⁶ Eğer karşılaşılan sorun yaşamsal bir öneme sahipse genellikle üst düzey siyasi ve idari sorumluluğu üstlenecek aktörler karar yapı ve sürecinde işbirliği yaparlar. Aciliyet gerektirmeyen rutin işleyen bir durumda ise karar birimi daha düşük seviyedeki yetkililerden oluşabilecektir. Böyle düşük seviyedeki dış politika meselelerinde aciliyet gerektiren durum olmadığı için önceden kararlaştırılmış

⁴ Fuat Aksu, "Uyuşmazlık-Kriz Sarmalından Algı Değişimine Türkiye-Yunanistan İlişkileri", Mustafa Kaymakçı ve Cihan Özgün (Ed.), *Rodos ve İstanköy Türklüğü*, RİOTKDD Yay., İzmir, 2014, s. 56-57.

⁵ Carnes Lord, *The Modern Prince: What Leaders Need to Know Now*, Yale University Press, London, New Haven, 2003, ss. 200-206.

⁶ Margaret G. Hermann and Charles F. Hermann, "Who Makes Foreign Policy Decisions and How: An Empirical Inquiry", *International Studies Quarterly*, Vol. 33, No. 4, Dec., 1989 s.362.

davranışlar sürdürülür.⁷ Kriz durumlarındaysa karar birimleri krize özgü yeni kararlar oluştururlar.

Diğer yandan kriz durumlarında nihai karar biriminin meseleye ilişkin gerçekleştireceği açıklamalar devletin resmi görüşünü temsil etmektedir. Bu anlamda karar sürecinde çok fazla aktör yer alsa da nihai ve siyasi sorumlu bizzat karar biriminin kendisidir. Ancak göz önünde bulundurulması gereken nokta kriz yönetim süreçlerinde siyasi ve nihai sorumlu karar birimi her zaman mevcut seçenekler içinde en akılcı seçeneği uygun bulan aktör olmayabilir. Gerçekte kriz yönetim süreçlerinde siyasal sorumsuz aktörler de krize ilişkin tercihler ve siyasa oluşturulurken baskın bir rol üstlenerek nihai-siyasi karar birimini etkileyebilirler. Türkiye'nin dış politika krizlerinin pek çoğunda bu durumu gözlemek mümkündür.⁸

Siyasal rejim özelliklerinin yanı sıra yürütme erkini elinde bulunduran hükümetlerin çoğunluk veya koalisyon olup olmamaları da kriz yönetim süreçlerinde kararlaştırmayı önemli ölçüde etkileyebilmektedir. Özellikle koalisyon hükümetlerinde yürütme erkinin koalisyon ortakları arasında paylaşımı dikkate alındığında kısmen de olsa otonom davranabilme kapasitesine sahip hükümet ortaklarının ikna edilmesi gerekir. Geçici hükümetlerden oluşan bir yapı içerisinde ise karar birimi farklı gruplar arasında değişkenlik gösterebileceği gibi yasama ve yürütme erki arasında da geçişkenlik gösterebilecektir. En basit şekliyle karar birimi karşılaşılan dış politika meselesinde milli kaynakların kullanımına yetkili karar birimi “nihai karar birimi” olmaktadır.⁹

Bu anlamda Charles Hermann ve Margaret Hermann dış politika kararlaştırma yapı ve sürecinde özünde üç tip [nihai] karar biriminden söz eder:¹⁰

Baskın Lider (Predominant Leader): Hükümet adına kararlaştırmada tek bir kişi ön plana çıkıyor ve karar yapısı içerisindeki diğer aktörler onun tercihini uyguluyor ise karar birimi baskın liderdir. Bu durumda

⁷ Fuat Aksu, “Türk Dış Politikası Krizlerinde Hükümetler, Cumhurbaşkanları ve Başbakanlar”, *Uluslararası İlişkiler / International Relations*, 15, no. 59, 2018 s.69.

⁸ Bkz.; Aksu, “Türk Dış Politikası Krizlerinde...”

⁹ Hermann and Hermann, “Who Makes Decisions...”, 362-363.

¹⁰ Hermann and Hermann, “Who Makes Decisions...”, 363-364.

karar yapı ve sürecinde liderin özellikleri belirleyici ve önemli hale gelmektedir.

Tek Grup (Single Group) : Karar yapı ve sürecinde tek bir karar birimi olmadığında onun yerini alternatif karar birimleri almaktadır. Bu durumda karar yapı ve sürecinde yer alan görece otonom davranabilen gruplardan biri diğerlerine göre daha etkin rol üstlenebilir.

Çoklu Otonom Aktörler: (Multiple Autonomous Actors): Karar birimi birbirinden bağımsız olarak hareket edebilen birey, grup ya da kurumsal dış politika yürütücülerinden oluşabilir. Bu durumda otonom aktörlerin yer aldığı karar yapısında her bir otonom aktörün bir diğerini ikna etmesiyle ancak kararın oluşturulması sağlanabilmektedir.

Çalışmada kullanılan kriz kavramı karar biriminin algısına seslenen ve onları algılarında değişim yapmaya zorlayan durumları ifade etmektedir. Liderler temel değer ve önceliklerine yönelik bir tehdit algıladıktan, değerlendirdikten sonra gösterecekleri tepkiye karar verirler. Dolayısıyla bir olayın kriz olarak tanımlanmasında önce 'algı' süreci devreye girmektedir. Tercih edilen karara varılan süreçte karar alıcının algısı ileten rolü oynamaktadır. Bu niteliğiyle 'algı' bir krizi tanımlama ve adlandırma sürecidir. Algılar karar biriminin krizlere çözüm üretebilme kapasitesi hakkında önemli veriler sunarlar. Krizlerde kullanılacak mücadele yöntemi, barışçıl/çatışmacı araçlara başvurma kararı siyasi karar biriminin algısı ekseninde gelişir. Bu durum da doğal olarak krizin sonucunda etkileyecektir. Çünkü belirsiz bir süreci öngörülebilir duruma dönüştürme(me) karar biriminin algısı sonucundadır.

Davranışları şekillendiren algıların arkasında karar birimlerinin inanç sistemleri yer almaktadır. Ancak algı ve inanç her ikisi de soyut kavramlar olup değerlendirilmesi güç kavramlardır. Bu kavramları değerlendiren matematiksel kodlar olmak ile birlikte niteliksel bir analiz de yapılabilmesi mümkün olabilmektedir. Araştırma kapsamında ise algıların saptanabilmesinde Alexander George'un 'operasyonel' kod yaklaşımından yararlanılmıştır.¹¹

¹¹ Alexander L. George, *The "Operational Code": A Neglected Approach to the Study of Political Leaders and Decision-Making*, Santa Monica, Calif.: RAND Corporation, RM-

George inanç sistemlerini felsefi ve araçsal olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Felsefi inançlar; liderlerin siyasi hayatın doğasına çatışmacı mı barışçıl mı olduğuna odaklanırken, araçsal inançlar ise liderin felsefi inançları doğrultusunda gerçekleştirdiği seçimlere odaklanmaktadır:¹²

Felsefi İnançlar:

1. Siyasal hayatın 'esas' doğası nedir? Siyasal evren çatışma içinde mi yoksa uyum/müzakere halinde mi? ¹³

2. Kişinin temel siyasi değerlerini gerçekleştirmedeki beklentisi nedir? Siyasi değer ve hedeflerinin gerçekleştirilmesinde iyimser mi yoksa kötümser mi bir yaklaşıma sahiptir?

3. Gelecek öngörülebilir mi, eğer öyleyse ne dereceye kadar öngörülebilir?

4. Tarihsel gelişmeler üzerinde ne dereceye kadar kontrol sahibi olunabilir? Kişi tarihi istediği yönde şekillendirmedeki rolü nedir?

5. Tarihsel gelişmelerde ve insan ilişkilerinde 'şansın' rolü nedir?

Araçsal İnançlar:

1. Siyasi eylemin tercih edilmesinde en iyi yaklaşım nedir?

2. Amaçlara nasıl en etkin nasıl ulaşılabilir?

3. Karara varılan siyasi eylemin riskleri nasıl hesaplanmakta, kontrol edilmekte ve kabul edilmektedir?

5427-PR, 1967. As of May 12, 2020: https://www.rand.org/pubs/research_memoranda/RM5427.html (13.05.2020)

¹² George, *The Operational Code*, 21-43.

¹³ Çalışma içerisinde İngilizce'de Alexander George'nin 'harmony' düzen ya da Türkçe'ye uyum olarak çevrilebilecek kelime yerine siyasi evren algısı olarak müzakere kelimesi tercih edilmektedir. İncelenen örnekler kapsamında 'uyum' kelimesinin tam olarak karşılığını bulmadığı görülmektedir. Çünkü bir lider siyasi evreni uyum olarak ya da çatışma olarak algılasa da mevcut düzene uyumdan farklı olarak şiddet araçlarına başvurabilmekte ya da çatışma seçeneğini tercih eden bir lider aynı zamanda müzakereden yana barışçıl eylemlere başvurabilmektedir.

4. Çıkarın korunması için en iyi zamanlama nedir?

5. Kişinin çıkarlarını gerçekleştirmedeki farklı araçlar kullanılmasının faydası ve rolü nedir?

Bu anlamda felsefi inançlar karar biriminin siyasi evrene bakış açısı hakkında fikir verirken uygulama aşamasına geçildiğinde ise felsefi inançların araçsal inançlar üzerindeki etkileri değerlendirilmektedir.

Siyasi evreni çatışma olarak okuyan bir lider kriz sırasında yeterli bilgi araştırma sürecine girmeyecek, kendi tecrübeleri ışığında hareket edecektir. Bu liderler başkaları tarafından kontrol edildiği düşüncesi ile hareket etmek istememektedirler. Kendi verdikleri kararı sorgulamamakta ve en doğru karar olarak görmektedirler. Siyasi evreni müzakere olarak algılayan liderler ise nihai olarak uygulanan kararın toplum ve muhalefet tarafından kabul edilmesini önemserler. Başkalarının fikirlerini önemseyen bakış açısı, güç ihtiyacına duyulan gereksinimlerinin az olması siyaseti sıfır toplamı olarak görmeyen yaklaşımları liderlerin kararlarında konsensüsü sağlamalarında etkili olmaktadır.

Çalışma kapsamında siyasi evrenin esasını müzakere olarak gören liderlerin mevcut uyumu yeniden sağlamak amacı ile şiddet araçlarına başvurabileceği ya da şiddetten sakınabileceği savunulmaktadır. Bu anlamda siyasi evreni müzakere olarak algılayan liderlerin kısa vadeli çözüm üreten ani/riskli kararlar almaktan ziyade uzun vadede temel değer ve önceliklerini korumaya odaklandıkları savunulmaktadır. Siyasi evrenin esasını müzakere olarak algılayan liderlerin barışçıl söylemleri ile sorunları çözme arayışlarına rağmen belirli sınırlar altında çatışma araçlarına başvurdukları ama bu çatışma durumunda bile olası riskleri azaltarak temel değer ve öncelikleri kapsamında gerçekleştirdikleri değerlendirmeye siyasi eylem ve davranışlarda buldukları ön görülmektedir. Siyasi evrenin esasını çatışma olarak algılayan liderler ise fiili olarak çatışmadan sakınabilirken söylemsel düzlemde çatışmacı yaklaşımlarını sergilemektedirler. Bu liderlerin (belirli istisnaları içerisinde barındırmakla beraber) ülkesinin uzun vadeli çıkarlarını tehlike altına sokabilecek ani/riskli kararlar almaya eğilimli oldukları savunulmaktadır. Siyasi karar birimi çatışmacı ya da müzakereci siyasi evren algısı hareket etse de en nihayateinde ulusal çıkar ve

menfaatlerin korunması noktasında her iki profile sahip liderler birleşebilmektedir. Çünkü belirsiz bir süreci öngörülebilir duruma dönüştürme(me) karar biriminin algısı ile doğrudan ilişkilidir.

Çalışmanın temel hipotezi siyasi evreni müzakere olarak algılayan liderlerin de içinde buldukları iç/dış konjonktüre göre çatışmacı liderlere atfedilen pro-aktif bir siyaseti yürüttükleri üzerine kurgulanmaktadır. Bu anlamda siyasi evreni uyum olarak algılayan siyasi sorumsuz bir liderin çatışmacı bir nihai karar birimi ile krizi yöneten baskın lider olması durumunda izlenen aktif siyasada çatışmacı şiddet araçlarından ziyade barışçıl seçeneklerin önceliği ön planda olabilecektir. Siyasi evreni çatışma olarak algılayan liderlerin ise doğrudan çatışma araçlarına başvurabileceği gibi çatışmacı karakteristik özelliğine rağmen krizi tırmandıracak araç ve eylemlerden sakınabilmektedirler. Liderlerin kriz sırasındaki çatışmacı söylem ve eylemden geri çekilmeye yönelik pragmatik davranışı ise ülkesinin hak ve taleplerinin meşruiyetinin korunmasını sağlayabilecektir. Bu anlamda çalışmada siyasi evren algılarının sonuca değil sürece olan etkisi savunulmaktadır. Liderlerin siyasi evren algıları paralelinde gerçekleştirilen analiz sonucunda tarafların kendi ulusal yapıları içerisindeki sağ-sol mücadelesinin ikili ilişkilere de yansımalarını öngörmek mümkün olmaktadır. Liderlerin çatışmacı ama müzakereci olmaya dönük davranışları kendi yapıları içerisinde geleneksel güçlerle başlangıçta uyumlu ilişkiden mücadeleye dönen ilişki ile de doğrudan ilintilidir. Bu anlamda ikili ilişkilerde uyuşmazlıktan çatışmaya dönen ilişki döngüsünde lider algılarının önemli payı olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Bu bilgi ve kabuller ışığında çalışmada Türkiye'nin Yunanistan ile yaşamış olduğu dış politika krizlerinde karar birimlerinin kriz yönetim sürecinde nasıl bir profil sergiledikleri; temel değer ve öncelik-şiddet sarkacında tercihlerini hangi parametreleri dikkate alarak oluşturdukları irdelenecektir.

Türkiye ve Yunanistan Arasındaki Krizlerde Liderler ve Siyasi Evren Algıları

Türkiye ve Yunanistan arasındaki ilişkilerin genel seyri dikkate alındığında ahdi statünün oluşturulduğu 1923 Lozan Barış Antlaşması'ndan günümüze 14 dış politika krizinin yaşandığı görülür.

Kuşkusuz bu krizlerin yanı sıra halihazırda iki ülke arasında kriz potansiyeli taşıyan fakat henüz tetiklenmemiş uyuyan-uyutulan krizler de söz konusudur.

İki ülke arasındaki ilişkileri tırmandıran 14 krizden üçünde Yunanistan ile Türkiye dolaylı olarak krizin taraflarıdır. 1997 S-300 Füzeleri Krizi Kıbrıs Rum Yönetimi ile yaşanmış olmasına rağmen Yunanistan bu krizde Rum Yönetimi ile imzalamış olduğu Ortak Savunma Doktrini ve garantör ülke olması nedeni ile krizin dolaylı tarafıdır.¹⁴ 1998 Suriye Öcalan Krizinde ise Türkiye ile Suriye doğrudan krizin taraflarıyken Yunanistan dolaylı olarak krizin tarafıdır.¹⁵ Bu kriz ile PKK örgüt lideri Öcalan'a olan desteği ile Yunanistan Türkiye'nin hedefi haline gelmiştir. 2003 yılında, KRY'nin münhasır ekonomik bölge anlaşmaları yapma eylemi sonucu doğrudan KRY ve Türkiye krizin taraflarıdır. Avrupa Birliği'nin (AB) Kıbrıs Rum Yönetimi'ni (KRY) adanın temsilcisi olarak üye almasıyla Birlik ortak politikalalarının belirlenmesi gelişen bir krizle tarafları karşı karşıya getirmektedir. Türkiye ve Yunanistan arasındaki ulusal deniz yetki alanları sınırlarının belirlenmemiş olması tarafların yetki ve sorumluluk alanlarının çakışan sınır belirsizlikleri Ege'deki gibi tarafları olası bir kriz ile baş başa bırakmaktadır.¹⁶

¹⁴ Aksu, "Uyuşmazlık-Kriz Sarmalından Algı...", s.64.

¹⁵ Aksu, "Uyuşmazlık-Kriz Sarmalından Algı...", s.64.

¹⁶ Fuat Aksu, "Doğu Akdeniz Deniz Yetki Alanları Sorunu ve Türkiye - AB İlişkileri", Sertaç Hami Başeren (Y. Haz.), *Doğu Akdeniz'de Hukuk ve Siyaset*, A.Ü. SBF Yay., Ankara, 2013, ss.159-196.

Tablo 1: Krizler ve Siyasi Liderler (1955-2018)			
Yıllar	Taraflar Arasındaki Dış Politika Krizleri	LİDERLER	
		TÜRKİYE	YUNANİSTAN
1955	6-7 Eylül Olayları Krizi	Adnan Menderes <i>Çoğunluk Hükümeti</i>	Aleksandros Papagos (1952-1955-Eylül) <i>Çoğunluk Hükümeti</i>
			Konstantinos Karamanlis (1955 Eylül-1956) Geçici Hükümet
1963-1964	Kıbrıs Krizi	İsmet İnönü <i>Koalisyon</i>	George Papandreou Merkez Birliği Çoğunluk
1967	Kıbrıs Krizi	Süleyman Demirel <i>Çoğunluk Hükümeti</i>	Cunta Yönetimi, Askeri
1974	Kıbrıs (Enosis) Krizi	Bülent Ecevit <i>Koalisyon</i>	Askeri Cunta K. Karamanlis <i>Çoğunluk Hükümeti</i>
1974-1980	NOTAM-FIR	Süleyman Demirel <i>Koalisyon</i>	K. Karamanlis <i>Çoğunluk Hükümeti</i>
1974-1976	Kıta Sahaneliği	Bülent Ecevit <i>Koalisyon</i> Süleyman Demirel <i>Koalisyon</i>	Askeri Cunta K. Karamanlis <i>Çoğunluk Hükümeti</i>
1981-1984	Limni Krizi	Bülent Ulusu Milli Güvenlik Konseyi - Turgut Özal <i>Çoğunluk Hükümeti</i>	A. Papandreou <i>Çoğunluk Hükümeti</i>
1984-1990	Bati Trakya Olayları Krizi	Turgut Özal (Başbakan1984-1989/1989-1993 Cumhurbaşkanı) <i>Çoğunluk Hükümeti</i>	A. Papandreou <i>Çoğunluk Hükümeti</i>
		Yıldırım Akbulut <i>Çoğunluk Hükümeti</i> Dışişleri Bakanı Mesut Yılmaz	Ksenofon Zolotas <i>Koalisyon</i> Dışişleri Bakanı Andonis Samaras
1987	Ege Denizi (Kıta Sahaneliği) Krizi	Turgut Özal <i>Çoğunluk Hükümeti</i>	A. Papandreou <i>Çoğunluk Hükümeti</i>
1994	Ege Denizi (casus belli) Krizi	Süleyman Demirel (Cumhurbaşkanı) Tansu Çiller <i>Koalisyon</i>	A. Papandreou <i>Çoğunluk Hükümeti</i>
1996	Ege Denizi (Kardak/İmia) Krizi	Süleyman Demirel (Cumhurbaşkanı) Tansu Çiller <i>Koalisyon</i>	A. Papandreou <i>Çoğunluk Hükümeti</i>
1997	Kıbrıs (S-300 Füzelere) Krizi	Süleyman Demirel (Cumhurbaşkanı) Necmettin Erbakan Mesut Yılmaz <i>Koalisyon</i>	Kostas Simitis <i>Çoğunluk Hükümeti</i>
1997-1999	Suriye (Öcalan) Krizi	Süleyman Demirel (Cumhurbaşkanı) Mesut Yılmaz <i>Koalisyon</i>	Kostas Simitis <i>Çoğunluk Hükümeti</i>
		Bülent Ecevit <i>Koalisyon</i>	
2003-	Doğu Akdeniz MEB	Recep Tayyip Erdoğan- Ahmet Davutoğlu- Binali Yıldırım <i>Çoğunluk Hükümeti</i> Recep Tayyip Erdoğan Cumhurbaşkanlığı	Kostas Simitis <i>Çoğunluk Hükümeti</i> Kostas Karamanlis <i>Çoğunluk Hükümeti</i> Andonis Samaras <i>Koalisyon Hükümeti</i> Aleksis Çipras <i>Koalisyon Hükümeti</i> Kiryakos Miçotakis <i>Çoğunluk Hükümeti</i>

14 kriz olmakla beraber siyasi sorumluluğu elinde bulunduran karar birimi dışında siyasi sorumsuz olarak sayabileceğimiz lider de bulunmaktadır. Çünkü her siyasal karar birimi kendi önceliği çerçevesinde krize müdahil olmayı tercih etmiştir. Araştırma konusu karar birimlerinin belirlenmesinde ise Margaret ve Charles Hermann'ın, "Who Makes Foreign Policy Decisions and How: An

Empirical Inquiry"¹⁷, karar birimlerinin baskın lider, tek grup ve birbirinden bağımsız aktörler olarak sınıflandırıldığı çalışmasından faydalanılmıştır.

Tablo 2: Türkiye ve Yunanistan Arasındaki Krizlerde Karar Birimi

Siyasi Sorumlu Karar Birimleri (Türkiye-Yunanistan)	Krizler
<i>Adnan Menderes-Konstantinos Karamanlis</i>	6-7 Eylül Olayları Krizi
<i>İsmet İnönü- George Papandreou</i>	1964 Kıbrıs Krizi
<i>Süleyman Demirel-Konstantinos Karamanlis</i>	1967 Kıbrıs Krizi, 1974-1976 Ege Kıta Sahaneliği Krizi, 1974-1980 NOTAM/ FIR Krizi
<i>Bülent Ecevit-Konstantinos Karamanlis</i>	1974 Kıbrıs Krizi, 1976 Ege Kıta Sahaneliği Krizi, 1974-1980 NOTAM FIR Krizi
<i>Turgut Özal-Andreas Papandreou</i>	1984 Limni Krizi 1987 Ege Kıta Sahaneliği Krizi Batı Trakya
<i>Süleyman Demirel-Andreas Papandreou</i>	1994 Ege (casus belli) Krizi
<i>Süleyman Demirel-Kostas Simitis</i>	1996 Kardak Krizi 1997-1998 S-300 Füze Krizi 1998 Suriye-Öcalan Krizi
<i>Recep Tayyip Erdoğan- Aleksis Çipras-Kiryakos Miçotakis</i>	Doğu Akdeniz MEB Krizi

Tablo 2’de siyasi sorumlu liderlerin nihai karar birimi olduğu görülmektedir. Ancak Türkiye özelinde siyasi sorumlu haricinde siyasi sorumsuz (2018 cumhurbaşkanlığı seçimine kadar) karar birimi olarak tespit edilmiştir. Diğer yandan özellikle Batı Trakya krizinde siyasal sorumlu Özal ve Papandreou olmalarına rağmen kriz sürecinde dışişleri bakanları olarak M. Yılmaz ve A. Samaras öne çıkmaktadır.

Çalışmada siyasi sorumlu karar birimlerinin siyasi evreni algılayışı, temel değer ve öncelikleri doğrultusundaki kararları irdelenecektir. Bu kararlar kimi zaman riskli/ani kararlar olabildiği gibi öngörülebilir,

¹⁷ Hermann and Hermann, “Who Makes Foreign Policy Decisions ...”, ss.361-387.

bağlam bağımlı olarak şiddete varan ya da şiddetten sakınan kararlar olabilmektedir. Dolayısıyla liderlerin siyasi kültürlerine ilişkin bir analizle neden çatışmacı ya da müzakereci olarak tanımlanabileceği ortaya konmaya çalışılacaktır. Çünkü liderlerin siyasi evren algılarında iç yapının getirilerinin dış politikaya da yansımaları doğal olmuştur.

Tablo 3: Yunanistan'da Siyasi Karar Birimlerinin Siyasi Evren Algısı ve Kuvvet Kullanma Eğilimi			
Siyasi Karar Birimi	Siyasi Evren Algısı	Kuvvet Kullanma Eğilimi	Meşruiyet Önceliği
K. Karamanlis (sağ)	Müzakereci	Düşük	Yüksek
G. Papandreou (sol)	Çatışmacı	Yüksek	Yüksek
Askeri Cunta	Çatışmacı	Yüksek	Düşük
A. Papandreou (sol)	Çatışmacı	Düşük	Düşük
K. Simitis (sol)	Müzakereci	Düşük	Yüksek
A. Samaras (sağ)	Çatışmacı	Düşük	Düşük
A.Çipras (sol)	Çatışmacı	Düşük	Düşük
K. Miçotakis (sağ)	Çatışmacı	Düşük	Düşük

Tablo tarafımızdan hazırlanmıştır. Analize kaynaklık eden veriler yazarın hazırlamakta olduğu doktora tezinden derlenmiştir.

Tablo 3'de Yunanistan'da solun Simitis haricinde çatışmacı olduğu görülürken sağın ise son dönem liderleri Samaras ve Miçotakis haricinde müzakereci olduğu görülmektedir. Yunanistan'daki siyasi kültüre baktığımızda sol cenahın sağa karşı sürekli bir mücadele içerisinde olduğu söylenebilir. Yunanistan iç savaşında komünizm dolayısıyla sol olarak adlandırabileceğimiz kanadın ülkenin iç siyasi, ekonomik toplumsal yapısının istikrarsızlaşmasına yol açması kral ve sağ siyasi partiler arasında işbirliğini ve birlikteliğini getirmiştir. Yunanistan iç savaşından sonra 1952 yılından 1963 yılına kadar sadece sağ partiler iktidar olmuştur. 1963 yılında tekrarlanan seçimlerde sağ partinin oyların çoğunluğa sahip olduğu açıklanmış olmakla birlikte George Papandreou'nun seçimlere hile karıştığı iddiası nedeni ile başlatmış olduğu seçimlerin yenilenmesini talep eden kampanya sonucunda lider 1964 yılında tek başına iktidar olmayı başarmıştır. Papandreou'nun iktidarı sonrasında ise Yunanistan'ın yine istikrarsızlığa sürüklenmesi bu kez 7 yıl iktidar olacak cunta yönetimini getirmiştir. 1974 Kıbrıs Harekâtı ile yine sağ lider Karamanlis kurtarıcı olarak görülmüş ve yine yaklaşık 7 yıl iktidarda kalmıştır. 1981 yılındaki seçimlerde Andreas Papandreou'nun geleneksel sağ yapı ile mücadelesi sonrasında yeniden

sol bir parti iktidar olmayı başarmıştır. 1990-1993 yılları arasında sağ parti lideri Miçotakis'in iktidarı dışında PASOK 1993'ten 2004 yılına kadar 11 yıl iktidarda kalmaktadır. 2004 yılına kadar geçen süre içerisinde sağa karşı iktidarını koruyan sol parti ilk kez sağ bir partiden sonra iktidar olabilmıştır. Simitis hâlihazırda PASOK'un iktidarını sağlamlaştırdığı yapı içerisinde sağa karşı Papandreu gibi mücadele etmek durumunda değildir. Nitekim Simitis, PASOK içerisinde kendisine karşı olan kişilerle bile iktidarının başında uyumlu olmayı tercih etmiştir. 2004 yılından sonraki süreçte Yunanistan'ın yaşadığı ekonomik krizin istikrarsız hükümetlerle birleşmesi ise yine solun iktidarını zorlaştırmış ve yine Yunanistan'da Andreas Papandreu gibi özgürlüğü, bağımsızlık mücadelesini söylemler aracı olarak kullanan Çıpras liderliğinde sol bir parti iktidar olmuştur. Bu anlamda Yunanistan sol parti liderlerinin siyasi evreni daha çok mücadele olarak gören meydan okuma davranışı sergileyen liderler olduğu söylenebilir. Son dönemde ise Yunanistan'daki sağ partilerin yaşanan ekonomik krizin etkisi Çıpras'ın liderliğindeki SYRIZA'nın AB'yi sadece troyka ilan ederek yürüttüğü başarısız ekonomi politikaları ve Makedonya krizi ile kamuoyu desteğini kaybetmesi sağ partiler içerisinde milliyetçi bir tabanın oluşumuna da yol açmaktadır. Bu anlamda liberal-muhafazakâr parti olan Miçotakis liderliğindeki Yeni Demokrasi Partisi'nin siyasi tepkileri içinde barındıran bir parti olarak yeni formasyona sahip olduğu görülmektedir. Çatışma-müzakere ilişkisi içerisinde liderlerin kuvvet kullanma eğilimleri değişkenlik göstermekle birlikte karar birimlerinin Türkiye ile olan asimetrik güç ilişkisi nedeniyle kuvvet kullanma eğiliminin genel anlamda düşük olduğu söylenebilir. Bu anlamda çatışmacı karar birimleri George Papandreu ve Cunta yönetiminin kuvvet kullanma tehdidi ve saldırgan siyasete yatkın olduğu görülmektedir. Her iki karar birimi de çatışma eğilimi yüksek profile sahip olmasına rağmen eylemlerini meşrulaştırma çabası içerisindeydi. Statü kuran anlaşmaları önce değiştirerek hasma kabul ettirme eylemi bu anlamda dikkate değerdir. Müzakereci liderlerden Karamanlis ve Samaras'ın farklı siyasi görüşlerine rağmen temel değer ve öncelikleri paralelinde birleştikleri her iki liderin meşruiyet önceliğinin yüksek olduğu gözlemlenmektedir.

Tablo 4: Türkiye’de Siyasi Karar Birimlerinin Siyasi Evren Algısı ve Kuvvet Kullanma Eğilimi			
Siyasi Karar Birimi	Siyasi Evren Algısı	Kuvvet Kullanma Eğilimi	Meşruiyet Önceliği
A. Menderes (sağ)	Çatışmacı	Yüksek	Düşük
İ. İnönü (sol)	Müzakereci	Temkinli	Yüksek
S. Demirel (sağ)	Müzakereci	Temkinli	Yüksek
B. Ecevit (sol)	Müzakereci	Temkinli	Yüksek
T. Özal (sağ)	Müzakereci	Düşük	Düşük
T. Çiller (sağ)	Çatışmacı	Yüksek	Düşük
N. Erbakan (sağ)	Müzakereci	Düşük	Düşük
M. Yılmaz (sağ)	Müzakereci	Düşük	Yüksek
R. T. Erdoğan (sağ)	Çatışmacı	Yüksek	Düşük
A. Davutoğlu (sağ)	Çatışmacı	Yüksek	Düşük

Tablo tarafımızdan hazırlanmıştır. Analize kaynaklık eden veriler yazarın hazırlamakta olduğu doktora tezinden derlenmiştir.

Türkiye tarafında ise Yunanistan’daki solun mücadelesini sağ kanadın sahiplendiği söylenebilir. Türkiye özelinde çok partili siyasal rejim denemeleri ancak İkinci Dünya Savaşı ertesinde başarılabilmiştir. Bu süreç içerisinde siyasi yapının gereği hükümete yönelik eleştirilerin Meclis’te ve CHP içinde gerçekleştiği görülür. 1946 yılında çok partili siyasi yaşama geçiş ile birlikte ilk kez CHP dışında bir partinin iktidar olabileceği yolu açılmıştır. CHP’den ayrılanların kurduğu Demokrat Parti sağ bir parti olarak 1946 seçimlerinde iktidar olamasa da 1950 seçimleriyle iktidar olabilmiştir. 1950-1960 sürecinde DP lideri Adnan Menderes’in iktidar olanaklarıyla geçmişle-Cumhuriyet değerleriyle bir meydan okuma içerisinde olduğu ve hedefine de CHP lideri İnönü’yü oturttuğu söylenebilir. Bir bütün olarak bakıldığında Atatürk’e ve Cumhuriyet rejimin getirmiş olduğu yeniliklerle sorunu olan muhalif grupların kendilerine Demokrat Parti içerisinde yer buldukları görülür. Menderes’in ulusalcı ve sol ile olan kavgası yine 1960 darbesi ile sonlanmıştır. Askeri yönetim sonucunda ise yine koalisyonlar dönemi baş göstermiş olmakla birlikte CHP öncülüğünde hükümet kurulabilmiştir. 1965 seçimleri ise DP’nin devamı olarak nitelendirilen merkez sağ Adalet Partisi’nin iktidara gelmesini sağlamış aynı zamanda parlamentoda geleneksel partilerin dışında sosyalist eğilimli partilerin de temsiline olanak vermiştir. Bu süreçte dış politikanın hem gündemi yoğunudur hem de alternatif dış politika tercihlerinin yapılması mümkün hale gelmiştir. Kıbrıs, ABD (Amerika Birleşik Devletleri) ile ilişkiler, Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (NATO) yükümlülükleri, sıklıkla tartışılan konular arasındadır. Süleyman Demirel liderliğindeki Adalet Partisi’nin

iktidarı 1971 yılındaki askeri muhtıra ile sonlanmıştır. Nihat Erim'in kurduğu teknokratlar hükümetinin ardından 1973 yılında gerçekleştirilen seçimlerle 1964 yılından sonra CHP (Cumhuriyet Halk Partisi) ilk kez bir koalisyonla da olsa hükümeti kurabilmiştir. CHP-MSP koalisyonu döneminde önemli dış politika olayları gerçekleşmiştir. Haşhaş ekimi yasağının kaldırılması, Kıbrıs Barış Harekâtı, Ege kıta sahanlığı, hava sahası ve FIR (Uçuş Bilgi Bölgesi) uyuşmazlıklarında hükümet ABD baskılarına rağmen radikal sayılabilecek kararlar alabilmiştir. Kıbrıs Barış Harekâtı sonrasında sağ ve sol arasında gelip giden koalisyonlar dönemi içerisinde çatışan siyasi partiler arasındaki mücadele 1980 askeri darbesiyle kesintiye uğramış, demokrasi askıya alınmıştır. 1980-1983 arasında Milli Güvenlik Konseyi kararlarının eleştirilmesi dahi ciddi anti-demokratik baskıları beraberinde getirmiştir. 1983 yılında gerçekleştirilen seçimlerde demokrasiye yeniden dönüş sağlansa da askeri vesayet sürmüştür. Turgut Özal'ın askeri rejimin baskısı hâlihazırda devam ediyorken iktidar olması kolay olmamıştır. Keza Özal'ın cumhurbaşkanlığı ardından partisi ANAP'ta (Anavatan Partisi) ortaya çıkan bütünlüğü sağlayan lider boşluğu sonrasında 1990'lı yıllar da koalisyonlar dönemine sahne olmuştur.

Bu anlamda Türkiye'deki sağ liderler ülkedeki devlet merkezli geleneksel değerlere karşı bir meydan okuma içerisinde olmuşlardır. Benzer mücadeleyi AKP (Adalet ve Kalkınma Partisi) lideri Erdoğan'ın da verdiği gözlemlenmektedir. Bu anlamda Türkiye'deki sağ liderlerin Yunanistan'da sol liderlere tekabül ettiği söylemek yanlış olmayacaktır. Bu arada liderlerden bağımsız olarak Yunanistan halkının merkez sol kültüre yatkın olduğu, Türkiye karşıtlığının her zaman toplumda karşılığı olduğu da gözlemlenirken liderlerin kamuoyunu algılayışını ikili ilişkilere yansıtma şeklinin karar biriminin tercihlerine göre değişebildiği söylenebilir.

Tablo 4'de Türkiye özelinde sağ kanat siyasi liderlerin hem müzakereci hem de çatışmacı olduğu görülmektedir. Aslında çatışmacı olarak nitelendirilen Çiller haricinde Menderes, Davutoğlu ve Erdoğan da siyasi iktidarlarının başlarında siyasi evrenle uyumludurlar. Örneğin Menderes, tek parti dönemi gerçekliğinde CHP içinde siyaset yapmıştır. Çok partili siyasal yaşama geçişin ilk dönemlerinde iç ve dış politika öncelikleri açısından temkinli bir siyasa benimsemiştir. Kamu

yönetimine hâkimiyetinin pekişmesi ve kendi kadrolarının oluşturulmasından sonra DP'nin daha rahat hareket ettiği ve açıktan meydan okumaya yöneldiği görülmektedir. 2002 seçimlerinin ardından çoğunluk hükümeti kurarak iktidara gelen AKP için de benzer bir durum söz konusudur. Milli Görüş mirasını paylaşmış olmalarına rağmen hem bu görüşün önceliklerine hem de geleneksel devlet merkezli siyasete bir meydan okumaya yönelmişlerdir.¹⁸ Ancak bu yöneliş AKP'nin kendini tanımlamasını da bir ölçüde tartışmalı kılmıştır. Bu süreçte AKP liderleri Erdoğan ve Davutoğlu ülke içerisinde farklı güçler ile ittifak yapabilme yetilerini göstermişlerdir. Bu liderlerin müzakereyi pragmatik olarak kullanma tercihlerine rağmen kuvvet kullanma eğilimlerinin yüksek, meşruiyet eğilimlerinin ise düşük olduğu gözlemlenmektedir. Karar birimlerinde diplomasi seçeneğinden önce kuvvet kullanma tehdidinin öncelik olarak belirmesi ülkenin savunulabilir tezlerinin meşruiyetine zarar verebilmektedir.

Siyasi Evreni Çatışma Olarak Algılayan Liderler ve Şiddetten Kaçınma Eğilimleri

Türk-Yunan ilişkilerinin genel seyri içerisinde hangi siyasi karar birimleri, krizler sırasındaki siyaseti belirlerken çatışmacı karakteristik özelliklerine rağmen krizi tırmandıracak şiddet araç ve yöntemlerine başvurmadan kaçınmıştır? sorusu bu bölümde cevaplanmaya çalışılacaktır.

Türkiye'nin Yunanistan'la doğrudan ve/ya dolaylı olarak yaşadığı dış politika krizleri incelendiğinde bu krizlerde siyasi karar birimi olan dört liderin (Tablo 4) siyasi evreni çatışma üzerine oturttuğu görülür. Siyasi evren algısında sistemdeki diğer aktörlerle sürekli bir mücadele ve meydan okuma söz konusudur. Bu bağlamda kendi iddiasını hasım aktörlere kabul ettirmek için gereken her türlü araç ve yöntemlere başvurmak meşru kabul edilir. Bu niteliğiyle karar biriminin dış politika tercihlerinde pragmatik tercihler ve dalgalanmalar görülür. Genellikle diplomasi bir araç olarak kullanılsa da zaman zaman hasım aktör üzerinde kuvvet kullanma yöntemlerine başvurulacağına işaretleri görülür. Bu durumda kuvvet kullanma tehdidinin ulusal-uluslararası

¹⁸ Bu konuda bkz., Ümrân Üçbaş, "Neoklasik Realizm ve Türkiye de Dış Politikanın Süreçsel Analizi", Yıldız Teknik Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2020.

hukuk açısından meşruluğunun sağlanması ciddi tartışmalar doğurur. Karar biriminin bu gibi durumlarda krize “milli dava” boyutu kazandırmaya ve kamuoyunun duygularını yönlendirmeye çalıştığı gözlenir.

Bu açıdan değerlendirildiğinde Menderes, Çiller, Davutoğlu ve Erdoğan’ın başbakan olduğu dönemlerde yönetmiş oldukları dış politika krizlerinde bu özellikleri gözlemek mümkündür. Örneğin Menderes’in başbakanlığı sırasında gerçekleşen 6-7 Eylül Krizinin tetiklenme ve yönetimi analiz edildiğinde söz konusu kriz bizzat başbakanın söylemlerinde kullanmış olduğu söz ve sembollerden dolayı tetiklenmiş ve kontrolden çıkmıştır. Bu bakımdan Menderes’in uluslararası sistemde egemen eşit aktörler arasında uyumsuzlukları müzakerelerle çözme geleneğinden uzaklaştığı ve kuvvet kullanma tehdidine yöneldiği söylenebilir. Böylesi bir süreçte Türk-Yunan ilişkilerine özgü olarak travmatik geçmişe referans vererek kamuoyunu yönlendirmesi ve izlediği siyasaya meşruluk kazandırmaya çalışması bir bumerang etkisi yaratmıştır. Azınlıklara yönelik saldırıların yaratmış olduğu travma uluslararası alanda Türkiye’nin istemlerinin meşruiyetini gölgelemiştir.

Türkiye’nin ilk kadın başbakanı olarak Tansu Çiller istikrarsız bir dönemde karar birimi olmuştur.¹⁹ Bu dönemde Türk-Yunan ilişkilerinde üç dış politika krizi ortaya çıkmıştır. Bunlardan en önemlisi ise Kardak Kayalıkları Krizidir.²⁰ Bu kriz sırasında hasmın krizi tetikleyen eylemine sert bir tepki göstermiş ve zımnî ultimatoma yöntemine başvurarak kuvvet kullanabileceğinin işaretlerini vermiştir. Kayalıklara dikilen Yunan bayrağının indirilmesi ve Yunan askerlerinin kayalıklardan çıkartılması için gerekirse savaş çıkartacak bir tırmandırmayı göze aldığı görülmektedir. Başbakan Çiller’in bu niteliği ile krize “millî” bir nitelik kazandırmış olduğu, ulusal kamuoyunu ülke topraklarının güvenliği ve bütünlüğünü sağlamak için savaşı göze aldığı yönünde hareketlendirmiştir. Çiller’in söylemlerinde ve izlediği siyasada

¹⁹ Çiller’in başbakanlığı dönemine ilişkin olarak bkz., Yalım Eralp, *Perdeyi Aralarken*, Doğan Kitapevi, İstanbul, 2017, ss. 129-198;

²⁰ Bu konuda bkz., Onur Öymen, *Zor Rota*, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2017, ss. 357-379.

duygusallıktan gerçekçiliğe oturtan uyarı ise Cumhurbaşkanı S. Demirel'den gelmiştir:²¹

“30 Ocak saat 12.00’da Sayın Çiller bana geldi ve Kardak’la ilgili bilgi verdi. Ben kendisine aynen bu bir sınır olayıdır. Sınır olayında asker kullanmak gerekirse kullanabilirsiniz, hükümetin Meclis’ten yetki alması zorunlu aksi halde Anayasa ihlali olur bunu da söyledim. Şunu da ekledim, müdahale edebilirsiniz ama çatışmaya dönüştürmeden sonuna kadar diplomatik yolları deneyin dedim... Ama eğer benim haberim olmadan bir şey yaparlarsa bu hükümet başkanını güç durumda bırakır. Çünkü anayasaya göre başkomutan benim...”²²

Demirel anayasal açıdan siyasal sorumsuz olsa da kriz yönetim sürecinde ulusal-uluslararası meşruiyeti önceleyen ve kuvvet kullanma seçeneğini temkinli değerlendiren bir baskın lider olmuştur. Böylece Başbakan Çiller’in bir Türk-Yunan savaşına tırmandıracak tercihler yapması engellenebilmiştir. 1994 Ege krizinde dış politikayı yürütmekle sorumlu siyasal karar birimi olarak Başbakan Çiller’in ise Yunanistan’ın karasularını 12 mile çıkaracağı söylentileri karşısında ani bir tavır ile ‘öyle bir şey olursa 24 saat içerisinde adalara çıkarım’²³ gibi söylemleri karşısında Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel siyasi sorumluluğu elinde bulunduran Başbakan Çiller’in aşırıya kaçmaya eğilimli tepkileri karşısında uyarıcı bir role sahip olmuştur. Yunanistan parlamentosunda 1982 Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi’ni onayladığında meclis kararı ile verilen cevap liderin anlık reaksiyonlar yerine Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel’in uzun vadede yapılabilecekler üzerine yoğunlaştığını göstermektedir.²⁴ Verilecek tepkinin siyasi davranış ile eşdeğer olmasına özen gösterilmesi liderin zaman algısını ortaya koymaktadır. Bu durumu S-300 füze krizi özelinde de okumak mümkündür. Krizin zamana yayılarak Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti

²¹ Ayrıntılar için bkz, Nur Batur, *Yürekten Gülerekten Yürüdüm*, Doğan Kitap, İstanbul, 2004, s.31.

²² Yalçın Doğan, “Demirel: Başkomutan Benim!”, *Milliyet*, 7 Şubat 1996, s.13.

²³ “Adalara Çıkarım”, *Milliyet*, 8 Haziran 1994, s.1.

²⁴ Süleyman Demirel’in kriz süreçlerindeki etki ve rolüne, liderlik özelliklerine ilişkin ayrıntılı bir inceleme için bkz, Aydın Şihmantepe, *Türk Dış Politikasında Bir Lider Süleyman Demirel: Dış Politika Kriz Davranışları Üzerine Bir Araştırma*, Cinius Yayınları, İstanbul, 2019.

(KKTC) ile bütünleşmeyi öngören mesajlar ile siyasi rakibine karşı yarattığı kararlılık algısı ile uzun vadede temel değer ve önceliklerini koruyan bir yaklaşıma sahip olduğu söylenebilir. Bu kriz sırasında Necmettin Erbakan başbakanlık görevini yürütürken Dışişleri Bakanı ve Başbakan Yardımcısı ise Tansu Çiller'dir. Başbakan Erbakan daha çok dış gezileriyle İran ve Libya gibi İslam ülkeleri ile işbirliğine odaklanırken ülke içerisinde ise toplumsal dini meselelerle meşgul olmaktadır. Dışişleri Bakanı Çiller'in ve Milli Savunma Bakanı Turhan Tayan'ın krize olan tepkisi ise oldukça sert olmuştur. Çiller ve Tayan füzeleri 'gerekirse vururuz'²⁵ söylemi ile uluslararası kamuoyunun tepkisini çekmiş diplomasi seçeneğini devre dışı bırakan bir yaklaşım sergilemiştir. Krizin zamansal açıdan iki yılı kapsayacağı füzelerin teslim tarihi nedeni ile başından itibaren bellidir. Bu anlamda Çiller'in Başbakan'ın yetkisi dahilindeki açıklamalarını sahiplenşi, Başbakan'ın gölgesinde kalmaktan kurtularak karar vericinin kamuoyu ve beka kaygısı ile sert söylemlerde bulunabildiği gözlemlenmektedir.

Doğu Akdeniz krizinde siyasi karar birimi olarak çatışmacı olan Erdoğan ve Davutoğlu'nu görmekteyiz. Krizin başlarında başbakan olarak görevini yürüten Recep Tayyip Erdoğan'ın siyasi olarak statüsünde değişiklik olsa da kriz süresince liderin 'baskın lider' olduğu görülmektedir. Güney Kıbrıs Rum Yönetimi (GKRY) 2003 Şubat ayında Mısır ile Münhasır Ekonomik Bölge (MEB) anlaşması imzalayarak krizin tetiklendiği dönemde Türk karar alıcıların 1 Mart tezkeresine odaklandıkları ve Yunanistan ile gelişen siyasi ilişkilerin bozulmaması için krizi tırmandırmamayı tercih ettikleri gözlemlenmektedir. AKP hükümeti henüz iktidara gelmiş ve Türkiye'nin bölgesel olarak güçlendirilmesine oyun kurucu rolünün artırılmasını arzulamaktadır. Bu nedenle de 2003 yılında AB'den tam üyelik tarihinin de alınması hükümetin öncelikleri arasındadır.²⁶ Diğer yandan Annan Planı Türkiye hükümetince önemsenmekte Türk karar alıcılar çözümsüz taraf algısını

²⁵ ABD Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Nicolas Burns Başbakan Çiller'in yumruğu ile masaya vurarak "bu silahlar oraya ya konmayacak ya konmayacak" açıklamasını akılsızlık olarak nitelendirilmiştir. Ergun Balcı, "Çiller Türkiye İçin Tehlikedir", *Cumhuriyet*, 13 Ocak 1997, s.9.

²⁶ "Kopenhag'da Soluk Kesen Diplomasi", <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/kopenhagda-soluk-kesen-diplomasi-38437799> , (15.12.2019).

kırma çabası içerisindedirler. Bu anlamda liderin tıpkı iç yapısındaki gibi dıştaki aktörlerle de uyumlu olma çabası içerisinde olduğu söylenebilir.

2014 yılında tırmanan krizde ise siyasi karar birimi Ahmet Davutoğlu başbakan statüsündedir. Davutoğlu'nun 'komşularla sıfır sorun', 'bölgesinde arabulucu' gibi söylemleri liderin siyasi evreni çatışmadan çok müzakere olarak tanımladığı algısına yol açabilmektedir. Ancak liderin Türkiye'yi bölgesinde oyun kurucu, edilgen değil pro-aktif bir dış politika izlemesi gerektiğine dair düşünceleri, olayları kontrol etme ihtiyacı ve güç gereksinimi yüksek olan çatışmacı lider olarak tanımlanması gerekliliğini ortaya çıkarmaktadır. Örneğin Davutoğlu'na göre 1990'larda Türkiye edilgen bir dış politika izlemiş bu dönemde tek değişim dışişleri bakanlarının sürekli değişimi olmuştur.²⁷ Oysa Türkiye özellikle 90'ların ikinci yarısından itibaren içerideki siyasi istikrarsızlıklara rağmen dış politikada güçlü karşılıklar üretebilmiştir. Türk-Yunan ilişkileri bakımından ele alındığında Kardak krizi, S-300 krizi ve Öcalan krizi sonrasında Türkiye, Yunanistan karar birimlerini 'gri alanlar' tezi dahil olmak üzere her konuyu Türkiye'yle müzakereye ikna edebilmiştir. Bu anlamda krizlerde 'status quo ante' den 'status quo ante-plus'a geçilmiştir.²⁸ Dolayısıyla müzakereci lider Süleyman Demirel'in çatışmacı liderlerin eleştirdiğinin aksine edilgen değil, etkin bir siyasa izlediği söylenebilir.

2014'te kriz sırasında dönemin Başbakanı Davutoğlu "...Doğu Akdeniz Türkiye'ye kapatılamaz" diyerek tepkisini ortaya koyarken Türkiye'nin kuvvet kullanma seçeneğine başvurmaktan sakınmayacağını vurgulamaktadır.²⁹ Davutoğlu aynı cümlesinde Doğu Akdeniz'deki kaynakların ortak kullanımı için de taraflar arasında bir komite kurulmasını önermektedir. Bu anlamda liderin çatışmaktan sakınmayan ama diğer yanda müzakereci bir yaklaşıma sahip olduğu görünse bile bu bir pragmatizm olarak kendini göstermektedir. 2013 yılında Erdoğan Başbakan iken Samaras ile görüştüğünde şu açıklamaları yapmaktadır:

²⁷ Ahmet Davutoğlu, *Stratejik Derinlik*, Küre Yayınları, İstanbul, 2001, s.47.

²⁸ Ayrıntılar için bkz, Aydın Şihmantepe, "Kardak Krizi Sürecinin Kriz Yönetim Prensipleri Açısından İncelenmesi", *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, Cilt:9, Sayı:17, (2013):151.

²⁹ "Davutoğlu: Türkiye ve KTC'ye Doğu Akdeniz Kapatılamaz", <http://www.aljazeera.com.tr/haber/davutoglu-turkiye-ve-kktcy-dogu-akdeniz-kapatilamaz> , (20.05.2020).

'Kıbrıs sorununu tarihe gömelim', 'Burada da kazan-kazan esasına dayalı olarak bu adımları Doğu Akdeniz'de atılmasının gereğini aramızda paylaştık'.³⁰ Bu anlamda Davutoğlu ile Erdoğan'ın kriz özelinde benzer algıya sahip olduğu söylenebilir.

Yine 2019 yılında Cumhurbaşkanı Erdoğan, Dönemin Başbakanı Davutoğlu ile benzer bir şekilde "Doğu Akdeniz'de prensibimiz 'win win' esasına dayalı kaynakları paylaşmasını biliriz" açıklamasında bulunmaktadır.³¹ Lider siyasi rakibi ile işbirliğini arzularken Yunanistan ise tam tersine tek taraflı gerçekleştirdiği anlaşmalarla bölgesel güvenliğini sağlamaktadır. Türkiye'nin bu duruma en net siyasi tepkisi ise Libya hükümeti ile imzalanan MEB mutabakatı olmaktadır. Ancak, siyasi evreni günümüzde çatışma olarak algılayan Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın Libya kararının uzun vadede Türkiye'nin hak ve çıkarlarını korumada riskler barındırdığı söylenebilir. Çünkü Libya'da çok fazla aktör mevcuttur. Bu aktörler arasındaki ilişkiler çok hızlı bir şekilde değişebilmektedir.³² Diğer yandan Libya ve Doğu Akdeniz özelinde proaktif politikanın getirdiği bölgeye askeri ve ekonomik kaynak desteği sağlama zorunluluğu Türkiye'nin halihazırda ekonomik olarak zorlandığı bir dönemde ülke içi riskleri de barındırmaktadır. Cumhurbaşkanı Erdoğan söylemlerinde müzakereye açık tavrını ortaya koysa da siyasi rakibin algısında herhangi bir değişiklik olmadığı söylenebilir. Bu anlamda Türkiye'nin bölgedeki hak ve çıkarlarını korumasında yapıcı ittifakların kurulmasının, ittifak gerçekleştirdiği ülkeler ile işbirliğinde aktörlerin eylemlerini yönlendirmeye ve müdahale etmeye yönelik söylem ve eylemlerden kaçınması uzun vadede Türkiye'nin çıkarlarını

³⁰ "Kıbrıs Sorununu Tarihe Gömelim", <https://www.aa.com.tr/tr/arsiv/kibris-sorununu-tarihe-gomelim/268827>, (03.05.2020).

³¹ "Erdoğan: "Doğu Akdeniz'de Prensibimiz 'Win Win' Esasına Dayalı, Kaynakları Paylaşmasını Biliriz" <http://www.arti392.com/dunya/erdogan-dogu-akdeniz-de-prensibimiz-win-win-h25740.html>, (20.05.2020).

³² Örneğin İtalya, Libya krizinin başlarında Türkiye'ye yakın bir tavır alır gibi görünürken son dönemde Mısır'a gerçekleştirdiği silah ticareti ile Türkiye'nin pozisyonunu destekten uzaklaşmıştır. Libya'daki mücadeleye ise AB içerisinde Almanya daha çok olası bir göç kaygısı ile yaklaşırken Fransa ise bölgeyi güç mücadelesinin devamı olarak görmeye devam etmektedir. Türkiye'nin de bölgede güç mücadelesine dahil olması tarafları karşı karşıya getirir niteliktedir. Türkiye ve Rusya'nın da bölgede karşıt saflarda olması da yine çatışma riskini her an için içerisinde barındırmaktadır.

koruyabilmesinde etkili olabilecektir. Diğer taraftan krizin zamana yayılan çatışma özelliği krizin şiddet araçlarının kullanımı ile çözümüne verilen önceliği arttırabilmektedir. Nitekim Türkiye'nin geciken tepkisinin daha da sertleştiği günümüzde Doğu Akdeniz'de tarafların krizi tırmandırarak savaşın eşliğine geldikleri söylenebilir. Siyasi evreni çatışma olarak gören liderlerin inandırıcılığı ve kararlılığı kriz sırasında önemli bir rol oynasa da kriz öncesi evrede 'taviz verebilir' algısını yaratmaları hasım üzerinde liderin davranışlarının değişebileceği algısına neden olabilmektedir. Bu bağlamda Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın başbakanlığı sırasında Kıbrıs meselesinin çözümü ile başlattığı barışçıl, pro-aktif siyasetin geçersizliği karşısında ise liderin günümüzde izlediği pro-aktif siyasanın güç sembolleri ile desteklemesini etkilemiştir. Böylece Türkiye'nin taktiksel değil stratejik seçimlerini kabul ettirmesi daha katı tutum benimsemesine yol açmaktadır.

Yunanistan'da siyasi evreni çatışma olarak algılayan karar birimi olarak George Papandreou'yu, Cunta yönetimini, Andreas Papandreou'yu ve Andonis Samaras'ı gözlemlemek mümkündür. Örneğin çatışmacı kriz stratejisini tercih etmesiyle George Papandreou barış ortamını zedeleyen bir kişilik olarak siyasi tarihte yerini almaktadır. Eski dışişleri bakanlarından Averof'a göre de Papandreou Londra ve Zürih anlaşmalarının sağladığı statüyü bozan kişidir: *"Biz iktidarda iken Enosis ve taksim olmayacak diyebilmiştik... Zürih ve Londra Anlaşmalarının bozulmasına sebep olan kişi Papandreou'dur. O bu anlaşmaları vatan hıyaneti ilan etti..."*³³ Uzun bir mücadeleden sonra liderin elde ettiği içteki başarısını bir dış başarıyla pekiştirmek istemesi aslında liderin kısa vadede kesin bir çözümle Kıbrıs'taki çatışmayı desteklemesi sonucunu doğurmuştur. Alınan riskli kararın Papandreou için önemli sonuçları olmuştur. Özellikle Türkiye'deki Rumların sınır dışı edilme kararı Papandreou'nun prestijine zarar verirken Yunanistan'a göç eden Yunan uyruklular göç nedeni olarak Papandreou'nun Kıbrıs politikasını suçlamıştır.³⁴ Öyle ki muhalefet izlediği Kıbrıs siyasetiyle Yunanistan'ın prestijine zarar verdiği ve Yunanistan'ı uluslararası

³³ Kamuran Gürün, *Bükreş-Paris-Atina Büyükelçilik Anıları*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1994, s.178.

³⁴ "Yurtdışı Edilen Yunan Uyruklular Rumlar Atina'da Dün Bir Nümayiş Yaptılar", *Cumhuriyet*, 12 Temmuz 1964, s.1 ve 7.

politikada yalnızlaştırdığı gerekçesiyle Papandreou'nun istifasını talep etmiştir.³⁵

İkinci Kıbrıs krizi yine çatışmacı albaylar cuntasınınca tetiklenmektedir. Cunta önce Keşan-Dedeâğaç görüşmeleriyle 'taviz' vererek enosisi gerçekleştirme amacında olmuş ancak bu 'barışçıl' siyasetten bir sonuç alamayınca Kıbrıs'ta şiddet araçlarına başvurarak mevcut statükoyu kendi lehine değiştirmek istemiştir. Aynı şekilde 1974 krizinde kamusal alanda etkisini giderek yitirmeye başlayan cunta yönetimi yine enosis'e başvurarak içte kaybettiği itibarını yükseltmeye çalışmıştır. Dolayısıyla siyaseti savaş olarak gören askerler siyasi sorum(lu/suz)luğu da devralınca çatışmacı siyaset izleme eğiliminde olmuşlardır. Hem 1967'de hem de 1974'teki krizde siyasi evreni çatışma olarak algılayan liderler uzun vadede temel değer ve öncelikleri olan enosisi kısa vadede oldu-bitti yaratarak, riskli karar alarak gerçekleştirme eğiliminde olmuşlardır. Liderlerin askeri evrenden farklı olan siyasi evrenin de kendi emirleriyle değişebileceği algısı sistemdeki dengeler gözetilmeden riskli kararlar almalarına yol açmaktadır. Yunanistan'da yedi yıl süren varlıkları ülkenin uluslararası ilişkilerinde başlıca prestij sorunuyken 1967 Kıbrıs krizi sırasındaki riskli kararları Yunanistan'ın Kıbrıs'ta kazanımlarını kayba dönüştürmüştür. 1967 krizi öncesinde gizlice adada askeri varlığını arttıran Yunanistan Türkiye'nin baskısıyla geri çekilmek durumunda kalmıştır. 1974'te Yunanistan'ın Kıbrıs'ta Makarios'a yönelik darbe gerçekleştirmesiyle tetiklenen kriz sonucunda Yunanistan'da zaman zaman sivil liderlerin de destekçisi olduğu enosis imkânsız hale gelmiştir. Diğer yandan siyasi evreni çatışma olarak algılayan George Papandreou ve Cunta Yönetimi, Karamanlis'ten süre gelen pasif dış politika eleştirisi ile hareket etmişlerdir. Böylelikle Yunanistan'ın uluslararası ilişkilerinde anlaşmaların meşruluğunu zedeleyen saldırgan devlet olarak nitelendirilmesine aynı zamanda Yunanistan'ın siyasi kazanımlarının kaybedilmesine yol açmışlardır.

Çatışmacı lider Andreas Papandreou'nun ise şiddet algısı yaratan müzakereden uzak dili, söylemleri aslında kendisine destek sağlayan risksiz bir araç olmuştur. Böylelikle kullanılan 'kabaca' söylem ve taktikler aslında lider için en az riski içerisinde barındırmaktadır. Liderin

³⁵ "Papandreou'nun İstifası İçin Kampanya Açıldı", *Milliyet*, 12 Ağustos 1964, s.1.

tehdide başvurma söylemleri her zaman için kamuoyunda tehdit algısının yararlanarak kendisine olan desteği pekiştirmektedir. A. Papandreou'nun Yunan halkı üzerinde kendine güven duygusunu hissettirmesi, milli gururu koruma vaadi kamuoyunda kabul görmüştür. Bu kabulün dış politika krizleriyle sınandığı söylenebilir. 1984 Limni Krizi sırasında 1985 seçimlerine henüz bir yıl vardır. 1987 krizi sonrasında 1988 yılındaki Davos görüşmesi yine 1989 yılındaki seçimlere yönelik 'davranış değişikliği' olarak yorumlanmaktadır. Bu anlamda 1984 yılında taraflar sıcak bir çatışma eşiğine gelmese de, 1987 yılında Ege'de statükonun belirleyicisinin Yunanistan olduğu gösterilmeye çalışılarak alınan kararlar içte hükümetin prestijini arttıran kararlar olsa da dışta çatışmacı bir ülke görüntüsü yarattığı söylenebilir. Liderin Türkiye tehdidi liderin kendisi ve kamuoyu tarafından 1990'larda dahi güçlendirici/birleştirici olarak görülmektedir. Yunanistan'ın her zaman için karasularını 12 mile çıkarabileceği hakkının saklı tutulduğu söylemi karar alıcının sürekli olarak Türk tehdidinden beslenen söylemleri ile uyumlu olmaktadır. Bu anlamda Papandreou'nun kısa vadede Yunanistan'ın ulusal çıkar ve değerlerini korumada saldırgan bir izlenim yarattığı söylenebilir.

Yunanistan tarafında siyasi evreni çatışma olarak gören başka bir lider Andonis Samaras olmaktadır. Krizin niteliği itibari ile insani bir kriz olması nedeni ile askeri ve güvenlik tehdidi algısının düşük olduğu görülmektedir. Ancak kriz özelinde Lozan'ın oluşturduğu statüye aykırı davranan, ahdi hukuk ihlali gerçekleştiren Yunanistan, bu kriz özelinde Türk toplumunun yanı sıra Türkiye'ye tepki göstermektedir. Batı Trakya krizi tarafların 1990'larda kurdukları geçici hükümet dönemlerinde dahi kriz çıkartabilecek potansiyele sahip olduklarını göstermektedir. Samaras'ın çatışmacı yaklaşımı diplomatik bir krizde sınırlılık göstermektedir. Bu anlamda liderin algısının izlediği çatışmacı stratejiye yansımaları da diplomatik düzeyde gerçekleşmiştir. Kriz özelinde liderin siyasi temel değer ve önceliğini kısa vadede kendi siyasal bekasını koruma/sürdürme/besleme arayışı içerisinde olduğu söylenebilir. Bu durumun en belirgin kanıtı ise Yunanistan dışişleri bakanının kendi partisini kurmasının yanı sıra 2000'li yıllara gelindiğinde başbakan pozisyonunda olmasıdır. 2014 yılında Doğu Akdeniz krizi tırmandığında ise Yunanistan'da Andonis Samaras başbakandır. Başbakan Samaras Türkiye'ye karşı "*provokasyonlar ne görmezlikten gelinbilir ne de*

*ödüllendirilebilir*³⁶ söyleminde bulunarak Türkiye'yi uyarılmaktadır. Uyuşmazlık evresinde halihazırda taraflar arasında mevcut olan görüş ayrılığı bu kez Yunanistan tarafından eylemlerle desteklenmektedir. Türkiye'ye karşı ittifak oluşturma³⁷, Avrupa Parlamentosu'ndan (AP) karar çıkartma çabaları ile Samaras sözsöz alandaki görüş ayrılıklarını bu eylemleriyle desteklemiş ve böylece Yunanistan ile çatışma evresine geçilmiştir. Yunanistan bu aşamada kendi haklı gördüğü siyasasını meşrulaştırmayı amaçlamıştır. Her ne kadar uyuşmazlığın eylemsel alana taşınması ile çatışma sürecine geçilse de taraflar arasında işbirliği sürdürülmeye çalışılmıştır.

Aynı krizi devralan Başbakan Aleksis Çipras'ın Türkiye ile uyumlu bir ilişki sürdürmeye yöneleceği beklenmiştir. 2019 yılında tam da Yunanistan'da seçimler öncesi tırmanan Doğu Akdeniz MEB krizi ile Çipras'ın çatışmacı söylemlere yöneldiği, egemenliği devredilmemiş ada, adacık ve kayalıklar konusunda tırmandırıcı eylemlere yöneldiği görülmektedir. Bu anlamda liderin geleneksel çatışmacı liderlerin başvurduğu gibi krizleri kamuoyuna 'milli dava' olarak gösterme çabası içerisinde olduğu görülmektedir.

Başbakan Miçotakis, geleneksel sağ parti liderlerinin ve partisinin kurucusu Karamanlis'in aksine siyasi evreni çatışma olarak gören algıya sahiptir. Başlangıçta Türkiye'nin Libya ile anlaşması lider tarafından geçersiz olarak sayılmasına rağmen bu geçersizliği şiddet eylemleriyle destekleyecek girişimler yerine yine sorunun uluslararasılaştırıldığı görülmektedir. Ancak Türkiye ile müzakereye karar verilmişken Mısır ile imzalanan anlaşma ile lider Türkiye'ye karşı meydan okuma ve Lozan ile kurulan statüyü ihlal eden bir siyasa takip etmeye başlamıştır. Siyasi karar birimi Türkiye ile arasındaki güç asimetrisi nedeniyle üçüncü aktörler aracılığı ile de aşamalı baskı kurma tercihinde bulunmaktadır. Türkiye'nin Doğu Akdeniz'de araştırma çalışmalarına başlamasıyla

³⁶ "Yunanistan Başbakanı Samaras: Türkiye Rumları Taciz Etmekten Vazgeçmeli", <http://www.diken.com.tr/yunanistan-basbakani-samaras-turkiye-rumlari-taciz-etmekten-vazgecmeli/>, (03.05.2020).

³⁷ Yunanistan Başbakanı Samaras GKRY ve Mısır ile Türkiye'ye karşı Doğu Akdeniz'de ittifak oluşturmaya tercih etmiştir. "Mısır, Yunanistan, Rum Yönetimi Zirvesi", <http://www.aljazeera.com.tr/haber/misir-yunanistan-rum-yonetimi-zirvesi> (20.05.2020).

AB'nin gerek sözlü ve yazılı açıklamalarıyla gerekse yaptırım tehditleriyle genel anlamda Yunanistan'ı desteklediği söylenebilir. Bu anlamda siyasi evreni çatışma olarak algılayan lider, üçüncü aktörler ve ittifaklar üzerinden alınan destekle algıladığı güç asimetrisini lehine değiştirme çabasıdır. Sağ gelenekten gelen Yunanistan'da müzakere kültürüne sahip liderin çatışmacı olarak davranmasındaysa siyasi iktidar kaygısının önemli olduğu sonucuna varılabilir. Yunanistan'da egemenlik meselelerinin kamuoyu nezdinde duyarlılığı ve kısıtlayıcı etkisi liderin kararlarını şekillendirmektedir. Örneğin, Çipras'ın sadece isim benzerliği nedeni ile Makedonya krizindeki 'taviz' verir tutumu liderin iktidarını kaybetmesine yol açan nedenlerden biri olmuştur. Bu anlamda iktidarının henüz birinci yılında Miçotakis'in tavizsiz bir tutum benimsediği de söylenebilir. Diğer yandan Doğu Akdeniz'de güç sembolleri ile izlenen siyasa her an taraflar arasında sıcak çatışma riskini barındırmaktadır.

Siyasi Evrenin Esasını Uyum/Müzakere Olarak Algılayan Liderlerin Şiddete Başvurma Eğilimleri

Türkiye'nin Yunanistan'la doğrudan ve/ya dolaylı olarak yaşadığı dış politika krizlerinde siyasi karar birimi olan; İsmet İnönü, Süleyman Demirel, Bülent Ecevit, Turgut Özal, Mesut Yılmaz ve Necmettin Erbakan olmak üzere altı liderin siyasi evreni müzakere üzerine oturttuğu görülür. Karar biriminin krize yüklediği anlam düşünüldüğünde Erbakan'ın karar yapısı içerisinde olmasına rağmen kararları etkileyen aktör olmadığı görülmektedir. Bu anlamda çalışma kapsamında siyasi evren algısı müzakereci olan beş lider incelenecektir. Bu liderlerin siyasi evren algısında sistemdeki diğer aktörlerle uyumu sağlayabilme isteği söz konusudur. Krizi sıcak bir çatışmaya tırmandıracak araç ve yöntemler en son çare olarak düşünülmektedir. Karar biriminin dış politika tercihlerinde öncelikli olarak diplomasiyi araç olarak kullanırken kuvvet kullanma tehdidinin ulusal-uluslararası hukuk açısından meşruluğunun sağlanmasına öncelik tanır. Liderler dış politikada tutarlılığa ve görev bilincine önem verirler. Böylelikle karar birimi reaktif değil olması gerektiği şekilde davranarak hak ve çıkarların korunmasında sahiplenici ve öngörülü kararlar alabilmektedirler.

1964 Kıbrıs krizinde Londra ve Zürih Anlaşmalarının oluşturulduğu statünün değiştirilmek istenmesi siyasi sorumlu Başbakan İsmet İnönü

için kabul edilemezdir.³⁸ Ancak siyasi evren algısı müzakereci olan liderin kuvvet kullanma tehditlerine ve araçlarına başvurması da gerekmiştir. Kriz yönetim sürecinde Başbakan İnönü muhalefete, hatta karar yapısı içerisinde bulunan askeri bürokrasiye rağmen diplomasiyi önceleyebilmiştir. Böylece iç siyasetteki eleştirileri göğüsleyebilen, olabildiğince siyasi evrenle uyumluluğu yakalamaya çalışan bakış açısının kriz stratejisine de yansıdığı görülmektedir. Bu anlamda uluslararası ve ulusal kısıtları doğru değerlendiren baskın lider özelliğini göstermiştir. Lider her adımını bir sonraki adımına tehlike oluşturmayacak şekilde alabileceği riskleri kontrol ederek krizi yönetmektedir. Liderin temel değer ve önceliği kısa vadede toplumsal şiddetin durdurulması, uzun vadedeyse oluşabilecek zarardan sakınmaktadır. 1964 krizi sırasında İnönü'nün askeri-sivil kesimin kuvvet kullanma baskısına rağmen kuvvet kullanma tehdidinin sınırlarını aşmamasına verdiği önem kriz sırasında gerçekleştirilen sınırlı müdahalenin meşru olmasında önemli bir paya sahip olmuştur. Liderin algısına göre içte elde edilebilecek bir başarı hükümetin hanesine yazılırken dışarıda kaydedilecek başarısızlık devletin hanesine yazılabilecektir. Bu anlamda liderin geleceği düşünen, olasılıkları değerlendiren ve meşruiyetçi görev-sorumluluk özellikleri kriz sırasındaki tercihlerinin oluşumunda belirleyicidir.

Siyasi evreni müzakere olarak algılayan Süleyman Demirel'in, 'çözumsuzlüğün çözümü' vardır anlayışı, işbirliğine ve görüşmelere açık tutumu 1967 krizi özelinde kendisini göstermektedir. Nitekim lider Keşan-Dedeoğaç görüşmelerinden herhangi bir sonuç alınamayacağını sezdiği halde görüşmekten sakınan taraf olmayı istememiştir. Krizin tırmandığı noktada iç siyasette yine işbirliğine açık tutumunu devam ettirerek muhalefetin desteğiyle Kıbrıs'a sınırlı müdahale kararını meşrulaştırmıştır. Bölükbaş'ın da belirttiği gibi, *"Demirel'in ordu ve İnönü'yle yaptığı konsültasyonlar ve kendi kişisel tercihleri askeri harekâtın Türkiye'ye maliyetinin büyük olacağı fikrini benimsemesine sebep oldu. Bu yüzden Demirel, Kıbrıs'a çıkarma sonucu elde edilecek bir çözümün, görüşmelerle de elde edilebileceği fikrini vurgulayarak,*

³⁸ İsmet İnönü ve Kıbrıs sorunu için bkz., Metin Toker, *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları (1944-1973): İnönü'nün Son Başbakanlığı*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1992, ss.172-215.

*müzakereler yoluyla çözüm arayışına çıktı.”*³⁹ 1967 yılında müdahaleden vazgeçiş kararı liderin geleceği düşünen risk hesabını muhalefetin desteğiyle meşrulaştıran bir niteliğe sahiptir. O an için Türkiye bir müdahale gerçekleştirebilirdi ancak böyle bir eylem oldukça zarara yol açacaktır: Karar biriminin ülkenin kapasitesini değerlendirmesi risk kararında belirleyicidir. Çünkü o dönemde Türkiye müdahale kararını gerçekleştirebilecek teknik altyapıya sahip değildir:

“...Sonra baktık ki, gemimiz yok! Tank çıkaracaksınız. Ne ile çıkaracaksınız? Tank çıkarmadan bu işin yapılamayacağını daha sonraki askerler de söyledi. Tank çıkaracak gemi lazım. Yok!...”⁴⁰

Bu anlamda liderin ülkenin materyal gücünü değerlendirmesi sonrasında risk almaktan sakınan kararının arkasında uzun vadede Türkiye'nin materyal gücünü artırması gereksinimini de beraberinde getirmektedir. Demirel'in sorumluluk alan, sorumluluğu gerektiğinde paylaşan, bilgiye ve istişareye açık, pragmatik yaklaşımı; krizin Türkiye açısından tesadüfi bir şekilde sonuçlanmamasında ve rakibin Türkiye'nin taleplerini kabul etmesinde önemli rol oynamıştır. İhlal olarak nitelendirilen eylemlerden vazgeçilmesinin sağlanması önemli bir başarıdır.⁴¹

1974-1980 NOTAM-FIR krizi 1974 krizi sırasında olası bir kazayı engellemek amacıyla Türkiye tarafından önleyici tedbir olarak alınan sivil uçuşları durduran bir karardır. Ancak, Yunanistan'ın bu alanı egemenlik hakkı olarak yorumlaması ve Türkiye'ye tepki olarak başka bir NOTAM ilan etmesi tarafları yeni bir krizle karşı karşıya bırakmıştır. Türkiye bu önlemini 1980 yılında 714 sayılı NOTAM'ı artık Türkiye'nin çıkarlarına hizmet etmediği için kaldırmıştır. Kararın Milli Güvenlik Kurulu içerisinde müzakere edilmiş olması bu kararın siyasi sorumlu Başbakan Demirel tarafından da onaylandığını göstermektedir.⁴² Her ne

³⁹ Süha Bölükbaşı, *Barışçıl Çözumsuzlük*, İmge Kitabevi, Ankara, 2001, s.203.

⁴⁰ Hulusi Turgut, *Güniz Sokağı*, ABC Ajansı Yayınları, İstanbul, 1987, s. 90.

⁴¹ 1964 ve 1967 krizlerinde siyasi evreni müzakere olarak algılayan liderlerin aktif bir siyasa izlemediğini değerlendirmek doğru olmayacaktır. Askeri müdahale seçeneğinin liderler tarafından ulusal/uluslararası koşulları değerlendirdiğinde riskli bulunması en nihayetinde istemlerin de karşı tarafça karşılandığı göz önünde bulundurulduğunda aslında başarılı bir siyasanın izlendiği söylenebilir.

⁴² Şihmantepe, “Türkiye’de Dış Politika Krizlerinde...”, s.126.

kadar o dönemde muhalefet lideri olan Bülent Ecevit kararın Türkiye'nin hak çıkarlarını zedelediğini savunmuş olsa da Demirel hükümetine göre Yunanistan'a karşı bir taviz verilmemiş lüzumsuz olan bir tedbir kaldırılmıştır. Gerçekten de o dönemde tarafların hava sahalarını kapatmalarıyla uçuşların daha maliyetli hale gelmesi, taraflar arasında it dalaşı olarak nitelendirilen birbirlerinin uçaklarına yönelik tacizlerin artması her iki tarafın da çıkarına hizmet etmemektedir. Bu anlamda liderin temel değer ve önceliğinin Türkiye'nin uzun vadeli çıkarlarının korunması olduğu ve bu çıkarları tehdit edebilecek riskli ve ani kararlardan sakınılmasına özen gösterildiği söylenebilir. Diğer yandan Demirel'in "Ecevit'in aldığı veren kişi" olmak istemeyişi⁴³ liderin kararlılığını etkileyen başka bir unsur olmuştur. 1976'da sismik araştırma gemisinin Ege'ye gönderilmesi ile Başbakan Ecevit döneminde başlatılan Ege'de Türkiye'nin egemenlik haklarına sahip çıkma tavrının yine barışçıl bir şekilde devam ettirildiği böylelikle liderin 'devlette devamlılık' algısının uzun vadede Türkiye'nin hak ve çıkarlarını korumaya yönelik olduğu söylenebilir. Hora'nın Ege'ye gönderilmesi ile Yunanistan Hükümeti'ne Türkiye'nin ulusal menfaatlerinin korunmasında kararlılığını göstermektedir. Çünkü Hora'nın amacı en nihayetinde basit bir dille Yunanistan'a saldırı değil Ege'de araştırma yapılmasıdır. Karar birimi Demirel'in Ege Denizi'nde araştırma yapmaya gönderilen Hora'ya karşı yapılacak bir saldırı durumunda eş değer tepkinin verileceği vurgusunun yanı sıra aldığı risk karşısında soğukkanlılıkla hareket ettiği görülmektedir. Çünkü kriz sırasında yani Yunanistan'ın egemenlik alanı olarak gördüğü sularda Türkiye'nin de egemenlik hakkı olduğu ve sorunun ancak karşılıklı müzakerelerle çözümlenebileceği anlaşılabilir bir şekilde ifade edilmektedir. Diğer yandan 1976 krizinin Türkiye'nin 1974 yılında tetiklediği bir kriz olduğu göz önünde bulundurulacak olursa Süleyman Demirel'in Türkiye'nin Ege'de hak ve çıkarlarını koruma sorumluluğunu devralması ile devlette devamlılık ilkesine bağlı kalarak Yunanistan ile çatışmaktan sakınmayacağını göstermesi oldukça önemlidir.

1974 Kıbrıs krizinde Kıbrıs Cumhurbaşkanı Makarios'a karşı gerçekleştirilen darbeyle Yunanistan'ın enosisi gerçekleştirme hedefi

⁴³ Birand, Diyet, s.124.

dönemin başbakanı Bülent Ecevit için kabul edilemezdir.⁴⁴ Bir liderin koalisyon hükümeti içerisindeki müzakere ve pazarlık gücü önemlidir. Bu açıdan bakıldığında askeri müdahale kararına ilişkin ilk değerlendirmeler Bülent Ecevit ve çevresindeki 4-5 kişi tarafından ve Erbakan görüşmelerin dışında tutularak gerçekleştirilmiştir.⁴⁵ Oysa Erbakan o dönemde Kıbrıs'a çıkma kararının kendisince verildiğini, Milli Güvenlik Kurulu ve Bakanlar Kurulu zabıtlarında kayıt tutulmasına rağmen kayıtların olduğunu savunmaktadır.⁴⁶ Ateşkes kararındaysa koalisyonu ikna edebilmesi lideri oldukça zorlamıştır. Harekâtın birinci evresinde ateşkes için Bakanlar Kurulu'nda bir oylama yapılmasına gerek olmamasına rağmen oylama gerçekleştirilmiş bu sonuçtan da memnun olmayan MSP lideri Erbakan ve Ecevit Genelkurmay Başkanı Orgeneral Semih Sancar'dan aldıkları brifingle uzlaşabilmişlerdir.⁴⁷

Kıbrıs'a müdahale kararında Başbakan Ecevit toplumların özgürlüğüne inancıyla yine siyasi evrende uyum için çatışmayı tercih etmektedir. Lider siyasi evreni çatışma olarak algılayan ani/riskli kararlar yerine müdahale kararındaki risklerin maliyetini en aza indirgeyecek şekilde hareket etmiştir. Lider, görüşmenin gereksizliğine inanan koalisyon ortağının aksine garantör ülke İngiltere'yle işbirliğine açık bir tutum sergilemiştir. Müdahalenin her aşamasında askere güven

⁴⁴ Kararda Başbakan Bülent Ecevit'in baskın rolünü Haluk Ülman şöyle ifade eder: *"Neden verildi o karar? İşte bu çok önemli. Sayın Bülent Ecevit ile yakın çalışanlar bilir: Sayın Bülent Ecevit'in tabiatı kendisine böyle "challenge"i hiç kaldırmaz. Yani Kıbrıs'ta batacağını bilse, gider o harekâtı yapar. Sayın Bülent Ecevit böyle bir adamdı."* A. Haluk Ülman, "1974 Müdahalesi ve Cenevre Konferansı", Prof. Dr. Ahmet Şükrü Esmer'i Anma Günü Çerçevesinde 'Kıbrıs Sorunu' Paneli, Ankara Üniversitesi Avrupa Toplulukları Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Ankara, 2009, s.30. <https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12575/41794/KIBRIS%20SORUNU%20PANEL.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (30.05.2020)

⁴⁵ Ülman kararın alınış öyküsünü şöyle aktarır: *"Çıkarma kararı Sayın Necmettin Erbakan'ın dışında verildi, haberi bile yoktu. Sayın Necmettin Erbakan bu kararı duyunca hemen içeri gitti, namaz kılmaya başladı. Ciddi söylüyorum. Bu lâtiife değil yani. 'Bismillâhırrahmanirrahim' dedi. 'Cihat ilan edilmiştir' dedi. 'Ben gideyim iki rekât namaz kılayım' dedi. Kamuoyunda yanlış intiba yaratmaya çalışıyor Milli Selamet Partisi (MSP), 'Kıbrıs Barış Harekâtı'nı Sayın Necmettin Erbakan hazırladı' diye",* Ülman, "1974 Müdahalesi..."

⁴⁶ Kayhan Sağlamer, *Kıbrıs Harekâtı, Bir Başbakanın Doğuşu*, 3.Cilt, Belge Yayınları, İstanbul 1987, s.40.

⁴⁷ Aksu, "Türk Dış Politikası Krizlerinde Hükümetler...", s.85.

duygusuyla hareket etmiş her aşamada askeri yetkililerle görüş alışverişinde olmuştur. Kriz sırasında gerek muhalefet, hükümet, koalisyon ortakları ve asker-sivil işbirliğiyle alınan kararlar Türkiye'nin meşru hak ve çıkarlarına yönelik tehdidin önlenmesinde ortak bir siyasa oluşturmayı kolaylaştırmıştır. Kıbrıs'ın Türkiye siyasi tarihinde ulusal bir dava olduğu göz önünde bulundurulması gereken önemli bir detaydır. 1964 Kıbrıs krizinin yaratmış olduğu kimi çevrelerce 'yenilgi' olarak nitelendirilen koşullar sonrasında, Amerika'nın yardım kapsamında Türkiye'ye ihtiyaç duyduğu çıkarma gemilerini vermemesi, Türkiye'ye deniz üstü silahlar yerine mayın arama, elbise gibi eşyanın verilmesi Türkiye'nin kendi ihtiyaçlarını kendisi karşılama ihtiyacını ortaya çıkarmıştır.⁴⁸Bu kapsamda Cumhuriyet gazetesinin önceliğinde Türkiye'nin askeri donanım ihtiyaçlarının karşılanması için "Millet Yapar" kampanyası başlatılmış ve dönemin idarelerince bu girişim "millî dava" olarak desteklenmiştir.⁴⁹ Böyle bir durumda ulusal davanın her hâlükârda gerçekleştirilmesi gerekliliği düşünüldüğünde Bülent Ecevit'in görev ve sorumluluk bilinciyle kuvvet kullanma yöntemine başvurduğu söylenebilir.

1974 krizinde müdahale sonrasında 1964 ve 1967 krizlerinde liderlerin sınırlı kuvvet kullanımına dayanan stratejileri pasiflikle nitelendirilmektedir. Oysa hem İnönü'ye hem de Demirel'e göre her iki liderin siyasi görüşleri farklı olsa dahi savaş dışı bir seçeneğin varken onun kullanılmaması kabul edilemezdir. Başbakan Ecevit de taraflar arasında sıcak çatışmaya yol açan krizi tırmandırmasının ardında kuvvete başvurmadan başka bir seçenek görmemiştir. Kuvvete başvurma kararını ise detaylı bir araştırma inceleme sürecinden sonra vermektedir. Kriz sırasında karar alıcı Ecevit koalisyon içi pazarlıkta zorlansa da MSP lideri Erbakan'ın aksine Türk vatandaşlarının yaşamsal hak ve özgürlüklerini koruyabilecek sınırlara sahip olmak lider için yeterli olmuştur. Bu bağlamda 1970'lerde iktidarların sık değiştiği, koalisyonlardan oluşan siyasi istikrarsız yapı içerisinde siyasi evreni müzakere olarak algılayan karar birimlerinin hükümet başarısından çok Türkiye'nin hak ve menfaatlerini korurken olası sıcak çatışmanın

⁴⁸ Yılmaz Çetiner, "Atina Ankara'ya Tercih Edildi", *Cumhuriyet*, 29 Nisan 1965, ss.1 ve 7.

⁴⁹ D. Keçecioğlu, "Bu Bir Milli Davadır", *Cumhuriyet*, 2 Mayıs 1965,1 Ayrıca Kampanya için bkz., "Cumhuriyet'in Büyük Teşebbüsü", *Cumhuriyet*, 2 Mayıs 1965,s.1

risklerini detaylıca değerlendirdikleri söylenebilir.⁵⁰ Bu anlamda dönemin karar birimleri Ecevit ve Demirel’in siyasi görüş olarak birbirinden ayrılışları dahi ülke çıkarları mevzu olduğunda ‘devlette devamlılık’ ilkesine sadık kalmakta ve bu çıkarların korunması için aktif eylemlerde bulunmaktadırlar.

1980’lerde ise Limni’nin NATO ittifakı çerçevesinde Yunanistan tarafından silahlandırılmak istenmesi Türkiye karar alıcılarının kırmızı çizgisini oluşturmuştur. Karar yetki ve sorumluluğunu elinde bulunduran Başbakan Özal’ın kriz sürecinde müzakereye açık yaklaşımı krizin tırmandırılmamasında etkilidir. Örneğin Yunanlı bir gazetecinin: “iki ülke politikacıları arasında hala bir diyalog kurulamadı” sözüne Başbakan Özal: “Ama savaş da çıkmadı”⁵¹ şeklinde cevap vermiştir. Bu anlamda Başbakan Özal’ın askeri liderler ile yetki çatışmasına girmeyen uyumlu davranışının koalisyon karar yapısına uygun olarak şekillendiği söylenebilir. 1987 Ege krizinde ise lider kalp ameliyatı için ABD’ye gitmiş ve dönerken uğradığı Londra’dan kriz yönetim sürecine katılmıştır. İki ülke savaşın eşğine geldiği anda lider krize müdahil olarak İngiliz televizyonlarından gerçekleştirdiği canlı yayında krizi çözecek açıklamayı yapmıştır.⁵²

Hem 1984 Limni hem de 1987 Ege Kıta Sahaneliği krizinde liderin temel değer ve önceliği Türkiye’nin egemenlik alanını ilgilendiren meselelerde tavizsiz bir tutum benimsenmesi olurken karşı taraf ile çatışmayı nihai seçenek olarak görmesi olmaktadır. Özal gibi ekonomik bir vizyona sahip liderin dış politikada maliyetten ve riskten kaçınan özelliğe sahip olduğu söylenebilir. Siyasi evreni uyum olarak algılayan liderin amacı bir riske girerek var olanı kaybetmek yerine elinde olanı korumaktan geçmektedir. Limni’nin NATO savunma planlarına alınmaması adanın statüsünün yasal bir metin tarafından onaylanmaması o an için liderin temel değer ve önceliğini oluşturmuştur. Çünkü Yunanistan’ın adaları silahlandırma girişimlerine karşı Türkiye’nin seçenekleri oldukça sınırlıdır. 1987 krizinde de lider risk alma sorumluluğunu karşı tarafa yüklemektedir. Bu anlamda liderin

⁵⁰ Başbakan Özal dönemi için bkz. Ufuk Güldemir, *Texas-Malatya*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1992.

⁵¹ “Yunanistan’la Diyalog Kurmak İstiyoruz”, *Milliyet*, 7 Aralık 1984, s.5.

⁵² Aksu, “Türk Dış Politikası Krizlerinde Hükümetler...”, s.82.

Türkiye'nin egemenlik ve çıkarlarını koruma sorumluluğunu görev bilincini taşıyan ülkenin uzun vadeli çıkarlarını önemseyen bir özelliğe sahip olduğu söylenebilir. Liderin algısında Yunanistan gibi komşu bir ülke ile çatışma halinde olmanın kazancı yoktur. Bu bağlamda 1988 Davos Zirvesi sırasında Yunanistan'da Batı Trakya azınlığının düzenlediği protestolar sırasında Türkiye'den üst düzey bir tepkinin gelmediği de görülmektedir. 1990 yılında tarafların birbirlerinin diplomatik temsilcilerini sınır dışı etme kararları ile tırmanan Batı Trakya krizinde siyasi karar birimi olarak Dışişleri Bakanı Mesut Yılmaz dışişlerinin görev ve yetki alanı itibarıyla aktif bir rol oynamayı tercih etmiştir. Cumhurbaşkanı Özal ise cumhurbaşkanlığının getirmiş olduğu hukuki sorumluluğun aksine dış politika konularına müdahale eden bir yaklaşıma sahip olmuşsa da Batı Trakya krizi özelinde liderin çekimser bir yaklaşıma sahip olduğu gözlemlenmektedir. Uzun zamanlı çatışma içerisinde kısa zamanlı olarak beliren diplomatik kriz süresince dışişleri bakanı Mesut Yılmaz'ın nihai karar birimi Başbakan Yıldırım Akbulut'un *"...Bulgaristan'da olduğu gibi gelip çorbamızı paylaşmalarını isteriz"*⁵³ görüşünün aksine Mesut Yılmaz'ın liderliğindeki Dışişleri Bakanlığının önceliği krizin Yunanistan'ın sınırları dahilinde çözülmesi olmuştur. Bu anlamda liderin önceliğinin uzun vadede Batı Trakya Türklerinin hak ve çıkarlarının korunması olduğu söylenebilir.

Yunanistan'da ise siyasi evreni müzakere olarak algılayan liderler olarak Konstantinos Karamanlis ve Kostas Simitis gözlemlenebilmektedir. Örneğin, 1955 6-7 Eylül Olayları krizinin tırmandırılmadan ancak uluslararasılaştırılarak çözümü geleneksel Karamanlis siyasetinin bir yansımasıdır. İkili ilişkiler tamamen koparılmadan ama Yunanistan'ın uluslararası itibarını da gözeterek izlenen dış politika Karamanlis'in siyasi evrenle uyumlu çatışma araçları yerine diplomasiyi önceleyen karakterini yansıtmıştır. Yunanistan'da iç savaştan sonra ilk kez siyasi ve ekonomik istikrarı sağlayan Başbakan Papagos'un ölümünden sonra Karamanlis güçlü liderlik özelliğine sahip başka bir figür olarak betimlenebilir. Özellikle 1955 Kıbrıs krizi sonrası Kıbrıs'taki şiddet olaylarının Yunanistan'ın istikrarını bozucu niteliğe bürünmesi, Makarios'un Yunanistan'ın dış siyasasını belirleyici bir rol

⁵³ "Akbulut'dan Gümölcineliler Türklere Gelin Çorbamızı Paylaşınız", *Cumhuriyet*, 09 Şubat 1990, s.11.

alması, liderin önceliklerini zedeleyebilmektedir. 1960 Londra ve Zürih anlaşmalarına varan süreçte Karamanlis'in Yunanistan'ı şiddet üreten ülkeden modern ve barış üreten bir ülkeye dönüştürme arzusu nihai önceliğidir. Lider, gerek İkinci Dünya Savaşı'nda gerekse Yunanistan'daki iç savaşta şiddeti yaşayan bir kişiliktir. Karamanlis'in barışçıl karakterini anlatan 1974 Kıbrıs ve bu krizle birlikte tetiklenen 1974-1976 Ege Kıta Sahaneliği ve 1974-1980 NOTAM-FIR krizleri üzerinden de okumak mümkündür. 1974 yılında cunta yönetimi dağıldığında Karamanlis ülkeyi darbe yönetiminden kurtaran lider olarak görülmüş, bu saygınlık ve destekle 'baskın lider' olarak krizleri yönetmiştir. 1974 krizinde Türkiye'nin adaya harekâtının ikinci evresinden sonra NATO'dan ayrılarak tepkisini ortaya koysa da çok geçmeden bu davranışın bir hata olduğu sonucuna ulaşılmış ve tekrar kısa zamanda örgüte geri dönüş girişimlerine başlanmıştır. O zamanın koşullarında Karamanlis'in karşı karşıya kaldığı sınırlı seçeneklerden biri olarak ortaya çıkan bu karar aslında liderin çatışmadan sakınan ama kamuoyunun ABD'ye ve NATO'ya Türkiye'yi engellemediği gerekçesiyle antipatisini okuyan bir lider yaklaşımını ortaya koymaktadır. Zaten Yunanistan'da albaylar cuntasının ABD tarafından desteklendiği algısı yaygındır. Liderin önceliği de ülkenin bir an evvel demokrasiyi özümsemesi olmuştur. 1976 yılındaki Ege kıta sahanlığı krizinde yine doğrudan Uluslararası Adalet Divanı'na (UAD) başvurma kararı Karamanlis'in Türkiye'den algıladığı tehdit karşısında meseleleri uluslararasılaştırma stratejisinin bir parçasını oluşturmaktadır. Diğer yandan Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) Yunanistan'ın bu amacının gerçekleştirilmesi için oldukça önemli olmuştur. Yunanistan'ın Türkiye'den algıladığı tehdit karşısında Yunanistan'ın ittifaklar aracılığıyla korunma amacı liderin temel önceliğini oluşturmuştur. Bu nedenle de AET'e üyelik hedefi liderin temel değer ve öncelikleri arasındadır. Birand'ın Karamanlis'in bakış açısını gösteren ifadeleri dikkate değerdir:⁵⁴

“Karamanlis'in Yunanistan'a en büyük katkısı, 1970'lerde ülkesini Avrupa Birliği'ne taşımasıdır. O dönemleri çok iyi anımsarım. Yunan kamuoyu ayağa kalkmış, muhalefet 'vatanın satıldığı' teziyle ortaya

⁵⁴ Mehmet Ali Birand, "Bizim Karamanlis ve Simitis'imiz Yok", <https://www.milliyet.com.tr/yazarlar/mehmet-ali-birand/bizim-karamanlis-ve-simitis-imiz-yok-5222432> (04.06.2020).

atılmıştı. Karamanlis Elen halkına ihanet etmekle suçlanıyordu. O ise hiç oralı olmadı. Müzakereler başladı ve Karamanlis'in Yunan bürokrasisine verdiği direktif 'Zorluk çıkartmayın. Ayrıntılarla zaman harcamayın Yunanistan'ı bir an önce Avrupa üyesi yapın idi.' Karamanlis vizyon sahibiydi. Önünü görmüştü. Yunanistan'ın güçlü Türkiye kompleksinden kurtulmasının tek yolu Avrupa'ya katılması ve Avrupa şemsiyesinden yararlanmasıydı"

1980 yılında Türkiye'nin NOTAM'ı kaldırması ile Yunanistan'ın da bu karara olumlu tepki vererek Yunanistan'ın çıkarlarına hizmet etmeyen NOTAM'ı kaldırması Karamanlis'in işbirliğine açık yaklaşımını gösterir niteliktedir. NOTAM krizi ile de tarafların hava sahalarında gerçekleştirdikleri it dalaşları olarak nitelendirilen karşılıklı güç gösterileri de her zaman için sıcak bir riskini içinde barındırmış bu nedenle de Demirel'in inisiyatifi ile kaldırılan önlemi Karamanlis takip etmiştir. Tüm bu krizler sırasında liderin temel değer ve önceliği Yunanistan'ın ulusal çıkarlarından taviz verilmeksizin siyasi/askeri tepkinin verilmesidir. Yunanistan'ın demokratik değerlerinin korunması liderin temel değer ve önceliğidir. Çünkü, Kıbrıs Krizi sonrasında ordu da hala yönetimi ele geçirme arzusunu içerisinde barındıran bir kesim mevcuttur. Ordu ile hesaplaşma süreci başlamışken kısa vadede sıcak bir çatışmadan sakınılması liderin öncelikli tercihidir. Kaldı ki Karamanlis Batı değerleri ile uyumlu bir kişiliktir. Bu değerleri zedeleyebilecek bir girişim Yunanistan'ın ekonomik kaybını arttırmasının yanı sıra AET üyeliğini de riske sokabilecektir. Nitekim o dönemde Montreux görüşmesini gerçekleştirmesinin arkasında dahi Topluluğun 'önce Türkiye ile sorunlarını çözmelisin' görüşü olmuştur.⁵⁵ Kaldı ki gerçekleştirilen görüşmelerde ciddi bir ilerlemenin sağlandığı, Ecevit ve Karamanlis arasında uyuşmazlıkların çözümüne yönelik bir sinerjinin oluştuğu söylenebilir.⁵⁶

1990'lı yıllarda siyasi tercihlerini barışçıl yöntemler üzerinden

⁵⁵ Mehmet Ali Birand, *Diyet*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1985, s.346.

⁵⁶ Bu konuda Montrö görüşmelerine katılan dönemin Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Şükrü Elekdağ'ın açıklamaları için bkz, Uğur Dündar, "Yunan politikacılar Atatürk'ün Büyük Zaferi ile Kıbrıs Barış Harekâtı'nın ezikliğini yaşıyorlar!", *Sözcü*, 16 Eylül 2020, <https://www.sozcu.com.tr/2020/yazarlar/ugur-dundar/yunan-politikacilar-ataturkun-buyuk-zaferi-ile-kibris-baris-harekatinin-ezikliğini-yasiyorlar-6039787/>

kurgulayan liderler taraflar arasında sıcak çatışma riskinin azaltılmasında önemli rol oynamışlardır. Bu bağlamda karar birimi Simitis'in Yunanistan'ın modern bir devlet olmasına verdiği öncelikleri 1996 Kardak, S-300 ve Suriye-Öcalan krizleri üzerinden okunmaktadır. Her ne kadar lider Türkiye karşıtı algıya sahip olsa da liderin önceliği çerçevesinde çatışmadan sakınan tutumu muhalefeti de bastırmasında etkili olmaktadır. Simitis, Kardak'ta geri çekilmesi ile muhalefet tarafından eleştirilse de kriz sonrasında '*Kardak bunalımı bugün de olsa aynısını yaparım*' açıklaması liderin temkinli davranışını ortaya koymaktadır.⁵⁷

Başbakan Simitis yönetmiş olduğu her üç krizde krizler, tırmanma eşiğine geldiği anda Türkiye ile sıcak bir çatışmaya girişmekten sakınmaktadır. Bu noktada liderin temel değer ve önceliklerini algılamak kısa vadeli fırsatlar/çıkarlar yerine uzun vadeli ve maliyetli olmayan bir siyaset izlemekten yana tercihini yaptığını söylemek mümkündür. Bu anlamda Simitis'in Yunanistan'ın geleceğini uzun vadeli olarak değerlendiren çıkar hesaplamaları oldukça dikkate değerdir. S-300 Füze Krizi özelinde füzelerin Güney Kıbrıs'a yerleştirilmemesi kararı ile kısa vadede prestij ve saygınlık kazanmak yerine Güney Kıbrıs Rum Yönetimi'nin AB üyeliğini tehdit etmeyecek uzun vadeli temel değer ve önceliği sonucu vardığı risk değerlendirmesi sonrasında AB üyesi bir GKRY ile Türkiye'yi Kıbrıs meselesinin Avrupalılaştırması ile de zorlayabilecektir. Aynı şekilde Suriye-Öcalan krizinde Avrupa normlarına aykırı ama Yunan ulusal çıkarlarına uygun bir davranış ile terör örgütüne olan destek sonrasında Türkiye ile 'normalleşme' girişimlerinin kabul edilebilir oluşu Yunanistan'ın kısa zamanda uluslararası prestijine verilen zararın tedavi edilmesinde önemli bir süreç olacaktır. Yine Simitis'in AB üyeliğini araçsallaştırma davranışı Ege sorunlarının da Avrupalılaşması anlamına gelecektir.

Sonuç

Dış politika kararlarında etkili olan unsurlar arasında; tarihsel koşullar, o günkü uluslararası ortam, iç siyaset ortamı, koalisyon ve muhalefet durumu, ekonomik koşullar ve seçim tarihleri ve liderlerin bilgisi, tecrübesi, uluslararası aktörlerle, koalisyon ortaklarıyla ve

⁵⁷ Özgen Acar, "Simitis Altın Fırsatı Yakaladı", *Cumhuriyet*, 25 Eylül 1996, s.10.

muhalefetle ilişkileri ve siyasi evren algıları (çatışma veya uyum/müzakere) sayılabilir. Bu sayılanların hiçbirinin dış politika kararlarında tek başına etkili olmadığı ve her lider için farklı ölçülerde ve farklı kombinasyonlar sonucunda etkili olduğu aşıkardır.

Bu çalışmanın amacı ise, Türkiye ve Yunanistan arasındaki krizlerin değerlendirilmesi neticesinde liderlerin siyasal evren algılarının kriz yönetiminde alınan kararlar üzerindeki etkisinin teşhis edilmesidir. Bu bağlamda, iki ülke arasındaki krizler çatışmacı ve müzakereci lider profilleri kullanılarak incelenmiştir. Çalışmanın sonucunda siyasi evreni mücadele ve çatışma olarak gören liderlerin temel değer ve önceliklerini kısa vadeli olarak değerlendirebildikleri böylelikle gerek kendi ülkesel çıkarları aleyhine gerekse de siyasi rakibine karşı izlediği çatışmacı siyasa ile ikili ilişkileri zorlayan kararlar alabildikleri görülmüştür. Böylelikle aslında pro-aktif davranan çatışmacı liderler karşısında siyasi evreni müzakere olarak gören liderlerin re-aktif değil, aktif davrandığı savunulmaktadır. 1994'te yine çatışmacı çizgisine dönen Andreas Papandreou'nun karşısında Çiller'in ani ve riskli tepkilerini, söylemlerini dengeleyen lider olarak Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel vardır. Demirel Yunanistan'ın 12 mil kararına çatışma yerine parlamento kararı ile tepki vererek olası bir çatışma yerine hak ve menfaatlerini meşrulaştırıcı yöneme başvurmaktadır. Nitekim liderin aynı temkinli ve devlet siyasasını sahiplenici davranışlarını 1996 Kardak, S-300 ve Suriye Öcalan krizleri özelinde de okumak mümkündür. 1990'lı yıllar Türkiye açısından gerek ülke içindeki terör eylemleri ve irticai faaliyetler ile gerekse de Soğuk Savaş'ın ardından yeni sisteme uyum kolay bir yıl olmamıştır. Bu nedenle dönemin koşulları içerisinde Türkiye'nin izlediği siyasa'yı 'pasiflik' olarak değerlendirmek mümkün olmayacaktır. Kaldı ki, bu krizler sırasında karar biriminin Türkiye'nin hak ve menfaatlerini şiddete tırmandırmadan koruduğu, istemlerini de kabul ettirdiği görülmektedir.

Tarihsel süreç açısından Türk Dış Politika anlayışının (belki son dönemler hariç) stratejik düzeyi referans alan, akılcı, çok yönlü, soğukkanlı, tutarlı, istikrarlı, pragmatik ve etkin olduğunu söylemek mümkündür. Yunan dış politika anlayışının ise bazen taktiksel düzeye takılı kalan, uluslararası sisteme ve güçlere yaslanan, pragmatik, istikrarsız, bazen fevri hamleler sonucunda kazanımlarından olabilen,

sonuç alma konusunda ise kimi zaman başarısız bir çizgisi olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Çatışmacı karar birimleri George Papandreou ve cuntanın saldırgan olarak nitelendirilen davranışları bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Karamanlis'in siyasi evreni müzakere olarak algılayan karakterine rağmen NATO'dan çıkma kararının liderin pragmatikliğinin bir yansıması olarak okunabilir.

Çalışma boyunca yapılan incelemelerin ortaya çıkardığı temel sonuç olarak, -çalışmanın başında da ifade edildiği üzere- dış politika krizlerinde alınan kararlar üzerinde liderlerin siyasal evren algılarının temel belirleyici olmadığı ya da belirleyiciliğinin sınırlılığıdır. Örneğin, Menderes çatışmacı olmasına rağmen Ecevit'in müzakereci ama Kıbrıs Barış Harekatı'nı gerçekleştiren lider olması bu durumu örnekler niteliktedir. Süleyman Demirel'in siyasi evren ile uyumlu yapısına rağmen ambargo kararına tepki olarak Amerikan üs ve tesislerinin TSK'ya devri bu duruma başka bir örnektir. Bu durumda başlangıçta da ifade edildiği gibi liderlerin siyasal evren algıları ve tarihsel koşullar, o günkü uluslararası ortam, iç siyaset ortamı, koalisyon ve muhalefet durumu, ekonomik koşullar ve seçim tarihleri ve liderlerin bilgisi, tecrübesi, uluslararası aktörlerle, koalisyon ortaklarıyla ve muhalefetle ilişkileri temel belirleyici değil ise, temel belirleyici ne olabilir? Bu noktada dış politikanın her alanında etkili fenomenlerden biri olan ulusal çıkar/menfaatleri kriz anında alınan kararlar konusunda da temel belirleyici olarak teşhis etmek yanlış olmayacaktır. Örneğin, 1955 krizinde Adnan Menderes'in kararlarını verirken dar bir kadrodan yararlanması, bilgi arayışında olmaması, ani karar verme özelliği nedeni ile riskli kararlar alabildiği söylenebilir. Liderlerin karşısındaki siyasi rakibi davranışlarını kontrol etmeye/değiştirmeye yönelik yaklaşımları ihtiyatlı davranmaktan ziyade liderleri maceracı yaklaşıma sevk edebilmektedir. Oysa siyasi tarihte lider Londra ve Zürih anlaşmalarını imzalayan tarihsel kişilik olarak yerini almaktadır. Karamanlis ise 1976 Ege krizinde lider kuvvet kullanma tehdidinden yararlanırken UAD ve Birleşmiş Milletler (BM) başvuruları ile eylemlerini meşrulaştırma çabası içerisinde olmaktadır. Siyasi evreni müzakere olarak algılayan liderin müzakere seçeneğini kabul etmesi ancak BM Güvenlik Konseyi'nin tavsiyesi üzerine mümkün olabilmektedir. Öncesinde Yunanistan Türkiye'ye göndermiş olduğu notalar aracılığı ile tezlerini kabul etme arayışında olmaktadır. Bu anlamda lider ister çatışmacı, ister

müzakereci olsun her hal ve şart altında ulusal çıkarları gözetmek ve stratejik düzeyde pusula olarak kullanmak durumundadır.

Bu durumda yukarıda etkisinin sınırlılığında bahsedilen liderlerin siyasi evren algısı hangi aşamada ve nasıl etkili olmaktadır? Liderlerin siyasi evren algısının etkisinin sınırlarını stratejik düzeyden taktiksel düzeye çekmek, ulaşılması gereken hedefler açısından -aynı metafor ile devam edecek olursak- bir rota mahiyetinde olduğunu söylemek ve krizin sonucu üzerinde değil kriz sürecinde taktik hamleler üzerinde etkili olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Örneğin Andreas Papandreu tarafından Yunanistan'ın batıya olan bağımlılığı eleştirilse de Batı Yunanistan'ın siyasasında Türkiye'ye karşı kullanacağı önemli bir uluslararasılaştırma aracı olmuştur. Nitekim Papandreu çatışmacı söylem ve davranışları ile uluslararası örgütleri kendi siyasasını meşrulaştırma aracı olarak kullanmıştır. Bu anlamda NATO'nun güney kanadının işlerliğini kaybetmesi liderin izlemiş olduğu 'aktif' ama saldırgan olarak değerlendirilebilecek politikanın bir parçasıdır. Papandreu'nun Karamanlis iktidarı döneminde kurulan Bern'in oluşturduğu statüyü ihlal girişimleri ile 1987 yılında tarafların yeniden savaşın eşiğine gelmeleri Yunanistan'da yaklaşan seçimlerle beraber liderin kamuoyunun duygularını 'milli dava' ya yöneltmesinin bir nedeni olarak okunabilir. Belirtmek gerekir ki lider iktidarının son dönemlerinde yaşanan skandalların da etkisiyle artık 1980'lerin başındaki gibi toplumu etkileyebilme gücüne sahip değildir. Diğer yandan lider 1988 'Davos Ruhü' olarak nitelendiren ikili ilişkilerin iyileştirilmesinden yana yaklaşımına karşılık yeniden 'Türk tehdidi' söylemine geri dönmüştür.

Bunlara ek olarak liderlerin çatışmacı veya müzakereci davranışları üzerinde uluslararası sistemdeki diğer aktörler ve karşısındaki muhatabına ilişkin algısı da önem arz etmektedir. Örneğin uluslararası sistemdeki diğer aktörlerden ulusal menfaatleri için destek alamayacağını öngören bir liderin veya müzakere yönteminin karşısındaki muhatabı üzerinde bir etkisi olmayacağını düşünen bir lider için müzakere yöntemi sadece vakit kaybı haline gelmektedir. Örneğin, Erdoğan'ın siyasi tecrübelerinden özellikle AB'ye olan güvensizlik göz önünde bulundurulacak olursa Miçotakis'in görüşmeden sakınan AB'yi üçüncü aktör yerine taraf haline çabası vakit kaybı olarak değerlendirilebilirken bu eylem(sizlik) Türkiye'nin çatışmacı söylem ve

eylemlerini arttırabilecektir. Bu anlamda Türkiye'nin geleneksel görüşü olan meselelere ikili görüşmeler aracılığı ile çözüm bulunması daha da önem kazanmaktadır. Sonuç olarak her iki aktörün kuvvet kullanma tehditleri ise bölgesel güvenliği tehlike altına sokarken karar birimlerinin değişen pragmatik davranışları ve karşılıklı meydan okumaları ise tarafların kendi içindeki ekonomik ve siyasi kaygıların etkisiyle krize “milli dava” boyutu kazandırmaya çalıştıkları izlemine yol açabilmektedir. Bu durumda da yapılacak hamleler aslında liderin siyasal evren algısından ziyade o günkü uluslararası koşullar ve muhatabı ile ilişkili hale gelmektedir.

Ayrıca ülke içi süreçlerin de etkisiyle örneğin; seçim söz konusu ise seçim için kullanmak, iç politikadaki rakiplere karşı kullanmak, azalan kamuoyu desteğini tahkim etmek ve başta ekonomik sorunlar olmak üzere başka gündemleri gölgelemek gibi amaçlarla da dış politika krizlerinde taktiksel hamleler ile çatışmacı profiller sergilendiği de görülmektedir. Simitis'in karar birimi olduğu krizlerde bu durumu görmek mümkündür. Liderin sıcak bir çatışmanın eşiğine varıldığı anda göstermiş olduğu geri çekilme davranışı ile muhalefet tarafından pasiflikle suçlanmaktadır. Oysa sıcak bir çatışma Yunanistan'ın menfaatine değil aleyhine olacaktır. Kaldı ki lider ilgili her bir krizde siyasi sorumluların istifasını sağlayarak kamuoyu tepkisine karşı hassasiyetini göstermiştir.

Sonuç olarak, liderlerin siyasal evren algıları dış politika kararları üzerinde -başka birçok etkenle birlikte- taktiksel düzeyde etkili olmakta ve krizlere ilişkin çatışma veya uzlaşma sonuçları konusunda temel belirleyici ise ulusal çıkarlar olmaktadır.

Kaynakça

- Acar, Özgen “Simitis Altın Fırsatı Yakaladı”, *Cumhuriyet*, 25 Eylül 1996, s.10.
- Aksu, Fuat. “Doğu Akdeniz Deniz Yetki Alanları Sorunu ve Türkiye - AB İlişkileri”, Sertaç Hami Başeren (Y. Haz.), *Doğu Akdeniz'de Hukuk ve Siyaset*, A.Ü. SBF Yay., Ankara, 2013, ss.159-196.
- _____. “Uyuşmazlık-Kriz Sarmalından Algı Değişimine Türkiye-Yunanistan İlişkileri”, Mustafa Kaymakçı ve Cihan Özgün (Ed.), *Rodos ve İstanköy Türklüğü*, RIOTKDD Yay., İzmir, 2014, s. 55-90.

_____. "Türk Dış Politikası Krizlerinde Hükümetler, Cumhurbaşkanları ve Başbakanlar", *Uluslararası İlişkiler / International Relations*, 15, no. 59, 2018, ss. 65-87.

Balcı, Ergun. "Çiller Türkiye İçin Tehlikedir", *Cumhuriyet*, 13 Ocak 1997, s.9.

Batur, Nur. *Yürekten Gülerekten Yürüdüm*, Doğan Kitap, İstanbul, 2004.

Birand, Mehmet Ali. "Bizim Karamanlis ve Simitis'imiz Yok", <https://www.milliyet.com.tr/yazarlar/mehmet-ali-birand/bizim-karamanlis-ve-simitis-imiz-yok-5222432> (04.06.2020).

Birand, Mehmet Ali. *Diyet*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1985.

Bölükbaşı, Süha. *Barışçıl Çözumsuzlük*, İmge Kitabevi, Ankara, 2001.

Brecher, Michael. *Crisis in World Politics: Theory and Reality*, Pergamon Press, Oxford, 1993.

Çetiner, Yılmaz. "Atina Ankara'ya Tercih Edildi", *Cumhuriyet*, 29 Nisan 1965, ss.1 ve 7.

Davutoğlu, Ahmet. *Stratejik Derinlik*, Küre Yayınları, İstanbul, 2001.

Doğan, Yalçın. "Demirel: Başkomutan Benim!", *Milliyet*, 7 Şubat 1996, s.13.

Dündar, Uğur. "Yunan politikacılar Atatürk'ün Büyük Zaferi ile Kıbrıs Barış Harekâtı'nın ezikliğini yaşıyorlar!", *Sözcü*, 16 Eylül 2020, <https://www.sozcu.com.tr/2020/yazarlar/ugur-dundar/yunan-politikacilar-ataturkun-buyuk-zaferi-ile-kibris-baris-harekatinin-ezikliğini-yaşıyorlar-6039787/>

Eralp, Yalım. *Perdeyi Aralarken*, Doğan Kitapevi, İstanbul, 2017.

George, Alexander L. *The "Operational Code": A Neglected Approach to the Study of Political Leaders and Decision-Making*, Santa Monica, Calif.: RAND Corporation, RM-5427-PR, 1967. As of May 12, 2020: https://www.rand.org/pubs/research_memoranda/RM5427.html (13.05.2020)

Güldemir, Ufuk. *Texas-Malatya*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1992.

Gürün, Kamuran. *Bükreş-Paris-Atina Büyükelçilik Anıları*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1994.

Hermann, Charles. "International Crisis as a Situational Variable", in James N. Rosenau (ed.) *International Politics and Foreign Policy*, Free Press, New York, 1969. ss. 409-421.

Hermann, Margaret G. and Charles F. Hermann, "Who Makes Foreign Policy Decisions and How: An Empirical Inquiry", *International Studies Quarterly*, Vol. 33, No. 4, Dec., 1989. ss. 361-387.

Keçecioglu, D. "Bu Bir Milli Davadır", *Cumhuriyet*, 2 Mayıs 1965,1

Lake, David A. and Robert Powell, "International Relations: A Strategic-Choice Approach", in David A. Lake and Robert Powell (eds), *Strategic Choice and International Relations*, The Princeton University Press, Princeton: 1999. ss. 3-38.

Lord, Carnes. *The Modern Prince: What Leaders Need to Know Now*, Yale University Press, London, New Haven, 2003.

Öymen, Onur. *Zor Rota*, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2017..

Sağlam, Kayhan. *Kıbrıs Harekâtı, Bir Başbakanın Doğuşu*, 3.Cilt, Belge Yayınları, İstanbul 1987.

Şihmantepe, Aydın. “Kardak Krizi Sürecinin Kriz Yönetim Prensipleri Açısından İncelenmesi”, *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, Cilt:9, Sayı:17, 2013, ss. 127-155.

_____. *Türk Dış Politikasında Bir Lider Süleyman Demirel: Dış Politika Kriz Davranışları Üzerine Bir Araştırma*, Cinius Yayınları, İstanbul, 2019.

Toker, Metin. *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları (1944-1973): İnönü'nün Son Başbakanlığı*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1992.

Turgut, Hulusi. *Güniz Sokağı*, ABC Ajansı Yayınları, İstanbul, 1987..

Üçbaş, Ümran. “Neoklasik Realizm ve Türkiye de Dış Politikanın Süreçsel Analizi”, Yıldız Teknik Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2020.

Ülman, A. Haluk. “1974 Müdahalesi ve Cenevre Konferansı”, *Prof. Dr. Ahmet Şükrü Esmer'i Anma Günü Çerçevesinde 'Kıbrıs Sorunu' Paneli*, Ankara Üniversitesi Avrupa Toplulukları Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Ankara, 2009.

<https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12575/41794/KIBRIS%20SORUNU%20PANEL.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (30.05.2020)

“Akbulut'dan Gümölcineli Türklere Gelin Çorbamızı Paylaşırız”, *Cumhuriyet*, 09 Şubat 1990, s.11.

“Adalara Çıkarım”, *Milliyet*, 8 Haziran 1994, s.1.

“Cumhuriyet'in Büyük Teşebbüsü”, *Cumhuriyet*, 2 Mayıs 1965, s.1.

“Davutoğlu: Türkiye ve KKTC'ye Doğu Akdeniz Kapatılamaz”, <http://www.aljazeera.com.tr/haber/davutoglu-turkiye-ve-kktcye-dogu-akdeniz-kapatilamaz>, (20.05.2020).

“Erdoğan: 'Doğu Akdeniz'de Prensibimiz 'Win Win' Esasına Dayalı, Kaynakları Paylaşmasını Biliriz””, <http://www.arti392.com/dunya/erdogan-dogu-akdeniz-de-prensibimiz-win-win-h25740.html>, (20.05.2020).

“Kıbrıs Sorununu Tarihe Gömelim”, <https://www.aa.com.tr/tr/arsiv/kibris-sorununu-tarihe-gomelim/268827>, (03.05.2020).

“Kopenhag'da Soluk Kesen Diplomasi”, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/kopenhagda-suluk-kesen-diplomasi-38437799>, (15.12.2019).

“Mısır, Yunanistan, Rum Yönetimi Zirvesi”, <http://www.aljazeera.com.tr/haber/misir-yunanistan-rum-yonetimi-zirvesi> (20.05.2020).

“Papandreou'nun İstifası İçin Kampanya Açıldı”, *Milliyet*, 12 Ağustos 1964, s.1.

“Yunanistan Başbakanı Samaras: Türkiye Rumları Taciz Etmekten Vazgeçmeli”, <http://www.diken.com.tr/yunanistan-basbakani-samaras-turkiye-ruumlari-taciz-etmekten-vazgecmeli/>, (03.05.2020).

“Yunanistan’la Diyalog Kurmak İstiyoruz”, *Milliyet*, 7 Aralık 1984, s.5.

“Yurtdışı Edilen Yunan Uyruklu Rumlar Atina’da Dün Bir Nümayiş Yaptılar”, *Cumhuriyet*, 12 Temmuz 1964, s.1 ve 7.

www.tdpkrizleri.org

Araştırma Makalesi

Kazak Teriminin Kölelik Mefhumu ile İlişkisi Üzerine

Yücel Öztürk*

(ORCID ID: 0000-0003-1109-7904)

Makale Gönderim Tarihi

06.12.2020

Makale Kabul Tarihi

25.12.2020

Öz

Kazak teriminin konumuzla ilgili ana kaynak olan şer'ye sicillerinde hangi fonksiyonları ifade edecek şekilde kullanıldığının dikkatlice ayrıştırılarak analiz edilmesi, terimin aydınlatılması açısından önem taşımaktadır. Mevcut araştırmanın merkezi teması, sicillerde rastlanan ve olaylara göre hususi fonksiyon belirttiği düşünölen verilerin değerlendirilmesidir.

Kırım kadı sicilleri üzerinde yürüttüğümüz çalışmalar neticesinde “kazak” terimi ile ilgili yeni verilere ulaştık. Söz konusu kaynaklarda “kazak” teriminin büyük çoğunlukla “esir” veya “köle” anlamında kullanıldığđı tespit edilmiştir. Kazak teriminin Osmanlı merkezi idaresine bağlı diğer sancak ve eyaletlerde tutulan kadı sicillerinde de araştırması yapılmış, Kırım'daki kadar sık olmasa da, aynı anlamda kullanıldığđı görölmüştür.

Kazak mefhumunun birçok anlamlarından birisi “köle”dir. Mevcut araştırmalar çoğunlukla lügat manaları üzerinde yoğunlaşmıştır. Konunun idari tarih ile ilgili literatüre nasıl yansđđı hususunda yeterli bilgi bulunmamaktadır.

Mevcut literatürde “kazak” ın ihtiva ettiği köle anlamının doğrudan savaş esiri veya zorla alıkönma sonucu ortaya çıkan sosyal veya iktisadi kölelikten ziyade bütün imparatorluklarda hassa birliği olarak istihdam edilen muhafızlık ile ilgili bulunduğu anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kazak, Köle, Muhafız, Kadı Sicilleri, Kırım, Osmanlı, Rus.

* Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakölteesi Tarih Bölümü, Türkiye, yozturk@

The Relationship of the Term Cossack with the Concept of Slavery

Abstract

It is important to analyze carefully which functions the term Cossack is used to express in the Kadi Registers, which is the main source related to our topic, in terms of elucidating the term. The central theme of the current research is the evaluation of the data encountered in the registers and thought to represent a special function according to the events.

As a result of the studies on the Crimean Kadi Registries, we have reached new data on the term "Cossack". It has been determined that the term "Cossack" is mostly used to mean "captured person" or "slave" in the said sources. The term "Cossack" has been researched in the Kadi Registers kept in other sanjaks and states under the Ottoman central administration, and it has been found that it is used in the same sense, although not as often as in Crimea.

One of the many meanings of the Cossack term is "slave". Current research has mostly focused on lexical meanings. There is not enough information about how the issue is reflected in the literature on administrative history.

In the current literature, it is understood that the meaning of the slave contained in the "Cossack" is directly related to the guardianship employed as a consensual union in all empires rather than the social or economic slavery resulting from direct prisoner of war or forced detention.

Keywords: Cossack, Slave, Guard, Kadi Registers, Crimea, Ottoman, Russian.

Kazak Teriminin Köle Statüsünü Göstermesiyle İlgili Kayıtlar

İlk belirtilmesi gereken husus, kazak kelimesinin esir anlamında yalnız erkekler için kullanıldığı ve kadın cinsiyle bir ilgisinin bulunmadığıdır. Kadın esirlere ve kölelere kazak denilmemiş, kadınlara has başka sıfatlar kullanılmıştır. Erkek ve kadın esir veya kölelerin etnik kimlikleri büyük çoğunlukla zikredilmektedir. İstanbul Bab Mahkemesi sicilinde At Pazarı yakınında sakin Fatıma hanımın, Esirci Ümmülhanî'den satın aldığı cariye ile ilgili kayıta ayrıntısıyla tasvir edilen, Abdullah kızı Fethi isimli cariyenin Rus asıllı olduğu

belirtilmiştir.¹Anlaşılabacağı üzere, kadın cinsinde etnik bakımdan Rus olan kişi, Kazak mefhumu altında değerlendirilmemiştir. Oysa, erkek cinsinde durum değişmektedir. Rus asıllı Kazak Köle ilgili başka bir kayıta şu bilgilere rastlıyoruz: Bolu merkezinden Çora isimli şahıs ve kardeşi Veli, Şevval 935 / Haziran – Temmuz 1529 tarihinde, Yusuf isimli, Rus asıllı bir Kazak'ı Viran köyünden Mehmet'e teslim etmiş; Mehmet ise Kadı köyünde amil olan Mehmet'e emanete koymuştu. Sicil kaydında “Rusiyyü'l – asılkazak” olarak belirtilen kişi, “abd – ı mevsuf” olarak zikredilmiştir. Burada söz konusu kölenin etnik kimliğinin Rus olduğu açıkça belirtildiğinden, “kazak”ın köle kimliğine işaret ettiği kesinlik kazanmaktadır.²

Esir satışı ile ilgili başka bir kayıta, esirlerin kazak olduğu belirtilirken etnik kimliğine değinilmemiştir. Galata'da oturan el – Hac Mehmet, tüccar olduğu anlaşılan el – Hac Osman'dan aralarında “adedi ve cinsi ma'lum kazak esir” satın almıştı.³ Burada da “kazak” tabiri etnik kimliği değil köleliği belirtmektedir. Bu husus aşağıdaki örnekler ile berraklaşacaktır.

Başka bir vaka ile ilgili kayıt, “kazak esir” olarak kayıt edilen esirlerin nitelendirilmesi hususunda bazı açıklayıcı ipuçları veriyor. İstanbul Kasımpaşa ve Balıkpazarı semtinde geçtiği anlaşılan vakada pençik emininin adamının yakaladığı ve meclis – i şer'e getirdiği, “ orta boylu açık kaşlı buğday tenli Gürcü asıllı kazak” şeklinde tasvir edilen firari köle söz konusudur. Burada da görüldüğü üzere, kazak, doğrudan sosyal kimliğe, kölelik statüsüne işaret ediyor. Gürcü asıllı bir köle, “kazak” olarak nitelenmiştir.⁴ Kazak terimi, Macar asıllı kölelerin kölelik statüsünü vurgulamak için de kullanılmıştır. Kırım sicilinde

¹ “İşbu meclis-i şer'de mevcüd ve müşâhede uzun boylu açık kaşlı elâ gözlü Rûsiyyetü'l-asl Fethi bt. Abdullah nâm câriye...”. Bkz. *İstanbul Kadı Sicilleri Bab Mahkemesi 54 Numaralı Sicil*, (H. 1102/M. 1691), Nşr., Coşkun Yılmaz, İstanbul 2011, s. 59 a; s. 294. İlk sayfalar kaynağın orijinal sayfalarına, ikinciler basılmış haline aittir.

² *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 5 Numaralı Sicil*, (H. 930-936/M. 1524-1530), Nşr., Coşkun Yılmaz, İstanbul 2010, s. 89 a; s. 320.

³ *İstanbul Kadı Sicilleri Bab Mahkemesi 46 Numaralı Sicil*, (H.1096-1097/M. 1685-1686), Nşr., Coşkun Yılmaz, İstanbul 2011, s. 13 a; s. 132.

⁴ Sümeyye Akça, *Üsküdar Kadılığı 23 Nolu ve h. 968-970 Tarihli Sicilin Diplomatik Yönden İncelenmesi: Metin ve İnceleme*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005, s. 155.

rastladığımız bir kayıta, Şah Timur isimli bir Tatar'ın elinde “ bir uzun boylu köse sakallı Macar kazak ve kısa boylu sarı sakallı Vasil nâm kazak” bulunuyordu. Söz konusu kazaklar firar etmiş idiler, muhtemelen yakalandıklarında amile verilecekler veya emanete konulacaklardı. Bu kazakların sahiplerine teslimi sırasında sahibi tarafından ödenecek olan “yevmi üçer akçe ikisine altı akçe nafaka takdir” olunmuş ve 19 Şevvâl 1077 tarihi itibarıyla kayıt altına alınmıştı.⁵ Burada dikkat çeken husus, Macar asıllı köle ile Rus asıllı olduğu tahmin edilen Vasil adlı kölenin aynı belge içinde “kazak” olarak yer almasıdır. Allah rızası için azad edilen Macar asıllı Makloş isimli bir köle şu şekilde tanımlanmıştır: “koyun gözlü, kumral kaşlı, uzun boylu Macariyyi'l-asıl Makloş nâm kazak.”⁶

Yine Kırım sicilinde görülen başka bir kayıt Osmanlı – Kırım yazı dilinde “ırk” ve “din” tanımlarının nasıl yapıldığına örnek teşkil ediyor. Bu belgede de “kazak” tanımlaması “ırk” ve “din” kimliğinden ayrılarak sosyal kimliğe işaret ediyor. Belgeye göre, Kırım'ın Kaçı kasabasında Harami Köy'de sakin Murtaza ve Mustafa'nın sahip oldukları kölelerden bahsediliyor. Söz konusu iki Tatar'ın ortak mülkü olduğu belirtilen bir kazak kölenin “Rusü'l-asl ve mille” olduğu belirtiliyor.⁷ Buradaki “asl” kelimesinin ırkı veya etnik aidiyeti belirttiği kesindir. “Mille” kelimesinin ise modern öncesi Osmanlı literatüründe modern dönemdeki “din” anlamında kullanıldığı malumdur. Bununla beraber, Kırım sicilini yazıya alan katibin veya katibe metnin ilgili müsveddeyi veren mahkeme görevlisinin “Rus asıllı ve dinli” anlamında yorumlanabilecek şekilde, adeta Ruslara ait müstakil bir dini ifade kastında bulunması ilginçliğini korumaktadır. Söz konusu metni kaleme alan mercinin “Rus dinli” den kasdı, her halde, herkesçe malum olduğu için yazılmasına gerek duyulmayan Hristiyan Ortodoks inancına işaret

⁵ Dilek Çelik, 67 A 90 Nolu ve 1017 – 1022 (1608 – 1613) Tarihli Kırım Hanlığı Kadıasker Defteri (Tahlil ve Transkripsiyon), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2011, s. 55.

⁶ Evâsit-ı Muhârem 1085 / 21 Nisan 1674 tarihli kayıt için bkz. Şahin Kılınc, *17 Numaralı Kırım Şer'iyye Sicili (H. 1084-1085/M.1673-1674) Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2019, s. 234.

⁷ “Oldur ki nehr-i Kaçı'da Harami Köy sükkânından Murtaza ve Mustafa ibnAhmednâm kimesneler meclis- i şer'de topal ...gök gözlü sarı sakallı Russü'l-asl ve mille iş bu vakı el- kitab Tuhatar nâm kazak müşterek mülkimiz olmagla” Bkz., Çelik, s. 52.

etmek istemiş olmasıdır. Bu belgeyi, “kazak” teriminin tek başına etnik ve dini kimliği ifade etmediğini, yalnız “köle” statüsünü ifade ettiği şeklinde yorumlayabiliriz. Dikkat edilirse, etnik kimlik karşılığında “Rus” ile din unsuru karşılığında “mille” terimleri kullanılmış, ancak, kölelikle ilgili net bir tanımlama getirilmemiştir. Bu husus, kanaatimizce “kazak” terimi ile karşılanmıştır. Aynı paralelde bir belge daha Rus asıllı kazak’a vurgu yapıyor: “Uzun boylu sarı sakallı Semen nâm Rusü’l-asıl balan kazak”.⁸ Bir başka kayıta Rus bölgesini işaret eden Moskovalı köle için “kazak” ifadesi kullanılmıştır. “Koyun gözlü kumral kaşlı uzun boylu Moskovü’l-asıl Donçora nâm kazak.”⁹

Kırım sicillerinde örneğine rastlanan başka bir kazak türü Acem kazağı’dır. Belgede söz konusu olan kölenin, Acem kazağı ve isminin Laçin olduğu açıkça kayıt edilmiştir.¹⁰ Diğer bir belgede kazak tabirinin Eflak’lı köle için kullanıldığı görülmüştür.¹¹ Bir başka Kırım kadı sicilinde Boğdan asıllı Andrey, “kazak” olarak aktarılmıştır.¹² Kırım kadı sicillerinde köle stütüsündeki tüm Kafkas ve Doğu Avrupa menşeli etnik toplulukların “kazak” ismiyle anılmış olmasına rağmen Tatarlar arasında hür menşeli olduğunu tahmin ettiğimiz bir şahsın da “kazak” statüsünde gösterildiğine şahit oluyoruz. Bir cariyezin zevci olarak zikredilen Devletgeldi isimli bir Tatar, “kazak” stütüsünde idi.¹³ Kırım

⁸Çelik, s. 37; s.177.

⁹Kılınç, s.150.

¹⁰“Oldur ki Kaçı’dan Süleyman Ağa köyünden Osman bin Halil nâm âdemin Acem kazâğı Laçin nâm kazak...” Tahrîrenfi’ş-şehri’l Şabanü’l-mu’azzam li-sene sittîn ve elf. bkz. Sema Aktaş Sarı, 3 A – 3B Numaralı, 1648 – 1679 Tarihli Kırım Kadıasker Defterlerine Göre Kırım’da Sosyal ve Ekonomik Hayat, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2016, Varak, 9; s. 85.

¹¹“Oldur ki kara sakallı kayık burunlu kara yağız Eflah asıl ve’l mille Devletgeldi nâm Kazak meclis-i şer’e Kamile nâm avrete ihzâridüb” Bkz., Fatma Şahin, 67 A 90 Numaralı (On Birinci Cilt) 1077-1078 (1667-1667) Tarihli Kadıasker Defteri’ne Göre Kırım’da Sosyal ve Ekonomik Hayat, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2019, s.82.

¹²“Oldur ki orta boylu gök gözlü sarı sakallı Boğdanü’l-asıl Anderi nâm kazâk mahfel-i kazâda Sayime binti el-Hâc Hasan tarafından emr-i âti’l-beyana ale’n-nehci’ş-şer’îsâbitü’l-vekâle” Bkz., Mehmet Caner Çavuş, 67 A 90 Numaralı (Onuncu Cilt) 1077-1080 (1666-1670) Tarihli Kadıasker Defterine Göre Kırım’da Sosyal ve Ekonomik Hayat(1-70 Varak), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2019, s.100.

¹³“Ahmed Çelebi ibn-i Şabân Halife nâm kimesnenin mahzârlarında üzerlerine da’vâ ve takrîr-i kelâm idüb müvekkilem mezbûre ÂişeSultân’ınüserâ-i mahsûsasından

kadı sicillerinde etnik kimliği farklı olan Nogay kölesi de “Kazak” ismiyle belirtilmiştir. El-Hac Bahadır Şah’ın tereke kaydında Nogay Çora kazak yer almıştır.¹⁴Bir tereke kaydında Hasan nâm Kalmuk “kazak” ifadesi yer almaktadır. Son olarak orta boylu, düz burunlu, karayağızlı, koyun gözlü, kara sakallı, Leh asıllı kazak bulunmaktadır.¹⁵

Kırım kadı sicillerinde yer alan tereke kayıtlarından anlaşıldığı üzere 17. yy. da Bahçesaray’da tahmin edilen köle sayısı 1137 olarak tespit edilmiştir. Bahçesaray’daki kölelerden 317 tanesi “kazak”, yani olgun erkek olduğu görülmüştür.¹⁶

Bir kayıтта, esir edilen kazak’ın diğerlerinden ayırt edildiği gözleniyor. Kırım hanının seferinde birçok esir elde edilmiş, bunlardan üçü ölmüştü. Esirler içinde bir adet kazak ve bir miktar esir – i seyyare bulunuyordu. Esirlerin sahibi bunları temizleyip bakımını yaptıktan sonra satmıştı. Görüldüğü gibi, kazak, burada normal esirlerden ayrılmakta ve başka bir statüde zikredilmektedir. Bize göre kazak, burada erkek esiri ifade ediyordu.¹⁷

Mülk ve Miras olarak Kazaklar

Kazakların tam köle olduklarına dair temel veri, sahiplerinin ölmesinden sonra varislerine mülk ve miras olarak intikal etmeleridir. Kırım’da özellikle servet sahibi Tatarların bıraktıkları miras içinde çok sayıda kazak kölenin var olduğu tespit edilmiştir. Kırım hanının

Rayislinâm Çerkeziyetü’l-asl cariyesiyle câriye-i merkûmeden tevellüd iden Gülçecek nâm câriyesini ve Esingeldi nâm gulâm’ı ve câriye-i merkûmenin zevci Devletgeldi nâm kazâk’ın müvekkilem mezbûreden izin ve icâzetinden zevci Kan Timur Mirzâ tarih-i kitâbdan dört sene mukaddem alâ vechil-ta,,lib ikiyüz doksan gurus akçeye işbu Kan Timur bin Sefer’e bey ve teslim...” Bkz., Metin Bilal, *45 Nolu Kırım Kadı Sicil’inin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon, 2015, 17b-1, s.95.

¹⁴Bilal, s. 35a/1 s.139

¹⁵Zeynep Özdem Köse, *Kırım Hanlığı’nda Kölelik (1648-1699)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kahramanmaraş 2017,s.33.

¹⁶ Köse, s.47.

¹⁷ “Oldur ki karye-i Durmen’den Beşibay ibni Yurancı meclis-i şer’i şerîfde ...bin Ca’fer’in li-ümm kardaşı ibn-i İmkan bin Sevindik muvâcehesinde işbu Han hazretleri Moskov seferine vardukda çunkar...varup üç nefer esiri meyyid olup içinde bir re’s kazakla bir mikdar eser-i seyyâre olmakla tımar idüp tamam sağladıkdan sonra satmış idim...” Bkz., Çelik, s. 44; s. 204.

kilercibaşısı olan Mehmet Ağa'nın muhallefati arasında kazak sıfatıyla kaydedilen Sefer isimli bir köle bulunuyordu. Kazak (köle) statüsünde olan Sefer, Mehmet Ağa'nın varislerine miras kalmıştı.¹⁸ Sahiplerinden varislerine miras kalan 35 hasene değerinde Mastar isimli kazak,¹⁹ 40 hasene değerindekilvan isimli kazak, bulabildiğimiz diğer örnekler arasındadır. İvan isimli kazağın miras olarak bırakıldığı 1021 / 1612- 13 tarihinde büyük kızıl öküzün fiyatı 5 hasene idi ki, bir kazak'ın (köle) 7 ile 8 adet kızıl öküz değerinde olduğunu gösteriyor.²⁰ 1666-1670 yılları arasında tutulan Kırım defterinde bazı kazak isimleri ve fiyatları şu şekildedir: İvan nâm kazak 40 hasene, İstfannâm kazak 40 hasene, Mihalnâm kazak 30 hasene.²¹ Yaklaşık 50 ila 60 yıllık süreç geçmesine rağmen kazak fiyatları aynı gözükmemektedir. 1713-1715 yılları arasında tutulan deftere göre kazak değerleri şu şekildedir. Endurinâm kazak, kıymet: 13000, Nogay Çora nâm kazak, kıymet: 14000 ve Vasil nâm kazak, kıymet: 14000 akçedir.²²

Hayli zengin olduğu anlaşılan El – Hac Musa'nın altı kazağı (kölesi) vardı. Bunlardan Vasil ve Malkle isimli olanlar 60, İvan 50, Genaf, Ceske, Facar isimli olanlar 45'er kuruş değerinde idiler. Asıl isimlerinin yanında kazak sıfatı taşıyan Rus asıllı Yavaşke ve Elbavel, Karali asıllı Danel, Çerkes asıllı Telhafnâm köleler sahiplerinin varislerine miras olarak intikal etmiş idiler.²³

Kaçı kazasında, Süleyman Ağa köyünde, Osman oğlu Halil'in, "Acem kazağı Laçın nam kazağı" bulunuyordu. ²⁴Şahbaz Mirza'nın zevcesi Ferah Sultan Bike'nin mihr –i muaccesinde pek çok varlığı yanında 60 altın kıymetinde Çevikgeldi isimli kazak; 65 altın kıymetinde Vasil isimli kazağı bulunuyordu.²⁵Defterdar Mehmet Efendi'nin eşi Ayşe Hatun'a 5 adet kazak kölesi miras kalmıştı.²⁶

¹⁸ Çelik, s. 3; s. 33.

¹⁹ Çelik, s. 13; s. 78.

²⁰ Çelik, s. 28; s. 140.

²¹Defterin içerisinde üç farklı tereke kaydından seçilmiş üç farklı köledir. Bkz., Çavuş, s.63-70.

²²Bilal, s.35a/1 s.139.

²³ Çelik, s. 73; s. 335.

²⁴ Aktaş Sarı, 3b Nolu Sicil, varak 9; s. 85.

²⁵ Aktaş Sarı, 3b Nolu Sicil, varak 46; s. 183.

²⁶ Çelik, s. 88; s. 403.

Mirası 1673-1674 tarihli Kırım kadiasker defterine yansıyan Semer Gazi, ailesine miras olarak birçok eşya yanında 50 hasene değerinde İvan nâm “kazak” ve 35 hasene değerinde Yaskovnâm “kazak” köleleri miras olarak bırakmıştır. ²⁷1666-1670 tarihli bir başka Kırım kadiasker defteri kayıtlarına göre, Divan köyünde Yasin Çelebi ailesine altı köleyi miras olarak bırakmıştır. Altı köle içerisinde yer alan Resul Han? nâm “kazak” 28 hasene ve Rayvannâm “kazak” 20 hasene değerindedir. Yasin Çelebi’nin altı tane köleyi elinde bulundurması maddi durumunun iyi olduğuna işaret etmektedir.²⁸

Ferah Sultan Bike, kendisine kocası Şahbaz Mirza’dan mihr –i muaccele olarak miras kalan kölelerine Arslan Mirza’nın el koyduğunu iddia ederek dava etmişti. Arslan Mirza, savunmasında, Hüseyin isimli kazağını (kölesini), Gez ve Kurman isimli cariyelerini bizzat Çerkes ilinden getirdiğini iddia etmişti.²⁹

Kırım’ın zenginleri arasında kazakların mülk olarak bulundurulması ve miras bırakılması hakkındaki örnekleri çoğaltmak mümkündür. Bunları yeterli görüyoruz. Kazaklar (köleler), Kırım’da ticari mukavelelerle ilgili kayıtlara da konu olmuşlardır. Bahçesaray’da, Camii Kebir Mahallesi sakinlerinden El – Hac Hüseyin oğlu Mustafa, kız kardeşinden kendisine miras kalan hayli yüksek meblağda mirasını Kırım hanının hazinedarbaşısı olan Halil Ağa’ya satmıştı. Bu miras arasında üç nefer kazak (köle), bir cariyeye ve iki doğma cura bulunuyordu.³⁰Dayir kazasında Macar asıllı Talüşer isimli kazak (köle) 35 altına;³¹ ismi verilmeyen bir kazak (köle), 40 altına satılmıştı.³²

Kırım sicillerinde aynı yazılış şekliyle, giysi olarak kazak yer almaktadır. ³³ Bunların giysi kazak olduklarını 1 kuruş ile birkaç kuruş fazla fiyat arasında değişen fiyatlarından anlayabiliyoruz.

²⁷Kılınç, s. 44a-1, s. 241.

²⁸ Çavuş, s. 33 N.146; s.113.

²⁹ Aktaş Sarı, 3b. Varak 48, ; s. 190.

³⁰Çelik,s. 43; s. 197.

³¹ Çelik, s. 41; s. 189.

³² Aktaş Sarı, 3b. Varak 32; s. 145.

³³ Çelik, s. 32; s. 154.

Bir kişinin tasarrufunda bulunan kazak (köle), bir mevkie atanma karşılığında devlet görevlisine câize (hediye) olarak sunulabilmekte idi. Daha önce Azak Beyi olan Abdullah Bey, Han tarafından Azak'a bey olarak atanma karşılığında Ramazan oğlu Abdullah'a bir kazak'ı (köleyi) caize olarak vermişti. Abdullah, şimdi bunu geri talep ediyordu. Yapılan soruşturmada Ramazan isimli kazak'ın kendisine hizmet karşılığında verildiğini iddia etmiş, ancak delil gösterememiş, bunun üzerine eski sahibi Abdullah'a iadesine karar verilmişti.³⁴

Erkek köleleri ifade ettiğini düşündüğümüz kazaklar, belli bedel karşılığında başka birisine kiraya verilebiliyordu. Mehmet Mirza'nın değirmeninde çalıştırılan kazak (köle), aslında Ebulhay Çelebi'nin mülkü idi. Mehmet Mirza bunu kiralamış, bir müddet sonra bedelini ödemediği haline getirmişti. Kazağın sahibi dava edip onu kendi mülkiyetine tekrar almıştı. Gazi Bayram, Hıdır oğlu Sefer'den 5 altın karşılığında bir kazak (köle) kiralamış, beş kuruşunu peşin vermişti. Aynı kazak'ın daha önce Özü'de meskûn Osman'a da kiralandığı anlaşılmış, Gazi Bayram, 300 akçesini Osman'dan almıştı. Osman ölmüş, muhtemelen varisi olan Hıdır, bu parayı zor kullanarak Gazi Bayram'dan almıştı. Dava açan Gazi Bayram, kazak'ın sahibi Sefer'den alacağını talep ediyordu.³⁵

Kazaklar esir değişiminde mübadele unsuru olarak da kullanılıyordu. Kırım Yaşdağ kasabasından Receb, tutsak olan kardeşini kurtarmak için bir kazak'ı mübadele aracı olarak kullanmıştı. Receb, 70 altına bir kazak satın almış, bunu 100 flori olarak belirleyip Rus'a göndermişti. Söz konusu kazak, Receb'in kardeşini kurtarırsa mukavele tamamlanmış olacaktı. Sözünü tutmaz ise, mukaveleye kefil olarak belirlenen İslam Emledeş Receb'e yüz altın ödeyecekti.³⁶ Dipnotta verilen kayıt farklı

³⁴ Çelik, s. 22; s. 118.

³⁵ Aktaş Sarı, 3b Varak 51; s. 199 - 200.

³⁶ "Oldur ki karye-i Yaşdağ'dan Receb bin Hüseyin mahfel-i kazâda İslam Emledeş ibn-ı Mehmet muvâcehesinde bast-ı merâm idüb bundan akdem li-ebeveyn karındaşım Yûrî kâfire tutsak olmuştur yetmiş altına bir kazak satun alub yüz floriye kesüb Rus'a gönderübdüm mezbûr kazak karındaşım Yûrî'yi çıkarırsa ne söz karındaşım çıkarmaz ise yüz altun virecek mezbûr yüz floriye işbu İslam Emledeş kefil olmuştur şer'le su'âl olunsun dedikde müdde'î-yi mezbûrun da'vâ-yı meşrûhası sahîh ve mezbûr İslam Emledeş'in kefâleti dahî sahîh olunmağın İslam Emledeş el-mezbûr halâsiyla hükmolunduğı kayd şod." Aktaş Sarı, 3aNolu Sicil, Varak 77; s. 277.

açılardan analiz edilmeye muhtaçtır. Rus'da esir olan kardeşini kurtarmak isteyen Receb'in bir kazağı olmadığı anlaşılıyor. 70 Altına bir kazak satın almakta ve bunu 100 flori hesabıyla belirleyerek kazak'ı Rus'a göndermektedir. Kazak,Receb'in kardeşi Yuri'yi kurtarırsa sorun kalmıyor; kurtaramazsa kefil olan İslam Emeldeş 100 floriyi ödemek zorunda kalıyordu. Öncelikle, kazak, hür bir kişi olmadığından, sahibinin kim olduğu veya Receb'in onu kimden aldığı belirtilmemiştir. Bu mukavelenin Receb ile kazak (kazak) arasında değil Receb ile İslam Emeldeş arasında yapıldığı anlaşılıyor. Receb'in kazak'ı iki, belki üç katı fiyat ödeyerek İslam Emeldeş'ten satın aldığını, böylece İslam Emeldeş'in kefil olmasının sağlandığını tahmin ediyoruz. Kazak tutsağı kurtarırsa bu para kefile kalacak, yani, kefil olma karşılığında belli bir kar sağlamış olacaktı. Kazak tutsağı kurtaramaz ise 100 altın kadar zarar etmiş olacaktı. Ancak 30 ile 50 hasene tutarındaki kazak'ın iki misli bir meblağı Receb'e ödemiş olacaktı. Kazak'ın 50 hasene olduğunu tahmin edersek, İslam Emeldeş, 50 hasene kazanmak amacıyla 100 hasene kaybetmeyi göze alıyordu. Böylesine önemli bir riski göze almasının sebebi ne olabilirdi? Kanaatimize göre, kazak'ın sahibi olan İslam Emeldeş ile kazak arasında da ciddi bir anlaşma sağlanmış, hatta bu kefalet akdinin oluşmasını kazak'a duyulan güven temin etmişti. Kazak, kendi hürriyetine kavuşmak için Yuri'yi kurtarmayı vaat etmiş, sahibini buna ikna etmişti. Muhtemelen Yuri'nin esir olduğu şahıs, Kazak'ın tanıdığı ve onun başarılı olacağından emin olduğu bir kişi idi.

Kazak tabiriyle belirtilen erkek köleler, Osmanlı köle hukukunda yer alan muamelelerle ilgili kayıtlarda da yer almaktadır. Kölelikle ilgili uygulamalarda başvuru usullerinden birisi, sahibinin ölümü üzerine azad edilme uygulamasını kapsayan müdebber kölelik idi.³⁷ Şartlı azat olmak usulü olarak tanımlanabilecek müdebber kölelikle ilgili bir kayıta, Rus asıllı Feder isimli kazak konu edilmiştir. Feder kazak, müdebber statüde olmakla beraber, sahibi Ömer Sofi kendisini ölümünden 40 gün önce serbest bırakma sözü vermiş idi. Feder, Ömer Sofi'nin varisleri nezdinde statüsünün tanınması için dava açmıştı.

Feder'in müdebber statüsünün gereği azat edilmesi şahitlerin ifadeleriyle tespit edilmiş ve özgürlüğüne kavuşturulmuştur.³⁸

Osmanlı hukukunda kölelik statüsünü belirleyen başka bir usül, mükateb kölelik idi. Bir sicil kaydında kazak sıfatlı birisi mükateb köle olarak karşımıza çıkıyor. Keyvan isimli kazak'ın efendisi Mehmet Ağa, Balbek'de bir bağın şenlendirilip meyve verecek duruma getirilmesi karşılığında kendisini azad etme sözü vermiş, Keyvan isimli kazak bu mukavele çerçevesinde bağı yetiştirerek meyve verecek duruma getirmiştir. Efendisi de birkaç yıl boyunca bu bağın hasadından yemiştir. Ancak, efendisi Mehmet Ağa öldükten sonra varisleri Keyvan'ı yeniden köle yapmak istemişlerdir. Keyvan mahkemeye müracaat ederek mükateb köle statüsü gereğince azad edilmesini talep etmiştir. Mahkeme kendisinden delil talep etmiş, Keyvan'a söz konusu mahallin eşrafından olduğu anlaşılan Mustafa Paşa oğlu Hüseyin ve Mustafa oğlu Seyyid Gazi şahadet etmişler ve Keyvan hürriyetine kavuşmuştur.³⁹ Konuya dair diğer bir kayıta hürriyetine kavuşmak üzere efendisiyle bin koyun ve bir kazak getirmek suretiyle mukavele yapan Vasil isimli kazak, anlaşmanın nihayetinde gerekli şartları yerine getirdiği için azat edilmiştir.⁴⁰

Süren köyü sakinlerinden Receb bin Abdullah, sarı sakallı, gök gözlü, Eflakü'l – aslve'l mille Gürgör isimli sâçlı kazak kölesi hakkında mahkemeye başvurmuş, kölesi ile 40 hasene karşılığında kitabet aktettiğini, söz konusu miktarın tamamen ödendiğini, bu nedenle hürriyetine kavuşma hakkı kazandığını beyan etmiştir. Bunun üzerine Gürgörkazak azad edilmiştir.⁴¹ Ayşe Bike bint-i Bali Ağa'da kölesiyle anlaşmış, Moskovu'l-asıl Donçora nâm Kazak kölesini otuz beş altın getirmesi şartıyla azat edeceğini söylemiştir. Donçora'nın otuz beş altının tamamını getirmesinden sonra söz verdiği gibi azat etmiştir.⁴²

³⁸ Çelik, s. 36; s. 171.

³⁹ Çelik, s. 10; s.64.

⁴⁰ Erim Vatanserver, *67 A 90 Numaralı (On dokuzuncu Cilt), 1083-1087 (1672-1676) Tarihli Kadıasker Defterine Göre Kırım'da Sosyal ve Ekonomik Hayat*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 2018, s.40-41.

⁴¹ Çelik, s. 10.

⁴² Kılınc, s.16b-2 s.150.

Osmanlı kölelik hukukunda başka bir kölelik statüsü, ariyet usulü ile köleliktir.⁴³Hace Dudi, Eşmanto isminde Rus asıllı kazak'ı mirasçısı Şahzade Bikçe'den miras almıştır. Şahzade Bikçe'nin Eşmanto isimli kazak'a ariyet yoluyla tasarruf ettiğini, bu nedenle HaceDudi'nin mirasına dâhil olmaması gerektiği iddiasıyla dava açılmış, ariyet usulü hizmet hakkında delil gösterilemediğinden kazak Hace Dudi'nin mirasına bırakılmıştır.⁴⁴

Kazaklar ve Suç

Siciller söz konusu olunca kazakların öne çıkan özelliği kölelik olmakla birlikte, durum Mühimme Defterleri tarandığında tamamen farklı olacaktı. Osmanlı idari hayatını yansıtan en önemli kaynaklar arasında olan Mühimme Defterlerinde Kazaklar genellikle eşkiya ve terör mensubu olarak yansıtılır. Sicillerde bununla ilgili bir örneğe rastlanmıştır. Kırım hanının Kilercibaşısı olan Mehmet Ağa'nın Kazak eşkiyası elinde şehit olduğu belirtilmiştir.⁴⁵ Bahsedilen Kazak eşkiyası, Özü Boyu'ndaki Şelaleler'i mesken edinmiş meşhur Zaporog Kazaklarıdır.

Erkek köle olarak değerlendirdiğimiz kazakların Kırım – Osmanlı toplum hayatına dâhil oldukları alanlarda “katil” suçlarını işledikleri tespit edildi. Kazakların (kölelerin)katil suçunda diğer kölelere kıyasla hangi durumda oldukları hususu ayrı bir araştırmaya muhtaçtır. Burada ön fikir olarak,kazaklarla ilgili örneklerin münferit olmaktan öte yaygınlık gösterdiği tespitimizi belirtmeliyiz. Kazaklar genellikle katil ve yaralama suçlarında dikkat çekmektedirler.

Kırım'da Mayrak köyünden Emir Ali, 1020 / 1611 - 12 tarihinde, kardeşini öldüren Altok isimli kazak'ın (kölenin) sahibi Subek'in vasisi Devlet Karaeşi oğlu Menak'ı dava etmiştir. Altok, Emir Ali'nin kardeşi Kurban Ali'yi ergak? ile vurarak yaraladığını itiraf etmiştir. Kurban Ali daha sonra ölmüştür. Mahkeme, diyet olarak Altok'un Emir Ali'ye teslim edilmesine karar vermiştir.⁴⁶

⁴³Çelik, s. 84.

⁴⁴ Çelik, s. 14; s. 84.

⁴⁵ Çelik, s. 11; s. 74.

⁴⁶ Çelik, s. 45; s. 205.

Şeyh Eli kazasına tabii Karacura köyü sakinlerinden Esenkul, aynı köy sakinlerinden Bey Boladnâmkişiyi mahkemeye davet etmiştir. Bey Bolad'ınıyannâm“ kazak” kölesi, ismini belirtmemiş olduğu “kazak” kölesini kafasına şakk eylemek yoluyla öldürdüğünü ifade etmiştir. Bey Bolad gerçekleşen olayı görmediğini ve şakk eylemek yoluyla öldüğünü bilmediğini ifade etmiştir. Mahkeme Esenkul'a doğruyu söylediğine dair şahitlerini sormuş, şahit bulamaması üzerine, Bey Bolad'ın mahkeme huzurunda bilmediğine dair yemin etmesiyle dava bilinmez bir şekilde sonuçlanmıştır.⁴⁷

Muhtemelen Üsküdar'a bağlı Tomartaş'da sahibini ve arkadaşını kılıçla öldüren Ahovera, Yuvan, Homa, Tava, Balbak isimli Kazaklar firar etmişler, daha sonra yakalanarak sorgulandıklarında suçlarını itiraf etmişlerdir.⁴⁸

Kırım'da Gaziler köyünden Kocay Sofu isimli biri, kazağının yaralanarak öldürülmesi iddiasıyla bir grup Kırım Tatarı'nı dava etmiştir. Sicildeki kayıttan anlaşıldığına göre, KocaySofu, kendine ait kazak ile Ramazan Atalık, Abdürrahim Efendi, Mutaş, Abuk, Eşakay ve daha başkalarına ait kazaklar birlikte boza içmişler, akabinde kavga etmişler ve diğer kazaklar, Kocay Sofu'nun kazağı'nı yaralamışlardır. Kazak, iki gün sonra ölmüştür. Yapılan sorgulamada, davalılardan Eşakay, kazakların kendi evinde toplanarak boza içtiklerini ve dağıldıklarını, kavga olmadığını, inandırıcı bir dille anlatmıştır. Mahkeme heyeti nihai olarak kazak'ın, sahibi Kocay Sofu'nun evinde yaralandıktan sonra öldüğü sonucuna ulaşmıştır.

Sahibi tarafından öldürülen kazak'ın, “dem –i heder” olduğu kararına varıldığı kaydı ayrıca üzerinde durulmaya değer. “Dem” in bir anlamının kan olduğundan hareketle, kanının heder olduğu, yani, boş yere, yok yere aktığı anlatılmak isteniyor. Kazak'ın kan kaybından öldüğü kesindir, ancak, öldürülmesinin cezasız, diyetsiz, bırakıldığı da anlaşılmaktadır.⁴⁹

⁴⁷Çavuş, s.21 N. 122; s.97.

⁴⁸*İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil, (H. 924 - 927 / M. 1518 - 1521), Nşr., Coşkun Yılmaz, İstanbul 2010, s. 22 b; s. 136.*

⁴⁹ Bkz., Fırat Yaşa,67 A 90 Numaralı (Dördüncü Cilt), *1061- 1062 Tarihli Kadıasker Defteri'ne Göre Kırım'da Sosyal ve Ekonomik Hayat*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2014, s. 14; 90.

Söz konusu sicil kaydı, kazakların özel hayatları, kültürel yaşantıları hakkında önemli ipuçları sunuyor. Bu hüküm, Kırım'da hemen hemen her evde bir veya birden fazla kazak (köle) olduğunu ima eder gibidir. Bunu muhalefatlardan da anlamaktayız. Ölen kişilere ait miras dökümlerinde oldukça fazla sayıda kazak'a (köleye) rastlanmaktadır. Kazak tabir edilen kölelerin efendilerinin evinde bir araya gelerek eğlenmeleri ve boza içmeleri de üzerinde durulması gereken hususlardan biridir. Osmanlı toplum yaşantısında her halde böyle bir olaya meydan verilmezdi. Kazakların boza içmeleri, her halde sahiplerinin kültürel hayatları ile yakınlık taşıyan bir eğlence türü olup, yadırganmıyordu.⁵⁰Kazak'ın sahibinin kendi kazağını öldürerek diyetini başkalarından talep etmesi de uç örnekler arasındadır.

Kazaklarla ilgili bir sicil kaydı, kazak'ın hür bir Tatar'ı öldürmesiyle ilgilidir. Hızır bin Yunus, Kasım isimli kazak'ın kardeşini öldürdüğü iddiasıyla dava etmiştir. Kasım kazak yapılan sorgulamasında Hızır'ın kardeşini balta ile öldürdüğünü ve gömdüğünü itiraf etmiştir. Mahkeme, Kasım kazak'ın kısas ile cezalandırılmasına hükmetmiştir.⁵¹

Kırım'da, Kaç'ı, Süleyman Ağa köyünden Osman'ın Acem asıllı, Laçın isimli kazağı, efendisinin bahçesine giren bir sığırı hançer atarak öldürmüştü. Sığır'ın sahibi Ahmed'in talebiyle yapılan sorgusunda suçunu itiraf etmiş, ancak, kazak'a bir ceza verilmemişti.⁵²Bu Kazak muhtemelen sığırın sahipleri tarafından öldürülmüştü.⁵³

Kazaklarla ilgili devrin kanunlarınca suç sayılan eylemlerden birisi firar etmek idi. Firarlar bütün kölelik türlerinde yaygın olmakla birlikte kazaklarda daha yaygın rastlanan bir eylem olduğu belirtilebilir. Bunlarla ilgili bütün verileri kullanmadık. Yalnız iki örnek verecek olursak, Kırım'daki sahibinin elinde bulunan Rus asıllı Semen isimli kazak, firar ettikten sonra yakalanmış ve emanetçiye teslim edilmişti. Semen kazak için sahibine teslim edilinceye kadar geçen süre zarfında günlük dört akçe nafaka tayin edilmiş, Kırım şeriye siciline kayıt

⁵⁰Tatar sosyal hayatında sarhoş edici bozanın yaygınlığı hakkında bkz. Evliya Çelebi, *Seyahatname*, VIII, İstanbul 1985, s. 571.

⁵¹ Çelik, s. 83; s. 378.

⁵² Aktaş Sarı, 3b, Varak 9; s. 85.

⁵³ Aktaş Sarı, 3a, Varak 70; s. 257.

edilmişti. Bunlar emanetçi Halil tarafından ödenecek, kazak'ın sahibi bulunduğu Halil ondan tahsil edecekti.⁵⁴19 Şevvâl 1077 / 14 Nisan 1667 senesinde Şah Timur'un elinde olan biri uzun boylu köse sakallı Macar kazak ve kısa boylu sarı sakallı Vasil nâm kazak firar etmişlerdir. Yakalanan kölelere günlük üçer akçeden ikisine altı akçe nafaka tayin edilmiştir.⁵⁵Kazakların istihdam edildikleri başlıca çalışma sahalarından birisi gemilerde kürekçilik faaliyeti idi. Kürekçilik firarilik eylemlerinin en kolay gerçekleştirilebildiği bir alan idi. İki adet kazak Kırım Hanlığı sahasında forsalık yaptıkları gemiden kaçmış ve yakalanmışlardı.⁵⁶

Kazakların Hür Olduktan Sonraki Hayatları

Kazakların kölelik statüsünün bitiminden sonra ki hayatları hakkında da bazı belgelere rastlanmıştır. “Kazak” eğer bir etnik isim değil de kölelikle ilgili bir deyim ise, kölelik statüsünün bitiminden sonra kazaklığın da bitmesi gerekirdi. Bununla ilgili bir örneğe rastladık. Bahçesaray'a bağlı Yurt köyü sakini Abdullah oğlu Mustafa, Anadolu sahil şehirlerinden Kastamonu'da sakın olup Kırım'a ticaret için geldiği anlaşılan Mehmet oğlu Mustafa hakkında davacı olmuştur. Davanın sebebi, Abdullah oğlu Mustafa'nın, kayıp olan iki cariyesini Gözleve'de Mehmet oğlu Mustafa'nın elinde bulması idi. Kastamonulu Mustafa, mesele hakkında sorgulandığında, daha önce ölen Kaytas'ın azad ettiği kazağı Abdullah oğlu Baygeldi isimli Kazak'ın söz konusu cariyeleri kendisine gece getirdiğini, karşılığında azadlı kazak Beygeldi'ye on kuruş verdiğini belirtmiştir. Kazak Baygeldi'den sorulunca, cariyeleri 10 kuruş karşılığında Mustafa'ya verdiğini, Mustafa'nın, cariyeleri alıp kendisini bıraktığını itiraf etmiştir.⁵⁷

Kölelik statüsü bittiği halde, Baygeldi isimli Kazak hala esas ismi yanında Kazak lakabı ile anılıyor. Bu, kazağın kölelik anlamı yanında, etnik veya toplumsal bir kategoriye işaret ettiğine yorumlanabileceği gibi, “azatlı köle” örneğinde olduğu gibi “azatlı kazak”a işaret ettiğine de yorumlanabilir. Söz konusu dava, kuzey Anadolu sahilleri ile Kırım arasındaki köle ticaretinde kazakların nasıl aracı rolü oynadıklarını da ortaya koyuyor. Baygeldi kazak, Bahçesaray sakini Mustafa'nın iki

⁵⁴ Çelik, s. 37; s.177.

⁵⁵Şahin, s.11/55a-5; s.167.

⁵⁶ Çelik, s. 70; s. 321.

⁵⁷ Aktaş Sarı, 3b, Varak 9; s. 86.

cariyesini çalarak Kastamonulu Mustafa'ya 10 kuruş gibi cüzi bir fiyata satıyor. Bir cariye'nin 30 ile 60 hasene arasında fiyatı olduğu düşünülürse, iki cariye'nin 10 kuruşa satılması çok cüzi bir meblağa işaret eder. Kastamonulu Mustafa, yok pahasına aldığı iki cariye'yi İstanbul'da veya başka Anadolu kasabasında muhtemelen yüz kuruşa satacaktı.

Osmanlı Köle ve Esir Pazarı Teşkilatında Kazak Bekçiliği ve Kazak Şeyhliği

İstanbul'un bütün mahallelerinde esircilik yapan esircilerle ilgili kayıtlar şer'îye sicillerine yansımıştır. Esirciler bizzat oturdukları mahallede faaliyet gösterdikleri gibi esirlerin geldikleri yerlerden gelenlere de rastlanıyordu. Üsküdar semtine Kırım'dan gelen bir kişinin paraları aldıktan sonra elindeki kuruş para kutusunu atması mahallelinin dikkatini çekmiş ve ihbar edilmişti. Üsküdar'a yabancı olduğu anlaşılan şahıs, esirci olduğunu ve Kırım Yarımadası'nda bir şehir olan Gözleve'den geldiğini belirtmişti.⁵⁸ Esirciliğin birisi esirin geldiği yer, diğeri ise satıldığı mahalle olmak üzere iki ayağı bulunuyordu.. Üçüncü ayak olarak da müşteri belirtilebilir.

İstanbul'da Atpazarı semti, her halde esirciliğin en yaygın olduğu alanlardan birisi idi. Burada faaliyet gösteren esirci Ümmühani bint -i Ali isimli kadının pazarladığı Rus asıllı bir cariye, Fatıma bint -i Abdi Paşa'ya satıldıktan sonra ayıplı çıkması üzerine geriye iade edilmişti. Rus asıllı cariye'nin sille (verem) hastalığına sahip olduğunun sonradan anlaşılması, konunun mahkemeye intikal etmesine yol açmıştı.⁵⁹

Esir ticaretinin en yaygın olduğu semtlerden birisi Galata idi. Esir kaynağı olan Kırım'a tarihi bağlarla en fazla yakın bulunan Galata'nın Yolcuzaade Mahallesi'nde sakin el – hac Mehmet, satın aldığı sayısı

⁵⁸İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 56 Numaralı Sicil (H. 990 – 991 / M. 1582 - 1583), Nşr. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2010, Varak 51 b; s. 162.

⁵⁹İstanbul Kadı Sicilleri Bab Mahkemesi 54 Numaralı Sicil, (H. 1102/M. 1691), Nşr., Coşkun Yılmaz, İstanbul 2011, s. 59 a; s. 294.

belirtilmeyen kazak esir için el – hac Osman’a 5300 kuruş borcu olduğunu belgeleyen bir senet tanzim ettirmişti.⁶⁰

İstanbul’da kazak esir ticaretinin ne kadar yaygın olduğu, Esirciler Hanı’nda, normal esirlerden ayrı olarak müstakil bir kazak bekçiliği kurulması talebinin ortaya çıkması ile de kendisini ortaya koyuyor. Esir pazarının merkezi Esirciler Hanı idi.⁶¹ Ali isimli şahıs, 17 Rebi’ülevvel 1139 / 12 Kasım 1721 tarihinde Esirciler Hanı’nda, kazak bekçisi olmak istemiş ve isteği kabul edilmemişti. Sicil kaydında mevzu ile ilgili bazı ayrıntılara ulaşabiliyoruz.

Belirtilen tarihte padişah fermanı ile esirciler kethüdalığı görevini İsmail Ağa yürütüyordu. İsmail Ağa’nın yardımcıları olan Salih, Muhsin ve yaşlı otuz kadar usta bulunuyordu. Mahkeme meseleyi bunlara sorduğunda, söz konusu tarihe kadar Esirciler Pazarı’nda “mahsus ve muayyen kazak bekçisi” olmadığı, pazara satış için gerek bizzat esir sahipleri tarafından getirilen, gerek emaneten gönderilen, ancak satılmayıp satışı sonraki döneme kalan kazakların Esir Hanı’nda gecelemeyip, imkan dahilinde ise kazakların sahibi tarafından götürüldüğü, imkan dahilinde değilse, cümle erbabının ittifak ve iradesi ve kethüda marifeti ile bu iş ile görevli el – hac Osman ve el – hac Cafer ve Odabaşı Ömer’e teslim edildiği, onların da Kârgir Han’da tuttuğu, dolayısıyla hariçten kazakçı tayini cihetine gidilmediği belirtilmiştir. Mahkeme heyeti, müstakil kazak bekçiliğinin ihdasının, diğer köle ve cariyeye türleri için de aynı taleplerin ortaya çıkmasından, gulam, bıkır cariyeye, cariyeye, Arab cariyeye türleri için de ayrı ayrı bekçi tayininin yolunu açmasından, çarşı işlerinin bozulmasının ve kargaşaya sürüklenmesinden, esnafın zarara sürüklenmesinden endişe etmiştir. Mahkemenin talebi reddetmesinde Esirciler Hanı’nın esnafının reylerinin asıl faktör olduğu görülmektedir.⁶²

⁶⁰İstanbul Kadı Sicilleri Bab Mahkemesi 46 Numaralı Sicil, (H.1096-1097/M. 1685-1686), Nşr., Coşkun Yılmaz, İstanbul 2011, s. 13 a; s. 132.

⁶¹“Genç ve güzel kızlar lüks mallar olarak Eski Bedesten’de satılırken, erkekler Yeni Bedesten’de satılırdı. Ayrıca Çemberlitaş’ta esir ticaretinin merkezi sayılan Esirci Hanı vardı.” Doğan Kuban, *İstanbul Bir Kent Tarihi*, Çev. Zeynep Rona, İstanbul 2000, s. 283.

⁶²İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil, (H. 1138 - 1151/M . 17 2 6 - 1738), Nşr., Coşkun Yılmaz, İstanbul 2011, s. 66 b; 306.

İstanbul gibi esirin toplanma merkezinde müstakil kazak esir bekçiliği ihdas edilmezken, evail-i şehri Şevvâl 1063 / Ağustos 1653 gibi daha erken bir tarihte Antep’de kazak esir şeyhliğinin kurumsal bir nitelik taşıdığını görüyoruz. Antep Şeriye Sicil Defteri’nde yer alan bir kayda göre, Dede Mehmet oğlu Cuma, padişah beratı ile kazaklar şeyhi idi. Dede Mehmet, kazaklar şeyhi olmaya her bakımdan layık idi. Kazak şeyhliğinin kendisine yeniden tevcih edilmesi hususunda beratı yenilenmişti.⁶³

Kazaklığın kendine has bir kölelik statüsünü ifade ettiği ve oldukça iyi bilinen, tanımlanmış bir terim olduğu hakkında yeterli örnek bulunmaktadır. Divan – ı Hümayun’dan Kocaeli valisi ve kadısına gönderilen emirde, Dolmabağçe’nin iskelesinin tamiri için kazak lazım olduğu belirtiliyor ve lazım olan amelenin “adedi kazakları”nın mimar başı marifetiyle satın alınarak İstanbul’a getirilmesi emrediliyordu.⁶⁴Burada iskele inşası için gerekli olan amelelere kapsayıcı genel sıfat olarak “kazak”ın seçilmesi en ilginç örneklerden biridir. “Kazaklık” statüsü ile belirtilmeyen sayısız mükatep köle kaydı bulunurken, buradaki örneğimizde niçin özellikle tersane inşasında istihdam edilecek ameleye “kazak” statüsü biçilmiştir? Bunun tesadüfi olmadığı kanaatindeyiz. Kazakların doğuştan denizci oldukları malumdur. Hayatları nehirlerde balıkçılıkla, denizlerde ise savaş ve yağma ile geçen bu insanların tersane inşasında istihdam edilecek en müsait köle gücü olduklarını hatırlatmakla yetiniyoruz. Bu veriler, gizli bir şekilde, kazağın köle statüsü yanında, ülke, meslek, vs. gibi hususlarla olan ilişkisine işaret ediyor.

Burada Erkek köle anlamında “kazak” teriminin tüm gizemlerinin ortaya konulduğu ve aydınlatıldığı iddiasında değiliz. Mevzu halen pek

⁶³ Nalan Özel, *23 Nolu Antep Şer’iyye Sicil Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla 2006, s. 321; s. 552.

⁶⁴“Kocaeli Paşası ve İznikmid Kadısına hüküm ki, Asitâne – i Sa ‘âdet’de vâki’ Beşiktâş kurbünde Dolmabağçe’nin müceddeden iskelesi binâ olanmasına fermân olunmağla, iskele – i mezbura kâzak lâzım ve mühim olmağla lâzım gelen amelenin adedi kâzakları bilfiil mi ‘mâr başı olan Mustafa zîde mecdehû takdir eyledüğü bahâları ile ...” BOA, A. DVN. MHM. D094, S. 42, Hüküm, 212.

çok yönden esrarını korumaktadır. “Kazak” terimi hem etnisiteyi hem de kölelik statüsünü belirtiyor olamaz, zira, Macar, Rus, Gürcü gibi birbirinden bütünüyle farklı etnisiteler “kazak” tabiri ile belirtilmiştir. Verilen örneklerde Kadın kölelerin “kazak” statüsünde yer aldığına rastlanmadığından, bu terimin yalnız erkek kölelerle ilgili olduğu kesindir. Diğer yandan, “kazak” tabiri bizim örneklerimizde Doğu Avrupa menşeli köleler için kullanılmış, mesela, Afrika, ve Akdeniz menşeli köleler için kullanılmamıştır. Bu bakımdan, “kazak” teriminin Güney Rusya, Kafkasya, Balkan menşeli köleler için kullanıldığını rahatlıkla belirtebiliriz.

Kazak Kelimesinin Etimolojisine Yeniden Bakış

Kazak kelimesinin lügat manaları arasında en yaygın olanları, evsiz, ailesiz, mert, cesur, maceracı, serseri, haydut, hırsız, dağlı ve benzeri kelimelerdir.⁶⁵Kazakların kölelikle olan ilişkisi hemen hemen hiç araştırılmamış bir konudur. Ahmet Vefik Paşa kazak teriminin anlamlarından birinin “köle” ,“kölelik” olduğuna işaret etmiştir.⁶⁶ Bu hususu daha önceki çalışmamızda görmüş ve değerlendirmiş; ancak, konuya mevcut araştırmamızda kullandığımız kaynakların ortaya koyduğu sosyal kölelik noktasından yaklaşmamıştık.

Ahmet Vefik Paşa’nın kazaklık mefhumu içinde kölelik unsuruna yer vermesi ile Ortaçağ’da devşirme menşeli hassa birliklerinin karakteri arasındaki benzerlik birçok araştırmada belirtilmiştir. Evvelki çalışmamızda “kesmek” fiilinden gelen “kesik”inhem mana, hem fonetik olarak “kazak”a yakın olduğu tespitinde bulunmuş, “keşik” ve “keşiktenlik” terimleri ile Moğollardaki “gulam” anlamında kullanılan “nökör” terimlerini analiz etmiştik.⁶⁷

Kazak terimi ile ilgili ilk araştırmamızda meselenin bu etimolojik boyutu itibariyle vurgulanan nökörlük, muhafazlık, keşiktenlik fonksiyonlarını tarihi verilerle destekleyen malumattan yoksunduk.

⁶⁵ Kazak kelimesinin etimolojisi için bkz.,Yücel Öztürk, *Özü’den Tuna’ya Kazaklar*, İstanbul 2004,s.59 vd.

⁶⁶Ahmed Vefik Paşa, *Lehce – i Osmani*, II, Tabhane-i Amire 1293, s. 874.

⁶⁷ Bkz., Öztürk, .s. 72 vd.

Mevcut araştırmamız itibariyle konuya kölelik merkezinde yaklaşıldığında, kazakları kölelikle irtibatlandıran yegâne fonksiyonun “köle”, “gulam” anlamında “muhafız” ve “nökör” terimlerinin olduğunu gözlemliyoruz. Bu paralelde W. E. D. Allen’in meseleyi tarihi boyutuyla ele alan tek araştırmacı olduğunu düşünüyoruz. Allen’in kazak teriminin tarihi derinlikleriyle ilgili analizi özetle şöyledir: Hazar İmparatorluğu’nun sınırları Kuban ve Terek boyuna iniyordu. Hazarlar bu sınırların batısındaki Slav aşiretleri ve sınırların doğusundaki Çerkes, Alan, Gürcü, Dağıstan menşeli topluluklar ile daimi temas ve ilişki içinde idiler. Hazarlar, bu kavimler kazanının ortasındaki sınırlarının güvenliğini Çerkes, Alan, Sarmat, Osset asıllı profesyonel muhafızlara (mercenaries) bırakıyordu. Allen, kazak adının Çerkes asıllı Kasaklara dayandığını da iddia ediyor. Allen’e göre Kafkas asıllı Alan – As ve Çerkeslere daha sonra Kıpçaklar eklendi. Kıpçakların gelişiyle eski Alan ve Aslar Tmutarakan ve daha kuzey bölgelere çekildiler. Don Kazaklarının yakın ataları olarak gördüğü bu topluluklar 13. yüzyıldan itibaren, Altınordu İmparatorluğu döneminde eski Hazar İmparatorluğu’nda sahip oldukları profesyonel sınır muhafızlığı görevlerini üstlendiler.

XIV. yüzyılda Rus ve diğer menşeli kazaklar, Don, Kuban, Donets havzalarında sınır muhafızı ve bekçilik görevlerinde istihdam edildiler. Allen’e göre, Altınordu’nun imparatorluk organizasyonunun bir kısmını kazaklar yürütüyordu.⁶⁸

“Kesmek” fiilinden geldiği anlaşılan ve birçok varyantı bulunan “keşek” teriminin kölelikle ilgisi, sosyal kölelikten ziyade, asker ve savaş esiri manasında kölelik olmalıdır. Bu bizi devşirme kurumuna götürmektedir. Kazak kelimesine en doğru açıklamayı Ahmet Vefik Paşa’nın getirdiği kanaatindeyiz. Söz konusu kaynağı bir kez daha aktaralım: “Tıraş olmuş kârtaloz adam, askerî, her ulusun sipâhiliğe ve gezginciliğe çıkarı, bölük; Türkmân, Çeçen, Kırgız, Kaysak, Tâtâr, Kıpçak, Moskov Kazağı; Lehistan’da Lipka Kazağı. Türkiye’de Kazaklık, askerlerin hâl – i cenk – eyyâmı, sefer; traşlubaşlı, âvurdu çökük ma ‘nasınaKazâk köle; Mersin balığı bastırması.”⁶⁹Kaynağımız, kazaklığı, kölenin etnik menşei haricinde, sosyal veya mesleki bir durum olarak

⁶⁸ W. E. D. Allen, *The Ukraine A History*, Cambridge 1940, s.70.

⁶⁹Ahmed Vefik Paşa, *Lehce – i Osmani*, II, s. 874.

tanımlıyor. Türkman Kazağı, Çerkes Kazağı, Kıpçak Kazağı, Moskov Kazağı gibi ikili tanımlamaların ilki etnik, ikincisi, yani, kazaklıkla ilgili olanı ise askerlik veya muhafızlıkla, nökörlükle, devşirmelikle ilgili olan boyutunu tanımlamaktadır. Nitekim yukarıda Osmanlı ve Kırım şeriyeye sicillerinden derlediğimiz bilgiler arasında buna yakın, hatta, tamamen aynı tanımlamalara rastlanmıştır. Şeriyeye sicillerinde “Rusiyü'l asıl kazak”, “Gürciyyü'l asıl” kazak şeklinde yapılan tanımlamaların ilkinin etnisiteyi, ikincisinin ise köleliği belirttiğini kesin olarak tespit ettik. Ahmet Vefik Paşa'nın etnik isme ilave olarak verdiği kazak ise tarihi olarak askerlik ve sınır birlikleri olarak dikkat çekmiş meşhur Kazak savaşçıları, nökörler, evini terk etmiş başıboş dolaşanları ifade etmektedir. Şeriyeye sicillerinde kazak mefhumu istisnasız köleliğe işaret ederken, mühimme ve daha başka sayısız tarihi vakayla ilgili kaynaklarda ise kazaklık hür savaşçılığı ifade etmektedir. Burada kazaklığın ortak yönü, yine, etnisiteye değil mesleki duruma işaret etmesidir.

Şimdi, aynı soruyu tekrar soruyoruz. Hemen hemen her kavim ve etnisiteden kişilerin köle oluşunu vurgulamak üzere Osmanlı kaynakları niçin “kazak” terimini kullanıyordu? Belirtelim ki, Osmanlı kaynaklarında Ukrayna etnik topluluk türlerini tanımlamak üzere kullanılan pek çok kazak terimi bulunmaktadır. Bu hususta temel belgelerden birini buraya almakla yetineceğiz. XVII. yazılın ikinci yarısında Petro Doroşenko ile ilgili bir nişandan öğrendiğimize göre, Petro Doroşenko Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde himaye olunan Eflak ve Boğdan gibi himaye olunması, Sarıkamış, Agnat ve Botkal isimli üç kavim Kazağı'nın hakimi olduğunun tanınması ricasıyla elçi ve adam göndermiş, kendisine verilen cevapta bu isteği kabul edilmişti.⁷⁰ Görüldüğü üzere, bizim Zaporog Kazakları olarak bildiğimiz Agnat, Botkalı, Sarıkamış Kazaklarının etnik yönünü belirleyen terimler, yine örneklerde görüldüğü üzere ilk terimlerdir. İkinci terim, yani kazak

⁷⁰ Padişah nişanı olarak yazılan belge, üst düzey bir ubudiyet ve himaye belgesi niteliğindedir. Belgede bizi ilgilendiren ifadeler şu şekilde yer almıştır: “İftihâr – ı ümerâ – ı el – milleti'l- mesihkiye, muhtâr – ı küberâ – yı el – tâife – i muhâleset 'ünvân musâdakat – nişân Sârikamış ve Berâbâş ve Botkâl üç kavim Kazağı hatmanı Petro Doroşenko” Bkz., BOA, İbnü'l – Emin, Hariciye, No: 52.

ise, mesleki, sosyal konumu nitelemektedir. Buradaki kazaklığın ise kölelik değil, muhafız, askerlik olduğu açıktır. Buradan ulaştığımız sonuç şudur: Bir Kazak etnisitesi yoktur, Kazak halkı yoktur. Kazak fonksiyonlarına sahip etnik topluluklar vardır. Her etnisitenin kazaklığı olabilir.

Mevcut çalışma ile, lügatlerde “kazak” teriminin bir anlamının “kölelik” olduğu yönündeki izahların münferit bir vaziyetten ziyade, kazaklığın çok temel bir boyutunu ifade ettiğinin ortaya konulduğu kanaatindeyiz.

Sonuç

Literatürde kazaklığın toplumsal bağlardan uzak yaşayan hür ve özgür insanlar olduğu genel kabul görmüş bir anlayıştır. Mevcut araştırmamızın dayandığı Kırım – Osmanlı kadı sicillerinde karşılaşılan kazaklık türünün tümüyle farklı, esirlik yoluyla ortaya çıkmış, ancak, sosyal köleliğe dönüşmüş bir kazaklık türünü gösterdiği açıklık kazanmaktadır. Özellikle Kırım ve kuzey eyaletlerinden Osmanlı’ya intikal eden bu kazaklık türünün askeri fonksiyonlara sahip “gulam”, “devşirme” muhafız birlikleriyle de açıktan çeliştiği ve bağdaşmadığı görülmektedir. Bu boyutlarıyla kazaklık teriminin, Ahmet Vefik Paşa’ya ait lügat tanımlamasına uygun şekilde birbirinden farklı, hatta zıt anlam ve fonksiyonlar içeren bir terim olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), A. DVN. MHM. D094.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İbnü'l-Emin Hariciye No:52.

Ahmed Vefik Paşa, *Lehce – i Osmani*, II, Tabhane-i Amire 1293.

Allen, W.E.D, *The Ukraine A History*, Cambridge 2014.

Akça, Sümeyye, *Üsküdar Kadılığı 23 Nolu ve H. 968-970 Tarihli Sicilin Diplomatik Yönden İncelenmesi: Metin ve İnceleme*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Bilgi ve Belge Yönetimi Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005.

Aktaş Sarı, Sema, *3A-3B Numaralı 1648-1679 Tarihli Kırım Kadıasker Defterlerine Göre Kırım’da Sosyal ve Ekonomik Hayat*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2019.

Bilal, Metin, *45 Nolu Kırım Kadı Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2016.

Çavuş, Mehmet Caner, *67 A 90 Numaralı (Onuncu Cilt), 1077-1080 (1666-1670) Tarihli Kadıasker Defteri'ne Göre Kırım'da Sosyal ve Ekonomik Hayat (1-70 Varak)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeniçağ Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2019.

Çelik, Dilek, *67 A 90 Nolu ve 1017-1022 (1608-1613) Tarihli Kırım Hanlığı Kadıasker Defteri (Tahlil ve Transkripsiyon)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2011.

Evliya Çelebi, *Seyahatname*, VIII, İstanbul 1985.

İstanbul Kadı Sicilleri Bab Mahkemesi 46 Numaralı Sicil (H.1096-1097/M. 1685-1686), ED: Coşkun Yılmaz, İstanbul2011.

İstanbul Kadı Sicilleri Bab Mahkemesi 54 Numaralı Sicil (H.1102/M.1691), ED: Coşkun Yılmaz, İstanbul2011.

İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil (H.1138-1153/M. 1726-1738), Ed: Coşkun Yılmaz, İstanbul 2011.

İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil (H. 924-927/M. 1518-1521), ED: Coşkun Yılmaz, İstanbul 2010.

İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 5 Numaralı Sicil (H. 930-936/M.1524-1530), ED: Coşkun Yılmaz, İstanbul2010.

İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 56 Numaralı Sicil (H. 990-991/ M.1582-1583), ED: Coşkun Yılmaz, İstanbul 2010.

Kılınç, Şahin, *17 Numaralı Kırım Şer'iyye Sicili (H.1084-1085 M. 1673-1674) Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2019.

Kuban, Doğan, *İstanbul Bir Kent Tarihi*, Çev: Zeynep Rona, İstanbul: 2000.

Özel, Nalan, *23 Nolu Antep Şer'iyye Sicil Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla 2006.

Öztürk, Yücel, *Özü'den Tuna'ya Kazaklar*, İstanbul2004.

Şahin, Fatma, *67 A 90 Numaralı (On Birinci Cilt), 1077-1078 (1667-1667) Tarihli Kadıasker Defteri'ne Göre Kırım'da Sosyal ve Ekonomik Hayat*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeniçağ Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya2019.

Vatansever, Erim, *67 A 90 Numaralı (On Dokuzuncu Cilt) 1083-1087 (1672-1676) Tarihli Kadıasker Defteri'ne Göre Kırım'da Sosyal ve Ekonomik Hayat*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2018.

Yaşa, Fırat, *67 A 90 Numaralı (Dördüncü Cilt), 1061-1062 Tarihli Kadıasker Defteri'ne Göre Kırım'da Sosyal ve Ekonomik Hayat*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2014.

Araştırma Makalesi

Gunboat Diplomacy of the Great Powers on the Ottoman Empire: With Particular Reference to the Salonika Incident (1876) and Armenian Reform Demands (1879-80)

Fikrettin Yavuz*

(ORCID ID: 0000-0002-3161-457X)

Makale Gönderim Tarihi

01.12.2020

Makale Kabul Tarihi

08.12.2020

Abstract

Throughout history, gunboat, a small vessel of a naval force, has been turned into a term of coercive diplomacy. Gunboat diplomacy, associated with chiefly the activities of the Great Powers, means the use of naval power directly or indirectly as an aggressive diplomatic instrument. It seems highly probable to see many examples of this coercive diplomacy in the world history, particularly after the French Revolution. Naturally, the Ottoman Empire, always attracted attention of the Great Powers, was exposed to this policy of the Powers. During the nineteenth century, the rivalry among the European Powers on the Ottoman territorial integrity became a common characteristic that led them to implement gunboat diplomacy on all occasions.

In this context, this article firstly offers a critical analysis of gunboat diplomacy of the Great Powers on the Ottoman Empire within the dimension of two specific examples: The Salonika Incident and Armenian reform demands. In addition, it aims to contribute to the understanding of gunboat diplomacy of the Great Powers and Ottoman response by evaluating it from native and foreign literatures.

Keywords: European Powers, Ottomans, Gunboat Diplomacy, Salonika, Armenian, Reform

* Assoc. Prof. Dr., Sakarya University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Turkey, fyavuz@sakarya.edu.tr.

Selanik Olayı (1876) ve Ermeni Reform Talepleri (1879-80) Örneğinde Düvel-i Muazzama'nın Osmanlı Devleti'ne Yönelik Gambot Diplomasisi

Öz

Donanmanın küçük bir parçası olan gambot, tarih süreci içerisinde devletlerin donanmalarıyla uyguladıkları bir cebri diplomasi enstrümanının ismine ilham olmuştur. Daha ziyade büyük devletlerin faaliyetleriyle ilişkilendirilen gambot diplomasisi donanma gücünün doğrudan veya dolaylı olarak saldırgan bir diplomatik baskı unsuru olarak kullanılması anlamına gelmektedir. Dünya tarihinde özellikle Fransız İhtilali sonrasında yoğunlaşan bu cebri diplomasinin birçok örneğini görmek mümkündür. Her daim büyük devletlerin dikkatlerini yoğunlaştırdığı Osmanlı Devleti de büyük devletlerin bu politikasına muhatap olmuştur. On dokuzuncu yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti toprakları üzerindeki rekabet, Avrupalı devletlerin gambot diplomasisini her fırsatta uygulamalarına neden olmuştur. Bu çerçevede, bu makale öncelikle Düvel-i Muazzama'nın Osmanlı Devleti'ne yönelik gambot diplomasisi uygulamalarının mukayeseli analizini iki örnek (Selanik Olayı ve Ermeni reform talepleri) üzerinden yapmayı hedeflemektedir. Ayrıca çalışma yerli ve yabancı literatür üzerinden yapılan değerlendirmelerle, gambot diplomasisi ve Osmanlı Devleti'nin bu cebri diplomasiye karşı takip ettiği politikaların anlaşılmasına da katkı yapmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Avrupalı Devletler, Osmanlılar, Gambot Diplomasisi, Selanik, Ermeni, Reform

Introduction

Throughout history, imperial powers have sought to impose their interests or to increase their influence and prestige on smaller states by threatening with their powerful navies and especially by dispatching their warships to the territorial waters of targeted countries. Such practices of the powers are conceptualized as gunboat diplomacy¹, which refers to any aggressive diplomatic activity carried out with the

¹ For the definition and details of gunboat diplomacy, see. James Cable, *Gunboat Diplomacy 1919–1991: Political Applications of Limited Naval Force*, Palgrave Macmillan, London 1981; Kenneth J. Hagan, *American Gunboat Diplomacy and the old Navy, 1877-1889*, Greenwood Press, 1973; David Healy, *Gunboat Diplomacy in the Wilson Era: The U. S. Navy in Haiti, 1915-1916*, University of Wisconsin Press, 1976; Andrew M. Dorman, Thomas G. Otte, *Military Intervention: From Gunboat Diplomacy to Humanitarian Intervention*, Dartmouth, 1995; Aygül Ernek Alan, "Propaganda Aracı Olarak Gambot Diplomasi", *Propaganda, Algı, İdeoloji ve Toplum İnşasına Dair İncelemeler*, ed. Gürdal Ülger, Beta Yay., İstanbul 2015, pp. 83-110.

implicit or explicit use of naval power, usually associated with the activities of the Great Powers² principally in the second half of the nineteenth century and at the outset of the twentieth century³. Though it is a bit paradoxical to attempt a definition of this concept⁴, James Cable, in his ground-breaking work, defines it as "*the use or threat of limited naval force, otherwise than as an act of war, in order to secure advantage or to avert loss, either in the furtherance of an international dispute or else against foreign nationals within the territory or the jurisdiction of their own state*"⁵. This description shows that it is a country's explicit exhibition of the threat or use of military force on another country to impose its own interests. In this sense, history records various examples carried out by the Great Powers.

We argue that many events occurred in especially the 19th century might be regarded within the concept of gunboat diplomacy. The Great Britain performed first known example of gunboat diplomacy in China in 1740⁶. Throughout the 19th century, British frequently sent out Royal Navy or gunboats and warships for the aim of gunboat diplomacy. They implemented it for example during the Second Barbary War (1815-1816) and the Opium Wars and even carried out it for just one British citizen⁷. From the mid-19th century, the other powers, France,

² At the second half of the 19th century, the United Kingdom, Russia, Austria-Hungary, France, Germany and Italy were accepted as the Great Powers. For the position of the Powers, see. Paul Kennedy, *The Rise and Fall of The Great Powers, Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000*, London Sydney Wellington, 1988, pp-202-249.

³ Cable, *Gunboat Diplomacy*, p. 39.

⁴ P. K. Ghosh, "Revisiting Gunboat Diplomacy: An Instrument of Threat or Use of Limited Naval Force", *Strategic Analysis*, Vol. XXIV, No. 11, February 2001, p. 2006. For theoretical context of gunboat diplomacy see. Robert Mandel, The Effectiveness of Gunboat Diplomacy, *International Studies Quarterly*, (1986), 30, pp. 59-76.

⁵ Cable, *Gunboat Diplomacy*, p. 39.

⁶ For the first example see. Glyn Williams, *The Prize of All the Oceans*, New York: Viking, 1999, pp. 180-195. For the known early examples of the gunboat diplomacy see. Fikretin Yavuz, "Düvel-i Muazzama'nın Baskı Unsuru Olarak Gambot Diplomasisi ve Osmanlı Devleti", *Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi (UBAK)*, 5 Sosyal Bilimler, ed. Sinem Yıldırım, Ankara 2019, pp. 33-35.

⁷ Recorded as the Don Pacifico Affair, it was one of the best episode of gunboat diplomacy, occurred in 1850 and connected with a British subject. For details see. Songül Çolak, Metin Aydar, "İngiliz-Yunan İlişkileri Bağlamında 19. Yüzyılda Gunboat Diplomasisi -Don Pacifico Örneğinde-", *Belleten*, Vol. 82, No. 295, Ankara, Aralık 2018, pp.

Netherlands and the United States practiced this coercive diplomacy⁸. Particularly the USA seems to stand in the forefront in practicing it for protecting American citizens and their interests, principally in Latin America at the turn of the 19th century⁹. When considering the examples, it is undoubtedly evident that the Ottoman Empire, on which the Great Powers always attentively casting, was not free from this coercive diplomatic method.

The rivalry on the declining Ottoman territorial integrity among the European Great Powers became the characteristic in the late Ottoman Era. We can affirm that the Porte was exposed to gunboat diplomacy at a very early period following the Napoleon Invasion of Egypt (1798-1801). After a while, when Britain saw the French and Ottoman rapprochement, they delivered the Mediterranean squadron of the Royal Navy to Istanbul in order to compel the Porte to execute their demand about Bastien Sebastiani, the French ambassador to Istanbul¹⁰.

During the Tanzimat Era, major European Powers occasionally used gunboat diplomacy as a component of their political-diplomatic strategy in the events, exclusively regarding the non-Muslim subjects of the Porte. For example, they used gunboat diplomacy by sending their frigates in the events in Jeddah (1858), Syria, and Lebanon (1860-1861)¹¹. Considering all the events, we could maintain that the Great Powers regarded the incidents, caused by non-Muslim subjects of the Ottoman Empire, as an opportunity to direct or intervene the Ottomans. Accordingly, grappled with the outbreak of several uprisings and wars in the 1870s, the Balkans became the pretext for the

957-978; Dolphus Whitten, "The Don Pacifico Affair", *The Historian*, Vol. 48, No. 2 (February 1986), pp. 255-267; Geoffrey Hicks, "Don Pacifico, Democracy, and Danger: The Protectionist Party Critique of British Foreign Policy, 1850-1852", *The International History Review*, Vol. 26, No. 3 (Sep., 2004), pp. 515-540.

⁸ Louis Michael Cullen, *A History of Japan, 1582-1941*, Cambridge University Press, 2003, p. 189.

⁹ *Imperialism and Expansionism in American History*, ed. Chris J. Magoc. vd., vol.1, California, 2016, pp. 266-267.

¹⁰ The story is best described by Fatih Yeşil, "İstanbul Önlerinde Bir İngiliz Filosu: Uluslararası Bir Krizin Siyasî ve Askerî Anatomisi", *Nizam-ı Kadim'den Nizam-ı Cedid'e III. Selim ve Dönemi*, ed. Seyfi Kenan, İSAM İstanbul 2010, pp. 391-494.

¹¹ W. L. Ochsenwald, "The Jiddah Massacre of 1858", *Middle Eastern Studies*, Vol. 13, No. 3 (Oct, 1977), p. 319.

intervention of Great Powers in the internal affairs of the Ottoman Empire.

The Balkan Crisis and The Salonika Incident

Before discussing the details of the Salonika Incident, it is essential to give a general picture of the chaotic atmosphere in the Balkans in order to find out the motives of the deplorable episode occurred in Salonika. The Balkan Crisis or "Great Eastern Crisis" as termed began in 1875 with the events of Bosnia and Herzegovina and proceeded with the Bulgarian Uprising¹² and concluded with the Russo-Turkish War of 1877-78 (*93 Harbi*)¹³ and ultimately ended with the Treaty of Berlin in July 1878. There were various reasons lying behind the emergence of such a turbulent atmosphere in the Balkan peninsula¹⁴. While discussing the factors behind the crisis, some researchers allege that the reason was the inadequacy and mismanagement of the Sublime Porte, but the others state that the reason for the crisis emanated from the Balkan nations' desire for independence¹⁵. The uprising sparked in Bosnia and Herzegovina in 1875 and rapidly spread among the other Balkan nations. The measures taken by the Ottoman Empire against the successive unrests eventually led to the Russo-Turkish War of 1877-78 that ended in Turkish defeat. Then as the signing of the Treaty of San Stefano offered advantages to the Russians, British came forward and convoked the Great Powers in Berlin. And finally, the Treaty of Berlin were signed, reducing markedly the Ottoman territories and power in Europe¹⁶. At the beginning of this period, a turmoil broke out in Salonika/Thessaloniki and resulted a diplomatic crisis between the Ottoman Empire and European Powers.

¹² See. Mithat Aydın, *Balkanlar'da İsyân: Osmanlı-İngiliz Rekabeti, Bosna-Hersek ve Bulgaristan'daki Ayaklanmalar (1875-1876)*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2005.

¹³ For details see. *The Ottoman-Russian War of 1877-78*, Ed. Ömer Turan, METU Department of History-Meiji University Institute of Humanities, Ankara 2007.

¹⁴ Yuluğ Tekin Kurat, "1877-78 Osmanlı-Rus Harbinin Sebepleri", *Bellekten*, vol. 102, Ankara 1962, pp. 567- 591.

¹⁵ Aydın, *İbid*, pp. 42-43.

¹⁶ For various aspects of the War and the Treaty of Berlin see. *War and Diplomacy, The Russo-Turkish War of 1877-1878 and the Treaty of Berlin*, ed. M. Hakan Yavuz ve Peter Sluglett, The University of Utah Press 2011.

What triggered this incident, known as "the Salonika Incident" or "the Girl Incident"¹⁷, is a story of a young Bulgarian girl conversion to Islam. The name of the girl, who was the centre of the controversy, was Stephana. She lost her father at the age of 12 or 13, lived in poverty with her mother and two brothers in a small village, Avrethisar in Macedonia. Influenced by her Muslim neighbours, she voluntarily embraced Islam following her father's death¹⁸. When she was in 16 or 19 years old, she fell in love and associated with a Turk, Emin Effendi, and had to convert to Islam for marriage¹⁹. Although her mother was against her decision, she came to Salonika to complete administrative paperwork which would officially enact her conversion. When she arrived at the Salonika train terminal, she asked police officers to escort her to the governor's residence. Meanwhile, as her mother called for help from Christian bystanders shouting that "*is there any Christian here who will save my daughter from becoming a Turk?*"²⁰, she was seized and as she wore a traditional Turkish attire, her clothes (Yashmak and Feraceh) were removed by a mob of Christians gathered around²¹. According to another version of the story during the struggle between the police and Greek mob, the girl's feraceh were torn and when they dragged her away, they made her almost naked. And the Muslims who were there intervened without knowing the course of the event. Meanwhile, when the girl asked for help by shouting, "*Don't touch me, I'm a Muslim,*" to save herself from the hands of the mob, the Muslims there intervened again. Those who attempted to kidnap Stephane compelled her into a carriage and rushed away. There was also her mother in the car who by chance found her daughter at the train station. Those in the carriage both lied on her so as not to be seen and covered her mouth, not to be heard from the outside. Then she was taken to the building of the American consulate²². The Ottoman archival records, also, describe the

¹⁷ For full description of the story see. Ahmet Oğuz, *1876 Selanik Vakası Osmanlı'nın Balkan Siyaseti*, Grafiker Yayınları, Ankara 2013; Berke Torunoğlu, *Murder in Salonika, 1876: A Tale of Apostasy Turned into An International Crisis*, Libra Yayınları, İstanbul 2012.

¹⁸ Torunoğlu, *İbid*, p.49.

¹⁹ Oğuz, *İbid*, p. 49.

²⁰ *The Times*, "Salonika After the Assassinations, Jun 03, 1876, p. 6.

²¹ Torunoğlu, *İbid*, p.50.

²² Oğuz, *İbid*, p. 51.

beginning of the event in the same line. At the end, they were taken to the residence of American consulate of Bulgarian origin, Lazzaro²³.

The next day morning, as news of the violation and abduction of a Muslim girl by Christians spread in the city, a Muslim crowd began to assemble in front of the local governor's mansion demanded the rescue of the girl. At that time the consuls of France and Germany, Jules Moulin and Henry Abbott accompanied with Banikoglu²⁴, learned of the disturbance in the city and decided to intervene and went there, tried to mediate. Seeing that their demand was not answered, the mob wrecked so much their anger on Abbot and Moulin that they lynched them²⁵.

The murder of the consuls caused a diplomatic crisis between the Ottoman Empire and Great Powers, chiefly France and Germany, whose consuls were killed. In order to avoid the pressure and probable counter action of the Europeans, the Ottomans took prompt action as soon as they were informed. Abdulaziz sent the Grand Vizier to express his condolences and sorrows to the Ambassadors of France and Germany in Istanbul. The Grand Vizier affirmed that the incident would be investigated perfectly and those responsible would be punished instantly as two officials, Eşref Pasha and Vahan Efendi, has already been sent there²⁶. As the Sultan felt that the Great Powers politically pressured the Porte, he at once changed the governor of the Salonika and dispatched the new governor and inspector to the city with four contingents²⁷.

In a short time, the public order of the city was ensured with the immediate measures. Despite the dismissals and arrests, the publication of news in the western newspapers that Muslims would massacre Christians in Salonika had stirred the European public

²³ *BOA. HR. SYS.* 1382-16, 9/1-2. For the Ottoman version of the details see. *BOA. HR. SYS.* 1382-16; *BOA. İ.DUİT*, 138-33.

²⁴ *The Times*, "The Salonika Assassinations", May, 17, 1876, p.6.

²⁵ *Le Temps*, "L'affaire de Salonique", 10 Mai 1876, p. 1.

²⁶ *Sabah*, 27 Nisan 1876/15 r.ahir 1293, p.1, *The Times*, "The Salonika Assassinations", May, 11, 1876, p. 5.

²⁷ Oğuz, *ibid*, p. 61.

opinion²⁸. These kinds of news instantly echoed in Germany, France, Russia and Italy. Thereupon, they implemented gunboat diplomacy and sent their warships to the port of Salonika. The French and Italians dispatched their frigates to the city, the former from Toulon and the latter from Brindisi²⁹. By employing this coercive gunboat diplomacy, the Great Powers implied that they could suspend their relations with the Ottoman Empire³⁰. In other words, they put forward an example of gunboat diplomacy.

It may be possible to understand the effects of the gunboats sent out by the Great Powers to the port of Salonika during the investigation and execution of the court decision. At the beginning of the incident and during the investigation, the ambassadors of the European powers in Istanbul continued their diplomatic pressure, steadily demanding information about the developments from the Porte. For example, both Italian and Austrian foreign ministers requested information about the measures taken by the Ottoman authorities³¹. Meanwhile, almost all the European Power representatives took a crucial decision in a meeting in Istanbul chaired by the Russian Ambassador Ignatieff: to implement gunboat diplomacy. From the very beginning of the Salonika Incident, western newspapers emphasized in their news and reports that there was no tranquillity and security in the city. Therefore, the Great Powers sent their warships to the city to put diplomatic pressure on the Ottoman Empire. The gunboat diplomacy, that is, the presence of warships off the coast of Salonika meant an increase in the existing diplomatic pressures on the Ottomans. Thus the Ottoman government dispatched its own ships and soldiers to the city in order to ward off the intervention of the Great Powers and to relieve their diplomatic pressure.

One could observe detailed information about the European attitudes and gunboat diplomacy in the foreign journals and

²⁸ *The Times*, "Assassinations at Salonica", May, 12, 1876, p. 5.

²⁹ *BOA. HR. TO.* 124-84, 124-100.

³⁰ Mithat Aydın, "Sir Henry G. Elliot'ın İstanbul Büyükelçiliği (1867–1877) Dönemindeki Bazı Büyük Siyasi Olaylara Bakışı", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, No:18, Year: 2005, pp. 39-40.

³¹ Oğuz, *ibid*, p. 64.

newspapers. According to the news, France dispatched "Gladiator" to Salonika port and Italy dispatched two warships named Maria-pia and the messengerio³², France, Austria and Florence would send their warships, too. This attitude of the powers right after the incident meant precisely the total blockade of the Salonika. After a while, the telegrams from the city to the Ottoman government confirmed that they carried out it. Accordingly, France and England sent two armoured warships to the city, while Germany dispatched two corvettes. Moreover, newspapers claimed that Austria and Russia intended to land troops in Bosnia and Russia decided to send off two armoured ships and two corvettes. Besides France had the intention of sending three more warships to the city. The Great Powers had literally lined up to show of strength. At the end, as the newspapers records both the types, number and soldiers of the warships, their number amounted to 15 that arrived and anchored off the Port of Salonika³³.

In order to avert the diplomatic pressure, the Porte tried to execute and to conclude the court process as rapidly as possible. The Ottoman officials reported the court process to the Porte daily. Initially, the court sentenced six people to death. The rest of the culprits were sentenced to life imprisonment and sentences for various periods. During the execution of death sentences, the attitude of the warships in the port of Salonika clearly shows practicing of the gunboat diplomacy of the Great Powers. At this point, the death orders were executed immediately. In fact, the pressures of European powers led to the instant execution of court decisions. Actually, to avert the pressure, six culprits were executed at the edge of the quay walls, a place open to public and easily visible from the warships in the Salonika port. During the execution, the warships of the Great Powers, in accordance with the gunboat diplomacy, pointed their guns towards the Muslim quarters of Salonika³⁴. In short, the Salonika Incident is one of the obvious example of gunboat diplomacy of the Great Powers, and it also showed that there was no other alternative for the Ottomans rather than compromise to surmount the harsh stance of powers. Shortly

³² *Le Temps*, 11 Mai 1876, p. 8.

³³ *The Times*, "Salonica After the Assassinations", June 3, 1876, p.6; *Journal Des Debats Politiques et Litteraires*, 19 Mai 1876, p. 1.

³⁴ Oğuz, *ibid*, pp. 65-66.

afterwards, the Ottomans experienced similar coercive diplomacy of the Great Powers. Following the Treaty of Berlin, principally Great Britain implemented it for the Armenian reform demands.

Gunboat Diplomacy for the Armenian Reform

During the last quarter of the 19th century, Armenian Question was one elements of the Great Powers to put pressure on the Ottoman administration. With the Armenian reform decision by the Treaty of Berlin, the European Powers occasionally resorted to gunboat diplomacy. Referred as "*numayış-i bahri* (naval operation)" in the Ottoman official correspondences, they implemented gunboat diplomacy notably during the Armenian events of 1890s.

Following the Treaty of Berlin, the signatory powers often raised the Armenian Reform issue. Pursuing strictly the issue, Britain officially delivered memorandums and notes to the Ottoman government. After the first note on 29 August 1878, Abdulhamid II appointed Said Pasha to Grand vizierate that annoyed the British. In his congratulatory visit to the new Grand Vizier, Henry Layard, the British ambassador, intimidated that the Ottoman Empire would be jeopardized if the Armenian reforms were not granted. Stating in his note to the Porte on 27 October 1879 that the reforms were not implemented and should be applied as soon as possible, Layard requested unacceptable demands from the Porte like an appointment of a Christian governor to Erzurum³⁵. In fact, following the Treaty, he sharpened his attitude towards Abdulhamid II and the Porte. In his report to the Minister of Foreign Affairs, he underlined that the best thing was to make the Sultan's fears relapse and that if he did not implement the reforms at once, he would tell the Sultan that the British flotilla would come to Besige Bay on the Dardanelles³⁶.

As understood from his statement, this time the prime mover of gunboat diplomacy was Layard. Probably because of his correspondence, the British Foreign Secretary Salisbury implemented

³⁵ Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1897)*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1984, pp. 23-24, 50-51.

³⁶ Yuluğ Tekin Kurat, *Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği (1877-1880)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1968, p. 190.

gunboat diplomacy and set out the navy to get what they wanted from the Porte. The Porte learned this from a telegram published in Istanbul newspapers that announced the British fleet in Malta setting out to Ottoman waters³⁷. The rumour that the British navy move to the Straits caused a stir in Istanbulians and the Porte. Upon this, Abdulhamid II sent one of his officials to Layard and demanded an explanation. Indeed, he claimed that the British government should stop the operation and stated aggressively that if they would not respond to his ultimatum within two days, he would promptly take counter measures. In his response, Layard boldly expressed referring the Armenian Reforms that British have recently employed the Royal Navy. Stating that the Sultan had told him a few months ago that reforms would be implemented and that Baker Pasha would be appointed as a commander to "Armenia", Henry Layard expressed that the Royal Navy was instructed not to set out to the Beshige Bay because of the Sultan's promise and that he, himself, could not intervene again if the Sultan would not fulfil his promises. The ambassador's words implicitly showed that British would continue to carry out gunboat diplomacy. He advised the Porte that from now on the Ottoman government should contact with the British government not through him but through the Ottoman ambassador in London³⁸.

Musus Pasha, Ottoman Ambassador to London, in his meeting with the Lord Salisbury expressed that the Royal Navy should end its operation. He also assured him that the Ottoman government's policy on this issue would not change and that the British reform proposals were considered and would be introduced without delay, and he hoped that foreign experts would also be assigned in Anatolia soon. Despite the Ottoman ambassador's calming demeanour, Lord Salisbury implied in his response they would continue to carry out gunboat diplomacy. In his point of view, there was no obstacle for the Royal Navy to go to the Aegean Sea, yet the British government ordered not to enter Turkish territorial waters. After notifying that he could not make future guarantees on this issue, Salisbury implied that the British government

³⁷ *Tercüman-ı Hakikat*, no. 411, 29 Teşrinievvel 1879/ 13 Zilkade 1296, p. 1.

³⁸ *Sir. A. H. Layard to the Marquis of Salisbury*, FO. 424/88, no. 416, 29 October 1879, p. 310. Kurat, *ibid*, p. 200.

would continue this coercive diplomacy if the Sultan would not implement the promised reforms³⁹. But it was absolutely nothing more than Salisbury's bluff. Because, in his telegram to Layard the same day, he noted that he had requested from the Naval Ministry to postpone the departure of the Navy for a while⁴⁰. The probable reason for this was Abdulhamid II's ultimatum. On the same day, the Sultan delivered a strong ultimatum to Layard and notified that the British Foreign Office must abandon the idea of sending Navy within 24 hours, otherwise he would request help from Russia and send the Ottoman Navy to the Dardanelles. He extended his resolute policy stance expressing that "*If Great Britain attempts to follow the policy against the Porte like in Afghanistan, it will definitely see that this would not be so easy*"⁴¹.

Layard's telegraph dated on the same day to the British Foreign Office confirmed that the Great Powers have been practicing gunboat diplomacy against the Ottoman government for a while. According to the news, which he gained from a reliable source but considered sceptical, the French ambassador and the Russian chargé d'affaires had told the Turkish Foreign Affairs that the Ottoman government was not to be afraid of the British Naval Operation. Because the Great Powers had sent out their warships to the Ottoman territorial waters when asked for anything from the Porte, just as in the past. Layard stated that the Porte was more astonished by the French ambassador's attitude than the Russians. Saying that "*the French ambassador made himself scarce after the navy operation rumours has arisen*" and "*He was off the track*"⁴², he emphasized that the British should monitoring the French.

Shortly afterwards, Layard sent a telegram to the British Foreign Office that gave details on the subject. He wrote that the Sultan told him he was anxious for a probable British navy's move to the Ottoman waters. Also, he said Layard that even if the Council of Ministers would

³⁹ *Mushurus Pasha to the Marquis of Salisbury*, FO. 424/89, no.12, 1 November 1879, p. 11. *The Marquis of Salisbury to Sir A. H. Layard*, FO. 424/89, no. 60, 62, 4 November 1879, pp. 56, 62.

⁴⁰ *The Marquis of Salisbury to Sir A. H. Layard*, FO. 424/89, no. 59, 4 November 1879, p. 56.

⁴¹ Kurat, *ibid*, p. 201.

⁴² *Sir. A. H. Layard to the Marquis of Salisbury*, FO. 424/89, no. 71, 4 November 1879, p. 62.

pass the reforms and submit to his approval, he would not sign it because it might be regarded that the Sultan signs it because of his fears from the British fleet. Although Abdulhamid II asked a written record from the ambassador ensuring that the British navy would not set out to the Turkish waters, Layard did not give a positive response⁴³. At the same time, the Ottoman Foreign Ministry sent a memorandum to the British government warning that the Royal Navy abandon to set out not only to Beshige Bay but also to the Ottoman waters⁴⁴.

The response of the British Foreign Secretary to Layard's letter requesting instructions on this matter reveals that they thought to carry out gunboat diplomacy. Salisbury wrote that it is useless to tell that the Royal Navy move to Turkish waters is not for intimidating the Sultan receiving nothing in return. He also emphasized that if Abdulhamid II would grant a decree to Layard assuring that he had appointed Baker as commander of an independent gendarmerie unit comprising not less than five thousand in Anatolia, then Layard could give the written document requested by the Sultan⁴⁵. As can be seen, the British did not abandon the coercive method. On the other hand, the Porte believed that the British attitude on this issue would prevent the application of requested reforms.

Sava Pasha, the Ottoman Foreign Minister, wrote to Salisbury on November, 14 that the rumours of the British fleet move to Ottoman waters made a negative impact on the Ottoman public and it could cause great troubles. Sava Pasha expressed that the Sultan wanted to implement the reforms, but using the Royal Navy as a threat would make the application of reforms more difficult. He also warned Musurus Pasha that he should see Salisbury and did his best to prevent probable gunboat operation⁴⁶. Although the British hampered the navy issue, they stepped back because of Abdulhamid's determined attitude. Musurus Pasha acknowledged that Lord Salisbury ordered the Royal

⁴³ Sir. A. H. Layard to the Marquis of Salisbury, FO. 424/89, no. 117, 10 November 1879, p. 80.

⁴⁴ BOA. HR. TO. 497-97.

⁴⁵ The Marquis of Salisbury to Sir. A. H. Layard, FO. 424/89, no. 133, 12 November 1879, p. 85.

⁴⁶ Sawas Pasha to Musurus Pasha, FO. 424/89, no. 186, 14 November 1879, pp. 138-139.

Navy not to set out from Malta⁴⁷. Soon after it was revealed that it has just dispatched to Urla, Smyrna. In fact, Admiral Horby has received the order to leave for there, the ordinary naval port during winters for all the foreign squadrons of the Levant⁴⁸. Apparently British policy was to force the Sultan to implement reforms through demonstration of their power. It seemed that they aimed to bring Abdulhamid II to his knees with gunboat diplomacy. However, the correspondences among the British officials showed that there was a different dimension. Actually, they feared Turkish-Russian rapprochement⁴⁹. According to the news they gained, the Ottoman Sultan agreed with the Russians to protect his throne and gave approval them to send their navy to Istanbul. Therefore, as the British aimed to keep abreast of developments closely, they mobilized the Royal Navy⁵⁰. The primary purpose of dispatching their navy was the fear of Russian influence or control in Istanbul. In his interview with the Sultan, Layard personally asked him that showed the British were undoubtedly anxious⁵¹. At any rate, it was clear however that British gunboat diplomacy yielded results as the policy much annoyed Abdulhamid II, the Porte and Istanbulians. Needless to say that the British naturally noticed it, and the Royal Navy would appear in the Ottoman territorial waters soon. After a short while, reform issue became the pretext for the British fleets move to the Ottoman waters.

When W. Evert Gladstone, the leader of the liberal party, became prime minister, the Armenian reform demands, namely Armenian Question, was more apparent in the political agenda and public opinion. Gladstone's election of prime ministry was regarded by the separatist Armenians an opportunity and highly encouraged them⁵². Known as his anti-Turkish sentiments, Gladstone at once cooperated with the Great

⁴⁷ BOA. Y.A.Hus., 162-108.

⁴⁸ BOA. HR. SFR.3., 268-24.

⁴⁹ BOA. Y.A.Hus., 162-97.

⁵⁰ Kurat, *İbid*, pp. 201-202.

⁵¹ Sir. A. H. Layard to the Marquis of Salisbury, FO. 424/89, no. 268, 21 November 1879, p. 274.

⁵² Louise Nalbandian, *Armenian Revolutionary Movement, The Development of Armenian Political Parties Through the 19th Century*, California University Press, Berkeley 1963, p. 84.

Powers in the Armenian Question and sent Goschen to Istanbul to have an audience with Abdulhamid II. Finally, in a collective note on June 11, 1880, the Great Powers declared that the Porte did not fulfil the assured improvements and reforms, and that they believed the reforms could only be possible with their interventions. At the end, they aggressively warned the Porte that the Ottoman government would be responsible for any further delays⁵³. In reply to the collective note of the ambassadors, the Porte notified on 5th of July that the proposed reforms were not only for Armenians but also for all subjects of the Porte and that they would be applied immediately after the preparations. Despite the Porte guarantee, the ambassadors reminding Abdulhamid II of the promises of reforms secured in the Treaty of Berlin failed in a collective note on 7 September 1880 alleged that the Porte did not fulfil any of its responsibilities that undertook in the Treaty⁵⁴. It is just following this note that the Great Powers, jointly, carried out gunboat diplomacy.

Meanwhile, there appeared a crisis about Ulgun in Montenegro, a city on the Adriatic coast, predominantly inhabited by Muslim Albanians but decided to be handed over to Montenegro. In order to intimidate the Ottoman Empire, the Great Powers dispatched their navies to the port of Ulgun and imposed sanctions on the Ottoman government⁵⁵. As the inhabitants of the city were against this decision, they defied. Then the Great Powers dispatched their gunboats to the port of Dubrovnik, assuming that the Ottomans were procrastinating and they remained there approximately two months. Eventually, the Ottomans had to hand over it to Montenegrins⁵⁶. This shows that Great Powers used gunboat diplomacy simultaneously both for the Armenian Reform demands and Montenegrin issue.

Following the Balkan Crisis and the Treaty of Berlin, the reform demands of the Great Powers both for the Balkan people and

⁵³ Muşa Şaşmaz, *British Policy and the Application of Reforms for the Armenians in Eastern Anatolia 1877-1897*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000, p. 84.

⁵⁴ Küçük, *İbid*, pp. 77,83.

⁵⁵ Şaşmaz, *İbid*, p. 95.

⁵⁶ Ayşe Özcan, "Berlin Antlaşması Sonrasında Karadağ'da Müslüman Emlakı", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt. 35, Sayı. 59, Ankara 2016, p. 89.

specifically for the Armenians living in Anatolia turned into a major motive. As in 1879 and 1880, they employed gunboat diplomacy in the next two decades, particularly during the 1890s, while there appeared Armenian's related events and uprisings in Istanbul and Anatolia. During this period, there were various instances that the Great Powers dispatched their navies to intervene⁵⁷. In the course of those events, they sent out warships to the Ottoman territorial waters even to the Bosphorus claiming that they just sought to protect their own citizens. For instance, during the events of 1895 in Istanbul, the European powers requested to send extra stationeries to Bosphorus for their ambassadors in Istanbul⁵⁸. Likewise, next year, the Ottoman authorities heard that Britain, France, Germany and the United States endeavoured to dispatch extra stationeries to protect their ambassadors and citizens during the raid on Ottoman Bank in August 1896⁵⁹. These attitudes of the Great Powers in the 1890s certainly prove that on all occasions they brought forward gunboat diplomacy as an argument to put political pressure on the Ottoman government.

Conclusion

In the 19th century, the Ottomans were exposed to the pressure of the Great Powers' gunboat diplomacy in many instances. It seemed natural, considering all these events, that the Great Powers implemented it by using their warships and gunboats as threatening arguments towards the Ottoman governments.

In this context, the Salonika Incident and Armenian reform demands were two considerable examples of the Great Powers' politics on the

⁵⁷ For example, the British implemented it during the court of two Armenian teachers responsible for the riot in Merzifon in 1893. See. Zeynep İskefiyeli, "Ermeni Meselesi Çerçevesinde 1893 Ankara Mahkemelerinin Yeri ve Önemi", *Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Unpublished Phd. Thesis, Sakarya 2008, pp. 229-235; Zeynep İskefiyeli, "Karabet Tomayan'ın Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Ermenilere Nasihatleri", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü-Journal of Turkish Reseaches Institute* TAED-62, May 2018, pp. 465-480.

⁵⁸ Arman, J. Kirakossian, *British Diplomacy and Armenian Question from 1830's to 1914*, Gomitas Institute, Princeton, 2003, p. 243; Salahi, S. Sonyel, *The Ottoman Armenians Victims of Great Power Diplomacy*, K. Rustem & Brother, London 1987, pp-193-194.

⁵⁹ For further information see. Fikrettin Yavuz, *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Terörü 1896 Osmanlı Bankası Baskını*, TTK Yayınları, Ankara 2015, pp. 308-315.

Ottoman Empire. The European ambassadors in Istanbul played a crucial role during the Salonika Incident that turned into an international dispute. The subsequent developments show the effectiveness of gunboat diplomacy challenges of the Great Powers. Correspondingly, we may observe the same effect in several instances during the Armenian reform demands of the European Powers following the Treaty of Berlin and next decades. In short, the events and unfortunate occurrences in the Ottoman geography that an excuse for intervention put the Ottoman authorities in diplomatic dilemma. As may be seen by the two examples here discussed of, the show of force and hard-line policy of the Great Powers forced the Ottomans to act modestly and even in specific cases, like in the Salonika Incident, to make concessions.

Bibliography

Archival Sources

a) Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi/Turkish Presidency State Archives of the Republic of Turkey- Department of Ottoman Archives

- BOA. HR. SFR.3, 268-24.*
BOA. HR. SYS. 1382-16
BOA. HR. TO. 124-84, 124-100.
BOA. HR. TO. 497-97.
BOA. İ. DUİT, 138-33.
BOA. Y.A.Hus., 162-108.
BOA. Y.A.Hus., 162-97

b) British National Archives Foreign Office

- FO. 424/88, no. 416.*
FO. 424/89, no. 117.
FO. 424/89, no. 133.
FO. 424/89, no. 186.
FO. 424/89, no. 268.
FO. 424/89, no. 59.
FO. 424/89, no. 60
FO. 424/89, no. 62.
FO. 424/89, no. 71.
FO. 424/89, no.12.

c) Periodicals

Journal Des Debats Politiques et Litteraires, 19 Mai 1876, p. 1.

Le Temps, "L'affaire de Salonique", 10 Mai 1876, p. 1.

Le Temps, 11 Mai 1876, p. 8.

Sabah, 27 Nisan 1876/15 r.ahir 1293, p.1.

Tercüman-ı Hakikat, no. 411, 29 Teşrinievvel 1879/ 13 Zilkade 1296, p. 1.

The Times, "Assassinations at Salonica", May, 12, 1876, p. 5.

The Times, "Salonica After the Assassinations", June 3, 1876, p. 6.

The Times, "The Salonica Assassinations", May, 11, 1876, p. 5.

The Times, "The Salonica Assassinations", May, 17, 1876, p. 6.

The Times, "Salonica After the Assassinations, Jun 03, 1876, p. 6.

Books and Articles

Alan, Aygül Ernek, "Propaganda Aracı Olarak Ganbot Diploması", *Propaganda, Algı, İdeoloji ve Toplum İnşasına Dair İncelemeler*, ed. Gürdal Ülger, Beta Yay., İstanbul 2015, pp. 83-100.

Aydın, Mithat, "Sir Henry G. Elliot'ın İstanbul Büyükelçiliği (1867–1877) Dönemindeki Bazı Büyük Siyasi Olaylara Bakışı", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, No:18, Year: 2005, pp. 39-40.

Aydın, Mithat, *Balkanlar'da İsyân: Osmanlı-İngiliz Rekabeti, Bosna-Hersek ve Bulgaristan'daki Ayaklanmalar (1875-1876)*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2005.

Cable, James, *Gunboat Diplomacy 1919–1991: Political Applications of Limited Naval Force*, Palgrave Macmillan, London 1981.

Çolak, Songül, Metin Aydar, "İngiliz-Yunan İlişkileri Bağlamında 19. Yüzyılda Gunboat Diploması -Don Pacifico Örneğinde-", *Belleten*, Cilt. 82, Sayı. 295, Aralık 2018, pp. 957-978.

Cullen, Louis Michael, *A History of Japan, 1582-1941*, Cambridge University Press, 2003.

Dorman, Andrew M., Thomas G. Otte, *Military Intervention: From Gunboat Diplomacy to Humanitarian Intervention*, Dartmouth, 1995.

Ghosh, P. K., "Revisiting Gunboat Diplomacy: An Instrument of Threat or Use of Limited Naval Force", *Strategic Analysis*, Vol. XXIV, No. 11, February 2001, pp. 2005-2017.

Hagan, Kenneth J., *American Gunboat Diplomacy and the old Navy, 1877-1889*, Greenwood Press, 1973.

Healy, David, *Gunboat Diplomacy in the Wilson Era: The U. S. Navy in Haiti, 1915-1916*, University of Wisconsin Press, 1976.

Hicks, Geoffrey, "Don Pacifico, Democracy, and Danger: The Protectionist Party Critique of British Foreign Policy, 1850-1852", *The International History Review*, Vol. 26, No. 3 (Sep., 2004), pp. 515-540.

Imperialism and Expansionism in American History, ed. Chris J. Magoc. vd., vol.1, California, 2016, pp. 266-267.

İskefiyeli, Zeynep, "Ermeni Meselesi Çerçevesinde 1893 Ankara Mahkemelerinin Yeri ve Önemi", *Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Unpublished Phd. Thesis, Sakarya 2008.

İskefiyeli, Zeynep, "Karabet Tomayan'ın Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Ermenilere Nasihatleri", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü-Journal of Turkish Reseaches Institute* TAED-62, May 2018, pp. 465-480.

Kirakossian, Arman. J., *British Diplomacy and Armenian Question from 1830's to 1914*, Gomitas Institute, Princeton, 2003.

Küçük, Cevdet, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1897)*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1984.

Kurat, Yuluğ Tekin, "1877-78 Osmanlı-Rus Harbinin Sebepleri", *Bellekten*, vol. 102, Ankara 1962, pp. 567- 591.

Kurat, Yuluğ Tekin, *Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği (1877-1880)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1968.

Mandel, Robert, The Effectiveness of Gunboat Diplomacy, *International Studies Quarterly*, (1986), 30, pp. 59-76.

Nalbandian, Louise, *Armenian Revolutionary Movement, The Development of Armenian Political Parties Through the 19th Century*, California University Press, Berkeley 1963.

Ochsenwald, W. L., "The Jiddah Massacre of 1858", *Middle Eastern Studies*, Vol. 13, No. 3 (Oct, 1977), pp. 314-326.

Oğuz, Ahmet, *1876 Selanik Vakası Osmanlı'nın Balkan Siyaseti*, Grafiker Yayınları, Ankara 2013.

Özcan, Ayşe, "Berlin Antlaşması Sonrasında Karadağ'da Müslüman Emlakı", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt. 35, Sayı. 59, Ankara 2016, pp. 85-114.

Şaşmaz, Muşa, *British Policy and the Application of Reforms for the Armenians in Eastern Anatolia 1877-1897*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000.

Sonyel, Salahi, R., *The Ottoman Armenians Victims of Great Power Diplomacy*, K. Rustem & Brother, London 1987.

The Ottoman-Russian War of 1877-78, Ed. Ömer Turan, METU Department of History-Meiji University Institute of Humanities, Ankara 2007.

Torunoğlu, Berke, *Murder in Salonika, 1876: A Tale of Apostasy Turned into An International Crisis*, Libra Yayınları, İstanbul 2012.

War and Diplomacy, The Russo-Turkish War of 1877-1878 and the Treaty of Berlin, ed. M. Hakan Yavuz and Peter Sluglett, The University of Utah Press 2011.

Whitten, Dolphus, "The Don Pacifico Affair", *The Historian*, Vol. 48, No. 2 (February 1986), pp. 255-267.

Williams, Glyn, *The Prize of All the Oceans*, New York: Viking, 1999, pp. 180-195.

Yavuz, Fikretin, "Düvel-i Muazzama'nın Baskı Unsuru Olarak Gambot Diplomasisi ve Osmanlı Devleti", *Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi (UBAK)*, 5 Sosyal Bilimler, ed. Sinem Yıldırım, Ankara 2019, pp. 31-44.

Yavuz, Fikretin, *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Terörü 1896 Osmanlı Bankası Baskını*, TTK Yayınları, Ankara 2015.

Yeşil, Fatih, "İstanbul Önlerinde Bir İngiliz Filosu: Uluslararası Bir Krizin Siyasî ve Askerî Anatomisi", *Nizam-ı Kadim'den Nizam-ı Cedid'e III. Selim ve Dönemi*, ed. Seyfi Kenan, İSAM İstanbul 2010, pp 391-494.

Araştırma Makalesi

**Contribution of Joseph von Hammer-Purgstall to the Rise of
Orientalism in the German-speaking World**

Dilek Yücel-Kamadan*

(ORCID ID: 0000-0003-2073-9470)

Makale Gönderim Tarihi

03.12.2020

Makale Kabul Tarihi

25.12.2020

Abstract

The contact with “oriental” languages started in the 17th century in Europe. The interconnection of history, culture, geography, language, and literature of the Orient has especially caught the attention of the European bourgeoisie and travellers. In specific, the German-speaking world of the 17th century was mainly interested in the Persian culture.

The focus of this paper is to highlight the contributions of the Austrian diplomat, orientalist, historian, and translator Joseph von Hammer-Purgstall, who can be regarded as the pioneer of Orientalism and Turcology in the Occident as well as a bridge-builder between East and West. He did not only teach famous historians and Orientalists such as Friedrich Schütz, Karl Bellino and Ulrich Seetzen, and inspired Johann Wolfgang von Goethe, but also introduced the Orient and in specific the Ottoman Empire to the West: a unique contribution of a European Orientalist who wrote about the Orient while having close relationships to people from the Orient.

Keywords: Joseph von Hammer-Purgstall, Orientalism, Turcology, Ottoman-Habsburg Relations, Austria

**Joseph von Hammer-Purgstall'ın Almanca Konuşulan Dünyada
Şarkiyatçılığın Yükselişine Katkısı**

Öz

Avrupa'da şarkiyatın dilleri ile temas 17. yüzyılda başlamıştır. Doğu'nun tarihi, kültürü, coğrafyası, dili ve edebiyatı arasındaki bağlantı, en çok Avrupa

* Senior Research Associate, Istanbul Sabahattin Zaim University, Center for Islam and Global Affairs, Turkey, dilek.yuecel@gmail.com.

burjuvası ve gezginlerin dikkatini çekmiştir. Özellikle, 17. yüzyılın Almanca konuşulan dünyası Fars kültürü ile ilgileniyordu.

Bu makalenin odak noktası, Batı'da Şarkiyatın ve Türkolojinin öncüsü ve Doğu ile Batı arasında bir köprü kurucusu olarak bilinen Avusturyalı diplomat, oryantalist, tarihçi ve tercüman Joseph von Hammer-Purgstall'ın katkılarını vurgulamaktır. Hammer-Purgstall Friedrich Schütz, Karl Bellino ve Ulrich Seetzen gibi ünlü tarihçilere ve şarkiyatçılara sadece öğretmekle kalmadı, Johann Wolfgang von Goethe'ye de ilham kaynağı oldu. Kendisi aynı zamanda bir Avrupalı Şarkiyatçı olarak eşsiz bir katkı sunmuştur: doğu'dan insanlarla yakın ilişkiler içindeyken, doğu'yu ve özellikle Osmanlı İmparatorluğunu Batı'ya tanıttı.

Anahtar Kelimeler: Joseph von Hammer-Purgstall, şarkiyatçılık, türkoloji, Osmanlı-Habsburg ilişkileri, Avusturya

Orientalism in the German-Speaking World

Whereas Orientalism gained importance in France after Napoleon's expedition to Egypt in 1798, it remained an auxiliary science in the German-speaking world, which mainly served theology to master the Oriental languages in order to translate the Old Testament. The bourgeoisie, being deeply interested in the Orient and particularly in the Persian culture since the 17th century, introduced Orientalism in the region. Translations from Persian into German and travel records about the Orient led to the spread of a romantic worldview about the East in Europe¹.

Austria, known for its key position in Europe as the defender of Christianity against the Ottoman and therefore Islam, surprisingly enabled the blossom of the Oriental and Turkish Studies. Vienna had an important role in the development of Oriental studies, since the city was the location of the Oriental Academy which was founded by the Holy Roman Empress Maria Theresia in 1754. The city further had a key position due to its relationship with the Ottomans. Especially after the Second Siege of Vienna in 1683, the Habsburg Monarchy, had huge

¹ Remzi Avci, "Alman oryantalizmi ve İslami dönem Fars Edebiyatı: Bir literal geçişkenlik örneği olarak Josef von Hammer-Purgstall (1774–1856)", Alman Dili ve Edebiyatı Dergisi - Studien zur deutschen Sprache und Literatur 2, no.42(2019):57-76

interest in exploring the intellectual treasures of the Orient. The Austrian Joseph von Hammer-Purgstall, an Alumnus of the Oriental Academy, can be regarded as the pioneer who introduced Orientalism and Turcology to the West, by publishing various translations of literary works from Arabic, Persian, and Turkish and through his travel reports and books about his observations and the history of the Orient. He established the magazine *Fundgruben des Orient* (Treasure Trove of the Orient) (1809-19) where he published various translations of Oriental poems and other literary work. Having the perspective of a romanticist who was deeply in love with the Orient, Hammer-Purgstall dedicated his life to Oriental research².

He expressed his deep feelings for the Orient; vis-à-vis the desire to fully understand her history, language, and culture:

„der alten Wiege und Kibla des Menschengeschlechtes, woher Religion und gesellschaftliche Kultur entsprangen und wohin die fortschreitende Geschichte ihren Blick als nach dem verlorenen Paradiese ihrer Kindheit wehmütig zurückwendet.“³,

which means *„old cradle and kibla of humanity, from where religion and social culture originated and where progressive history turns its gaze wistfully back to the lost paradise of its childhood“*.

Life of Hammer-Purgstall

Joseph von Hammer-Purgstall was born in 1774 as son to Josef Hammer and Marianne Hammer in Graz and had nine siblings. His grandfather Johann Hammer was a gardener at the Belvedere Palace of Prince Eugen, an important name in the defence against the Ottomans in 1683 in Vienna. His father was promoted into nobility in 1791, after his reputation was unjustly damaged through his early retirement as a state counsel. Although Hammer-Purgstall was strictly educated in the Catholic-Jesuitical tradition, he later adopted the mindset of the French Revolution. He went to the Gymnasium in Graz till the age of 13, where

² Johann Fück, *Die arabischen Studien in Europa bis in den Anfang des 20. Jahrhunderts*, Leipzig 1955, 508

³ Tugba Ismailoglu Kacir, *Joseph Freiherr von Hammer-Purgstall und seine Rezeption in der Geschichtsschreibung über das Osmanische Reich*, PhD thesis, University of Vienna, 146

geography was his favourite subject, an interest that would benefit him later in his academic career. In 1787 his father took him to Vienna to complete his preparatory training at the Barbarastift. This training was necessary for him to be admitted to the Oriental Academy, where he was accepted in 1789. He completed his education with great success in 1794. After graduating from the Academy he started working as a *Sprachknaibe* (a novice dragoman). He also worked on certain manuscripts in the court library. He met his mentor and supporter, the Swiss historian Johannes von Müller, who was working at the State Chancellery in Vienna^{4 5 6}.

Hammer-Purgstall was a polyglot who knew ten languages: Besides his mother tongue German, ancient Greek, Latin, French, English, Italian, Spanish, Arabic, Ottoman-Turkish and Persian. He was further interested in geography, ethnography and science. His main aim was to understand the culture of the Orient, vis-à-vis the Arabic, Persian, and Turkish cultures^{7 8}. Five years after his graduation he was assigned as a Diplomat to Istanbul by Foreign Minister Thugut, additionally with the mission to find a manuscript of *One Thousand and one Nights* in Arabic⁹.

In the summer of 1799, he arrived as a “language boy” (Attachè) at the Internunciature (Austrian embassy) in Istanbul where he improved his Turkish and Arabic. He enjoyed being dressed up in traditional Turkish clothes and was able to study the country, its people and

⁴ Avci, “Alman oryantalizmi”, s. 57-76;

⁵ W. Kleindel (Ed.), *Das große Buch der Österreicher – 4500 Personendarstellungen in Wort und Bild*, (Austria: Verlag Kremayr & Scheriau, 1987), 615

⁶ Karl-Franzens-Universität Graz, *Joseph von Hammer-Purgstall - Briefe, Erinnerungen, Materialien*, accessed December 2, 2020, <http://gams.uni-graz.at/context:hp>

⁷ Herbert W. Duda, “Josef Freiherr von Hammer-Purgstall”, *Tausend Jahre Österreich: Eine biographische Chronik Jugend und Volk*, c. II. Vom Biedermeier bis zur Gründung der modernen Parteien, Vienna; Munich 1975, 19-20

⁸ Kemal Beydilli, “Joseph Von Hammer-Purgstall (1774-1856) ve Fundgruben des Orients (Şark'ın Hazine) Dergisi”, *Kitaplara Vakfedilen Bir Ömre Tuhfe: İsmail E. Erünsal'a Armağan*, (edt. Hatice Aynur, Bilgin Aydın, Mustafa Birol Ülker), c. I, İstanbul 2014, s. 129-277

⁹ Karl Acham (Ed.), *Rechts-, Sozial- und Wirtschaftswissenschaften aus Graz. Zwischen empirischer Analyse und normativer Handlungsanweisung: wissenschaftsgeschichtliche Befunde aus drei Jahrhunderten*, Vienna 2010, 142

looking for old manuscripts. Hammer-Purgstall was an efficient, disciplined, and excellent organizer. Although he had plenty of leisure time, he used his time effectively: every day before going to work he read in books and classical manuscripts, found someone to talk in Arabic in the morning and someone to talk in modern Greek in the evening – he didn't miss a second to broaden his knowledge, to explore every single corner of Istanbul to find manuscripts and to observe the cultural life of the Ottoman. He prepared a bibliography where he listed all printed works that he could find in Istanbul, which is an immense gift to Orientalism. He shared his experiences about his first stop in the Orient in various periodicals. In 1800 he was sent to Egypt to observe and report about the situation in the Austrian consulates in the region, but due to the naval blockade of the British he was not able to reach Egypt as he had planned. Finally, the British naval officer William Sidney Smith, brother of the British Minister Sir Spencer Smith, took him with him. Hammer-Purgstall served minister Smith privately as an interpreter and secretary^{10 11}.

In 1801 he was sent to England, where he also visited libraries in Oxford and Cambridge and had the possibility to broaden his network with diplomats, geographers, philologists, and orientalists. In 1802 he was ordered to return to Vienna. On the basis of the qualifications he had demonstrated, Hammer-Purgstall was appointed secretary of legation at the Internunciature in Istanbul in the summer of 1802, where he worked on *Siret Antar*, *Hajji Chalfa*, *One Thousand and one Nights* and *Baki*, so that in 1804 his "*Encyclopedic Survey of the Sciences of the Orient*" appeared. Within the four years of his stay, he started among other research topics his research on the culture and history of the Ottoman Empire. In 1806, in the initial phase of the Russo-Turkish War, Hammer-Purgstall unwillingly left Istanbul, became a consular agent in the Ottoman Danube Principality of Moldova and consequently went to Jassy. The friendship between him and the French consul general was disliked by Russia, which led to his

¹⁰ Sibylle Wentker, "Joseph von Hammer-Purgstalls erste Reise nach Istanbul im Spiegel seiner 'Erinnerungen aus meinem Leben'", *The Journal of Ottoman Studies* XXV, no.1 (2005): 225-247

¹¹ Hans Lohberger, "Joseph von Hammer-Purgstall", *Blätter für Heimatkunde*, no.41 (1967)

defamation in Vienna by the Russians. This led to his recall to Vienna in 1807. Until 1811 he remained a consular agent. In 1809 he went to Paris on his own initiative to retrieve stolen manuscripts from Vienna^{12 13}.

His friend and colleague, the French Arabist and Orientalist Silvestre de Sacy, helped him in this endeavour¹⁴.

In 1811 he was appointed court interpreter for the oriental languages . His supervisor isolated him from the staff in the state chancellery, and ordered Hammer-Purgstall to work from home, because he was a “restless spirit”, who could not get along with anyone in the office. In 1817 he was appointed court counsellor. In 1816 he married Karoline von Henikstein (1797-1844) with whom he had five children. Hammer-Purgstall, who was like a family member to the Duke and Duchess Purgstall, inherited after the death of the deceased Duke’s widow, Purgstall’s property, as well as his surname and the family crest in 1835. “Von Hammer” became “von Hammer-Purgstall”^{15 16}.

Social Life and Politics

Despite the fact that Joseph von Hammer-Purgstall was a very social person whose network reached from Kalkutta to Washington and who worked with and taught worldwide academics, he tirelessly dedicated his life to his academic research on the Orient. His diligence enabled him to acquire an international reputation. He was a member in seven Asian societies as well as an honorary member in more than forty domestic and foreign academies and societies. His presence as a socialite was important in society events in Vienna for him to broaden his network and to enjoy scientific conversations. He was often invited to diplomatic events by the French ambassador Louis-Guillaume Otto, by the Russian Minister Stackelsberg and by the Prussian Lord Humboldt. Wherever he

¹² Kacir, *Joseph Freiherr von Hammer-Purgstall*, s. 25.

¹³ Beydilli, “Joseph Von Hammer-Purgstall (1774-1856) ve Fundgruben des Orients (Şark’ın Hazinelei) Dergisi”, s. 129-277

¹⁴ Alexandra Marics, *Die Briefe Antoine-Isaac Silvestre de Sacys an Joseph von Hammer-Purgstall – translatorisch beleuchtet*, PhD thesis, Karl-Franzens-University Graz, 2016

¹⁵ Hans Lohberger, “Joseph von Hammer-Purgstall“, *Blätter für Heimatkunde*, no.41 (1967)

¹⁶ Austria Forum, “Joseph von Hammer-Purgstall”, accessed December 3, 2020, https://austria-forum.org/af/AustriaWiki/Joseph_von_Hammer-Purgstall

could, Hammer-Purgstall sought connections to poets and scholars. He gained the respect of intelligentsia of the German-speaking world, and the Persian Literature. *Fundgruben des Orient* was a treasure for Johann Wolfgang von Goethe¹⁷, who made use of the rich collection of eastern poetries in his literary creations, among them his *West-östlicher Divan*, a collection of lyrical poems. Hammer-Purgstall was praised in 1819 in the memoirs of this important piece, which had a great impact in Europe. Further, Persian readings with the Austrian writer Franz Grillparzer and with the German Poet, Orientalist, and translator Friedrich Rückert were organized by Hammer-Purgstall in Vienna. Furthermore, he supported other Orientalists such as Karl Bellino and Ulrich Seetzen^{18 19}.

Friedrich Engels said that they had no solid knowledge of the history and people of the Ottoman Empire, and that Hammer-Purgstall was the only respectable person among the diplomats²⁰.

Despite that he witnessed several political upheavals during his lifetime which led to an identity crisis of Europe, such as the French Revolution (1789), the Napoleonic Wars (1792-1815), the Viennese Congress (1815) and the Revolution of 1848; he continued his academic research while being a civil servant until 1849. Prince Metternich (the most important figure during the Viennese Congress), Hammer-Purgstall's superior since 1809, openly explained to him that he would never become a diplomat since he was "too knowing, too direct, too open" and therefore "useless", a quality which was reluctantly fostered in the authoritarian regime of Metternich²¹.

¹⁷ Sibylle Wentker, "Joseph von Hammer-Purgstalls erste Reise nach Istanbul im Spiegel seiner 'Erinnerungen aus meinem Leben'", *The Journal of Ottoman Studies* XXV, no.1 (2005): 225-247

¹⁸ Remzi Avcı, "Alman oryantizmi ve İslami dönem Fars Edebiyatı: Bir literal geçişkenlik örneği olarak Josef von Hammer-Purgstall (1774–1856)", *Alman Dili ve Edebiyatı Dergisi - Studien zur deutschen Sprache und Literatur* 2, no.42(2019):57-76;

¹⁹ Austria Forum, "Joseph von Hammer-Purgstall", accessed December 3, 2020, https://austria-forum.org/af/AustriaWiki/Joseph_von_Hammer-Purgstall

²⁰ Ahmet U. Nalcioğlu, "Avusturyalı Orientalist Hammer-Purgstall'da Osmanlı siiri", *A.Ü.Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, no.20 (2002): 139-143

²¹ Kacir, *Joseph Freiherr von Hammer-Purgstalls*. 135-136

They both had disputes over political issues vis-à-vis the Orient and Hammer-Purgstall was never asked for his advice with regards to the Ottomans. Metternich was in favour of a strong Ottoman, whereas Hammer-Purgstall argued based on his personal experiences and observations that the Ottoman Empire was already in its decline. He stated that the decay of the public administration system, the power divisions in the highest offices, and the interference of the European Powers as well as of Russia would accelerate the decline process. Eventually Hammer-Purgstall was dismissed by Metternich as court translator in 1839 but continued his work as court counsellor. Hammer-Purgstall withdrew to his residence in Hainfeld, where he wrote among other things his Autobiography and where he continued to have influence on the revolutionists till 1848. Nonetheless, he had a good relationship with his former superior, due to Metternich's interest in academic research, and even met after the Foreign Minister's forced resignation in 1848. At the end of his long efforts, he established the *Akademie der Wissenschaften* (Academy of Sciences) in 1847 and became the president, but was forced to quit as president in 1849 due to his strong, willful, and apolitical character, which led to internal conflicts. He acted henceforth as an Academy member and dedicated his work to his publications^{22 23 24}.

Scholarly Activities and Works

Joseph von Hammer-Purgstall translated "*One Thousand and one Nights*", published three poetry collections, some historical plays, wrote about the culture and history of the Orient, and published the translation of the "*Divan of the Hafis*" in 1812 in *Fundgruben des Orient*. His historical contributions consisted of cultural or political-historical matters and can be divided into oriental and patriotic history. However,

²² Hans Lohberger, "Joseph von Hammer-Purgstall", *Blätter für Heimatkunde*, no.41 (1967)

²³ Sibylle Wentker, "Mehr als ein Romanheld: Der Orientalist Joseph von Hammer-Purgstall", *Der Standard*, October 21, 2019

²⁴ Austria Forum, "Joseph von Hammer-Purgstall", accessed December 3, 2020, https://austria-forum.org/af/AustriaWiki/Joseph_von_Hammer-Purgstall

his main area of interest was the political and cultural history of the Arabs, the Persian, and the Turks^{25 26}.

The fact that Joseph von Hammer-Purgstall had the opportunity to spend six years of his career in Istanbul gave him the opportunity to act as a bridge-builder between the Habsburg and the Ottomans, and became familiar with the Ottoman Empire and Istanbul. He had close relationships both with Ottoman State officials and with the contemporary Turkish scholars, like the famous Ottoman scholar Melekpâşazade Abdulkadir Bey, who supported him in his research and who was the president of *Beşiktaş Cem'iyet-i İlmiyye* (Scientific Society of Beşiktaş). It is possible to follow his relationship to Ottoman officials and scholars in the Ottoman archival documents²⁷.

He completed his political-historical works about the Arabs, Persian, and the Turks in the chronology from the Hijrah till the end of the 18th century. These are: „*Gemäldeaal der Lebensbeschreibungen großer moslimischer Herrscher der Ersten Sieben Jahrhunderte der Hidschret*“ (1837-1839) (about the life of great Muslim leaders till the 7th century of Hijrah), „*Geschichte der Assassinen*“ (1818) (History of the Assassins), „*Geschichte der schönen Redekünste Persiens*“ (1818) (History of the Beautiful Arts of Persian Rhetoric), „*Geschichte der Goldenen Horde in Kiptschak*“ (1840) (History of the Golden Horde in Kipchak), „*Geschichte der Ilchane*“ (1842-1843) (History of the Ilchans), „*Geschichte des Osmanischen Reiches*“ (1827-1833) (History of the Ottoman Empire), „*Literaturgeschichte der Araber*“ (1850-56) (History

²⁵ Remzi Avcı, “Alman oryantalizmi ve İslami dönem Fars Edebiyatı: Bir literal geçişkenlik örneği olarak Josef von Hammer-Purgstall (1774–1856)”, *Alman Dili ve Edebiyatı Dergisi - Studien zur deutschen Sprache und Literatur 2*, no.42(2019):57-76;

²⁶ Kemal Beydilli, “Joseph Von Hammer-Purgstall (1774-1856) ve Fundgruben des Orients (Şark'ın Hazineleri) Dergisi”, *Kitaplara Vakfedilen Bir Ömre Tuhfe: İsmail E. Erünsal'a Armağan*, (edt. Hatice Aynur, Bilgin Aydın, Mustafa Birol Ülker), c. I, İstanbul 2014, s. 129-277

²⁷ Tugba İsmailoğlu Kacı, “Osmanlı Belgeleri isiginda Hammer”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi-Journal of Eurasian Studies V*, no.1 (2017): 1-84

of the Literature of the Arabs), and „*Geschichte der Chane der Krim*“ (1856) (History of the Khans of Crimea)^{28 29}.

Some of his articles demonstrate that he had a broad knowledge about the culture of the Orient, such as: „*Das Pferd bei den Arabern*“ (On the Arabian Horse), „*Über das Kamel*“ (On the Camel), „*Über die Talismane der Muslime*“ (On the Talismans of the Muslims), and „*Persische Typographie und Literatur*“ (his writings on Iranian printing and literature)³⁰.

However, the most important contribution and historical work of Hammer-Purgstall, is „*Geschichte des Osmanischen Reiches*“ (History of the Ottoman Empire), which is referred to as *Hammer'in Tarihi* in Turkish (Hammer History), and which was dedicated to Sultan Mahmud II. The first volume of the work begins with the foundation of the Ottoman Empire until the conquest of Istanbul (1300-1453). The second volume deals with Selim I (1520), third volume encompasses the history till the death of Selim II (1574), fourth volume deals with the time of Mustafa I (1623). Volume five is dedicated to Köprülü Mehmed Paşa (1656), volume six to the Treaty of Karlowitz (1699) and volume seven to the Treaty of Belgrade (1736). Volume eight covers the events until the Küçük Kaynarca Treaty (1774). Volume nine and ten contain notes, tables, lists, bibliography and chronology. A significant part of „*Geschichte des Osmanischen Reiches*“ was translated as „*Histoire de l'empire ottoman, I-XVIII, Paris 1835-1844*“ into French by Hellert. The French version was used by Mehmed Ata Bey to translate it into Turkish only in 1911. To translate Hammer-Purgstall's „History of the Ottoman Empire“ from French translation into Turkish is already problematic, mainly due to the misinterpretations by the French translator Hellert. Because Hellert's personal additions, interventions, and critique to Hammer-Purgstall were directly translated into Turkish, the Turkish

²⁸ Remzi Avci, „Alman oryantalizmi ve İslami dönem Fars Edebiyatı: Bir literal geçişkenlik örneği olarak Josef von Hammer-Purgstall (1774–1856)“, *Alman Dili ve Edebiyatı Dergisi - Studien zur deutschen Sprache und Literatur* 2, no.42(2019):57-76;

²⁹ Austria Forum, „Joseph von Hammer-Purgstall“, accessed December 3, 2020, https://austria-forum.org/af/AustriaWiki/Joseph_von_Hammer-Purgstall

³⁰ Kaiserliche Akademie der Wissenschaften in Wien, *Philosophisch-Historische Klasse - Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Classe*, Wien: Aus der Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 185

"Hammer History" has significant differences vis-à-vis the original opus. While writing "*Geschichte des Osmanischen Reiches*", Hammer-Purgstall mainly relied on Arabic, Persian, and Ottoman Turkish sources, but neglected sources belonging to the history of the Balkans and Byzantium. His prejudiced evaluations towards the Ottomans, which he had at the beginning of his career, can be read for example in his depiction of Sultan Mehmed the Conqueror as a "bloodshed, brutal", and the janissaries as "plunderers". However, according to the Ottoman scholar Mehmed Siraceddin, his biased expressions disappeared while continuing his work, and the more time he spent with Ottoman diplomats and scholars as well as on reflecting about the Ottoman culture and history. In „*Umblick auf einer Reise von Konstantinopel nach Brussa*“ (1818) (Observations during his journey from Istanbul to Bursa) a "different Hammer-Purgstall" regarding his wording can be seen³¹.

Hammer-Purgstall was the first to introduce Ottoman travelogues to Europe. He translated a part of Evliya Çelebi's (famous Ottoman traveller) work into English with the title "*Narrative of Travels in Europe-Asia and Africa in the Seventeenth Century by Evliya Efendi*"³².

His work on his travels in Ottoman lands "*Topographische Ansichten einer Reise in die Levante, Wien 1811*"³³ is important for historical topography and Eastern geography and includes maps and pictures. Wentker (2005) mentions Hammer-Purgstall's first experiences in Istanbul and Dörtok-Abacı (2008) writes an overview of his observations about Bursa. He also translated the Rumeli and Bosnian parts of Kâtib Çelebi's *Cihannümâ* copy into German under the title "*Rumeli und Bosnia*"³⁴.

His work "*Geschichte der Osmanischen Dichtkunst*" (History of Ottoman Poetry) (I-IV, Pesth 1836-1838) is a biography of 2200

³¹ Kacir, *Joseph Freiherr von Hammer-Purgstall*, s. 41, 197, 207, 251

³² Nuran Tezcan, "Evliya Celebi Seyahatnamesi'nin Hammer-Purgstall tarafından bilim dünyasında tanıtılması hakkında", *The Journal of Ottoman Studies* XXXIV, no.II (2009):203-230

³³ Joseph Von Hammer-Purgstall, *Topographische Ansichten, gesammelt auf einer Reise in die Levante*, Wien: Carl Schaumburg 1811

³⁴ Nazan Karakas Özur, "Cihannüma'dan Yansıyanlar: Bir doküman analizi", *Istanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü-Coğrafya Dergisi*, no.29 (2014): 120-144

Ottoman poets till 1834. On the right side of the first volume of his work, he wrote the name of his book in Ottoman Turkish, namely *Câmi-i Mehâsin-i Zurefâ-yı Ehlü'z-zevk ve'l-irfân fî terâcim-i şuarâ-yı Devlet-i Âl-i Osmân*, and published under the name *Yusuf Hammer Purgstall*³⁵.

The End of the great Orientalist

Towards the end of his life, Hammer-Purgstall avoided social gatherings since he wanted to dedicate his remaining time to further academic research. It is said that he often recited verse 83 of Surah Yusuf, “...So I am left with nothing but beautiful patience! I trust Allah will return them all to me. Surely, He alone is the All-Knowing, All-Wise.” In his last years he became a member of Encümen-i Dâniş (Society of Scholars). The society enabled the finalization of Hammer-Purgstall’s history by instructing Cevdet Paşa (1822-1895) to continue his work, starting from the Treaty of Küçük Kaynarca in 1774 till the dissolution of the Janissary in 1826. Hammer-Purgstall’s “*Geschichte des Osmanischen Reiches*” and Cevdet Pasha’s “*Tarih-i Cevdet*” were both combined in twelve volumes. This book along with current works of Turkish historians pay tribute to Hammer-Purgstall’s efforts to introduce the East to the West³⁶.

Hammer-Purgstall being a careful historian who was used to prepare everything in a chronological order, had identified years before his death Weidling as his last resting-place. Weidling, a municipality in Klosterneuburg (Lower Austria) was a special place for him. During his education in the Oriental Academy, he spent his summer in this tiny town. He refers to Weidling as “*Weidling, die geistige Geburtsstätte der beiden zur geistigen Verbindung und Verschmelzung des Orients und Okzidents unternommenen Versuche meines Lebens.*”, which means “*Weidling, the spiritual birthplace of the two attempts of my life to spiritually connect and merge the Orient and Occident.*” His Ottoman style gravestone depicted as an Ottoman scholar was constructed with calligraphy and ornaments about forty years before his death. Because

³⁵ Muhsin Macit and Osman HORATA, eds., *XIX.Yüzyil Türk Edebiyatı*, (Turkey: Anadolu University, 2012), 114

³⁶ Ali Akyıldız, *İlk Türk Akademisi Encümen-i Daniş’in Kuruluşu ve Faaliyetleri (1851-1862)*, Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi 2018

his intention was to remind people that he embraces both, the East and the West. Albeit he started his journey in the West, he wanted his final abode to represent the East. The money for his gravestone came from the sale of a horse, which was a gift from the Persian envoy Abdul Hasan. The marble was a gift of the prince Sinzendorf. The Calligraphy was prepared by a calligrapher of a serail in Istanbul and sent to him in 1820. The family kept this gravestone with them for years, which began to weather after a while. A second version of the gravestone was prepared and deployed in the cemetery in Weidling after the death of his wife Karoline in 1844, while the first version was still available in his residency in Hainfeld. He ordered to write the name *Yusuf Hammer* as his name on his gravestone and further chose verses and poems about the perishable nature of mankind in Arabic, Persian, Turkish, Greek, Latin, German, French, Italian, Spanish, and English, all ten languages that he knew³⁷.

The traditional Turkish inscription on his grave says: *“Ziyaretten murad çok duadır, bugün bana ise yarın sanadır. Bir hoş bülbül geldi cihana, uçtu ah(i)rete şu pervane” // “Visiting graves means saying prayers. So today for me and tomorrow for you! A lovely nightingale entered the world, flew off into the hereafter, like a butterfly.”* The Arabic inscription means: *“Yusuf ibn Hammer, interpreter of the three languages. Beautiful memory be his soul! He (Allah) is the one who stays!”*; and the Persian inscription: *“I walked the earth for a long time, I negotiated with people of all kinds. In every corner I found a lesson, from every sheaf I pluck an ear.”*^{38 39}

It is as if he wanted to make us aware that these different languages and cultures essentially lead to one goal: to achieve eternal peace through respect for God's diverse creation.

Conclusion

³⁷ Karl Ludwig Weber (ed.), *Joseph von Hammer-Purgstall, An der Schwelle zum Orient*, Graz; Wien 1957

³⁸ Y. Özoguz, “Bildergalerie zum Hammer-Purgstall-Grab“, *Enzyklopädie des Islam*, March, 2011

³⁹ Karl-Franzens-Universität Graz, „Joseph von Hammer-Purgstall - Briefe, Erinnerungen, Materialien“, accessed December 2, 2020, <http://gams.uni-graz.at/context:hp>

Until his death on the 23rd of November 1856, Joseph von Hammer-Purgstall used every second of his life to read, to translate and to write tirelessly. Even while Napoleon's army attacked Vienna and burnt the National library, he ran into the building to save oriental manuscripts and to continue his work.

His constant zeal to acquire knowledge, and understand the cultures of the East, make Joseph von Hammer-Purgstall a unique scholar in history. He was an irreplaceable mediator between the East and the West - a quality that unfortunately most orientalists and especially politicians nowadays lack. It was important for him to leave behind a legacy consisting of the recording of the history of the oriental folk.

Hammer-Purgstall was the first orientalist who not only wrote "about" the Orient and the "Oriental subjects" but was also in close contact and exchange with them and thus wrote "for" them.

This remarkable character, whose name is known to very few Austrians, deserves to be mentioned especially in detail in the history books of the German-speaking world.

Have we promoted his name as the bridge-builder between the East and the West, many of the youth would have emulated him as a role model in these tumultuous times.

References

Acham, Karl (Ed.), "Rechts-, Sozial- und Wirtschaftswissenschaften aus Graz. Zwischen empirischer Analyse und normativer Handlungsanweisung: wissenschaftsgeschichtliche Befunde aus drei Jahrhunderten", Vienna 2010

Akyildiz, Ali, "İlk Türk Akademisi Encümen-i Daniş'in Kuruluşu ve Faaliyetleri (1851-1862)", Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi 2018

Austria Forum, "Joseph von Hammer-Purgstall", accessed December 3, 2020, https://austria-forum.org/af/AustriaWiki/Joseph_von_Hammer-Purgstall

Avcı, Remzi, "Alman oryantalizmi ve İslami dönem Fars Edebiyatı: Bir literal geçişkenlik örneği olarak Josef von Hammer-Purgstall (1774–1856)", Alman Dili ve Edebiyatı Dergisi - Studien zur deutschen Sprache und Literatur 2, no.42(2019):57-76, <https://doi.org/10.26650/sds12019-0017>

Beydilli, Kemal, "Joseph Von Hammer-Purgstall (1774-1856) ve Fundgruben des Orients (Şark'ın Hazineleri) Dergisi", Kitaplara Vakfedilen Bir Ömre Tuhfe: İsmail E. Erünsal'a Armağan, (edt. Hatice Aynur, Bilgin Aydın, Mustafa Birol Ülker), c. I, İstanbul 2014, s. 129-277

Dörtok-Abacı, Zeynep, "Avusturyalı Osmanlı Tarihçisi Joseph von Hammer Purgstall'ın Bursa izlenimleri (Agustos 1804)", U.Ü.Fen-Edebiyat Fakültesi-Sosyal Bilimler Dergisi 2, no.15 (2008): 296-407, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/214926>

Duda, Herbert W., "Josef Freiherr von Hammer-Purgstall", Tausend Jahre Österreich: Eine biographische Chronik Jugend und Volk, c. II. Vom Biedermeier bis zur Gründung der modernen Parteien, Vienna; Munich 1975, 19-20

Fück, Johann, "Die arabischen Studien in Europa bis in den Anfang des 20. Jahrhunderts", Leipzig 1955

Ismailoğlu Kacı, Tugba, "Joseph Freiherr von Hammer-Purgstall und seine Rezeption in der Geschichtsschreibung über das Osmanische Reich", PhD thesis, University of Vienna, 2015, http://othes.univie.ac.at/38941/1/2015-08-24_0048054.pdf

Ismailoğlu Kacı, Tugba, "Osmanlı Belgeleri isiginda Hammer", Avrasya İncelemeleri Dergisi-Journal of Eurasian Studies V, no.1 (2017): 1-84, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/296864>

Kaiserliche Akademie der Wissenschaften in Wien, "Philosophisch-Historische Klasse - Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Classe", Wien: Aus der Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1855

Karakas Özü, Nazan, "Cihannüma'dan Yansıyanlar: Bir doküman analizi", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü-Coğrafya Dergisi, no.29 (2014): 120-144, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/231258>

Karl-Franzens-Universität Graz, „Joseph von Hammer-Purgstall - Briefe, Erinnerungen, Materialien“, accessed December 2, 2020, <http://gams.uni-graz.at/context:hp>

Kleindl, W. (Ed.), "Das große Buch der Österreicher – 4500 Personendarstellungen in Wort und Bild", (Austria: Verlag Kremayr & Scheriau, 1987), 615

Lohberger, Hans, "Joseph von Hammer-Purgstall", Blätter für Heimatkunde, no.41 (1967), https://www.historischerverein-stmk.at/wp-content/uploads/B_Jg41_Hans-LOHBERGER-Joseph-von-Hammer-Purgstall.pdf

Macit, Muhsin, and HORATA, Osman, eds., "XIX.Yüzyil Türk Edebiyatı", (Turkey: Anadolu University, 2012), 114, <https://ets.anadolu.edu.tr/storage/nfs/EDB402U/ebook/EDB402U-12V3S1-6-0-1-SV1-ebook.pdf>

Marics, Alexandra , "Die Briefe Antoine-Isaac Silvestre de Sacys an Joseph von Hammer-Purgstall – translatorisch beleuchtet", PhD thesis, Karl-Franzens-University Graz, 2016, <http://gams.uni-graz.at/o:hpe.band3.2-9.4>

Nalcioglu, Ahmet U., "Avusturyali Orientalist Hammer-Purgstall'da Osmanli siiri", A.Ü.Türkiyat Arastirmalari Enstitüsü Dergisi, no.20 (2002): 139-143, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/32565>

Özoguz, Y., "Bildergalerie zum Hammer-Purgstall-Grab", Enzyklopädie des Islam, March, 2011, http://www.eslam.de/bildergalerien/h/hammer-purgstall-grab/hammer-purgstall-grab_bildergalerie.htm

Tezcan, Nuran, "Evliya Celebi Seyahatnamesi'nin Hammer-Purgstall tarafından bilim dünyasında tanitilmasi hakkında", The Journal of Ottoman Studies XXXIV, no.II (2009):203-230, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/112297>

Von Hammer-Purgstall, Joseph, "Topographische Ansichten, gesammelt auf einer Reise in die Levante", Wien: Carl Schaumburg 1811

Weber, Karl Ludwig (Ed.), "Joseph von Hammer-Purgstall, An der Schwelle zum Orient", Graz; Wien 1957

Wentker, Sibylle, "Joseph von Hammer-Purgstalls erste Reise nach Istanbul im Spiegel seiner 'Erinnerungen aus meinem Leben'", The Journal of Ottoman Studies XXV, no.I (2005): 225-247, http://www.isam.org.tr/documents/_dosyalar/_pdfiler/osmanli_arastirmalari_dergisi/osmanli%20sy25/2005_25_WENTKERS.pdf

Wentker, Sibylle, "Mehr als ein Romanheld: Der Orientalist Joseph von Hammer-Purgstall", Der Standard, October 21, 2019, <https://www.derstandard.at/story/2000110037436/mehr-als-ein-romanheld-der-orientalist-joseph-von-hammer-purgstall>

Çeviri

**Tuna Bulgarlarının Hristiyanlığı Kabul Etmesinin Siyasi
Nedenleri***

Gülnara Ergan*

(ORCID ID: 0000-0002-8699-3407)

Makale Gönderim Tarihi
01.07.2020

Makale Kabul Tarihi
27.12.2020

Öz

Asparuh önderliğinde Gök Tengri inanışına mensup olan Onogur-Bulgarlar'ının Tuna'ya gelmeleri ve burada devlet kurmaları yaklaşık VII. yüzyıla denk gelmektedir. Bulgarların gelmiş oldukları topraklarda ve hâkimiyeti altına aldıkları yerli Slav nüfusu pagan inanışa mensuptur. Her iki etnik grubun farklı inanış sistemine mensup olmaları, onların uzun süre yan yana barış içinde yaşamalarına engel olmamıştır. Göçebe olan Bulgar Türkleri Omurtag döneminden itibaren yerleşik hayata geçmeleri ve Slav nüfusuyla evlenmeleri neticesinde Slav ve Slavca konuşan nüfusun çoğalmasına neden olmuştur. Diğer taraftan Balkanlarda, Bulgarlara en yakın komşuları olan Moravya ve Franklar'ın Hristiyanlığı kabulü ve siyasi anlamda güçlenmeleri, Bulgar Hanlarının sınır bölgesinde yerleşik nüfusu kontrol altına almalarını zorlaştırmıştı. Bulgaristan'ın güneyindeki Bizans İmparatorluğu'nun Roma kilisesiyle bitmek bilmeyen gerginlikleri ve her ikisinin de diğerine göre kendini üstün görme çabası uzun süre devam etmiştir. İki güç arasında devam eden bu kavga yanı başında askeri anlamda güçlü olan Bulgarların gözünden kaçmamıştır. Biz bu çalışmada IX. yüzyılda Bulgarların toplu halde Hristiyanlığın kabulü ve devletin resmi din ilan edilmesi ile ilgili siyasi nedenlerini ele alınarak değerlendireceğiz.

Anahtar Kelimeler: Tuna Bulgarları, Hristiyanlık, Boris, Bizans, Kilise.

* Makalenin İngilizce ve orijinal hali, Journal of Eastern European Studies dergisinin 2020/1, Yaz 2020 Sayısında yayımlanmıştır.

* Doctoral Student, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi ABD, Türkiye, gnergan@outlook.com.

Political Reasons in The Transition Process of Danube Bulgarians to Christianity

Abstract

The Onogur-Bulgarians, led by Asparuh Tengrici, came to the Danube and established a state here, which corresponds to the 7th century. It is known that the Bulgarians were pagan in the lands they came from and the beliefs of the indigenous Slavic population was Pagan under their dominance. The fact that both ethnic groups belonged to different belief systems did not prevent them from living side by side in peace. Since the Omurtag period, the nomadic Bulgarian Turks gradually became settled and their marriage with the pagan Slavic population led to the proliferation of Slavic and Slavic speaking populations. On the other hand, the adoption of Christianity and political empowerment of Moravia and the Franks, their closest neighbors to the Bulgarians in the Balkans, made it difficult for Bulgarian khans to control the settled population in the border area. The Byzantine Empire in the south of Bulgaria, however, continued to endure tensions with the Roman church, and both continued to strive for superiority over the other. This fight between the two forces did not escape the eyes of the Bulgarians who were militarily strong. IX. century will be evaluated by considering some political reasons related to the Bulgarians' acceptance of Christianity collectively and the declaration of the state as the official religion.

Keywords: Danube Bulgarians, Christianity, Boris, Byzantine, Church.

VII. yüzyılın başlarında Bizans kayıtlarında¹ Bulgarların Karadeniz'in kuzeyinde kurdukları devlet "Büyük Bulgarya" ya da diğer adıyla Onogur-Bulgar olarak kayda alınmıştır. Bulgar Hanlar Listesinde Doulo² sülalesine ait olan hükümdarların ilk sırada Organa Han yer almaktadır. Organa'nın yeğeni Bulgar önderi Kovrat, muhtemelen Avar-Sasani ittifakıyla yüz yüze kalan Bizans imparatorunun çabası üzerine, Bizans

¹ İ.S.Çiçurov.*Vizantiyskiye İstoriçeskiye Soçineniya: "Hronologiya" Feofana," Brevariy" Nikifora*, Nauka. Moskova, 1980 s.159

² Omeljan Pritsak'a göre Doulo hanedanı Asya Hun Tanhusu Mo-tun (M.Ö 209-174)'dan beri Hun tanhuları yetiştiren ünlü T'u-ko (Tu-ku) ailesidir (Çincedeki şekil T'u-ko-d'o-klak,duo-klo=Doulo) Bu sebeple Dulo sülalesine mensup olan Bulgar Hanları Asya Hun Tanhuları ile aynı köke bağlanır., İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötügen, İstanbul 2017, s. 195-196

ile ittifak anlaşması yapmıştır.³ M.S 618-619 yıllar arasında Bulgar ve önderlerinin Bizans'ta vaftiz edilmesi konusunda çeşitli görüşler bulunmaktadır.⁴ Kaynaklarda, Kovrat'ın çocukluğu ve gençliği hakkında bilgiler, yok denecek kadar azdır. VII. yy'da Kovrat Bizans ile ittifak kurarak bağımsız devlet kurmuştur⁵. Fakat kurmuş olduğu "Büyük Bulgarya"nın ömrü kısa olmuş ve ölümünden kısa süre sonra dağılmıştır. Ölümüyle ilgili Bizans kaynaklarında Theofanis "Kronoloji"sinde şöyle bir yer almaktadır:

"Konstantin zamanında Bulgarya'nın ve Kotragların hükümdarı Kovrat vefat etmiştir. Krovat kendinden sonra beş oğul bırakmıştır. Krovat vasiyetinde birlikten gç doğduğunu söyleyerek oğullarına birbirlerinden ayrılmamalarını ve güçlü olmalarına vasiyet etmiştir. Kovrat'ın ölümünden bir müddet sonra oğulları babasının bırakmış olduğu vasiyetini tutmamış ve birbirinden ayrılmışlardır. Sadece büyük oğlu Batbayan ataların topraklarında kalmıştır. İkinci oğlu Kotrag,

³ Peter Golden, *Türk Halkların Tarihine giriş*, ev. Osman Karatay, tiken, İstanbul 2016, s.255

⁴ Patrik Nikephoros 619 yılı olayları kaleme aldığı bölümünde başta Bizans ile Persler arasında barış görüşmelerinden bahsetmektedir. Teofanes "Kroniği"nde ise aynı sene için imparator Herakleios ile Hüsrev arasındaki olan ve sonuçsuz kalan barış antlaşmasından bahsetmiştir. Patrik Nikephoros, Pers'lerle başarısız antlaşmasından sonra "Hun'ların" Hristiyanlığı kabulünden bahsettikten sonra Bizans'ın Avar'larla barış antlaşması yaptığı ve Avar'ların bu antlaşmaya uymadıklarını da eklemiştir. Teofanes kayıtlarında yine Avar'larla yapılan barış antlaşmasından bahsedilmiştir, fakat Hun'ların Hristiyanlığı kabulüyle ilgili kaydı bulunmamaktadır. Nikephoros "Hun" terimini sadece "Büyük Bulgarya" Bulgar'ları için kullanılmış olabilir (bkz. Breviariy 679/680). Bahsedilen Hun'lar ise Avar olabileceği ihtimali zayıftır, çünkü VI. yy-VII. yy başında imparatorluğun Avar'larla sürekli çatışma halinde olmuşlardır ayrıca diğer kaynaklarda da Avar'ların Hristiyanlığı kabulüyle ilgili söz edilmemektedir. Nikephoros ise Avar'ları Teofanes'e aksine "Hun" olarak adlandırmıştır. Nikiforius vakayınameleri yayınlayan de'Boor "Hun'lar"'ın Türkler oldukları yorumunda bulunmuştur, fakat bu güçlü bir argümanı olmayan ve tahminden öteye gidemeyen bir iddia olmuştur. Analizi yapılmış olan "Breveriya"da Kubrat'ın Büyük (Magna) Bulgarya Hun'larından bahsediyor olabilir (Jean de Nikiou, s.460). Nikiou piskoposu Ioannis, Bulgar'ların Konstantinopolis'te Hristiyanlığı kabulüyle ilgilidir. Bu tahmini V. Zlatarskiy (Zlatarsiy İstoriya C.I,s.141-144,Pritsak "Frstenliste"s.35) tarafından desteklenmiş, fakat A.Burmova tarafından (Gretski İzvori za Bolgarskata İstoriya C.III, s.291) bu iddialara karşı çıkmıştır. D.Moravschik ise Nikephoros'un bahsettiği Hun'ların hangi "Hun" oldukları belirsiz yorumunda bulunmuştur.

⁵ Istvan Zimonyi, Türkler Ansiklopedisi, *Bulgarlar ve Ogurlar*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.2002, s.1061

Tanayıs nehrini geçerek buradaki bölgeye yerleşmiş. Dördüncü ve Beşinci oğulları diğer adı Tuna olan İstr nehrini geçerek, biri ordusuyla birlikte Panonya'da Avarların hâkimiyetini kabul etmiş, diğeri ise Ravenna yakınlarındaki olan Pentapol'e gelerek buradaki Hristiyan olan hükümdarın hâkimiyetini kabul etmiştir. Kovrat'ın üçüncü oğlu Asparuh ise Dnepr ve Dnestr nehirleri geçerek Tuna nehrine ulaşmış, böylece büyük abisi ve en küçük kardeşi arasında olan bölgeye yerleşmiştir..."⁶

Asparuh'un (679-702) İmparator IV. Konstantinos'un savunmasını kırarak Dobruca'nın güneyinde kurduğu ve kısa zamanda askeri, siyasi yönlerden geliştirdiği devlet, İtil Bulgarlarinkine nispetle "küçük" sayılmış olmakla birlikte, Ogur Türkleri tarafından kurulan en uzun ömürlü siyasi oluşum olmuştur. Devletin sağlam temellere oturtulduğu, Bizans ve Avar imparatorlukları gibi iki büyük güç arasında varlığını korumasından anlaşılmaktadır. Bu bölgeye gelen Bulgarlar, Balkanlar'daki Slav kütlelerini mahiyetle kendilerine bağladıkları görülmüştür. Bulgarlar devlet fikrine yabancı olarak ufak kabile hayatı yaşayan Slav halka vatan, devlet ve millet kavramlarını öğretmişler⁷ ve onları teşkilatlandırarak daha sonra Bizans'a karşı kendilerini koruma kabiliyeti ile donatmışlardır.⁸

Slav Nüfusunun Dini İnançları

Balkanlar'daki Slav kabilelerin inançlarıyla ilgili çok kısıtlı bilgiler mevcut olmakla birlikte, Slavların inançlarıyla ilgili ilk yazılı kayıtlar IV. yüzyılda Priskus'a aittir.

Bizanslı gözlemci Tuna nehri sol kıyısında bulunan Slavlar (Sklavinler) ve Doğu Avrupa düzlüklerinde bulunan Antlar ile ilgili verdiği bilgilerde bu halklar arasında ayırım yapmadan tek bir millet olarak görmüştür. Priskus bunu şöyle kaleme almıştır:

"Slavlar kurulan Bulgar Devleti nüfusunun bir parçasıdır. Doğa güçlerine inanırlar. Su, nehir ve bu nehirlerde yaşayan su perilerine inanırlar. Bu hayal ettikleri su perilerine ya da diğer doğa güçlerine kurbanlar verirler. Ağır hastalıklardan kurtuluş olup olmayacağını ya da savaşa giderken galip olup olunmayacağını öğrenmek için fallara

⁶ İ.S.Çiçurov, *Vizantiyskiye İstoriçeskiye Soçineniya*, s.60-61

⁷ Géza Fehér, *Bulgar Türkleri Tarihi*, TTK, Ankara 1984, s.45.

⁸ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken, İstanbul, 2017, s.196,197

bakarlar. Dilekleri gerekleŖtiđi zaman inandıkları bu doğa güçlerine kurbanlar verirler. Kurban ettikleri hayvanların genelde öküz olduğu görülür. En önemli tanrılardan biri (tüm tanrılardan üstün olan) ŖimŖek tanrısı kabul edilir.”⁹

Slavların inançlarıyla ilgili diğer önemli eser ise St. Gregory'nin¹⁰ “Slova ob İdolah”dır (putlarla ilgili sözler). Eserde Slav toplumun putlarına nasıl tapındıkları bu inanç sisteminin içinde yer alan varlıkların görevleri ve faaliyetleriyle ilgili bilgi verilmektedir. Asıl eser ilk yazılıŖ Ŗekliyle günümüze kadar gelmese de, eserin tercümesi ve daha sonraki yüzyıllarda din adamların ilaveleriyle birlikte Slavların inanç sistemiyle ilgili bilgi vermektedir.¹¹ Slavlar çok eski dönemlerden beri doğadaki olayları ve deđiŖimleri dikkatle izleyerek kendilerince yorumlamıŖ ve anlamlandırmıŖlardır. İnsanları çevreleyen doğayı, atıŖma halinde olan olumlu ve olumsuz, iyi ve kötü ruhları birbirlerinden ayırmıŖlardır. İyi ruh olan insanların iyiliğini dŖünen “Beregin”, grnŖ güzel ve doğasında kötülüğe yer olmayan bir ruhtur. Bu iyi ruh için Slavlar dua ederek bereket ve vaktinde yağmur yağması için dilekte bulunmuŖlardır. Beregin’ler aslında iyi niyetli su perileridir. Bu ruh ekin ekildikten sonra hasat döneminin bereketli olması ayrıca toprağa zamanında yağmurun yağmasından sorumlu grlmŖtr. Kötü ruh “Upır” (ya da Vampirler)’in korkutucu ve çirkin oldukları, kötülüğün canlanmış hali oldukları ve insanlara kötülükler getirdiklerine inanılmıŖ. Slavlar bir taraftan vampirlerin kötülük getirmemeleri için kurban sunarken diğer taraftan iyi ruh olan Beregin

⁹ *Gretski İzvori za Bolgarskata İstoriya*, Cilt. II, Bulgaristan İlimler Akademisi, Sofya 1959,s.126-127

¹⁰ St. Gregory (Nenizili Gregorios) M.S 325 yılında Kapadokya’da dünyaya gelmiŖtir. Kayseri, İŖkenderiye’de dini eğitim, Atina’da ise hitabet, edebiyat, geometri ve astronomi eğitimini grmŖtr. Atina’da eğitim görürken 361-363 yıllara arasında Roma İmparatoru olacak olan Flavius Claudius Julianus ile arkadaŖlık kurmuŖtur. St. Gregory’nin alıŖmaları 243 mektup, 507 Ŗiir ve 45 sözden ibarettir. Gregory’nin tüm alıŖmaları Rus diline “Tvoreniya Svetih Otsov”eserinde toplanmıŖtır ve Moskova Din Akademisi tarafından yayımlanmıŖtır. “Slova ob İdolah”sözü, diğer adı “Slovo Svetogo Georgiya (Bogoslovtsa) izobretennogo v toltseh o tom,kako pervoye pogani ŖuŖe yazıtısı klanyalis idolam i trebı im klali:to i nine tvoryat”)Leonid Morgun, *Entsiklopediya Svyatih* ,Osten-Grup,2019,s.165;Carl Ullmann,*Gregorius von Nazianz,der Theologe*,Darmstadt,1825.

¹¹ Y.V.Anikov, *Yaziestvo i Drevnyaya Rus*, M.M. Stasyulvi yayınevi, S.Peterburg 1914,s.66

(su perilerine) de iyiliğini esirgememesi için de “Treba” adı altında hediyeler vermişlerdir.¹²

Gökyüzünden yeryüzüne inen yağmur suları göl, nehir ve kuyularda biriktiği için bu gibi yerlere önem vermişlerdir. Su kaynaklarında “Beregin”lerin yani iyi ruhların bulunduğuna inanmışlar. Yağmurların vaktinde yağması için ise bu su kaynakları vasıtasıyla yağmurların yağmasını beklemişlerdir.

Slavlar tabiatta taş, kaya, ırmak, su kaynağı, mağara, ağaç, orman, deniz gibi bir takım gizli kuvvetlerin varlığına inanmışlardır. Bazı cansız nesnelere hayali bir şekilde canlandırıp bazı yetilerle donatarak bu nesnelere dünyanın yaratılışından beri var olduklarına ve kutsal olduklarına inanmışlardır.¹³

Slavlar avcılık ve balıkçılıktan, çiftçilik ve hayvancılığa hayat tarzlarını değiştirdikçe “Rod” kültü ortaya çıkmıştır.¹⁴ Rod kültürünün önemli iki tanrıçası “Rojenitsi” toprağın bereketli olması ve hayvanların doğurganlığı ile ilgilidir.¹⁵ O sene hasat verimli, hayvanların doğurgan olması için çeşitli hediyeler verip, tanrılarından iyilik ve bereket beklemişlerdir.

Daha geç dönemlerde Priskus’un de bahsettiği tanrıların tanrısı her şeyden üstün olan “Perun” adında tanrı ise şimşek ve yıldırım tanrısıdır. Bu tanrının göklerde yaşadığına ve gök ateşinin sahibi olduğuna ve tüm varlıkların hükümdarı olduğuna inanılmıştır.¹⁶ Göklerde bulunan “Perun”un karşıtı yeryüzünde ve yer altından sorumlu olan “Volos” tanrısı aynı zamanda hayvanları kötülüklerden koruyan tanrıdır.

Eski Türklerin Dini İnançları

¹² O.M.Rapov, *Russkaya Tserkov v IX –pervoy treti XII. v,Prinyatiye Hristyanstva*, Russkaya Panorama yayınevi, Moskova, 1998. C. 31

¹³ Ye. Levkeyevskaya, *Mifi Russkogo Narada*, Astrel ACT, Moskova 2004. s. 72–73.

¹⁴ B.A.Ribakov, *Yazıçestvo Drevnih Slovyan*, Nauka, Moskva, 1994, s20

¹⁵ S.V.Maksimov, *Neçistaya ,nevedomaya i kresnaya Sila*, R.Golike ,A.Vilborg ortaklığı yayını, S.Peterburg 1903, s.500

¹⁶ B.A.Ribakov, *Russkaya Tserkov v IX –pervoy treti XII. v,Prinyatiye Hristyanstva*, Russkaya Panorama, Moskva.1998, s23

Tanrı kâinatın ilk yaratıcısıdır. Tanrı Türk halkının hayatıyla ilgilenen ulu bir varlıktır. Savaşlarda Tanrı'nın iradesi üzerine zafere ulaşılır. Trkn ve umumiyetle insanların hayatına Tanrı vasıtasız müdahale eder. Hakanlık onun tarafından gelmiş ve Türklere onun tarafından verilmiştir. Emrine ve iradesine uymayanı cezalandıran Tanrı, bağışladığı kut ve kısmeti layık olmayanlardan geri almış. Ulu tanrı şafak sktrr, bitkiyi canlandırır. Tanrı canı verdiği gibi, onu istediğine göre de geri almış. Ölüm de onun iradesine bağlıdır. Manevi gücün tek kaynağı tanrıdır.

Kaşarlı Mahmud ise Türklerin bir dağ veya büyük bir ağağ gibi kendilerine ulu görünen her şeye tengri dediklerini ifade etse de, Türklerde tanrı kelimesi yalnızca Gök-Tanrı'ya ifade etmek için kullanılmıştır.¹⁷ Gök tengri tüm yıldızları, ayı ve güneşi kapsayan nesnel bir varlıktır, göksel cisimlerin tümü - Gök Tanrıdır.¹⁸

Bizans'tan Balkanlar'a gönderilen St. Constantin Cyrill (Kyrillos) Türklerin tek Tanrıya iman ettiklerini belirtmiştir. Bulgar Türkleri de yaratıcı tek tanrıya inanırlarmış. Eski dinlerde görülen sema ile ilgili inançlar (Babilde şamas, Palmirde Arso, Azizo, Baolsamin, Mısırdaki Amon-ra, İranda Ahura, Hind'de Varuno, Romada Mithra vb.) hep Güneş ve Ayı temsil etmişken, Türklerin dinlerinde bunlar ikinci planda kalmıştır. Bizzat Gök Tanrı sayılmıştır.¹⁹

Türkler ve Slavlar farklı inanışlara mensup olmalarına rağmen birbirleriyle gayet iyi anlaşmışlardır. Bunu arkeolojik bulgular da desteklemektedir. Bir taraftan Slavlar'da ölüyü yakma geleneği varken diğer taraftan Bulgar ve Türklerin de Türk geleneklerine göre cesedi gömme adetleri yan yana uzun süre var olmaya devam etmiştir.²⁰ Aynı hoşgörünün Hristiyan olan nüfus için geçerli olduğunu söylemek çok zor olacaktır. Balkanlardaki Hristiyan nüfusu hem Krum Han hem Omurtag Han dönemlerinde büyük baskılar altında tutulmuştur. Özellikle Bizans'a sefer sırasında alınan esirlere yapılan muamelelerden

¹⁷ Harun Güngör, *Eski Türklerde Din ve Düşünce*, Türkler, C.3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002. s.262

¹⁸ Doğan Avcioğlu, *Türklerin Tarihi*, Cilt. I, Tekin Yayınevi, İstanbul 1995,s.352

¹⁹ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*,s300

²⁰ J.Vejarova,*Slavyane i Prablğari po Danii na Nekropolite ot VI-XI. v na Teritoriyata na Blğariya*, Bulgaristan İlimler Akademisi, Sofya 1976,s.409-415

biri de hayatta kalabilmek için Hristiyan inanisından vazgeçmek zorunda bırakılmak olmuştur. Hristiyanların oruç dönemlerinde et yemeye zorlandıkları ve emre uymayanların cezalandırıldığı ve işkenceye uğradıkları görülmüştür.²¹

Bulgarlar Hristiyan dinine mensup olan kişileri Bizanslı ve yabancı olarak görmüşler. Hristiyanlar, Slavlar ve Bulgarlar tarafından dış düşman olarak algılanmış, Krum (803-814), Omurtag (814-831) ve Malamir Han (831-836) dönemlerinde esir düşen kişilere din değiştirme gibi baskıların sık uyguladığı bilinmektedir.²²

Slav ve Türk inanç sistemi Bulgaristan'da bir birine karışmadan ve karşılıklı saygı çerçevesinde var olmaya devam etmişlerdir. Ayınlar ya da dini ritüellerin birbirinden ayrı yapıldığına şöyle kısa örnek verilebilir: Bulgar ordusu biri atlılar diğeri ise yaya grubu olarak iki tür birlikten oluşmaktadır. Yaya olan grup Slav knezleri (kabile reisleri) bayrakları altında ilerlerlerken diğeri ise Bulgar Türklerinden oluşmaktadır. Her iki grup savaşın başarılı ve kazançlı geçmesi adına kendi Tanrılarına dualar eder ve kurbanlar verirler²³. Böyle bir örneği Avar Kağanlığında görmek mümkündür. Avarların hâkimiyet kurdukları halklar üzerinde mutlak teslimiyet istedikleri bilinmekle birlikte, Slav ahalisine kendi dini ritüellerini Avarlardan ayrı yapma olanağı tanımışlardır.²⁴ Bu örnekler bize Türklerin birlikte yaşadıkları halkların dini inanışlarına karışmadıklarına ve aksine saygı gösterdiklerinin açık bir göstergesidir. Bunun yanında Türkler için kutsal olan Devlet ve devlet işlerinde belli bir mertebeye gelmek için Gök tengri dini belirleyici bir unsur olmuştur. Han sarayında görev alabilmek için etnik faktörden ziyade din faktörü önemli rol oynamıştır.²⁵

Krum Han Dönemi (803-814)

²¹ *Gretski İzvori za Blgarskata İstoriya*, Bulgaristan İlimler Akademisi, C.III. Sofya 1954 s.282-284

²² G.G.Litvarin,*Prinyatiye Hristyanstva Narodami Tsentralnoy i Yugo-Vostochnoy Yevropi i Kreşeniye Rusi (Vvedeniye Hristyanstva v Bolgarii(IX-naçalo X.v))*, Nauka, Moskova, 1988, s.37

²³ *Gretski İzvori za Blgarskata İstoriya*, Bulgaristan, C.III. Sofya 1954 s52

²⁴ *Gretski İzvori za Blgarskata İstoriya*, Bulgaristan, C. III s.41-51

²⁵ G.G.Litvarin,*Prinyatiye Hristyanstva Narodami Tsentralnoy i Yugo-Vostochnoy Yevropi i Kreşeniye Rusi (Vvedeniye Hristyanstva v Bolgarii(IX-naçalo X.v))*, s.37

VIII. yy ortalarından Bulgar devletinde i mücadeleler, hanedan mensupların bazılarının öldürülmesi ve ardından başlayan i huzursuzlukları fırsat bilen Bizans, Bulgaristan'a üst üste seferler düzenleyip, ülkede tahribatlara yol açmıştır. IX. yy başlarında Orta Avrupa'da Avar Hakanlığının Franklar tarafından tam bir okntye götürüldüğü yıllarda Krum (803-814) adında ünlü bir Bulgar hükümdarı iktidara gelmiştir.²⁶

Bizans imparatoru I.Nikophoros 811 yılında Krum Hana baskı uygulamak istemiştir. I.Nikophoros bir sefer düzenleyerek hanlığın başkenti Preslav'i tahrib ederek ilerlemişti. Fakat hızla gelişen etin savaş Nikephoros'un yenilmesi, ordusunun imhası ve kendisinin savaş meydanında ölmesi ile neticelendirilmiştir. Dört buçuk asra yakın bir zamandan beri ilk defa Bizans imparatoru düşman elinde can vermiştir. Arkasından, imparatorluğun Doğu eyaletlerinden getirilen birliklerle takviyeli kalabalık ordusu başında Bulgarlar zerine yürüyen II. Mikhael'i de mağlup eden Krum han adeta Bizans'ı ortadan kaldırmağa hak kazanmış ve "*Altın mızrağını Yaldızlı Kapu'ya asmağa and içmişti*".Krum Sofya, Niş ve Belgrat şehir kalelerini işgal ederek Orta Avrupa –Yakın Doğu arası en büyük ticaret ve askeri sevkiyat yolunu kontrolü altına almıştı. Güney Macaristan ile Transilvanya'yı hanlık sınırları içine katan "mahir harp adamı ve aydın teşkilatçı" Krum²⁷ buralarda 811-813 yıllar arasında Bizans'ın Doğu Trakya zerine yaptığı seferler sırasında birçok esir almıştır. Krum emri üzerine alınan bu esirler aileleriyle birlikte Siret, Prut ve Güney Besarabya'ya yerleştirilmiştir. Daha sonraki dönemlerde Bulgarların deyimiyle buralar "Tuna tesi Bulgaristan'ı" olmuştu. Öyle anlaşılıyor ki, esirleri yerleştirdikleri bu topraklarda ciddi bir yerleşik nüfus eksikliği Krum'u böyle bir kararı almaya sevk etmiştir. VIII. yüzyıldan itibaren Bulgaristan'ın kuzey kısımlarına, Tuna'nın sol kısmına "Tuna tesi" adı verilmişti.²⁸ "Macar Yıllıklarında" Bulgar hanı, Tissa ve Tuna arasında

²⁶ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.197

²⁷ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*,s. 198

²⁸ Zlatarskiy, *İştriya na Bilgarskata dirjava prez srednite vekove* ,s.357-358

Ruten ve Lehlerin topraklarına kadar toprakların hâkimi olup, buralara Slav ve Bulgarları yerleştirmiş²⁹olarak bahsedilmektedir.

Krum 813 yılında Filibe üzerinden Edirne'ye ulaşmış ve 814 yılı baharında İstanbul'u kuşatmıştı. Saldırıların en hummalı zamanında 13 Nisan 814 tarihinde ansızın ağzından burnundan kan boşanmak suretiyle can vermiştir.³⁰

Omurtag Dönemi (814-831)

Krum Han'dan sonra yerine oğlu Omurtag Han geçmiştir. Bulgar Devleti onun devrinde en parlak dönemini yaşamıştır. Tahta çıkar çıkmaz Bizans imparatorluğu ile 30 senelik bir ticaret anlaşması imzalamış. Frank imparatorluğu ile ise uzlaşma teşebbüsleri sonuç vermeyince istemeyerek de olsa silaha müracaat etmek zorunda kalmıştır. Tuna-Sava-Drava havzası alarak, Maroş nehri vadisindeki, Orta Avrupa'nın ta Roma devrinden beri terk edilmiş olan en büyük tuzlalarını yeniden işletmeğe açmak suretiyle devletine emniyeti sağlamıştır. Devletine büyük bir servet kaynağı kazandıran Omurtag Han zamanı Tuna Bulgarları'nın tarihi boyunca en parlak devirleri olmuştur. Kurulan şehirler saraylar, geniş ölçüde inşaat ve imar, suyolları ve abdesthaneler yapılmıştır.

Bulgar Devletinde göçebe halkın merkeze yarı bağlı olarak yaşayan Bulgar Türk kabileleri ile merkeze bağlı yaşayan Slav kabileler çift yönetimi Omurtag döneminde ortadan kaldırmıştır. Bunun yerine merkeze bağlı 10 bölge sistemi kurulmuştur. Bundan sonra bölgeleri yönetecek olan idareciler hanın yakın çevresinden merkez Plysky'den atanarak yönetilecekti. Bu değişikliğe karşı çıkan Slav kabile reislerin ayaklanması, onların kendilerini tatmin edecek pozisyon ve görevlere

²⁹ *Latinski Izvori za Blgarskata Istoriya*, Bulgaristan İlimler Akademisi, C.II, Sofya 2001,s. 13,25

³⁰ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.198

getirilmesiyle son bulmuştur ve ³¹Omurtag reformu başarıya ulaşmıştır.³²

Omurtag döneminde Bulgaristan Bizans kültürünün tesiri altında kalıp, Slav çoğunluğun etnik baskısı hissedilmeye başlamıştır. Türk unsurun yerli Slav halkla evlenmeleri artmış, idare tekniğinin zaruri sonucu olarak kalabalık yerli halk dili üst tabakada yayılmış ve Türkler hızlı bir şekilde Slavlaşmaya devam etmiştir. Omurtag Han'dan sonra bu durum daha da hızlanarak Malamir (831-836) ve Persiyan Han (836-852) dönemlerinde hızla artmıştır.³³ Krum Han döneminden itibaren Türk asıllı halkın Slavlaştığını görülmektedir. Konargöçer hayatı süren Bulgar Türklerin yerleşik hayata geçmesiyle birlikte Slavlarla evliliklerin çoğalması ile birlikte Slav dili benimsenmiş ve Türklerin kültür değerleri değişime uğramıştır.³⁴ Türk asıllı, az sayıda kalmış asilzade aileleri ise kendi aralarında kız alıp vermişler ve sıkı kan bağı kurulduğundan kendilerini tüketmişlerdir.³⁵

Her şeye rağmen Slav inanç sistemi nüfusun çoğunluğuna hitap etse de hiçbir şekilde devletin resmi dini olarak algılanmamıştır. Slav inanç sistemi asil olmayan ve siyasi hayatta yeri olmamıştır. Sarayda yönetici olabilmesi için Gök Tengri inancına mensup olunması gerekmektedir. Gök Tengri inancını saray ve üst düzey bürokratlar tarafından desteklenmiştir, fakat halk arasında Slav inancının yayılmasını engellenememiştir.³⁶

Boris Dönemi (852-889)

³¹ P. Mutafçiev-V. Mutafçieva, *İstoriya na Bilgarskiya narod ot naçenkite na çoveşkiya jivot po naşite zemi do bilgarskoto vizrajdane*, Ai. Prof.Marii Drinov, Sofya 1995, s. 104.

³² G.Litvinov,*Rannefeodalniye Gosudarstva na Balkanah,VI-XII.v'*,Nauka,Moskova 1985, s.159

³³ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 199

³⁴ P. Mutafçiev-V. Mutafçieva, *İstoriya na Bilgarskiya narod ot naçenkite na çoveşkiya jivot po naşite zemi do bilgarskoto vizrajdane*, s.101-103

³⁵ *Latinski İzvori za Blgarskata İstoriya*, C.II, Sofya 1958 s.90

³⁶ G.G. Litavrin,*Prinyatiye Hristyanstva Narodami Tsentralnoy i Yugo-Vostoçnoy Yevropi i Kreşeniye Rusi*, Nauka, Moskova.1988,s.39

Presyan'ın oğlu Boris³⁷ Han yönlü bakış açısı ve analitik düşünce tarzıyla komşu devletlerin politikasını takip ederek Bulgaristan'ın geleceği ile ilgili önemli adımlar atmıştır.

Boris Bulgar Devleti'nin idaresini çok kritik bir dönemde üstlenmiştir. IX. yüzyılın ilk yarısından itibaren Frenk Devleti'nin doğu sınırlarında, bugünkü Çekya, Slovakya ve Kuzey Macaristan topraklarında, Frenk kralının tabiiyetinde Slav knezliklerinden biri olan Moravya Knezliği güçlenmeye başlamıştır. 830 yılı civarında Moravya knezlerinden Moyimir, Slav Devleti kurmayı başarmıştır. Moyimir'den sonra gelen Rostislav döneminde Moravya güçlenmiş ve IX. yüzyılda bölgede Frenk hâkimiyetine son vererek Moravya Devleti kurulmuştur. Knez Rostislav Frenk Devleti'ne karşı Bulgarların desteğini almaya başarmıştı, fakat bir taraftan Frenk'lerin vasallı olan Hırvat'ları diğer taraftan Bizans'ın Sırp'ları Bulgarlar'a karşı harekete geçirmeleri nedeniyle Rostislav'ın bu girişimi başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bu zor

³⁷ Talât Tekin Tuna Bulgarları ve Dilleri adlı eserinde Boris için şu bilgiyi vermektedir: 866 yılında (Köpek yılı) vaftiz edilerek Hristyan olan Bulgar hanı Boris'in adı da büyük olasılıkla Tuna Bulgarcası veya Bulgar Türkçesidir. Boris'in adı Bizans tarihlerinde Grekçe çekim ekleri ile BOPÎCHC veya BΩPÎCHC olarak Boriis şeklinde geçer. Aynı ad bu kaynaklarda BΩΓΩPIC Bogoris, BOΓAPIC Bogaris, hatta iyice bozulmuş olarak ΓOBAPIC yani *Gobaris* şeklinde de tespit edilmiştir (Menges. K.H "Altaic elements in the Proto-Bulgarian inscriptions" Bysantion.21,Brüssel 1951,s.115).

Bu ad Eski Kilise Slavcasında БОРИСЬ *Boris* şeklinde yazılmıştır.

Menges Boris adı için iki Türkçe etimoloji önermiştir. Bunlardan birincisi kelimenin "kaplan" anlamındaki Eski Türkçe *Bars*'tan gelmiş olabileceği yolundaki etimolojidir. Bars kelimesi, gerçekten Tatarcada ve Kazakçada olduğu gibi ünlü katılımı ile önce *baris* şekline girip sonra ilk hece ünlüsünün *b*'nin etkisiyle yuvarlaklaşması sonucu *boris* ve nihayet *boris* biçimini kazanmış olabilir.

İkinci olasılık da *Boris* adının Eski Türkçe *böri* "kurt" kelimesinden gelmiş olmasıdır. Ancak, bu etimolojinin bazı güçlükleri vardır. Boris adı *böri* (<*böri) kelimesinden geliyorsa sonundaki –s ünsüzünü Altayca belirsizlik hali (*casus indifinitus*) eki olarak açıklıyor (Menges. K.H "Altaic elements in the Proto-Bulgarian inscriptions" Bysantion.21,Brüssel 1951,s.116).

Ancak Altaycada böyle bir hal eki olduğu şüphelidir. Bu durumda, Mendes'in *Boris*'i Eski Türkçe *bars*'tan getiren etimolojisi şimdilik en sağlam etimoloji gibi görünüyor. Ancak, bu taktirde de Bizans kaynaklarındaki *Bogoris* ve *Bogaris* şekillerini izah etmek gerekmektedir. Bizans kaynaklarındaki şekiller, ilk hece üzerindeki vurgunun etkisi ile o ünlüsünün uzun hissedilmiş ve bunun sonucu olarak de bu ünlünün *ogo* ses grubu ile yazılmış olması şeklinde açıklanabilir: *Boris*>*Böris*>*Bogoris*.

Talât Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, TDKY, Ankara 1957,s56-87

durumdan kurtulmak için Boris Moravya ile ittifakından vazgeçip Frenk kralı ile barış anlaşması imzalamıştır. Büyük Moravya hükümdarı Rostislav ise Bizans imparatoru III. Mikail ile ittifak yaparak³⁸ Frenk'lere karşı başarı sağlamış ve bölgedeki diğer Slavları kendi tarafına çekmeyi başarmıştır. Frenk Kralı Ludwig'in oğlu Karlman'ın babasına karşı isyan ederek Doğu Alpler'deki toprakların bağımsız hâkimi olmak istemesi, bir taraftan Rostislav'ın lehine bir durum yaratmış olsa da Moravya'nın güçlenmesi Bulgarlar'ın aleyhine bir durum oluşturmuştu. Tuna tesi Slavlar zerindeki Moravya nüfuzunun artması, Bulgarların buradaki etkisinin azalması anlamına gelmekteydi.³⁹ Rostislav'ın kendisi ise Bulgar-Frenk ittifakından rahatsız olup Bizans sarayına elçi heyetini göndermişti. Bizans'ı Bulgar-Frenk ittifakı konusunda uyarmak ve Bulgaristan'a karşı harekete geçmesi için teşvik etmek istemiştir.⁴⁰

Bir taraftan Bizans müttefiki olan Büyük Moravya'nın güçlenmesi diğer taraftan da bu yıllarda Bizans'ın Araplar zerindeki kesin bařarılar⁴¹ kazanmış olması Boris'i endişeye sevk etmiştir. İttifakların bu şekilde oluşması Boris'in kendini iki güçlü Hristiyan devlet olan Bizans ile Doğu Frank'lar arasındaki rekabetin tam ortasında bulmuş olacaktır.⁴²

863 yılında Tuna üzerinde bulunan Tulin şehrinde Boris Frenk kralına Hristiyanlığı kabul emek istediğini dile getirmiştir. Franklar ise Boris'in Hristiyanlığı kabul etmek isteğini derhal Roma'daki Papa I.Nikola'ya mektupla bildirmişti.⁴³

Ortodoks ile Katolik kiliselerin uzun süredir devam eden çekişmesinden dolayı Bulgarların bu girişimi İstanbul'a da gelen bu haberi endişeyle karşılanmıştı. Bizans, Bulgarları Frenk ittifakından koparma çabasına girmişti.

³⁸ Zlatarsky, *İstoriya na Bilgarskata dirjava prez srednite vekove*, s.31- 33.

³⁹ Mutafçiev, Mutafçieva, *İstoriya na Bilgarskiya narod ot naçenkite na çoveşkiya jivot po naşite zemi do bilgarskoto vizrajdanje*, s. 111-112.

⁴⁰ L'Histoire Bulgare dans les ouvrages des savants europens, Bulgaristan ilimler Akademisi Sofya 1969, s. 32.

⁴¹ Georg Ostrogorskiy, *Bizans Devleti Tarihi*, TTK, Ankara.1995 s.212

⁴² Zlatarskiy , *İstoriya na Bilgarskata dirjava prez srednite vekove* ,C.1,s.31-32

⁴³ *Latinski İzvori za Bilgarskata İstoriya*, C.II, s.62,287

863 yılında Frank'lar ve müttefiki Bulgar ordusu Moravya topraklarına girmesi ile birlikte Bizans'ın Bulgar topraklarına girmek için fırsat kollayan III. Mihail için güzel bir fırsat doğmuştu. Bulgaristan'ın Güney-Doğu'sundan harekete geçilmiş, donanması da Karadeniz kıyısında görülmüştü. Bizans'ın zamanlaması doğru olmuştu, çünkü Frenk kralının yardımına giden Bulgarlar'ın sınır güvenliği zayıflamıştı. Aynı sene Balkanlar'da ⁴⁴ deprem, açlık ve hastalıkların yayılması ve bu felaketlerin yaklaşık bir buçuk ay sürmesi, Bulgarları direnç ve nüfus açısından zayıflatmıştı. Bulgar topraklarına giren Bizans ile Bulgarlar arasında sürecek olan savaşın hakkında kaynaklarda geniş çaplı çatışmalardan söz edilmemektedir. Nitekim taraflar arasında bir barış antlaşması imzalanmış. Bizans karışık Slav-Rum nüfusu olan Bulgaristan'ın güneyinde Karadeniz'e kıyısı olan toprakları hâkimiyetine almıştı. Antlaşmaya göre Bulgaristan pek bir şey kaybetmiş değil, aksine toprak bile kazanmıştı. Zağra bölgesi Bulgarlara bırakılmış, Frank'larla ittifak derhal sonlandırılıp Bizans'la ittifak kurulmuştu. Bulgaristan ülke çapında Hristiyanlığı Bizans'tan kabulü ve resmi dini statüsünü almış bulunuyordu.⁴⁵ Boris ve ailesinin bir sonraki sene Plisky'de Hristiyanlığı kabulü ile III. Mikail Boris'in vaftiz babası olmuştu.⁴⁶

Boris Hristiyanlığı kabulünden sonra kilise düzeni ve statüsü hakkında Bizans'la yazışmalara başlamıştı. Yazışmalarda Bulgar Kilisesi hakkında Bizans'ın ağırdan alması hem Boris hem halk arasında hoşnutsuzluk yaratmıştır. Halk 865 yılında (bazı kaynaklarda 866 yılı) Boris ve politikasına karşı olan Bulgar aristokrat aileleri, 10 bölge idare başkanı ve onları destekleyen halk ayaklanmıştı. Başkent Pliski'de şehir meydanında yapılan ayaklanma silahlı çatışmaya dönüşmüştü. Bu ayaklanma Boris tarafından hızlı bir şekilde bastırılmıştır. Boris'in Hristiyanlıkla ilgili almış olduğu kararlar geri dönülemez ve kesindir. Bulgar 52 aristokrat aile küçükten büyüğe idam edilmiş ve sıradan halk affedilmişti. Halk, Boris'in ayaklanmayı kanlı bir şekilde bastırıldığı için kızgındı. Bu olay daha önce Hristiyanlığı kabul eden bazı ailelerin Hristiyanlıktan çıkmasına ve halkın bir kısmı ise Hristiyanlığı

⁴⁴ D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth, Eastern Europe 500-1453*, Praeger Publishers, London 1971, s. 117.

⁴⁵ Zlatarskiy, *İstoriya na Bılgarskata dirjava prez srednite vekove* s.31-32

⁴⁶ *Gretski izvori za Bılgarskata İstoriya* C 4. S. 335; C 5. s.157; C. 6. s. 137, 238

reddetmesine neden olmuştur.⁴⁷ Boris ise bundan sonra pusulasını Roma'ya doğru çevirmiştir.

Papalık ve Bizans

Genç imparator III. Mihail (856) döneminde Bizans büyük siyasi ve kültürel atlama devri yaşamış ve Mihail'in tahta çıkması hükümet darbesiyle olmuştur. Mihail aslında zayıf ve başkalarının idare ve idaresine uyan sarayın değişken havasına kapılan kişiliğe sahiptir. Mihail döneminde büyük kültürel ve siyasi değişimler onun dayısı Bardas ve patrisyen Photios sayesinde olmuştur. 25 Aralık 858 Mihail tahta çıktıktan sonra patrik Ignatios istifaya zorlanmış yerine ise Photios gelmişti. Bizans kilisesi şimdiye kadar yaşanmış olan en büyük darbeyi gerçekleştirmiştir. Yeni patriğin Roma ile girişeceği mücadele iç kavgadan çok daha önemli olmuştur. Bizans iç kavgayla uğraşırken Roma kilisesiyle de yeni bir döneme girmiş olur. İki kilise merkezi arasında ilişkiler yeni gelişmelere gebe olmuştur.⁴⁸

Roma'da papalık tahtına I .Nicolaus çıkmıştı: hayatının gayesi Roma'nın cihanşümullüğünün sağlanması olan cüretkâr bir politikacı Bizans kilisesine müdahale ederek burada çıkan çekişmede en yüksek hâkim sıfatıyla müdahale etmek istemiştir. I .Nicolaus istifaya zorlanan Ignatios'un tarafını tutmuştur. Ayrıca Photios patriğine kilise kanunlarına uygun olmayan şekilde işaret ederek Photios'u tanımak istememişti. Photios'un patrikliğe seçilmesi gerçekten kanuna aykırıydı fakat daha önce benzer bir şekilde seçilmiş olan ve Roma tarafından kabul görmüş örnekler olmuştur. Ancak I .Nicolaus Hristiyanlığın başı olmak sıfatıyla hem batıda hem doğuda kilise işlerinde belirleyici kararın kendisinde olduğu düşüncesinin yerleşmesine önem vermişti. Legat'ların⁴⁹ İstanbul'da Photios'un seçimini ve Ignatios'un azlini tasdik eden bir konsilin kararlarını kabul etmelerine rağmen İstanbul temsilcilerini reddederek topladığı bir *sinod'a* aksini bir karar aldırılmış ve Photios'un azli ilan edilmişti (863).

⁴⁷ *Latinski İzvori za Blgarskata İstoriya*, C.II, s.283,81,112

⁴⁸ *Ostrogorskiy Bizans Devleti Tarihi*, s.203

⁴⁹ Legat (Lat. *legatus, legare*) 1. Eski Roma'da, Senato tarafından atanmış büyükelçi veya yetkili,

Papa Legatları - Vatikan'ın en yüksek diplomatik temsilcilerinin unvanı.

Bu durum karşısında Photios mücadeleyi kabul etmiş bulunmaktaydı. Yüzyıllar boyu İstanbul patriği kudretini ve itibarını temellendirmiş, iç mücadeleleri tamamlamış arkasında kuvvetli ve hedefini belirlemiş bir devlet idaresi bulunmaktaydı. Bizans kendisini Roma'nın desteğine muhtaç sandığı devir bitmişti.⁵⁰

Boris bu gelişmelerden haberdar olmuştur. İki kilise arasındaki bu karışık durumu kullanmak Boris'in elindeydi ve hemen Papanın memnun olacağını düşünerek 866 yılında Roma'ya elçi heyetini göndermiş. Bir diğer elçi heyetini de Frank'lara Louis German'a yola çıkmıştı.

Boris'in Roma'ya göndermiş olduğu heyet ile Hristiyan dininin mantığını ve iç işleyişini, Papadan, Hristiyanlıkla yeni tanışanlar için din ile bilgiler, kilise, mantık ve kilise öğretileriyle ilgili sorular olmuştur.⁵¹ Gönderilen heyetin Papaya sordukları sorular hakkındaki gerekli bilgiler "Papanın Boris'e 106 Cevabı" olarak bilinen kaynakta bulunmaktadır.⁵²

Boris'in sorularında 3 önemli ana madde üzerine durulmuştur: Bulgar kilisesinin bundan sonraki hukuki boyutu ne olacağı? Boris, bağımsız bir Bulgar kilisesi oluşturmak niyetindeydi bunun için Bağımsız Bulgar patriği oluşturulabilir mi? Böyle bir durumda Bulgaristan Patriği kimin tarafından atanacağı ve evrensel kilise adına önderlik Roma'da mı yoksa Bizans'ta mı olacağı? Pagan olan ülke halkın karşısında düzeni, hakları, dinini henüz yeni değiştiren halkın yeniliklere karşı nasıl davranılması gerektiği konusunda sormuştu. Boris ayrıca Papa'dan "Hristiyan kanunları" adındaki kitabı ve Hristiyan dinini halkına anlatacak din adamları göndermesini istemişti.⁵³

Papa Boris'in beklediği cevapları kendi üslubunca üstü kapalı olarak vermişti. Fakat bu aşamada Boris için bazı hesapları yapabilmek için

⁵⁰ Ostrogorskiy, *Bizans Devleti Tarihi*, s.210-212

⁵¹ *Latinski İzvori za Blgarskata İstoriya*, C.II, s.48, C. 2,s.196

⁵² *Responsa Nicolai Papae ad consulta Bulgarorum*, Boris'in 106 Sorusuna Papanın Cevapları Anastasius Bibliothecarius tarafından kaleme alınmıştır. Bulgaristan tarihinde Bulgarların Hristiyanlığı kabulü hakkında önemli kaynaklarından biridir; Tamas Notari, *Some Remarks on the Responsa Nicolai papae I. ad consulta Bulgarorum*, Acta University, Sapientiae, Legal Studies, 4, 1 (2015),s.53-58

⁵³ *Latinski İzvori za Blgarskata İstoriya*, C.II, s.59

yeterli olmuştu. Papalık, İstanbul Patrikhanesi karşısında üstünlüğünü vurgulasa da, Bizans'la ilgili net ifadelerden kaçınmıştır. Öyle ki, Boris'i öz babasından çok manevi babasını (vaftiz babasını kastederek) sevmesi ve sözünden çıkılmaması gerektiği ona mutlak teslimiyet olması gerektiği konusunda ikna etmeye çalışmıştır.⁵⁴

Boris her Şeyden önce bağımsız bir kilise ve Bulgar patrikliğinin kurulmasını istemiştir. Papa bu soruya Bulgar patrikliğinin Şimdilik kurulamayacağını ve yine üstü kapalı Bulgar'ların Hristiyanlığı kabul ettikleri İstanbul Patriğinin papalıktan daha üstün olmadığını ve hatta İstanbul patrikliğinin kurallar gereği değil daha çok yönetenlerin emriyle kurulduğunu belirterek cevap vermiştir. Bulgaristan patriği yerine Şimdilik bir piskoposun yönetebileceğini, zamanla Hristiyan nüfusun çoğalınca bir başpiskoposun atanacağı cevabı almıştı. Bulgar kilisesi ruhban sınıfına geçerli atamanın sadece Roma tarafından yapabileceğini bildirmişti.⁵⁵

866 yılında Papaya sorularından biri ise (Bizans'ı direkt kastetmeden) herhangi Hristiyan lkesi Bulgar Devletiyle barış halinde iken, barış antlaşmasını bozarak Bulgaristan'a karşı saldırıya geçerse neler yapılması gerektiği konusunda olmuştu. Papa, Boris'in kimi kastettiğini tahmin etmiş ve Hristiyan bir devletin diğerine saldırmasının kabul edilemez bir durum olduğunu, bunun çok büyük bir günahı olduğunu ve böyle bir durumda saldırıya uğramış olan ülkenin kendisini savunması gerektiğini belirtmiştir. Saldırıya uğrayan tarafın savaşa girip girmeyeceği konusundaki kararın lkeadaki üst düzey ruhban sınıfı tarafından alınacağı cevabını vermişti.⁵⁶

Boris herhangi bir ülke saldırısı halinde savunma pozisyonu alınması gerektiğini zaten biliyordu ve bunu tahmin edilmesi zor olmamıştı. Fakat ülkenin savaşa girip girmemesi konusunda son kararın kilise başrahibinin kararına bağlı olduğu kabul edilir bir durum değildi.

Bizans imparatoru III. Mikhail Boris'in Roma ile yazışmalarından haberdar olmuştu. Boris'e mektup yollayarak Roma kilisesinin yöntem, hareket ve din prensiplerini tenkit etmişti. Bu mektup Boris'in eline

⁵⁴ *Latinski İzvori za Blgarskata İstoriya*, C.II, s.66.122.123

⁵⁵ *Latinski İzvori za Blgarskata İstoriya*, C.II, s.110-119

⁵⁶ *Latinski İzvori za Blgarskata İstoriya*, C.II, s.113-114

geçer geçmez Roma'ya gitmeye hazırlanan Papa elçilerinden Bizans'tan gelen bu mektubun Papaya iletilmesini istemişti. Bizans'tan gelen dini anlatacak ve halkı vaftiz edecek din adamları geri gönderilmiş, halkın Hristiyanlaşma görevi Papalığa yüklenmiştir. Roma ile Bizans kiliseleri arası zaten çekişme varken bu durum ateşe yağ döker gibi bir etki göstermiştir.

Tüm bu yazışmalardan sonra, Roma 867 yılında Bizans'a iyi niyet elçi heyetini göndermiştir. Gönderilen heyet Bizans sınırlarından içeri alınmamış ve sınırdaki 40 gün boyunca bekletilerek, iki ülke arasında görüşmeler sonuç vermeyince Roma'ya geri dönmek zorunda kalmıştır.⁵⁷

Bu gelişmelerden sonra Boris teokratik doktrini daha iyi anlayabilmek için politik pusulasını yeniden Bizans'a doğru çevirmiştir.

863 ile 867 yılları arasında Roma'dan gelen elçiler Bulgar ülkesinde kiliseleri organize etmiş ve görev alacak din adamlarını yetiştirmiştir. Papalık, Bizans'ın papalık onayı olmadan patrik unvanını alan Fotius'un Bulgarlara yaptırmış olduğu ritüellerin geçerli olmadığına karar vermiş ve çok geçmeden Bizans'ın Hristiyanlığı yaymak adına göndermiş olduğu din adamlarının Bulgarlara uyguladıkları Hristiyan ayinleri kanuni olup olmadığı konusunda yeni bir problemle karşı karşıya bırakmıştı. Bu durumda Bizans tarafından uygulanan

⁵⁷ *Latinski Izvori za Blgarskata Istoriya*, C.II, s. 185

“miropomazaniye”⁵⁸ ritüeli yeniden, bu sefer papa elçileri tarafından tekrar düzenlenmişti.⁵⁹

Photios bu durumdan hiç memnun değildir.⁶⁰ ve çok geçmeden patrik Photios’un Bulgar kilisesi üzerindeki başarsızlığı onun azline neden olmuştur. Yerine yeniden İgnatius getirilmiştir. Roma’da ise Papa I. Nikolas’ın vefatı üzerine papalık tahtına II. Adrian getirilmiştir.

Boris ile Papalığın arası ilk kez 867 yılında açılmıştır. Sebebi ise Boris’in Bulgar kilisesine bir an önce piskoposun atanması meselesi olmuştu. Boris’in önerdiği adayı Papalık tarafından defalarca reddedilmesi ve daha sonra, 868 yılında tahta yeni çıkan Papa II. Adrian tarafından Boris’in önerdiği adayın tekrar reddedilmesi ve kendi uygun gördüğü adayı Bulgar kilisesi başına göndermiş olmasaydı. Boris’in ilk yaptığı iş gönderilmiş olan bu piskoposu hemen Roma’ya geri göndermek olmuştu ve yeniden Konstantinopol ile irtibata geçilmişti.⁶¹

Papalık ve Boris arasında kilisenin hukuki statüsü ve devletin içinde yeri konusunda görüşleri birbirinden farklı olmuştu. Boris’in düşüncesi en kötü ihtimalle dışa bağlı bir patriklik (başpiskopos) bu göreve gelecek olan adayın nezaketen hanın fikrinin sorulmasını beklerken, maalesef öyle bir incelik görememişti. Papanın düşüncesi ise Bulgar kilisesini tamamen kendine bağlayıp, Balkanlar’da kendi politik çıkarları

⁵⁸ Miropomazaniye-Kutsal Ruh adına kişiye armağan edilen işarettir. Karışımın adı Miro (*chrisma*) dir. Miro karışımı kutsanmış en yüksek kalitede olan zeytinyağı ve hoş kokulardan oluşmaktadır. Kişi vaftist olduktan hemen sonra temiz ve kurulanmış cilde (yüz çevresine) ha şeklinde sürülmektedir. Hristiyan inanışına göre vaftist merasimi sırasında kutsal ruh indiğine, Miro (*chrisma*) ile kutsal ruh üçlüsüyle bağ daha da pekişişine inanılmaktadır. Miro,kişinin maneviyatını gelişmesine katkıda bulunduğunu, manevi yaşamda güçlenmesinde yardımcı olan kutsal armağandır. Miropomazaniye, kişinin dünyevi meşakatı dışında öteki dünya için cennet için çabalaması, kutsal bir hediyedir. Kişi hayatında bir kez vaftist olduğu gibi Miro (*chrisma*) da bir kez olur. İstisna olarak ikinci kez sadece ar ya da kralların tahta çıkması (τ χρίσμα τής βασιλείας) ya da Ortodoks kilisesi tahtını kutsamak için yapılan bir merasimdir. F.A.Brokgauz ,İ.A. Yefron, *Ansiklopedik Sözlük*, St.Petersburg,1890, Miropomazaniye Maddesi.s.390

⁵⁹ *Latinski İzvori za Blgarskata İstoriya*, C.II, s.170

⁶⁰ *Gretski İzvori za Blgarskata İstoriya*, C.IV, s.101-105

⁶¹ *Latinski İzvori za Blgarskata İstoriya*, C.II, s.185-195

doğrultusunda Bizans'a karşı çekişmelerde Bulgarları kullanmak olmuştur.⁶²

Boris 868-869 yıllar arasında Bulgaristan'da bulunan papa legatlarının vasıtasıyla Roma'nın burada uygulayacak politik hedeflerini öğrenmişti. Roma'yla iplerini kopartmak isteyince de papalık başarısızlığını fark ederek, Boris'e başrahip adayının kim olacağını kararını kendisine bıraktığını bildirmişti. Fakat Boris artık kesin kararını vermiş ve yönünü Bizans'a doğru çevirmiştir.⁶³

Bu arada Roma, Bizans kilisesiyle kavgasına çözüm bulabilmek için 869 yılında doğu Hristiyan hiyerarşisi Roma tarafından bir heyet çağırılarak toplantı yapılmıştı. Fakat toplantı 870 yılı Mart ayına ertelenmişti. Boris'in elçilerinin de yer aldığı toplantının konusu Bulgar kilisesinin kime bağlı olacağına meselesi olmuştu. Bu bölgede din konusunda en son sözün kime ait olacağı oylamaya sunulmuştu. Oylamadan önce toplantıya katılanlara önceden soru sorulmuştu. Soru, Bulgarlar Balkanlar'a gelmeden önce bu toprakların kime ait olduğu sorusuna oy birliğiyle burada Bizans'ın söz sahibi olduğu cevabı alınmıştı. Papa elçilerine Bizans'ın onun eskiden söz sahibi olduğu eski topraklarında kiliselerinde kendi düzen ve kurallarını koymanın imparatorluğa yapılan saygısızlık olduğu da hatırlatılmıştı.⁶⁴

Boris 870 yılına yapılmış toplantıda bağımsız Bulgaristan kilise hakkında aradığını bulamamıştı. Toplantıda Bulgaristan kilisesi başrahibinin bundan sonra sadece Bizans tarafından atanacağı konusunda nihai karar alınmıştı. Boris'in bağımsız kilise için mücadelesi devam edecektir.⁶⁵

877 yılında Konstantinopol patriği İgnatius'un ölümüyle yerine tekrar Photios (877-887) getirilmişti. Roma Papalık tahtına ise siyaseti iyi bilen VIII. Yohan (872-882) gelmişti. Yohan makamı devraldıktan sonra önceki papaların teokratik siyasetini devam ettirmeye çalışmıştır.

Bu arada Araplar, Sicilya ve İtalya kıyılarına cüretkâr saldırılarda bulunmuştur. Roma'nın bölgede askeri birliklerden yoksunluğu

⁶² V.Guzelev, *Knez Boris Perviy*, Nauka i İzkustvo, Sofya 1969 s.236-237

⁶³ *Latinski İzvori za Blgarskata İstoriya*, C.II, s.194-195

⁶⁴ *Latinski İzvori za Blgarskata İstoriya*, C.II, s.188-192; C.II. s. 188-195, 200

⁶⁵ Guzelev, *Knez Boris Perviy*, s.246-256

Bizans'ın askeri gücünden faydalanmak için onları Bizans'la anlaşma masasına oturmaya zorlamıştı.⁶⁶

Bizans imparatoru I.Vasilios de papayla iyi ilişkiler içinde olmayı planlamıştı. Yeniden patrik görevine Photios'u getirmek için papanın onayına ihtiyacı olmuştu. Sırf bunun için 879-880 yıllarında Bizans kiliseleri toplantısı (sobor) yapılmış ve Roma'ya davet gönderilmişti. Papa daveti kabul etmiş ve Photios'a karşılık Bulgaristan kilisesinin papalık yetki alanına girmesini istemiřti⁶⁷ aynı zamanda da Boris ile sürekli mektuplaşmayı bırakmamıştır.⁶⁸

Düzenlenen toplantıda imparator I.Vasilios'ın papanın teklifini göz önünde bulundurarak bu durumdan en az zararla çıkması gerekmektedir. Yani, hem Photios için bir onay alınacak hem de Roma'nın isteği olmamış olacaktır. Bunun için Bulgaristan'daki kiliseler Konstantinopol patriği yetki alanı dışında olduğunu kararı aldırımıştır.⁶⁹ Böylelikle aldırđı tek kararlar iki işi halletmiş olacaktır. Papa III. Yohhan, 13 Ağustos 880 tarihinde Bizans imparatoru I.Vasilios'a almış olduğu karardan dolayı teşekkür mektubu yazmıştı. Aslında Bizans'ın almış olduğu karar ucu açık ve farklı şekillerde yorumlanabilir olmasaydı. Papa durumu netleştirmek için Bulgaristan kilisesini Roma'nın kontrolü altına aldırđı için teşekkürünü iletse de ⁷⁰ I.Vasilios'ın cevabı: Bulgar Devleti, Bizans imparatorluğun arazisi dışında olan bir topraktır. Dahası Bulgaristan, İstanbul Patriği sınırları da dışındadır dolayısıyla imparatorun yetki alanı dışında kalmaktadır. Bulgaristan'daki kilisenin kime bağlanacağı konusunda kararını tamamen Bulgar hanı ve Bulgar din adamların kararı ve yetki alanındadır olarak cevap vermiştir. İmparator I.Vasilios'ın Papaya bu cevabı, Boris'in uzun yıllar sürdürdüğü diplomatik başarısı olmuştu.⁷¹ Boris bundan sonraki süreçte din işlerini gözden geçirerek iki önemli adım atmayı planlamıştır.

⁶⁶ Ostrogorskiy, *Bizans Devleti Tarihi*, s.221-223

⁶⁷ *Gretski İzvori za Blgarskata İstoriya*, C.IV, s.115-116

⁶⁸ *Latinski İzvori za Blgarskata İstoriya*, C.II, s.154-167,179-180

⁶⁹ *Gretski İzvori za Blgarskata İstoriya*, C.IV, s.116-117

⁷⁰ *Latinski İzvori za Blgarskata İstoriya*, C.II, s.177

⁷¹ Guzelev, *Knez Boris Perviy*, s.256-257

Öncelikle Bulgaristan'daki kiliseler Bizans'tan gönderilmiş din adamlarının yetkisinde ve Bizans tarzında düzenlenmiştir. Bizans'lı din adamlarının imparatorluk çıkarlarını gözetip onun baş savunucuları olacaklarını Boris gayet iyi biliyordu ve bu din adamlarından arınmak istemişti. Asıl gayeleri kilise vasıtasıyla imparatorluğun Hristiyanlığı kabul eden halklar üzerinde politik üstünlük kurmaktır.⁷² Boris'in atmış olduğu birinci adım: İstanbul'a din öğretilerini öğrenmek için Bulgar gençleri göndermekti. İstanbul'a gidenler arasında Boris'in oğlu Semyon da gönderilmiştir. Boris'in hedefi zamanla Bizans'lı din adamları yerine Bulgar asıllı din adamlarını yerleştirmekti. Boris'in bu girişimleri 893 yılında ilk meyvelerini vermiş olacaktır. İlk defa Bulgar asıllı din adamının yüksek rütbeye gelmesi "Postanovleniye Klementa" da kayda alınmıştır.⁷³

İkinci önemli adım: Bulgaristan'ın kültürel acıdan gelişmesi düşüncesi olmuştu. 886 yılında Büyük Moravya'dan kovulmuş olan Kiril ve Mifodiy⁷⁴ öğrenciler grubunu ülkesine kabul etmiş. Onların çalışmaları için geniş çalışma alanı açarak Bulgar gençlerine kilise ve siyasi hayatlarına hazırlamak için eğitim almalarına, Kiril alfabesini öğrenmelerine, okulların açılmasına izin vermişti.⁷⁵

Boris 889 yılında tahtından feragat edip manastıra kapanmış ve tahtını büyük oğlu Vlademir-Rosate'ye (889-893) devretmişti. Rosate, babası gibi Hristyan olmamıştır ve doğduğundan beri Tengri inancı sistemine mensuptu. Tahtı devraldığına saraydaki Hristiyanlığa ve Boris politikasına muhalif olan azınlık üst düzey aileleriyle birlikte 893 yılında Rosate'nin emriyle ayaklanma başlatmışlar. Başkentteki kiliseler

⁷² D.Obolenskiy, *Vizantiyskoye Sodrujestvo Natsiy.Şest Vizantiyskih Portretov* , çev.İvanova, Lomize ,Yanus-K, Moskova 1998,s.85-90

⁷³D.Obolenskiy, *Vizantiyskoye Sodrujestvo Natsiy. Şest Vizantiyskih Portretov*, Aziz Kliment, çev N.V. Malihina s.420-425; *Gretski İzvori za Blgarskata İstoriya*. C. 9. s. 34

⁷⁴ Selanik doğumlu iki kardeş Kiril ve Mefodiy 863 yılında Bizans İmparatoru tarafından Moravya'ya Hristiyan dinini Slav dilinde öğretmek için gönderilmişler. Slav alfabesinin mucitleri ve birçok din kitapların Slav diline tercümesini yapan bu iki kardeş, Ortodoks Kilisesi tarafından "Havarilere denk" Aziz ilan edilmiştir. *Ensiklopidičeskiy Slovar Brokgauza i Yefrona*, Kiril i Medodiy Maddesi,86 Cilt,St.Petersburg.1890-1907.

⁷⁵ B.N.Florya, Sudbı *Kirillo-Mefodiyskoy Traditsii posle Kirilla i Mefodiya*"Aleteya, S.Peterburg 2000,s.8-20

talan edilmiş, din adamları kovulmuştu. Hristiyanlar çeşitli baskılara maruz kalmışlardı. Bu durumdan haber alan Boris geçici olarak manastırı terk ederek ayaklanmayı kısa sürede bastırımıştı. Boris ayaklanmayı bastırırken çok kararlı ve acımasız olacaktır. 865 yılında olan ayaklanmayı bastırırken bazı aileler bağışlamış olsa da bu son ayaklanmada artık kimseye acımamıştı. Hatta oğlu Rosate'nin gözlerine mil çekilmiş ve zindana atılmıştı.

Boris ayaklanmayı bastırdıktan sonra Bulgaristan tarihindeki önemli yeri olan "Halk toplantısı" adı verilen toplantı düzenlenmiştir. Toplantıda iki önemli husus hakkında kesin kararlar halka bildirilmişti. Bundan sonra taht Bizans'ta eğitim görmüş olan oğlu Semyon'a devredilecek, Bulgaristan'ın başkenti olan Plysky ise Prislav'e taşınacaktır.⁷⁶

Boris'in gözdesi oğlu Semyon, Balkanlar'da Devletini önemli güç haline getirerek babasının Devleti düşlediği konum ve statüye ulaştıracak olan hükümdar olmuştur.

Semyon Dönemi (893-927)

Semyon Bulgaristan'ı en geniş sınırlara ulaştırmış, siyasi bir güç haline getirmişti. Kültürel açıdan da önemli gelişmeler göstermişti. Hatırlayalım, Semyon küçük yaştan beri Bizans'ta yetişmiş, Bizans kültürünü ve siyasetini iyi öğrenmiş biriydi. Tahta ıktığında Bizans'la bir takım savaşlar yapmıştı. Savaşların sebebi hep siyasi olmuştu. 913 yılında Bizans arazisinde girerek İstanbul surlarının önlerine kadar gelmişti. Semyon'un hedefi Roma imparatorluk tacıydı. Bizans yetiştirmesi olarak dünya üzerinde tek bir imparatorluğun olabileceğini düşünmüştür. Onun düşüncesi, Bulgar imparatorluğu kurmak değil Bizans yerine yeni ve cihanşümul bir imparatorluk kurmak olmuştur. Semyon İstanbul'un surlarının önüne dayanınca, imparator VIII. Konstantinos ve patrik Nikolas Semyon'u muhteşem törenle Konstantinopolis'e kabul ederek müzakere hazırlıklarına başlamışlar. Müzakere masasında Bizans büyük tavizler vermek zorunda kalmıştı. Ayrıca Semyon'un kızı geniş Bizans imparatorun zevcesi olacaktı.

⁷⁶ Guzelev, *Knez Boris Perviy*, s.465,474

Semyon Konstantinopol Patriği elinden İmparatorluk tacını almıştı. Bundan sonra unvanı Bulgaristan'ın Baselius'u (kral, hükümdar) ve genç Bizans imparatorun kayınpederi sıfatıyla Bizans hâkimiyetini elinde tutmuş olacaktı. Bizans çaresizdi ve Baselius unvanına itiraz edecek hiçbir gerekçeleri yoktu. Semyon adında Türk kanını taşıyan fakat Bizans'ta yetişmiş üstelik Hristiyan bir ülkenin hükümdarlığına karşı karşıya kalmışlardı. Bizans'ın karşısında bir barbar değil, Bizans kültür ve siyasetiyle yetiştirilmiş bir hükümdar vardı.

Bizans-Bulgar hükümdar ailelerin evlenme planları yaparken diğer taraftan Bizans'ın girmiş olduğu durumu düzeltme çabasına girmiştir. Çeşitli yollara başvurmuşlar hatta zamanında manastıra kapatılan İmparotriçe Zoe'nin saraya dönmesine izin verilmişti. Saraya dönen Zoe Bizans-Bulgar hükümdar ailelerin evlenme planları rafa kaldırmış, Semyon'un imparator olarak taç giymesine karşı çıkararak ülkeler arasında yeni bir gerginliğe neden olmuştu.

Bu gelişmeler üzerine Semyon'un yeniden Bizans'a karşı ilerleyişi ile birlikte tüm Balkan yarımadasına hâkim olmuştu. 918 yılında Yunanistan'ı katederek Korinthos körfezine kadar ilerlemiş ve kesin başarılar kazanmıştı.

Semyon daha önce elde etmiş olduğu Baselius unvanını geri alabilmek için ümidini kaybetmemişti. Yeniden, 913 yılında da olduğu gibi İstanbul surların önüne gelerek, 924 sonbaharında iki ülke arasında müzakere masasına oturmuşlar. Müzakere sonucunda Symeon "Bulgarlar'ın ve Roma'luların Baselius'u" unvanını yeniden almıştı. Bu durumdan memnun olmayan I. Romanos 925 yılında yazılı bir protesto yayınlamıştır. Bizans'ın iddiaları sadece son çaresizlik çırpınışları olmuştur. Semyon "Bulgar ve Roma'luların Baseliusu" unvanını ölene kadar taşıyacaktır.

Semyon ülkesini 20 sene boyunca sıkı askeri yönetim altında tutmuştur. Halk savaşlardan yorgun ve bitkin düşmüştü. Semyon'un 927 ölümünden sonra tahta oğlu Petro çıkmıştı. Petro ülkeyi toplarlama

konusunda ve siyasi arenada kendini maalesef gösterememişti. Pasif ve itaatkr siyaseti gütmeye tercih etmiřtir⁷⁷.

Petro Dönemi (927-969)

Petro'nun tahta çıkması ile Semyon döneminde yapılan savaşların neticesi olarak I. Bulgar Devleti kş sürecine girmiş bulunuyordu.⁷⁸

Semyon öldükten sonra, onun hayatta iken tesis ettiği durum Petro döneminde tersine dönmüştü. Cengverlik ve mücadele ruhundan yoksun olan Petro Bizans'la 30 yıllık barış anlaşması imzalanmış. Petro, Bizans tarafından derhal "Bulgar arı" olarak tanınmıştır. Semyon'un son yıllarda tesis ettiği patrikliği Bizans tarafından hemen tasdik ve kabul olunmuştur.

Petro, meşru olan hükümdarın hanedanıyla değil, Romanos Lekapenos'un torunu olan Marina-İrina ile evlenmiştir. Bu durumda Semyon'un kazanmış olduğu askeri ve siyasi başarılar etkisiz hale gelmiştir.

Semyon'un arzu ettiği Bulgar ve Bizans Baselius'u ve Bizans'ın hamisi olmamış, Bizans'lılar, Bulgar hükümdarı şahsında itaatkr bir damat bulmuşlardı. Böylelikle Bulgaristan'da Bulgar nüfuzu gerilemiş Bizans nüfuzu kuvvetlenmiştir. Bizzat Bulgaristan Bizans'ın büyüsüne kapılmış Hristiyanlaşması süratle ilerlemiştir. Kültürel anlamda da Bizans'laşması en yüksek noktasına ulaşmıştır. Semyon'un döneminde yapılan savaşlardan sonra ülke siyasi olduğu gibi ekonomik açıdan da bunalım içine girmişti.⁷⁹

Sonuç

Bulgarlar karışık Oğur topluluğu Balkan yarımadasına geldiklerinde burada Slav kabilelerini bulmuş ve onları hâkimiyeti altına almışlar. Her iki etnik unsur Ogur ve Slavlar birbirinin dini inanışlarına karışmadan uzun süre uyum içinde yaşamışlardır. IX. yy sonlarına kadar her iki

⁷⁷ Ostrogorskiy, *Bizans Devleti Tarihi*, s.243-249,Bojilov, *Tsar Semyon Velikiy (893-927) Zolotoy Vek Srednevekovoı Bolgarii*, Oteestveniıya Front, Sofya 1983,s.95

⁷⁸ Mutaiev, Mutaieva, *İstoriıya na Bilgarskiıya narod ot naçenkite na oveşkiıya jivot po naşite zemi do bilgarskoto vizrajđane*, s.139

⁷⁹ Ostrogorskiy, *Bizans Devleti Tarihi*, s.249

halkın inanışları pagan kalmıştır. Ülkede, Hristiyan dinine mensup olan nüfus dış düşman ya da Bizanslı olarak görülmüştür. Krum ve Omurtag döneminde Hristiyanlar büyük sıkıntı ve baskılar görmüşler. Omurtag döneminden itibaren göçebe olan Ogur Türklerin yavaş yavaş yerleşik hayata geçmeleri ve beraberinde henüz pagan olan Slav nüfusuyla evlilikler Slav ve Slavca konuşan nüfusun çoğalmasına neden olmuştur. Bulgar Türklerinin Slav dilini benimsemesi bazı kültür değerlerinin kaybına neden olmuştur. Bulgar Türklerinin Slavlaşması VIII. yy itibaren hızlanıp, nüfusları çoğalmıştır. Bu gelişmelere rağmen üst düzey aristokrat yönetici kısım Türk Bulgar aileleri Tengrici kalıp Slavlarla karışmadan kendi aralarında kız alıp vermişlerdir.

Bulgaristan IX. yy'da Avrupa'nın güney doğusunda geniş sınırlara sahip güçlü bir ülkeydi bu da onu kendi iradesi dışında bölgesel politik gelişmelere dâhil olmak anlamına gelmekteydi. IX. yüzyılda Moravya'nın Frenklere karşı başarı sağlaması bölgedeki diğer Slavları tarafına çekmeyi başarmıştır. Tuna ötesi bölgesinde Moravya'nın nüfusu artması, Bulgarların buradaki etkisinin azalmasına neden olmuştu. Nüfus ve muhtemel toprak kaybının önlenmesi gerekmekteydi. Bölgede daha sonra Franklar'ın giderek güçlenmesi de Bulgaristan'ın iki güçlü Hristiyan devlet, Franklar ve Bizans arasında kalmasına neden olmuştur. Hristiyan devletlerin arasında kaynayan kazanın tam ortasında "pagan ve barbar" olan Bulgarlar uluslar arası anlaşmalarda güçlü Hristiyan ülkelerle eşit haklara sahip değildi. Hristiyan ülkelerle eşit haklara sahip olunması için çağdaş mevzuatın olması gerekmekteydi. O dönemde Hristiyan olan Franklar ve Bizanslılarda olduğu gibi teokratik temellere dayandırılmalı ve işlemeliydi.

Bizans IX. yüzyılda büyük siyasi ve kültürel atılım devri yaşamıştı ve artık eskisi gibi Batı Roma desteğine ihtiyaç duymuyordu. Bizans'ın amacı Hristiyanlığı Balkanlarda yaymak ve kilise vasıtasıyla Hristiyanlığı kabul eden halklar üzerinde politik üstünlük kazanmaktı. Bu gelişmelerden haberdar olan Roma, Bulgarları kendi tarafına çekerek Bizans'a karşı kullanmak istemiştir. Han Boris bu gayelerinin her iki devletin gönderdikleri elçiler vasıtasıyla teokratik politikalarını öğrenmişti ve herhangi devlete bağımlı bir kilise istememiştir. Ayrıca

bölgede Hristiyan lkeler arasında güç haline gelebilmek için bağımsız kiliseye ihtiyacı vardı.

Dünyada din ve siyaset birbirinden ayrılmaz bir bütün haline gelmiş siyaseti yönlendiren gç çoğunlukla din olmuştur. Roma İmparatorluğu'nun iki parçası arasında siyasi ekişme Kilise ve Mezhep çekişmesine dönüşmüştür. Boris bu iki siyasi güç arasında olan ihtilafları kullanarak onları karşı karşıya getirmeye başarmıştır. Ancak, Boris'in yürütmüş olduğu politikasının meyveleri gözdesi Semyon döneminde alınmıştır. Babası tarafından Hrisyanlığı ğrenmesi için İstanbul'a gönderilen Semyon, Bizans kültürünü ve siyasetini iyi bilen biriydi. Onun döneminde Bulgaristan en geniş sınırlara ulaşmıştır, bölgede siyasi bir güç haline gelmiştir. Kültürel açıdan da önemli gelişmeler göstermiştir. 913 yılında Bizans arazisinde girerek İstanbul surlarının önlerine kadar gelmiştir. Semyon'un hedefi Roma imparatorluk tacı idi. Bizans yetiştirmesi olarak dünya üzerinde tek bir imparatorluğun olabileceğini düşünmüştü. Amacı Bulgar imparatorluğu kurmak değil, Bizans yerine yeni ve cihanşümul bir imparatorluk kurmaktı. İstanbul'da müzakere masasına otururken Bizans çaresizliğe düşmüştü, çünkü Baselius (kral, imparator) nvanına itiraz edilecek hiçbir gerekçeleri yoktu. Semyon Türk kanını taşıyan fakat Bizans'ta yetişmiş, stelik Hristiyan ülkenin bir hükümdarıyla karşı karşıya kalmıştı. Bizans'ın karşısında bir barbar değil, Bizans kültür ve siyasetiyle yetiştirilmiş bir hükümdar vardı. Semyon "Bulgar ve Romalıların Baselius'u" unvanını ölene kadar taşıyacaktı. Semyon'un oğlu Petro döneminde yürütülen cengverlik ve mücadele ruhundan yoksun politika Semyon döneminde yapılan savaşların neticesi olarak I. Bulgar Devleti kş sürecine girmiş bulunuyordu. Petro döneminde Semyon'un son yıllarda tesis ettiği patrikliği Bizans tarafından hemen tasdik ve kabul olunmuştur.

Hristiyanlığın kabulüyle birlikte kültür ve eğitim alanında önemli gelişmeler eğitim olmuştur. 886 yılında Büyük Moravya'dan kovulmuş olan Kiril ve Mifodiy ğrenciler grubu Bulgaristan'a kabul edilmiş, onların çalışmaları için geniş faaliyet alanı açarak Bulgar gençlerine kilise ve siyasi hayatlarına hazırlamaları, eğitim almaları ve Kiril alfabesini öğrenmeleri ve okulların açılması için izin verilmiştir. Kiril

alfabesinin gelmesiyle birlikte birçok dini kitap tercüme edilmiş, ülkede okuryazar nüfus artmış ve Bulgaristan ilim alanında ivme kazanmıştır.

Boris'in politikası sayesinde çok kısa sürede bağımsız kilise oluşturan Bulgarlar Avrupa tarihi üzerinde silinmez izler bırakmıştır. Hristiyanlığın ve Slav yazısının kabulüyle yeni bir tarihi süreci başlatarak, Avrupa'da bağımsız kilise sözü bile edilmezken bir "barbar Han" tarafından bağımsız kilise oluşturulmuş. Bu kültürel gelişme diğer tüm Slav ülkelerini (Rusya, Sırbistan gibi) etkilemiş ve onlar da Bulgar kilisesi modelini örnek almışlardır.

Kaynakça

- Anıçkov, Y.V, *Yazıçestvo i Drevnyaya Rus*, M.M. Stasyulviç yayınevi, S.Peterburg 1914
- Avcıoğlu, Doğan, *Türklerin Tarihi*, Cilt. I, Tekin Yayınevi, İstanbul 1995
- Bojilov, *Tsar Semyon Velikiy (893-927) Zolotoy Vek Srednevekovoy Bolgarii*, *Oteçestveniya front*, Sofya 1983
- Cilt:21, Ankara, 2003
- Çıçurov, İ.S, *Vizantiyskiye İstoriçeskiye Soçineniya: "Hronologiya" Feofana," Brevariy" Nikifora*, Nauka, Moskova, 1980
- Fehér, Géza, *Bulgar Türkleri Tarihi*, TTK, Ankara 1984
- Florya, B.N, *Sudbı Kirillo-Mefodiyskoy Traditsii posle Kirilla i Mefodiya" Aleteya*, S.Peterburg, 2000
- Golden, Peter, *Türk Halkların Tarihine giriş*, çev. Osman Karatay, Ötiken, İstanbul 2016
- Gömeç, Saadettin, *Eski Türk İnancı Üzerine Özet*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, Sayı:33
- Gretski İzvori za Blgarskata İstoriya*, Bulgaristan İlimler Akademisi, C.III. Sofya 1954
- Gretski İzvori za Bolgarskata İstoriya*, Cilt. II, Bulgaristan İlimler Akademisi, Sofya 1959
- Guzelev, V, *Knez Boris Perviy*, Nauka i İzkustvo, Sofya 1969
- Güngör, Harun, *Eski Türklerde Din ve Düşünce*, Türkler, C.3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara,2002.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, TTK, Ankara 1988

- Kayapınar, Ayşe "Tuna Bulgar Devleti (679-1018)", *Yeni Türkiye Dergisi*, sayı 66 (Rumeli- Balkanlar Özel Sayısı-1), Ankara 2015
- L'Histoire Bulgare dans les ouvrages des savants européens, Bulgaristan İlimler Akademisi Sofya, 1969
- Latinski Izvori za Blgarskata İstoriya*, Bulgaristan İlimler Akademisi, C.II, Sofya 2001
- Levkeyevskaya Ye, *Mifi Russkogo Narada*, Astrel ACT, Moskva 2004
- Litavrin, G.G, *Prinyatiye Hristiyanstva Narodami Tsentralnoy i Yugo-Vostochnoy Yevropi i Kreşeniye Rusi*, Nauka, Moskova.1988
- Litvinov, G,*Rannefeodalniye Gosudarstva na Balkanah, VI-XII. v"*,Nauka, Moskva 1985
- Maksimov, S.V, *Neçistaya, nevedomaya i kresnaya Sila*, R.Golike, A.Vilborg sodrujestvo, S.Peterburg, 1903
- Notari, Tamas, *Some Remarks on the Responsa Nicolai papae I. ad consulta Bulgarorum*, Acta University, Sapientiae, Legal Studies, 2015
- Obolenskiy, D, *Vizantiyskoye Sodrujestvo Natsiy.Şest Vizantiyskih Portretov* , çev.İvanova, Lomize ,Yanus-K, Moskova 1998
- Obolensky, D, *The Byzantine Commonwelth, Eaqstern Europe 500-1453*, Praeger Publishers,London 1971
- Ostrogorskiy, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, TTK, Ankara.1995
- Ögel, Bahaeddin, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, 4. Baskı,Türk Tarih Krumu Yayınları, Ankara 1991.
- P. Mutafçiev-V. Mutafçieva, *İstoriya na Bilgarskiya narod ot naçenkite na çoveşkiya jivot po naşite zemi do bilgarskoto vizrajdane*, Aİ. Prof.Marii Drinov, Sofya 1995
- Rapov, O.M, *Russkaya Tserkov v IX –pervoy treti XII. v,Prinyatiye Hristiyanstva* , Russkaya Panorama yayınevi, Moskova, 1998
- Rıbakov, B.A, *Russkaya Tserkov v IX –pervoy treti XII. v,Prinyatiye Hristiyanstva* Russkaya Panorama, Moskva.1998
- Rıbakov, B.A, *Yazıçestvo Drevnih Slovyan*, Nauka, Moskva,1994
- Roux, Jean-Paul, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, Kabalcı Yayınları, çev. Prof. Dr. Aykut Kazancıgil, 2011
- Tekin, Talât, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, TDKY, Ankara 1957
- Togan, Z. Velidi, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, 3. Baskı, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1981
- Vejarova, J,*Slavyane i Prablğari po Danii na Nekropolite ot VI-XI. v na Teritoriyata na Blgariya*, Bulgaristan İlimler Akademisi, Sofya 1976
- Zimonyi, Istvan, Türkler Ansiklopedisi, *Bulgarlar ve Ogurlar*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.2002

Zlatarskı, V.N, *Krum Han*, Çev. M. Türker Acaroğlu, Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, 10-11, 1981-1982, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1983

Zlatarsky, V.N, *İstoriya na Bilgarskata dirjava prez srednite vekove*, C. I, Sofya 1970.